

บรรณคดีศิลปากร

พระราชพงษาวดาร กรุงรัตนโกสินทร

รัชกาลที่ ๒

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ

ทรงนิพนธ์

ฉบับพิมพ์ครั้งแรก ปีมโรงฉัฐศก พ.ศ. ๒๔๕๙

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไทย ถนนพายนยศได้

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๕ นครราชสีมา

บรมมคดลพสร

พระราชพงศาวดาร

พระราชพงษาวดาร กรุงรัตนโกสินทร

รัชกาลที่ ๒

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ฯ

ทรงนิพนธ์

ฉบับพิมพ์ครั้งแรก ปีมโรงอัฐศก พ.ศ. ๒๔๕๙

—๕๖๐—

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไทย อดิพานยศเดช

เลขห้อง ๒๕๕๐๗๕๗

เลขหมู่ ๙๕๙.๓๐๕๓
W 375 W

เลขทะเบียน ๔.๓๓ ม. ๗๗๒๘

คำนำ

เมื่อปีชวดโทศก พ.ศ. ๒๔๔๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราชาชิราชเจ้า มีพระบรมราชโองการดำรัส
สั่งให้ ข้าพเจ้า ตรวจชำระ หนังสือ พระราชพงษาวดาร กรุงรัตน โกสินทร
ด้วยมีพระราชประสงค์จะให้ตั้งพิมพ์ ให้เจริญความรู้แก่ประชาชนทั้งหลาย
แต่หนังสือพระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทรนั้น กรมสมเด็จพระปรม
านุชิตชิโนรส ฯ ได้ทรงพระนิพนธ์เรื่องตอนรัชกาลที่ ๑ ไว้ในท้ายพระราช
พงษาวดารฉบับพิมพ์ ๒ เล่มตอน ๑ นอกจากนั้นยังมีหนังสือพระราช
พงษาวดารกรุงรัตนโกสินทรทั้ง ๔ รัชกาล ซึ่งพระองค์ได้ทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาทิพากรวงษ์มหาโกษาธิบดี ฯ เรียบเรียง
ขึ้นไว้แต่ปีมเด่งเอกศก พ.ศ. ๒๔๓๒ โปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพเจ้าตรวจชำระ
ให้สมควรแก่การพิมพ์ตามพระราชประสงค์ ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงได้
ชำระหนังสือพระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทร แต่ได้พิมพ์ส่วนรัชกาล
ที่ ๑ ดำเนินแล้ว แต่ในปีฉลูตรีศก พ.ศ. ๒๔๔๔ เล่ม ๑ เมื่อตั้งต้นตรวจ
ชำระพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๒ ต่อมา หนังสือเดิมมีแต่ฉบับเจ้า
พระยาทิพากรวงษ์ ฯ ฉบับเดียว เห็นความที่เรียบเรียงไว้อย่างบกพร่องนัก
จะเป็นด้วยท่านเรียบเรียง แดหาจดหมายเหตุครั้งรัชกาลที่ ๒ ไม่ใคร่
จะได้ ครั้นจะตรวจชำระแต่พิมพ์เพียงเนื้อความเท่าที่ปรากฏในฉบับ

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ฯ เห็นว่าจะไม่เป็นประโยชน์แก่ผู้อ่านดังพระราช
 ประสงค์ ข้าพเจ้าจึงได้รวบรวม เพื่อจะค้นหาหนังสือจดหมายเหตุกรุง
 รัชกาลที่ ๒ ซึ่งเข้าใจว่ายังจะหาได้ทั้งในหนังสือไทยและหนังสือต่าง
 ประเทศ แต่ประจวบคิติดราษการอันเดียวกัน การตรวจชำระหนังสือ
 พระราชพงษาวดารจึงได้สร้างค่างมาหลายปี แต่ก็มิได้เสียเวลาเปล่าไป
 จากประโยชน์ที่เดียว ด้วยในเวลาระหว่างนั้นเวลาข้าพเจ้ามีโอกาสดำ
 ค้นหาจดหมายเหตุเก่าทั้งที่ในกรุงเทพ ฯ แลตามหัวเมือง ได้พบหนังสือ
 ซึ่งเนื่องด้วยเรื่องพระราชพงษาวดารในรัชกาลที่ ๒ หลายเรื่อง แต่ก็ยัง
 มิได้ลงมือเรียบเรียง มาจนปีชวดฉก พ.ศ. ๒๔๕๗ สมเด็จพระเจ้าบรม
 วงษ์เธอ กรมพระยาศรีสุนทรโวหารฯ สมเด็จพระมหาสมณะ มีรับสั่ง
 เคื่อน โดยทรงพระปรารภว่า หนังสือพระราชพงษาวดารเป็นหนังสือ
 สำคัญสำหรับบ้านเมือง แลเป็นหนังสือที่แต่งยาก ด้วยผู้แต่งต้องเป็นผู้
 มีโอกาสโดยเฉพาะจึงจะทำได้ ทรงพระดำริเห็นว่า ถึงแม้จะทำไม
 ได้ดีพอใจทีเดียว ก็ควรข้าพเจ้าจะทำให้สำเร็จเสียสักชั้น ๓ คงจะ
 เป็นประโยชน์มีมากก็น้อย ข้าพเจ้าเห็นชอบตามที่สมเด็จพระมหา
 สมณะทรงพระปรารภ จึงตกลงใจว่าจะลงมือชำระหนังสือพระราช
 พงษาวดารรัชกาลที่ ๒ ต่อเล่มรัชกาลที่ ๓ ซึ่งได้ทำมาแล้ว ในเวลา
 ปรารภนี้ พอประจวบกับที่กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณ ได้รับ
 พระราชเสาวนีย์ในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรม
 ราชชนนีพันปีหลวง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เลขาธิการเรื่อง
 หนังสือถวาย สำหรับที่จะโปรดให้พิมพ์เป็นของแจกในการพระราช

กุศล ทรงพระราชอุทิศเพนทักษิณานุประทาน พระราชทานในงานศพ
 หม่อมราชวงศ์หญิงแก้ว มาตากุด ณกรุงเทพ ในพระวรวงษ์เธอ
 กรมหมื่นปราบปรบักษ์ ซึ่งพระองค์ได้ทรงอุปการะเลี้ยงมาแต่ยังเยาว์
 แต่ได้รับราชกิจฉะของพระเดชพระคุณตลอดมาจนสิ้นชีพ เมื่อปีชวดฉะก
 จุศักราช ๑๒๗๖ พ.ศ. ๒๔๕๗ ข้าพเจ้ามารู้กัขึ้นว่า ดูกุดมาตากุดนี้
 เปนธิดาในพระบรมราชจักรีวงศ์ อันสืบตรงดงมาแต่พระบาทสมเด็จพระ
 พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๒ ประการ ๑ แต่ได้เห็นทั้งในบานแพนกแต่ตัว
 คั่นหนังสือพระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทร ที่เจ้าพระยาทิพากร
 วังฯ ๖ เรียบเรียงนั้น ปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรม
 พระยาบวรปราบปรบักษ์ ซึ่งเป็นพระโอรสของหม่อมราชวงศ์หญิงแก้ว
 ได้ทรง เปนพระ ชูระช่วยเหลือ แต่ตรวจแก้ คั่นฉบับเดิม ด้วยอีกประการ ๑
 จึงคิดเห็นว่าถ้าพิมพ์หนังสือพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๒ ให้ทันเป็น
 ของพระราชทานแจกในงานศพหม่อมราชวงศ์หญิงแก้ว จะเป็นการ
 สดุดนักรัหนา ได้นำความขึ้นกราบบังคมทูล ฯ สมเด็จพระบรมราชินี
 นารถ พระองค์ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย โดยเฉพาะเมื่อทรงรูก
 ได้ว่า หนังสือพระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทรเรื่องนี้ พระบาท
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีรับสั่งให้ตรวจชำระลงพิมพ์การ
 ยังค้างอยู่ ถ้าโปรดให้พิมพ์ ก็เหมือนกับได้ทรงบำเพ็ญการอันเป็นพระ
 ราชประสงค์ ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงให้สำเร็จด้วยอีก
 ส่วน ๑ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ดำรัสสั่งให้ข้าพเจ้ารับตรวจ
 ชำระพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๒ ทูลเกล้า ฯ ถวาย ข้าพเจ้าจึงได้

ดงมือชำระ แดเรียบเรียง พระราชพงษาวดาร กรุงรัตนโกสินทรรัชกาลที่ ๒
ฉบับพิมพ์เดิม แต่เมื่อปีชวดฉก พ.ศ. ๒๔๕๗ เป็นต้นมา

ข้าพเจ้าขอโอกาสขแจ้งแก่ท่านทั้งหลาย บรรดาได้อ่านหนังสือ
พระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทรรัชกาลที่ ๑ ซึ่งข้าพเจ้าได้ตรวจ
ชำระแดพิมพ์เมื่อปีฉลูตรีศกนั้นให้ทราบเล็กน้อยหนึ่ง ว่าเมื่อครั้งข้าพเจ้า
ตรวจชำระพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๑ นั้น ความตั้งใจของข้าพเจ้า
เป็นแต่จะตรวจชำระเรื่อง แดจัดระเบียบการเรียบเรียงให้ผู้อ่านเข้าใจ
ง่ายขึ้นประการ ๑ กับเลือกเรื่องในจดหมายเหตุครั้งรัชกาลที่ ๑ ซึ่ง
มาพบเมื่อภายหลังเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฯ แต่งพระราชพงษาวดาร เดิม
ดงให้ความบริบูรณ์กว่าฉบับเดิมอีกประการ ๑ หนังสือพระราชพงษา
วดารรัชกาลที่ ๑ ซึ่งข้าพเจ้าได้เรียบเรียงแดพิมพ์เมื่อปีฉลูตรีศกนั้น
ที่จริงไม่แปลกกับฉบับที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฯ ได้ทำไว้สัก ระวัง
เวลาด้านนั้นมา จนเมื่อมาจัดทำพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๒ คราวนี้
ข้าพเจ้าได้แต่งหนังสือเรื่องอื่น ๆ อันเนื่องด้วยพงษาวดาร มีอธิบาย
พระราชพงษาวดารกรุงเก่าเป็นต้น ดึงดูดผู้อ่านพอใจที่จะทราบทั้ง
ตัวเรื่องแเดชอธิบายในพงษาวดาร หรือถ้าจะว่าอีกอย่าง ๑ ทุกวันนี้
มีผู้อ่านได้ศึกษา พงษาวดารในทาง วิจัยใคร่ครวญ คิดเหตุผลในเรื่อง
พงษาวดารมากขึ้น ไม่อ่านไปเปล่า ๆ ดังแต่ก่อน อันนับว่าเป็น
ดาบเกิดขึ้นในการศึกษาของบ้านเมือง เมื่อมีความรู้ดีก้อย่างนี้
ข้าพเจ้าจึงแต่งหนังสือพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๒ ในทางที่จะให้
ผู้อ่านได้ วิจัย แดเข้าใจเหตุผลในเรื่องพงษาวดาร เพราะฉะนั้น

ลักษณะที่เรียบเรียงจึงผิดกับหนังสือพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๑ ซึ่ง
ข้าพเจ้าได้ทำมาแล้ว ทั้งด้านวนแคว้นเรียบเรียง จะเรียกว่าแต่งใหม่
ทีเดียวก็ได้ แต่ถึงกระนั้นเนื้อเรื่องก็ยังต้องอาศัยพระราชพงษาวดาร
ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฯ เป็นหลักความ เพราะท่านได้รวบรวม
ไว้แล้ว เป็นแต่แห่งใดเห็นคลาดเคลื่อนโดยมีหลักฐาน ข้าพเจ้าจึง
แก้ไข กับได้เพิ่มเติมเรื่องที่มาพบใหม่เข้าหลายแห่ง ให้ความบริบูรณ์
เท่าที่สมควรจะทำได้

การแต่งหนังสือพงษาวดารโดยวิธีทางวินิจฉัย มีความลำบาก
เป็นข้อสำคัญอยู่อย่าง ๓ คือ เรื่องตอนใดที่ผู้แต่งมีความสงสัยว่า
ความจริงแท้จะเป็นอย่างไร โดยเหตุหนังสือเก่าที่ได้พบกล่าวความไม่
ต้องกันบ้าง บางทีเรื่องที่เรียบเรียงไว้แต่ก่อน พิจารหาเหตุไม่ลุ่มเหตุ
ลุ่มผลในทางวินิจฉัยบ้าง ความเห็นในการตรวจชำระจำต้องลงเนื้อ
เห็นตัดสินว่า เรื่องที่จริงน่าจะเป็นอย่างไร การตัดสินนี้เป็นตัวความ
ลำบาก ด้วยผู้แต่งเช่นข้าพเจ้าเกิดไม่ทันจะรู้เห็นเรื่องหรือเหตุการณ์
นั้น ๆ ว่าความจริงแท้เป็นอย่างไร จำต้องเดาโดยพิจารณาให้จดหมาย
เหตุที่พบบ้าง บางทีต้องเดาเอาแต่โดยอัตโนมัติบ้าง ในตอนที่ต้อง
เดาเหล่านี้ ถ้าผู้แต่งไม่ระวังตัวก็อาจจะกลายเป็นผู้ดวงโลก แด
กกับทำให้เรื่องหนังสืออื่นเสียไปด้วย การแต่งหนังสือพระราช
พงษาวดารรัชกาลที่ ๒ มีข้อความที่ต้องตัดสินแต่ต้องเดาหลายแห่ง
ข้าพเจ้าบอกไว้ในตัวเรื่องบ้าง ทำเป็นคำอธิบายหมายเหตุไว้บ้าง
ข้าพเจ้าได้ตั้งใจระวังบอกหลักฐานที่พบหรือคิดเห็นอย่างนั้น ๆ ด้วยเหตุ

ใด ให้ปรากฏแก่ผู้อ่าน ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ หนังสือพระราชพงษาวดารเล่มนี้ บางแห่งจึงมีคำอธิบายหมายเทศยดยาว อาจจะทำให้ผู้อ่านเบื่อหน่ายในการที่ต้องพลิกหาคำอธิบาย ถ้าความรำคาญเกิดขึ้นแก่ท่านผู้ใด ขอจงให้อภัยโทษแก่ข้าพเจ้า แลจงเข้าใจความวิตกกอนเป็นเหตุให้ต้องทำอย่างนั้นด้วย ข้าพเจ้าเชื่อว่าต่อไปภายหน้า คงจะมีผู้ศึกษาโบราณคดี ที่จะเอาเป็นพระตรวจสอบเรื่องพระราชพงษาวดารแต่งเติมแก้ไขให้ดียิ่งขึ้นไปโดยลำดับ แต่หวังใจว่าผู้ที่ตรวจสอบแก้ไขจะระวัง ด้วยความรู้ดีกับผิดชอบของผู้แต่งหนังสือพงษาวดาร ดังกล่าวมาแล้ว

การเรียบเรียงพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๒ ที่พิมพ์เล่มนี้ ในบรรดาข้อสงสัยได้แสดงความคิดเห็นของข้าพเจ้าประการใด ข้าพเจ้าได้กราบทูลหาหรือพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดมมตอมรพันธุ์ ดุฎา นายกหอประดมุดวชิรญาณ เหมือนอย่างทีพระองค์ท่านกับข้าพเจ้าได้เคยช่วยกันทำหนังสือเรื่องอื่น ๆ มาในหน้าที่กรรมการหอพระดมุดวชิรญาณแต่ก่อน แลหนังสือพระราชพงษาวดารเรื่องนี้ ท่านได้ทรงรับเป็นพระตรวจไปแก้ไขในเวลาที่พิมพ์ด้วยอีกชั้น ๓ แต่ทรงตรวจได้ไม่กี่ยก กรมพระดมมต ๑ ก็สิ้นพระชนม์เสีย ทำให้ข้าพเจ้าว่าเหลวพันที่จะหาถ้อยคำมารำพรรณให้เท่าถึงความรู้ลึกเสียใจได้ ผู้ที่ได้ช่วยข้าพเจ้าในการแต่งหนังสือเรื่องนี้ นอกจากกรมพระดมมตอมรพันธุ์ ยังมีผู้อื่นอีก คือ ดมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนริศรา นฤตติวงษ์ ได้ทรงรับชำระหรือแลช่วยทรงสอบสวนข้อสงสัยหลายครั้ง

พระองค์ ๑ พระราชวรพงษ์เธอ กรมหมื่นแก้วพจน์สุปรีชา เป็นผู้ตรวจ
ใบแก้ แต่ช่วยหาหนังสือส่วนภาษาไทยให้ตอบอีกพระองค์ ๑ ดอกเตอร์
แฟรงก์เฟอร์เตอร์ บรรณารักษ์หอพระสมุดวชิรญาณ ได้ช่วยหาหนังสือ
ภาษาอังกฤษสำหรับที่จะตอบส่วนคน ๑ หดวงไพโรจน์ธำดาร์รักษ์
(เทียบ สุพินทุ) กรมป่าไม้ ได้ช่วยหาพงษาวดารพม่า ขุนบวรวรรณ
กิจ (เคี่ยม) พนักงานหอพระสมุด ๑ เป็นผู้ช่วยค้นหนังสือในหอพระ
สมุด ๑ อีกคน ๑ ส่วนการเขียนนั้น หดวงพิพิชสุนทร (จิตร จิตตะ
ยโสธร) เปரியญ ในกระทรวงมหาดไทย แต่ยังเป็นขุนพิณิจอักษร กับ
นายชิดพนักงานหอพระสมุด ๑ ได้ช่วยข้าพเจ้าทั้งในการเขียนแต่คัดพิมพ์
ซึ่งเป็นการหนักแรงแก่เขาทั้ง ๒ ไม่น้อยเลย สมควรจะแต่งตั้งอุปการกิจ
ที่ข้าพเจ้าได้รับในการแต่งหนังสือเรื่องนี้ให้ปรากฏ

ในที่ที่สุดข้าพเจ้าขอแต่งตั้งแก่ท่านผู้อ่านอีกครั้ง ๑ ว่าหนังสือพระ
ราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๒ ที่พิมพ์เล่มนี้ แม้ข้าพเจ้าได้ตั้งใจทำโดย
เต็มสติปัญญา ก็มีได้ทงใจว่าข้อความที่ได้อ้าง หรือความคิดที่
ได้ลงไว้ จะพ้นจากความวิบัติคาคคาคเคลื่อนไปทีเดียว ท่านทั้งหลาย
จงอ่านด้วยวิจารณ์ปัญญา จึ่งจะสมควรแก่วิสัยของผู้ศึกษาโบราณคดี
อนึ่งพระราชกุศตบญราษี ซึ่งสมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระ
บรมราชชนนี ทรงบำเพ็ญในการพิมพ์หนังสือพระราชพงษาวดาร
รัชกาลที่ ๒ เป็นครั้งแรก เพื่อพระราชทานความรู้แก่ประชาชนโดย
กระแด้พระราชดำริห์ ดังแสดงมาแล้ว เป็นพระราชกุศตอันก่อปรด้วย
สธาระประโยชน์วิเศษทั้งในคดีโลกและคดีธรรม กรรรมการหอพระสมุด

(๘)

อธิราชานเชื่อว่า
ดาชการทวกัน

บรรดาผู้ที่ได้อ่านหนังสือ

จะถวายอนุโมทนา

อภัยพรพ.พ.

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๙

สารบัญ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๑ สวรรคต	หน้า	๑
สมเด็จพระมหาอุปราชทรงสำเร็จราชการ	”	๑
จัดการพระบรมศพ	”	๒
ตำนานพระโกษฐทองใหญ่	”	๒
อัญเชิญสมเด็จพระมหาอุปราชด้วยราชย์	”	๓
ถือน้ำกระทำด้ายถวายเป็นสมเด็จพระมหาอุปราช	”	๔
พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๒		
เมื่อก่อนเสด็จผ่านพิภพ	”	๔
พระราชสมภพ	”	๔
ทรงศึกษาอักษรสมัย	”	๕
ตามเสด็จการสงคราม	”	๕
ไต่กันต์	”	๕
คำปฤักษาศวามชอบ ครองประดิษฐานพระราชวงษ์	”	๖
เป็นเจ้าฟ้ากรมหลวง	”	๖
รับราชการสงคราม	”	๖
ทรงผนวช	”	๗
มีพระอรรคชายา แดเจ้าฟ้าพระโอรส	”	๘
ทรงปฏิบัติกร	”	๙

รับอุปราชากิเศก	หน้า	๑๐
เหตุการณ์บ้านเมืองในขณะเมื่อเปิดรัชกาล	"	๑๑
เหตุการณ์ทางเมืองพม่า	"	๑๒
เหตุการณ์ทางเมืองญวน	"	๑๒
เหตุการณ์ภายใน	"	๑๒
เกิดเหตุเรื่องเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราช	"	๑๓
พระราชพิธีบรมราชาภิเศก	"	๑๕
ตำนานการตั้งตำราบรมราชาภิเศก	"	๑๕
เรื่องบรมราชาภิเศกพระเจ้ากรุงธนบุรี	"	๑๕
วินิจฉัยเหตุที่สร้างกรุงรัตนโกสินทร	"	๑๗
พระราชมนต์เขยรรวักสร้างในกรุงรัตนโกสินทร	"	๑๘
พระราชพิธีปราบดาภิเศกรัชกาลที่ ๑	"	๑๘
ทำพระตำราบรมราชาภิเศก	"	๑๘
ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเศกรัชกาลที่ ๑	"	๑๘
การเปลี่ยนแปลงเมื่อพิธีบรมราชาภิเศกรัชกาลที่ ๒	"	๑๘
จดหมายเหตุเรื่องบรมราชาภิเศกในรัชกาลที่ ๒	"	๒๐
ผู้อำนวยความสะดวกพระราชพิธีบรมราชาภิเศกรัชกาลที่ ๒	"	๒๑
จากฤกษ์พระสุพรรณบัฏ	"	๒๑
เรื่องพระราชมณเฑียรที่ทำพิธีบรมราชาภิเศก	"	๒๒
แต่งบริเวณพระราชพิธี	"	๒๓
ที่สร้างมูรธาภิเศก	"	๒๓

นำสร้งบรมราชาภิเศก	นำ	๒๓
จัดททาพิธีบรมราชาภิเศก	”	๒๓
พระแท่นมณฑล	”	๒๓
พระที่นั่งอัฐทิศ	”	๒๔
พระที่นั่งภัทรบิฐ	”	๒๕
จัดททาพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียร	”	๒๕
โรงพิธีโหรพราหมณ์	”	๒๕
ตั้งศาลาถือนานแด่ห้ามฆ่าสัตว์ ห้ามขายสุรา	”	๒๕
เริ่มงาน	”	๒๖
ดวดมนต์	”	๒๖
เศียรพระ	”	๒๗
สร้งมูรธาภิเศก	”	๒๗
พระราชาคณะถวายน้า	”	๒๘
ประทับพระที่นั่งอัฐทิศ	”	๒๘
ประทับพระที่นั่งภัทรบิฐ	”	๒๘
พราหมณ์ถวายศีรราชสมบัติ	”	๒๘
มีพระราชโองการ	”	๒๘
พระสงฆ์ถวายพระพร	”	๓๐
เสด็จออกบรรราชสมบัติ	”	๓๐
เฉลิมพระราชมณเฑียร	”	๓๑
เสด็จไปถวายบังคมพระบรมศพ	”	๓๑

เดียบพระนคร	หน้า	๓๒
กระบวนแห่เสด็จเดียบพระนคร	„	๓๓
พระราชพิธีอุปราชากิเศก	„	๓๕
จากพระสุพรรณบัตร	„	๓๕
ทำพิธีในพระราชวังบวร ฯ	„	๓๖
จัดททำพิธีอุปราชากิเศก	„	๓๖
พระแท่นมณฑล	„	๓๗
โรงพิธีโหรพราหมณ์	„	๓๗
พระบันทูลเสด็จมาประทับแรมในวังหลวง	„	๓๘
แห่เสด็จพระบันทูลไปยังพิธี	„	๓๘
กระบวนแห่	„	๓๘
พระบันทูลเสด็จไปเฝ้ายังพระ	„	๓๙
อุปราชากิเศก	„	๔๐
พระราชประวัติกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒	„	๔๓
การอันเนื่องต่อพระราชพิธีบรมราชากิเศก	„	๔๓
ตั้งพระราชาคณะ	„	๔๒
ตั้งเสด็จพระราชาคณะในรัชกาลที่ ๒	„	๔๒
ตั้งเสนาบดี	„	๔๓
เสนาบดีในรัชกาลที่ ๒	„	๔๕
ข้าราชการความ	„	๔๖
ปลดอยนักโทษ	„	๔๗

ดักเดช	หน้า ๔๗
พระราชกำหนดดักเดชรัชกาลที่ ๒	„ ๔๗
เรื่องเดินสวนเดินนา	„ ๕๒
วิธีเดินสวน	„ ๕๒
วิธีเดินนา	„ ๕๓
พระราชกำหนดห้ามฝืน	„ ๕๕
เรื่องศึกพม่า ต่เมืองถดาง	„ ๕๘
อธิบายเรื่องศึกพม่าเมื่อในรัชกาลที่ ๑	„ ๕๘
พม่าขอเปนไมตรีเมื่อในรัชกาลที่ ๑	„ ๖๐
พม่าเตรียมทัพจะยกมาเมื่อปลายรัชกาลที่ ๑	„ ๖๐
เหตุสุดของเกิดขึ้นแก่พม่า	„ ๖๐
ถึงรัชกาลที่ ๒ พม่ายกมาต่เมืองถดาง เมืองชุมพร	„ ๖๑
จัดกองทัพกรุง ฯ ไปรบพม่า	„ ๖๒
พม่าล้อมเมืองถดาง	„ ๖๒
แต่งกองทัพไทยไปช่วยเมืองถดาง	„ ๖๓
พระยาท่ายนารบพม่าที่เกาะชนก	„ ๖๔
พม่าต่เมืองถดางได้ก่อนกองทัพไทยไปถึง	„ ๖๕
กองทัพไทยชนะพม่าที่เมืองถดาง	„ ๖๕
กองทัพไทยชนะพม่าที่เมืองชุมพร	„ ๖๖
รวมครัวเมืองถดางต่งเมืองพังงา	„ ๖๖
กองทัพกลับ	„ ๖๖

อุปฮาดเมืองนครพนมกับพรรคพวกอพยพเข้ามาณกรุง ฯ	หน้า	๖๗
เหตุการณ์ที่เกี่ยวของกับเมืองญวน เมืองเขมร	”	๖๘
ทูตไทยไปเมืองญวนครั้งแรกในรัชกาลที่ ๒	”	๖๘
อธิบายเรื่องราวเมืองเขมร	”	๖๘
ครั้งขอมหย่อนอำนาจ	”	๖๘
เกิดประเทศจำปา (จาม)	”	๖๘
ประเทศญวนเดิม	”	๖๘
ญวนได้ประเทศจำปา	”	๖๘
ภูมิประเทศเมืองญวน	”	๗๐
เหตุที่ญวนตั้งเมืองเว้เป็นราชธานี	”	๗๐
ผลที่ญวนตั้งเมืองเว้เป็นราชธานี	”	๗๐
อำนาจไทยกับญวนที่มีในเมืองเขมร	”	๗๓
เขมรกับไทยเมื่อชนกรุงเก่าตอนปลาย	”	๗๓
เขมรกับไทยครั้งกรุงธนบุรี	”	๗๓
เขมรแตกเป็นสองพวก	”	๗๒
เขมรพวกฟุ้งไทยได้เป็นใหญ่	”	๗๒
เขมรพวกฟุ้งญวนเป็นชนบดฆ่าเจ้ากรุงกัมพูชา	”	๗๓
เรื่องพระยายมราช (แบน)	”	๗๔
เขมรพวกฟุ้งญวนได้เป็นใหญ่	”	๗๔
ฟ้าทะละหะ (มู) ดำริเจ้าราชการกรุงกัมพูชา	”	๗๔

พระเจ้ากรุงธนบุรีให้กองทัพพาตุ๊กเธอไปอภิเษก		
เป็นเจ้ากรุงกัมพูชา	หน้า	๗๕
กองทัพต้องก่อกบฏด้วยเกิดจลาจลทางกรุงธนบุรี	„	๗๕
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯปราบดาภิเษก	„	๗๕
ราชวงศ์ญวนเดี่ยเมืองไซ่ง่อนแก่พวกญวนชนบท	„	๗๖
องเชียงสือเข้ามาพึ่งอยู่ในกรุงฯ	„	๗๖
พวกเขมรพึ่งไทยได้เป็นใหญ่	„	๗๖
พระยายมราช (แบน) พาราษฎร์เขมรที่ยังเห็ดอยู่		
เข้ามากองฯ	„	๗๖
พวกแขกจามกับเขมรแย่งกันเป็นใหญ่ในกรุงกัมพูชา	„	๗๗
พวกจามแพ้เขมร	„	๗๗
ทรงตั้งพระยายมราช (แบน) เป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์		
ไปรักษากรุงกัมพูชา	„	๗๗
เรื่ององเชียงสือ	„	๗๗
องเชียงสือเข้ามาพึ่งพระบรมมัยอยู่กรุงเทพ ฯ เมื่อใน		
รัชกาลที่ ๓	„	๗๘
ไทยช่วยองเชียงสือครั้งแรก	„	๗๘
พวกองเชียงสือที่เมืองญวนคบคิดกับตั้งฆราวาสฝรั่งเศส	„	๗๘
องเชียงสือหนีจากกรุงเทพ ฯ	„	๗๘
กรมพระราชวังบวร ฯ จะให้ตามจับองเชียงสือ	„	๗๘
ทรงพระราชดำริให้ช่วยองเชียงสือ	„	๗๘

วินิจฉัยพระราชดำริห์	หน้า	๘๐
องเชียงสือไปอยู่เกาะกูด	„	๘๑
พระราชทานกำลังช่วยองเชียงสือ	„	๘๑
องเชียงสือทำสัญญากับฝรั่งเศ	„	๘๑
เมืองฝรั่งเศเกิดจลาจล ช่วยองเชียงสือไม่ได้	„	๘๒
องเชียงสือได้นายทหารฝรั่งมาช่วย	„	๘๒
องเชียงสือได้มณฑลตองใน	„	๘๒
องเชียงสือตั้งตัวเป็นเจ้าอนัมก๊ก ยอมเป็นประเทศราช		
ชนกรุงสยาม	„	๘๒
เจ้าอนัมก๊กเกิดอริกับเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์	„	๘๓
เรื่องเจ้าอนัมก๊กกับพวกเขมรซึ่งเคยพึ่งญวน	„	๘๓
อภิศักนักรบพระองค์เอง เป็นดมเด็จพระนารายณ์ราชา		
ครองกรุงกัมพูชา	„	๘๓
ให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ครองเมืองปัตบอง	„	๘๓
ยกเมืองปัตบองเดียมราชูมาชนกรุง ฯ	„	๘๔
ดมเด็จพระนารายณ์ราชาพิราไโดย	„	๘๔
ฟ้าทละหะ (ปก) ดำเริ่จราชการกรุงกัมพูชา	„	๘๔
องเชียงสือเจ้าอนัมก๊กได้เมืองญวนตลอดอาณาเขต	„	๘๔
เจ้าอนัมก๊กตั้งตัวเป็นพระเจ้าเวียดนามยาดอง	„	๘๔
ความประพฤติของพระเจ้ายาดองต่อกรุงเทพ ฯ เมื่อใน		
รัชกาลที่ ๓	„	๘๕

อภิเษกนักพระองค์จันทร์ เปนสมเด็จพระอุไทยราชา	
ครองกรุงกัมพูชา	หน้า ๘๕
สมเด็จพระอุไทยมีความโหมหนัศต่อกรุงเทพ ฯ	” ๘๖
เหตุที่สมเด็จพระอุไทยมีความโหมหนัศ	” ๘๖
สมเด็จพระอุไทยไม่เข้ามาถวายบังคมเมื่อเปิดยรัชกาล	” ๘๗
วินิจฉัยเหตุที่สมเด็จพระอุไทยเอาใจออกหากจากไทย	” ๘๗
ทรงตั้งนักพระองค์ดงวนเปนอุปโยราช นักพระองค์อื่น	
เปนอุปราช กรุงกัมพูชา	” ๘๙
เรื่องทูตญวนเข้ามาครั้งที่ ๓	” ๙๒
สำหรับพระราชดำตญวน	” ๙๓
รับทูตญวน	” ๙๓
เรื่องญวนขอเมืองไผทมาศ	” ๙๔
ตำนานเมืองไผทมาศ	” ๙๔
เหตุที่พระราชทานเมืองไผทมาศแก่ญวน	” ๙๕
เรื่องกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงผนวช	” ๙๕
เรื่องให้เจ้านายกำกับราชการ	” ๙๖
วินิจฉัยเหตุที่โปรดให้เจ้านายกำกับราชการ	” ๙๗
ลักษณะกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงปฏิบัติราชการ	
เมื่อในรัชกาลที่ ๒	” ๙๘
เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี	” ๙๘
เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราธิราช	” ๙๙

กรมหมื่นศักดิพลเดช	หน้า ๙๘
กรมหมื่นเจษฎาบดินทร	„ ๙๙
กรมหมื่นเทพพิพิธ	„ ๙๙
กรมหมื่นรพีพัฒนพงศ์	„ ๙๙
กรมหมื่นพิทยวรางกูร	„ ๙๙
เรื่องทูตไปเมืองจันทบุรี ๑	„ ๙๙
อธิบายเรื่องทูตไทยไปเมืองจีนแต่โบราณ	„ ๑๐๐
เรื่องตั้งกรมสมเด็จพระพนมพิทักษ์	„ ๑๐๑
จากพระสุพรรณบัตร	„ ๑๐๑
ทำพิธีพระตำหนักตก	„ ๑๐๑
สร้างมณฑล	„ ๑๐๑
ถวายพระสุพรรณบัตร	„ ๑๐๒
ว่าด้วยราชินิกุลบางช้าง	„ ๑๐๒
เกิดเหตุเรื่องเมืองเขมรตอน ๑	„ ๑๐๓
มีศุภอักษรเกณฑ์กองทัพเขมรมาช่วยเตรียมรบพม่า	„ ๑๐๓
สมเด็จพระอุไทยไม่ทำตามศุภอักษร	„ ๑๐๔
พวกอุปโยราชเกณฑ์ทัพตามศุภอักษร	„ ๑๐๔
สมเด็จพระอุไทยฆ่าขุนนางเขมรที่เกณฑ์ทัพ	„ ๑๐๔
สมเด็จพระอุไทยขอกำลังญวนช่วยป้องกันไทย	„ ๑๐๔
สมเด็จพระอุไทยมีศุภอักษรมาแก้ตัวทางกรุงเทพ ฯ	„ ๑๐๕
ญวนให้กองทัพขึ้นมามีช่วยป้องกันสมเด็จพระอุไทย	„ ๑๐๕

ดัมเด็จพระอุไทยแต่งทัพเขมรมารักษาด่านทางคอแดนไทย	หน้า ๑๐๖
ทัพญวนถอยกลับไซ่ง่อน	„ ๑๐๖
ข้าหลวงไทยลงไปไม่ทันพบญวน	„ ๑๐๖
งานพระบรมศพ	„ ๑๐๗
สร้างพระเมรุ	„ ๑๐๗
งานสมโภชพระบรมธาตุ	„ ๑๐๘
แห่พระบรมศพสู่พระเมรุ	„ ๑๐๘
เรื่องไข้เกรินเชิญพระบรมศพคราวแรก	„ ๑๑๐
สมโภชพระบรมศพ	„ ๑๑๐
ถวายพระเพลิงพระบรมศพ	„ ๑๑๑
ดอยพระอังคาร	„ ๑๑๑
งานพระบรมอัฐิ	„ ๑๑๑
เรื่องจัดการปกครองหัวเมืองบักขี้ไต้	„ ๑๑๒
เดือนเจ้าพระยานคร (พัฒน์) เปนจางวาง	„ ๑๑๒
ทรงตั้งพระบริรักษ์ภูเบศร์ (น้อย) เปนพระยานคร	„ ๑๑๒
ทรงตั้งหลวงฤทธิชัยเวรมหาดเล็ก (จั่ง) เปนพระยา	
ดงขตา	„ ๑๑๓
เรื่องเมืองนคร ฯ ครึ่งกรุงธนบุรี	„ ๑๑๓
เรื่องเมืองไทรบุรี เมืองปัตตานี ในครึ่งกรุงธนบุรี	„ ๑๑๖
เรื่องเมืองนครครึ่งรัชกาลที่ ๑	„ ๑๑๗
เรื่องหัวเมืองฝ่ายตะวันตกครึ่งรัชกาลที่ ๑	„ ๑๑๗

พม่าตีหัวเมืองปักขไคฝ่ายตะวันตกกรุงรัตนโกสินทร์ ๑	หน้า ๑๑๘
เมืองไทรบุรี เมืองตรังกานู มายอมขึ้นไทย	„ ๑๑๘
กองทัพไทยตีเมืองปัตตานี	„ ๑๑๙
วินิจฉัยเรื่องเมืองนคร ฯ ดังชดา ที่ความคดีกัน	
ในหนังสือพงษาวดาร	„ ๑๒๐
เรื่องเมืองปัตตานีเป็นขอบในรัชกาลที่ ๑	„ ๑๒๓
เรื่องปันนาทเมืองนคร ฯ กับดังชดา ในการกำกับเมืองแขก	„ ๑๒๒
เรื่องแยกเมืองปัตตานีเป็น ๗ เมือง	„ ๑๒๒
เรื่องปราบดาโต๊ะปักดินเมืองยี่หรงในรัชกาลที่ ๑	„ ๑๒๓
เกิดเหตุเรื่องเมืองเขมรคอน ๒	„ ๑๒๓
มหาอุปโยราชหนีสมเด็จพระอยู่ไทยมาตั้งอยู่เมืองโพธิ์สัตว	„ ๑๒๓
โปรดให้เจ้าพระยาযะมราชยกกองทัพไทยไประงับวิวาท	„ ๑๒๔
สมเด็จพระอยู่ไทยขับไล่ข้าหลวงผู้ถือหนังสือของเจ้าพระยา	
ยะมราช	„ ๑๒๕
เจ้าพระยาযะมราชพามหาอุปโยราชยกกองทัพเข้าในแดน	
กรุงกัมพูชา	„ ๑๒๕
สมเด็จพระอยู่ไทยหนีลงไปอยู่เมืองพนมเปญ	„ ๑๒๖
มหาอุปราชกับนักพระองค์ดวงหนัมาหากองทัพไทย	„ ๑๒๖
เจ้าพระยาযะมราชถึงเมืองบันทายเพ็ชร	„ ๑๒๖
สมเด็จพระอยู่ไทยหนีไปเมืองไซ่ง่อน	„ ๑๒๖
ญวนแค้นสมเด็จพระอยู่ไทยไม่คอบหนังสือเจ้าพระยาযะมราช	„ ๑๒๗

ทูตไทยออกไปคำนับศุภคติไทยเข้ากรุงเวียดนาม	หน้า ๑๒๗
เรื่องพระพุทธรูปยวรัตน	” ๑๒๘
สมเด็จพระพุทธรูปยวรัตนที่เมืองสระบุรีแด่กรุงเก่า	” ๑๒๘
ให้พระพุทธรูปยวรัตนเข้าพระนคร	” ๑๒๙
สมเด็จพระพุทธรูปยวรัตน	” ๑๓๐
ตำนานพระพุทธรูปยวรัตน	” ๑๓๑
รูปต้นฐานพระพุทธรูปยวรัตน	” ๑๓๑
แรกพบพระพุทธรูปยวรัตน	” ๑๓๒
เจ้าไชยกุมารเมืองจำปาศักดิ์ได้พระพุทธรูปยวรัตน	” ๑๓๒
ท้าวพระยาเมืองจำปาศักดิ์บอกถวายพระพุทธรูปยวรัตน	” ๑๓๓
ทรงบูรณะพระพุทธรูปยวรัตน	” ๑๓๔
แต่งหอสุราโดยพิมานที่ไว้พระพุทธรูปยวรัตน	” ๑๓๕
เกิดเหตุเรื่องเขมรตอนที่ ๓	” ๑๓๖
ญวนแกดั่งถ่วงเวลาดะให้กองทัพไทยคืดน้ำอยู่ เมืองบันทายเพ็ชร	” ๑๓๖
เจ้าพระยายมราชให้เฝ้าเมืองบันทายเพ็ชร เมืองพนมเปญ เมืองกระพงหลวง แล้วกวาดครัวเขมรกลับมา	” ๑๓๖
นักพระองค์เขมรทั้ง ๓ เข้ามาอยู่กรุงเทพ ฯ	” ๑๓๗
สั่งให้ทูตไทยทูลเรื่องเมืองเขมรแก่พระเจ้าเวียดนามขาดอง พระเจ้าเวียดนามมีพระราชดำล้นตอบกลับเข้ากับสมเด็จพระ พระอุไทย	” ๑๓๘

พระเจ้าเวียดนามยาดอง ขอให้ทูตไทยออกไปพร้อม	
กับญวน พาส้มเด็จพระอุไทยกลับมาเมือง	หน้า ๑๓๘
เหตุที่ไทยยอมทำตามพระเจ้าเวียดนาม	„ ๑๓๙
พระยามหาอำมาตย์เป็นทูตไปเมืองญวน	„ ๑๓๙
องค์ากุณผู้สำเร็จราชการมณฑลตติงในรับทูตไทยที่เมือง	
ไซ่ง่อน	„ ๑๓๙
พระเจ้ายาดองรับทูตไทยที่เมืองเว	„ ๑๔๐
สมเด็จพระอุไทยตติงเมืองพนมเปญเป็นพระราชทาน	„ ๑๔๑
เหตุที่เขมรนิยมนญวน	„ ๑๔๑
ผลที่เขมรนิยมนญวน	„ ๑๔๓
พระราชพิธีตั้งธง ส้มเด็จพระเจ้าดุกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฏ ฯ	„ ๑๔๔
เหตุที่ท้าวพิชิตตั้งธง	„ ๑๔๔
ที่ตั้งธง	„ ๑๔๔
ดวดมนต์	„ ๑๔๖
ตั้งธง	„ ๑๔๗
ส้มโภช	„ ๑๔๙
พระราชทานพระสุพรรณบัตร	„ ๑๔๙
ได้พระยาเสวตรกฤษณราชข้างเมืองโพธิ์สัตว	„ ๑๕๐
เรื่องที่เกิดขึ้นได้	„ ๑๕๐
รับแสดส้มโภชพระยาเสวตรกฤษณราช	„ ๑๕๑

เรื่องตงกรมเจ้านาย ในรัชกาลที่ ๒	หน้า ๑๕๓
ตงกรมคราวปีรกาเบญจศก	„ ๑๕๓
ตงกรมคราวอื่น	„ ๑๕๔
เรื่องบิดน้าบางแก้ว	„ ๑๕๕
อธิบายด้วยทางดำเนินเจ้าพระยาทกรุงเก่า	„ ๑๕๕
เหตุที่บิดน้าทบางแก้ว	„ ๑๕๖
ไฟใหญ่ไหม้ในพระนคร	„ ๑๕๖
เรื่องสร้างพระมณฑปพระพุทธบาท	„ ๑๕๖
เรื่องพม่าขอเป็นไมตรี	„ ๑๕๗
ข่าวเรื่องพระเจ้าอังวะปกครองจัดการพุทธจักร	„ ๑๕๗
พระเจ้าปดุงสร้างพระเจดีย์ใหญ่	„ ๑๕๘
ราชทูตถูกเกณฑ์เคียดร่อน	„ ๑๕๘
พม่าเกิดสงครามกับกระแซ งดสร้างพระเจดีย์	„ ๑๕๘
พระเจ้าอังวะแต่งไทยเป็นทูตให้ถือศุภอักษรมาเจรจา	
ความเมือง	„ ๑๖๐
เนื้อความในศุภอักษรพม่า	„ ๑๖๐
เหตุที่ไทยไม่เชื่อถือพม่ามาแต่ก่อน	„ ๑๖๑
ศุภอักษรไทยตอบพม่า	„ ๑๖๑
หนังสือพระยากาญจนบุรีมถึงเจ้าเมืองเมะตะมะ	„ ๑๖๒
หนังสือพม่ามาชวนไว้ที่ด่านคิงขร	„ ๑๖๗
หนังสือพระยาพลสงครามชวนตอบพม่า	„ ๑๖๗

หนังสือพิมพ์มาแขวนที่ปลายด้านเมืองกาญจนบุรี	หน้า ๑๖๘
เรื่องสร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์	„ ๑๗๑
การที่กะไว้แต่ในรัชกาลที่ ๑	„ ๑๗๑
สร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์	„ ๑๗๑
ย้ายครัวมอญมารักษาเมืองนครเขื่อนขันธ์	„ ๑๗๑
บ้อมสร้างที่เมืองนครเขื่อนขันธ์	„ ๑๗๒
ทำทุ่งขงกนทางนา	„ ๑๗๒
สร้างวัดทรงธรรม	„ ๑๗๒
เรื่องตั้งเมืองประเทศราชมณฑลพายัพ	„ ๑๗๓
กตบตั้งเมืองนครลำพูน	„ ๑๗๓
เรื่องเมืองเชียงใหม่ นครลำปาง นครลำพูน	
เมื่อเสียกรุงเก่า	„ ๑๗๓
เรื่องเจ้า ๗ คน	„ ๑๗๔
เรื่องเมืองท่ง ๓ เมื่อครั้งกรุงธนบุรี	„ ๑๗๔
เรื่องเมืองท่ง ๓ เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑	„ ๑๗๕
เรื่องสมณะทูตไปลังกา	„ ๑๗๖
เรื่องพระเถรลังกาเข้ามา เมื่อในรัชกาลที่ ๑	„ ๑๗๖
พระลังกาเข้ามา เมื่อในรัชกาลที่ ๒	„ ๑๗๖
เหตุที่ให้สมณะทูตไปลังกา	„ ๑๗๗
ชื่อสมณะทูต	„ ๑๗๗
สิ่งของพระราชอุทิศ	„ ๑๗๘

ตั้งสมณทูตออกจากกรุงเทพ ฯ	หน้า ๑๗๘
สมณทูตเรือเดียที่อาวชุมพร	„ ๑๗๘
ตั้งสมณทูตต่อไปถึงเมืองนคร ฯ	„ ๑๗๘
สมณทูตออกจากเมืองนคร ฯ	„ ๑๘๐
สมณทูตถึงลังกาทวิป	„ ๑๘๐
การต้อนรับสมณทูตที่ลังกาทวิป	„ ๑๘๑
สมณทูตกลับกรุงเทพ ฯ	„ ๑๘๒
ที่ปลุกพระศรีมหาโพธิ ที่สมณทูตได้มาจากลังกาทวิป	„ ๑๘๓
เรื่องเขมรตเมืองพิศบอง	„ ๑๘๔
สมเด็จพระอุไทยท้าวแสนยให้กองทัพมาตีเมืองพิศบอง	„ ๑๘๔
พระยารามกำแหง กับพระยาอภัยภูเบศร์ จัดการ ป้องกันเมือง	„ ๑๘๕
กองทัพเขมรเกิดรบกับพวกเมืองพิศบอง	„ ๑๘๕
พวกเขมรสู้ไม่ได้ ถอยกองทัพไป	„ ๑๘๕
กรุงเทพ ฯ ให้ข้าหลวงลงไปสืบเอาความจริง	„ ๑๘๖
เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราธิราชยกกองทัพไปรักษาเมืองพิศบอง	„ ๑๘๖
มีศุภอักษรบอกความให้ญวนทราบ	„ ๑๘๖
ญวนมีศุภอักษรเข้ากับเขมร	„ ๑๘๖
เรื่องมอญอพยพครอบครัวเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิ์	„ ๑๘๗
เหตุที่มอญกับพม่าเป็นข้าศึกกันมาแต่ก่อน	„ ๑๘๗
เหตุที่มอญจะขอพม่า เมื่อในรัชกาลที่ ๒	„ ๑๘๘

ครวญอพยพเข้ามาพึ่งพระบรม	หน้า ๑๙๑
กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จไปรับครวญที่เมืองนนทบุรี	” ๑๙๑
สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จไปรับครวญที่เมืองกาญจนบุรี	” ๑๙๑
ที่ภูมิดำเนาตั้งครวญ	” ๑๙๑
เรื่องจัดการปกครองเมืองนครศรีธรรมราช	” ๑๙๒
กรมหมื่นศักดิพลเดชเสด็จไปปลงศพเจ้าพระยา	
สุธรรมมนตรี (พัฒน์)	” ๑๙๒
จัดระเบียบการปกครองเมืองนคร ฯ	” ๑๙๓
วินิจฉัยทำเนียบหัวเมือง	” ๑๙๔
หัวเมืองเอก	” ๑๙๕
หัวเมืองโท	” ๑๙๖
หัวเมืองตรี	” ๑๙๖
หัวเมืองจัตวา	” ๑๙๗
ทำเนียบกรมการหัวเมือง	” ๑๙๗
เรื่องจัดตำแหน่งเปนฝ่ายขวาฝ่ายซ้าย	” ๑๙๗
ศักดินากรมการเมืองนคร ฯ	” ๑๙๘
ตำแหน่งผู้ช่วยราชการเมือง	” ๑๙๘
เรื่องตราตำแหน่งเครื่องยศแด่ที่เก็บผลประโยชน์	” ๒๐๐
จัดหมวดกรมในกรมการ	” ๒๐๑
การปกครองท้องที่	” ๒๐๒

เรื่องต่งเมืองกัณฑ์เป็นประเทศราช	หน้า ๒๐๓
พระยากัณฑ์วิวาทกับพระยาตรังกานู	„ ๒๐๓
เมืองกัณฑ์ขอขึ้นกรุงเทพ ฯ พระยาสงขลาไม่ยอม	„ ๒๐๓
พระยานคร ฯ รับรู้พระยากัณฑ์	„ ๒๐๓
เรื่องพม่าแหกคุก	„ ๒๐๕
สถาปนาสมเด็จพระสังฆราช (มี)	„ ๒๐๖
ได้พระยาเสวตรไอยราข้างเผือกเมืองเชียงใหม่	„ ๒๐๖
เรื่องพระราชาคณะต้องอธิกรณ์	„ ๒๐๗
เรื่องแต่งหนังสือโอวาทานุศาสน์	„ ๒๐๘
เกิดเหตุเรื่องบัตรสนเท่ห์	„ ๒๐๘
พระราชพิธีโสกันต์สมเด็จพระเจ้าตากยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ	„ ๒๑๐
ได้พระยาเสวตรคชดิถีขึ้นข้างเผือกเมืองน่าน	„ ๒๑๒
เรื่องยศเจ้านครเมืองน่าน	„ ๒๑๒
เรื่องพระเกียรติยศที่เป็นพระเจ้าข้างเผือก	„ ๒๑๓
เรื่องสร้างโรงข้างเผือก	„ ๒๑๓
เรื่องใช้ขงข้าง	„ ๒๑๔
เรื่องพิธีวิสาขบูชา	„ ๒๑๕
พระราชกำหนดพิธีวิสาขบูชา	„ ๒๑๕
พระราชปรารภจะใคร่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลให้พิเศษ	„ ๒๑๖
สมเด็จพระสังฆราชถวายพระพรให้ทำพิธีวิสาขบูชา	„ ๒๑๖
ดำรัสสั่งให้ทำพิธีวิสาข เป็นนักขัตฤกษ์ใหญ่ ๓ วัน	„ ๒๑๗

ลักษณะการพิธีหัตถวง	หน้า ๒๑๗
ลักษณะการพิธีราชภู	„ ๒๑๗
ลักษณะพิธีตั้งขัณฑ์	„ ๒๑๘
โทษผู้ไม่เคารพต่อการพิธี	„ ๒๑๘
ลักษณะการพิธีวิสาข ที่ปรากฏต่อมาในจดหมายเหตุ	„ ๒๑๘
กรมพระราชวังบวรสถานมงคลสวรรคต	„ ๒๒๐
กรมพระราชวังบวร ฯ ประชวร	„ ๒๒๐
เสด็จขึ้นไปพยาบาลกรมพระราชวังบวร ฯ	„ ๒๒๐
วันสวรรคต	„ ๒๒๑
จัดการพระศพ	„ ๒๒๒
วินิจฉัยข้อพระที่นั่งพุทไธสวรรย์	„ ๒๒๒
เรื่องคนโกนผมครึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ สวรรคต	„ ๒๒๓
ลักษณะโกนผมครึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๑	
สวรรคต	„ ๒๒๔
ลักษณะโกนผมครึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒	
สวรรคต	„ ๒๒๔
สถานที่ซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ได้ทรงสร้าง	„ ๒๒๕
สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ ทรงผนวชตามเนร	„ ๒๒๖
พิธีทรงผนวช	„ ๒๒๖
ถวายเทศน์มหาชาติ	„ ๒๒๗
กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงทำกระเจดใหญ่บูชากัมมัทเทศน์	„ ๒๒๗

อธิบายเรื่องกระเจาใหญ่ที่มีต่อมา	หน้า ๒๒๗
งานพระเมรุกรมพระราชวังบวร ฯ	” ๒๒๘
งานพระบรมธาตุ	” ๒๒๘
แก้พระศัพทกระบวนน้อย	” ๒๒๘
แก้พระศัพทกระบวนใหญ่	” ๒๒๘
ตั้งคำดาณอทาน	” ๒๒๘
อธิบายทางแก้พระศัพทกรมพระราชวังบวร ฯ	” ๒๒๘
เรื่องขยายเขตพระบรมมหาราชวัง	” ๒๓๐
พระราชวังเมื่อแรกสร้าง	” ๒๓๐
เหตุที่ต้องขยายเขตพระราชวัง	” ๒๓๐
เขตพระราชวังที่ขยาย ครังรัชกาลที่ ๒	” ๒๓๑
วินิจฉัยเรื่องบ่อนรอบพระราชวัง	” ๒๓๑
เรื่องสร้างสวนขวา	” ๒๓๓
สวนขวาซึ่งสร้างไว้เมื่อในรัชกาลที่ ๑	” ๒๓๓
ทรงสร้างสวนขวาเพิ่มเติม ในรัชกาลที่ ๒	” ๒๓๔
เรื่องสร้างสวนขวาที่เกยด้วยราชการแผ่นดิน	” ๒๓๔
อธิบายขอเพิ่มเติมพระเกียรติยศ	” ๒๓๕
อธิบายขอบำรุงฝีมือช่าง	” ๒๓๖
อธิบายแบบอย่างฝีมือช่าง ครังรัชกาลที่ ๑ แด่ที่ ๒	” ๒๓๘
สิ่งต่าง ๆ ที่สร้างในสวนขวา เมื่อรัชกาลที่ ๒	” ๒๔๘
การแต่งสวนขวา	” ๒๔๘

การฉลองฉนวนขวา	หน้า ๒๕๒
เดินการนักชดถกษ ในฉนวนขวา	„ ๒๕๒
เรื่องบำรุงแบบแถบทศคร	„ ๒๕๗
อธิบายเรื่องนครนอกกับนครใน	„ ๒๕๗
บูรณะบทธครไทยที่สูญเสียไปครั้งเสียกรุงเก่า	„ ๒๕๘
บทธครบูรณะครั้งรัชกาลที่ ๑	„ ๒๕๘
บทธครบูรณะครั้งรัชกาลที่ ๒	„ ๒๕๘
วิธีทรงพระราชนิพนธ์บทธครในรัชกาลที่ ๒	„ ๒๖๐
ไปตุเกตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี	„ ๒๖๑
อธิบายเรื่องทางไมตรีกับฝรั่งต่างชาติครั้งกรุงเก่า	„ ๒๖๑
ทางไมตรีครั้งเมื่อเสียกรุงเก่า	„ ๒๖๑
การสมาคมกับต่างประเทศครั้งกรุงธนบุรี	„ ๒๖๑
การค้าขายกับต่างประเทศ เมื่อในรัชกาลที่ ๑	„ ๒๖๒
การค้าขายกับต่างประเทศ ในรัชกาลที่ ๒	„ ๒๖๒
ไปตุเกตเจ้าเมืองหมาเก้าให้ทูตเข้ามา	„ ๒๖๒
เหตุที่สมาคมกับไปตุเกต	„ ๒๖๓
ทูตไปตุเกตเข้าเฝ้า	„ ๒๖๓
อนุญาตให้ ไปตุเกตไปมาค้าขาย	„ ๒๖๔
เริ่มมีไมตรีกับไปตุเกต	„ ๒๖๔
อธิบายเรื่องการที่ต่างประเทศถวายของ	„ ๒๖๖

ตั้งสมเด็จพระสังฆราช (ดูก ญาณสังวร)	หน้า ๒๖๘
เหตุที่ทรงตั้งสมเด็จพระญาณสังวร เป็นสมเด็จพระสังฆราช	๒๖๘
ประวัติสมเด็จพระญาณสังวร	๒๖๙
เรื่องเมืองนครจำปาศักดิ์	๒๗๐
อ้ายดำเกียดโง้งตั้งตัวเป็นผู้วิเศษ ที่เมืองดาดวัน	๒๗๐
อ้ายดำเกียดโง้งได้เมืองนครจำปาศักดิ์	๒๗๐
กองทัพเจ้าราชบุตร (โย้) เวียงจันทน์จับอ้ายดำ เกียดโง้งได้	๒๗๑
ทรงตั้งเจ้าราชบุตร (โย้) ครองเมืองนครจำปาศักดิ์	๒๗๑
เรื่องความเห็นแตกต่างกันในการตั้งเจ้าราชบุตร (โย้)	๒๗๑
วินิจฉัยเหตุที่ทรงตั้งเจ้าราชบุตร (โย้) ครองเมือง นครจำปาศักดิ์	๒๗๒
เรื่องไปตุเกศขอทำสัตติญา	๒๗๕
ไปตุเกศขอตั้งกงสุล เยเนอราล แดขอทำหนังสือสัตติญา	๒๗๕
พระราชทานให้ตั้งสถานกงสุลไปตุเกศ	๒๗๖
ทรงตั้งกงสุลไปตุเกศเป็นขุนนางไทย	๒๗๖
ทำหนังสืออนุญาตการค้าขายให้ ไปตุเกศแทนสัตติญา	๒๗๖
อธิบายวิธีทำหนังสือสัตติญาอย่างโบราณ	๒๗๗
เกิดไข้หวัดกะโรค	๒๗๘
เหตุที่เกิดหวัดกะโรค	๒๗๘
ทางเดินของหวัดกะโรค	๒๗๘

ความแตกตื่นหวาดกลัวโรค	หน้า ๒๗๘
ทำพิธีอาพาธพินาศ	„ ๒๗๙
ปล่อยคนประจำของ	„ ๒๘๐
ปล่อยนักโทษ	„ ๒๘๐
เผาศพหวาดกลัวโรค	„ ๒๘๐
ฉลองวัดอรุณราชวราราม	„ ๒๘๑
เรื่องวัดอรุณครึ่งกรุงธนบุรี	„ ๒๘๑
บูรณะวัดอรุณ วัดโมฬีโลก ในรัชกาลที่ ๑	„ ๒๘๑
บูรณะวัดอรุณ เมื่อในรัชกาลที่ ๒	„ ๒๘๒
ราชทูตญวนเข้ามาบอกข่าวพระเจ้ายาตองดั้นพระชนม์	„ ๒๘๒
เรื่องพระเจ้าเวียดนามยาตองดั้นพระชนม์	„ ๒๘๒
ประวัติพระเจ้าเวียดนามยาตอง	„ ๒๘๒
หมุกรามราชบุตรได้ราชสมบัติใช้ ยี่ห้อนามแผ่นดินว่า มินมาง	„ ๒๘๓
ทูตญวนเข้ามาเมื่อยังมีหวาดกลัวโรค	„ ๒๘๓
ทูตไทยไปคำนับพระศพพระเจ้ายาตอง	„ ๒๘๔
พระเจ้าเวียดนามมินมาง มีพระราชดำذنตอบ	„ ๒๘๕
หมายประกาศพระเจ้ามินมาง	„ ๒๘๕
ข่าวหวาดกลัวโรคในเมืองญวน	„ ๒๘๙
เรื่องตั้งคายนาถวคมนตรี	„ ๒๘๙
ลักษณะตั้งคายนาถวคมนตรี	„ ๒๘๙

โปรดให้ช้างในซุ้มสวดมนต์	หน้า ๒๙๐
ตั้งโรงงาน	„ ๒๙๐
เรื่องชาวคึกพม่า	„ ๒๙๑
พระเจ้าอังวะปลุกตั้งพระชนม์	„ ๒๙๑
อธิบายพระนามพระเจ้าแผ่นดินพม่าในราชวงศ์อดองพญา	„ ๒๙๑
พระเจ้าจกกายเมงต์ไคเมืองมณิบูระ	„ ๒๙๗
พระเจ้าจกกายเมงต์คิดจะมาตีเมืองไทย	„ ๒๙๗
เตรียมทัพพม่าตีเมืองเมะตะมะ เมืองทนาวศรี	„ ๒๙๗
จัดกองทัพไทยออกไปตั้งขัดตาทัพ	„ ๒๙๘
กรมหมื่นศักดิ์พิพัฒน์ตั้งเมืองเพชรบุรี	„ ๒๙๘
กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ตั้งเมืองกาญจนบุรี	„ ๒๙๘
พระยาตากโหมราชเด่นาตั้งเมืองถลาง	„ ๒๙๘
พระยาศรีดำแดงตั้งเมืองสงขลา	„ ๒๙๘
พระยาพิไชยสงครามตั้งเมืองพัทลุง	„ ๒๙๘
ตั้งคอเรือทเมืองสตูล	„ ๒๙๘
เตรียมกองทัพเมืองนครศรีธรรมราช	„ ๒๙๘
อธิบายเรื่องย้ายเมืองกาญจนบุรี	„ ๓๐๐
ถึงฤดูฝนพม่าไม่ยกมา	„ ๓๐๑
กรมหมื่นศักดิ์พิพัฒน์ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์	
เสด็จกลับกรุง ฯ	„ ๓๐๑
เจ้าพระยาวงษาตุรศักดิ์ พระยามหาโยธารักษาการ	„ ๓๐๑

พระยาไทรต้องยอมให้อังกฤษเช่าเกาะหมาก	
แผนที่ฝั่งตรงเกาะหมาก	หน้า ๓๑๕
เรื่องบุตรพระยาไทรแย่งกันเป็นเจ้าเมือง	„ ๓๑๕
ทรงตั้งคนอุปะแงวันเป็นพระยาไทรบุรี	„ ๓๑๖
พระยาไทรปะแงวันมีความชอบได้เป็นเจ้าพระยา	„ ๓๑๖
เจ้าพระยาไทรเกิดอริกับพระยาอภัยนุราชรามุดา	„ ๓๑๖
ย้ายพระยาอภัยนุราชมาว่าราชการเมืองสตูล	„ ๓๑๗
แขกเมืองไทรแตกเป็น ๒ พวก	„ ๓๑๗
เจ้าพระยาไทรตอบไปเข้ากับพม่า	„ ๓๑๘
มีเจตย์ฟ้องเจ้าพระยาไทร	„ ๓๑๘
มีตราให้หาเจ้าพระยาไทรมาแก้คดี	„ ๓๑๘
เจ้าพระยาไทรแขวงเมือง	„ ๓๑๘
พระยานครยกกองทัพไปตีเมืองไทรบุรี	„ ๓๒๐
พระยานครตีได้เมืองไทรบุรี	„ ๓๒๐
ตั้งไทยเป็นผู้ว่าราชการเมืองไทรบุรี	„ ๓๒๐
เรื่องอังกฤษขอเป็นไมตรี	„ ๓๒๑
เรดิเดนตเมืองสิงคโปร์บอกมาว่าทูตอังกฤษจะเข้ามา	„ ๓๒๑
โปรดให้พระยาสุริยวงษ์มนตรีว่าที่พระคลัง	„ ๓๒๑
เหตุที่อังกฤษแต่งทูตมา	„ ๓๒๒
ความประสงค์ของอังกฤษที่แต่งทูตเข้ามา	„ ๓๒๔
คำสั่งของรัฐบาลอินเดียที่ส่งทูต	„ ๓๒๕

กรอบเปิดทูตอังกฤษออกจากเมืองกาตักตา	หน้า ๓๒๗
เรือแด่จำนวนคนที่มากับทูต	„ ๓๒๗
กรอบเปิดถึงเกาะหมาก ประจวบเวลาไทยคดีเมืองไทรบุรี	„ ๓๒๗
ลักษณะการที่ไทยค้าขายกับต่างประเทศ	„ ๓๒๘
ผลประโยชน์ที่รัฐบาลไทยได้จากการค้าขาย ๕ ประเภท	„ ๓๒๘
อธิบายค่าเบิกร่อง	„ ๓๒๘
อธิบายภาษีสินค้าเข้า	„ ๓๒๘
อธิบายภาษีสินค้าออก	„ ๓๒๘
อธิบายกำไรพระคลังสินค้า	„ ๓๓๐
คำนวณการตั้งพระคลังสินค้า	„ ๓๓๐
สินค้าพระคลังครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช	„ ๓๓๐
สินค้าพระคลังครั้งรัชกาลที่ ๒	„ ๓๓๑
อธิบายการซื้อขายของหลวง	„ ๓๓๑
เรื่องซื้อขายตราสำหรับพระนคร	„ ๓๓๒
การส่งมากับชาวต่างประเทศที่เข้ามาค้าขาย	„ ๓๓๓
เรือไทยไปค้าขายต่างประเทศครั้งกรุงเก่า	„ ๓๓๓
เรือไทยไปค้าขายต่างประเทศครั้งกรุงรัตนโกสินทร์	„ ๓๓๔
จำนวนเรือค้าขายกับต่างประเทศ เมื่อรัชกาลที่ ๒	„ ๓๓๔
วิธีค้าขายของหลวง	„ ๓๓๕
ทูลเกล้าฯ ถวายการการค้าขายของหลวง	„ ๓๓๖
เรื่องกรอบเปิดทูตอังกฤษเข้ามาขอทำสัญญา	„ ๓๓๘

กรอบเปิดทูตอังกฤษเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ	หน้า ๓๓๙
อักษรดำด้นผู้ดำเื้จราชการอินเดียของอังกฤษ	๖๖ ๓๔๐
เครื่องราชบรรณาการอังกฤษถวาย	๖๖ ๓๔๓
เล่ด็จออกแขกเมืองทูตอังกฤษ	๖๖ ๓๔๔
ความลำบากในการปลุกษากับทูตอังกฤษ	๖๖ ๓๔๔
ข้อปลุกษากันในระหว่างไทยกับอังกฤษ	๖๖ ๓๔๗
ว่ากันด้วยการค้าขาย	๖๖ ๓๔๘
ว่ากันด้วยเรื่องเมืองไทรบุรี	๖๖ ๓๔๙
การปลุกษากับทูตอังกฤษไม่ตกตงกัน	๖๖ ๓๕๐
ว่ากันด้วยเรื่องหนังสือตอบ	๖๖ ๓๕๐
เกิดเหตุเรื่องนายเรือของทูตชายของหน้ภาษ	๖๖ ๓๕๐
เกิดเหตุเรื่องกรอบเปิดเที่ยวหยิงหน้าท่าแผนที่ แดพุดหมื่นไทย	๖๖ ๓๕๓
พระราชทานของตอบแทน	๖๖ ๓๕๓
หนังสือไทยตอบอังกฤษ	๖๖ ๓๕๓
หนังสือกล่าวโทษกรอบเปิด	๖๖ ๓๕๒
กรอบเปิดไปเมืองญวน	๖๖ ๓๕๒
กรอบเปิดมาเปนเรดีเคนต์เมืองสิงคโปร์	๖๖ ๓๕๒
กรอบเปิดกตบัตกับไทย	๖๖ ๓๕๓
เรื่องเบ็ดเตล็ดที่ปรากฏในหนังสือกรอบเปิด	๖๖ ๓๕๓
เรื่องเฝ้าเจ้านายในกรุงเทพ ฯ	๖๖ ๓๕๓
เรื่องใช้อหิวกะโรค	๖๖ ๓๕๔

เรื่องทูตญวนเข้ามากรุงเทพฯ ฯ	หน้า ๓๕๔
เรื่องครอบครัวเผ่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์	„ ๓๕๔
เหตุที่ครอบครัวไม่ได้เข้าเฝ้าทูตดา	„ ๓๕๕
เรื่องเจ้าดาวไปหาครอบครัว	„ ๓๕๕
เรื่องถอนปืนบ้อมปากดี	„ ๓๕๖
ประโยชน์ที่อังกฤษได้ในการแต่งทูตเข้ามา	„ ๓๕๖
เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีขึ้นพระชนม์	„ ๓๕๗
พระประวศเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี	„ ๓๕๗
เรื่องสร้างวัดสุทัศน์	„ ๓๕๘
สร้างพระวิหารวัดสุทัศน์	„ ๓๕๘
ทรงสดับงานประดู่พระวิหารด้วยฝีพระหัตถ์	„ ๓๕๘
เรื่องสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช (ค่อน)	„ ๓๕๙
เรื่องตั้งพระราชอาคันตุกะพระอมรโมฬี พระศรีวิสุทธิวงษ์	„ ๓๕๙
เรื่องสร้างเมืองสมุทรปราการ	„ ๓๖๐
เหตุที่สร้างบ้อมเมืองสมุทรปราการ	„ ๓๖๐
บ้อมฝั่งตะวันออก	„ ๓๖๑
บ้อมกลางน้ำ	„ ๓๖๑
บ้อมฝั่งตะวันตก	„ ๓๖๑
ฝั่งหักเมืองเมืองสมุทรปราการ	„ ๓๖๓
เรื่องขุดปากดี	„ ๓๖๓
สร้างบ้อมเพิ่มเติมที่ปากดี	„ ๓๖๓

สร้างวัดโพชนนตพัฒเดช วัดโปรดเกษ	หน้า ๓๖๒
เรื่องพม่าชวนญวนตีเมืองไทย	๖ ๓๖๓
ครอเปิดตั้งตำเนราชดำนพมามีถึงญวนให้แก่ไทย	๖ ๓๖๓
ตำเนราชดำนพมามีถึงญวน	๖ ๓๖๔
เหตุที่อังกฤษให้ราชดำนพม่าแก่ไทย	๖ ๓๖๔
เรื่องพม่าคิดเปนไมตรีกับญวน	๖ ๓๖๕
พม่าแต่งทูตไปเมืองญวน	๖ ๓๖๕
ญวนปรึกษากันในเรื่องพม่าชวนรบไทย	๖ ๓๖๖
ญวนไม่รับทูตพม่า	๖ ๓๖๖
ญวนบอกให้ไทยทราบว่า พมามาชวนรบไทย	๖ ๓๖๖
วินิจฉัยเหตุที่ญวนไม่เข้ากับพม่า	๖ ๓๖๗
เรื่องอังกฤษรบกับพม่าครั้งที่ ๑	๖ ๓๖๗
เหตุที่อังกฤษเกิดรบกับพม่า	๖ ๓๖๗
อังกฤษรบพม่าที่เมืองยะไข่ เมืองจิตตะเกิง	๖ ๓๖๘
ครอเปิดบอกข่าวเข้ามาว่าอังกฤษเกิดรบกับพม่า	๖ ๓๖๘
สืบได้ข่าวทางชายแดนว่าพม่าเกิดรบกับอังกฤษ	๖ ๓๖๙
เตรียมกองทัพไทยไปรักษาชายแดน	๖ ๓๖๙
เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพดัดสนพระชนม์	๖ ๓๖๙
งานพระเมรุเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพดัด	๖ ๓๗๐
พวกเจ้าพระยาอภัยภูธรกับพวกเจ้าพระยามหาเสนา เกิดศึกกัน	๖ ๓๗๐

ชำระคดีเจ้าพระยามหาเสนา กับเจ้าพระยาอภัยภูธร	หน้า ๓๗๗
เรื่องพระยาช้างเผือกดั้น	„ ๓๗๘
ดั้นเด็จพระเจ้าตากสินเจ้าฟ้ามังกร์ ๗ ทรงผนวช เป็นพระภิกษุ	„ ๓๗๙
เหตุที่ไม่ให้ทรงผนวชอย่างใหญ่เต็มตำรา	„ ๓๗๙
เหตุการณ์เบ็ดเตล็ดในรัชกาลที่ ๒	„ ๓๘๐
น้ำเค็มถึงบางพุด	„ ๓๘๐
เจ้าฟ้าพิศมัยทองสิ้นพระชนม์	„ ๓๘๐
เห็นดาวหาง	„ ๓๘๑
พระกฐินแห่อย่างใหญ่	„ ๓๘๒
ได้ช้างกระพระบรมนาเคนทร์	„ ๓๘๒
กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ สิ้นพระชนม์	„ ๓๘๒
เกิดความเรื่องพระอินทรอภัย	„ ๓๘๓
ได้ช้างพลายกระ พระบรมหัตถ์คินทร์	„ ๓๘๔
แต่งหนังสือมหาชาติคำหลวงที่ชาติ	„ ๓๘๔
ได้ช้างพลายเนียม พระบรมนาเคนทร์	„ ๓๘๕
นายนกเผาศิว	„ ๓๘๖
คำจากฎที่รูปนายเรื่องเผาศิว	„ ๓๘๖
คำจากฎที่รูปนายนกเผาศิว	„ ๓๘๗
เกิดพายุใหญ่ฟ้าผ่าที่กรุงเก่า	„ ๓๘๘
ฟ้าผ่าเตาชิงช้า	„ ๓๘๘

มุตเหตุไชเรือดำปั่น	หน้า ๓๘๘
มุตเหตุไชเรือญวน	” ๓๘๙
คราวน้ำท่วมใหญ่ในรัชกาลที่ ๒	” ๓๘๙
ดาวอังคารเข้าวงพระจันทร์	” ๓๙๐
ฟ้าผ่ายอดพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท	” ๓๙๐
ไต่กันต์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว	” ๓๙๐
เข้าแพง	” ๓๙๐
ดาวพฤหัสบดีเข้าวงพระจันทร์	” ๓๙๐
คิดอย่างถวยขามตายน้ำทองแดงเบญจรงค์	” ๓๙๐
ผลประโยชน์แผ่นดิน	” ๓๙๑
ภาษากรต่าง ๆ	” ๓๙๑
จำนวนเงินผลประโยชน์แผ่นดินในรัชกาลที่ ๒	” ๓๙๒
พระราชานุกิจ	” ๓๙๓
ทรงพระประสูติ	” ๓๙๔
ดворรคต	” ๓๙๔
เรื่องสืบสันตติวงศ์	” ๓๙๕
ถวายราชสมบัติแก่พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่น เจษฎาบดินทร์	” ๓๙๕
พระราชโอรสพระราชธิดา ในพระบาทสมเด็จพระพุทธ เลิศหล้านภาลัย	” ๓๙๖
พระองค์เจ้าลูกยาเธอ ในกรมพระราชวังบวรมหาเด่นานุรักษ์	” ๔๒๓

พระราชพงษาวดารกรุงรัตนโกสินทร

รัชกาลที่ ๒

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๑ สวรรคต

บีมเสงเอกศก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก^๑ เสด็จ
จุด ๑๑๗๑ สวรรคตที่พระที่นั่งสิบเอ็ดห้อง ซึ่งทุกวันนี้เรียกว่าพระ
ที่นั่งไพศาลทักษิณ เมื่อวันที่พฤหัสบดีที่ ๗ เดือน
กันยายน พ. ศ. ๒๓๕๒ ตรงกับวันทางจันทรคติ เดือน ๙
แรม ๑๓ ค่ำ บีมเสงเอกศก จุฬศักราช ๑๑๗๑ (คฤศต
ศักราช ๑๘๐๘) สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชกรมพระ
ราชวโรรสธรรมาธิบดี (คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธ
เลิศหล้านภาลัย) ได้สำเร็จราชการแผ่นดิน โดยสมเด็จพระ
บรมชนกนาถ ได้ทรงประดิษฐานไว้ในที่พระมหา
อุปราชผู้รั้งราชการ

๑ พระนาม^๕ ถวายต่อเมื่อในรัชกาลที่ ๓ จะปรากฏคำอธิบาย
ต่อไปข้างหน้า ในตอนพระราชพิธีบรมราชาภิเศก

ครนรุงชนวนศุกรแรม ๑๔ ค่ำเวตาเช้า ส้มเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 กรมพระราชวังบวรสถานมงคล กับสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้า
 กรมหลวงเด่นานุรักษ์ ซึ่งได้ดำรงพระยศเป็นพระบันฑูรน้อยมาแต่ใน
 รัชกาลที่ ๑ พร้อมด้วยพระราชวงษานุวงษ์ ได้ตั้งเข้าไปตรงดการ
 ทรงเครื่องพระบรมศพเสร็จแล้ว เชิญพระบรมศพลงสู่พระดองเงิน
 ดำรงแห่ออกประคุดนามราชกิจ เชิญชนพระยานุมาศประกอบพระ
 โกษฐทอง^๒ ตั้งกระบวนแห่เชิญไปประดิษฐานไว้ณพระที่นั่งดุสิตมหา
 ปราสาทด้านมุขตะวันตก ภายใต้พระมหาเศวตฉัตร ตั้งเครื่อง
 สูงแต่เครื่อง ราชูปโภค เสด็จพระ เกียรติยศ ตาม โบราณราช ประเพณี
 พระสงฆ์สดุดพระอภิธรรมทั้งกลางวันกลางคืน แด่ม้านางร้องให้ ประโคม
 กลองชนะตามเวตา เหมือนอย่างพระบรมศพพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงเก่า

๒ เรื่องพระโกษฐทององค์นี้ ในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับเดิม
 เรียกว่าพระโกษฐทองจำหลักตายกุดันประดับพลอยเนาวรัตน์ พระบาท
 ส้มเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระบรมราชาธิบายไว้
 ในหนังสือพระราชวิจารณ์ว่า ๓๕๘ ดังนี้ “ในพงษาวดารพยายามที่จะ
 กล่าวถึงเรื่องพระโกษฐอย่างหลง ๆ ว่า (พระบาทสมเด็จพระพุทธ
 ยอดฟ้าจุฬาโลก ได้โปรด) ให้ รอทองหุ้มพระโกษฐ ๆ อะไรก็ไม่รู้ มา
 เค็มทองขึ้นอีก ทำเป็นพระโกษฐทองคำกุดันแปดเหลี่ยมยอดทรงมงกุฏ
 ขึ้นไว้องค์ ๑ สำหรับพระองค์ดังนี้ ความที่ถูกต้องนั้นคือ รับสั่งให้รอต
 ทองที่หุ้มพระโกษฐกุดัน ทรงพระศัพพะพินางทั้ง ๒ พระองค์นั้น มา
 รวมกันทำพระโกษฐทองใหญ่ ไม่ใช่มาทำโกษฐกุดัน ผู้เขียน

ทุกประการ ดมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวรสถานมงคล
 เสด็จเข้ามาประทับแรมอยู่ณพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน^๓ เวลากลางวัน
 เสด็จไปถวายบังคมพระบรมศพ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดช
 พระคุณทุกวันมา

ครั้นจัดการพระบรมศพแล้ว พระราชวงษานูวงศ์ เสด็จมาคย
 ราชเลวัก ประชุมพร้อมด้วยพระสงฆ์ราชาคณะมีสมเด็จพระสังฆราช
 เปนประธาน ให้อาลักษณ์เขียนคำกราบบังคมทูลอัญเชิญสมเด็จพระ
 พระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จขึ้นผ่านพิภพ อ่าน
 คำกราบทูลแล้ว พระสงฆ์เจริญไชยปริตถวายพระพรไชยมงคล แต่นั้น
 พงษาดารหมายว่ากุดัน แปลว่าดวงตาย ดวงตายอย่างเช่นพระโกษฐ
 ทองใหญ่^๕ นั้น ควรจะเรียกว่ากุดัน แต่ภาษาในราชการเขาเรียกพระโกษฐ
 ดมเด็จพระพิฆาต^๕ นั้นว่า กุดันน้อยกุดันใหญ่ พระโกษฐแปลเห็ดยม
 ยอดทรงมงกุฏ เขาเรียกว่าพระโกษฐทองใหญ่ พระโกษฐทองใหญ่^๕
 นั้นทำแล้วเสร็จในปีมโรง (สมัยพุทธศก พ. ศ. ๒๓๕๓) นั้น ทั้งพระทอง
 เงินด้วย รับสั่งให้เชิญเข้ามาตั้งถวายทอดพระเนตรในพระที่นั่งไพศาล
 ทักษิณ ซึ่งเสด็จประทับอยู่ คุณเลื้อพระดนมเอก ทูลห้ามปรามว่า
 ทรงอะไรเช่นนั้น น้ากตัญเฒ่า^๕ เห็นพระโกษฐเข้าก็ร้องไห้ดวงหน้า
 เลี้ยก่อน รับสั่งว่ากูไม่ถือ ไม่เอามาตั้งดูทำไมกูจะได้เห็น ตั้ง
 ถวายทอดพระเนตรอยู่เป็นหลายวัน ครั้นทูลหม่อมใหญ่ (คือสมเด็จพระ
 พระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพ) ขึ้นพระชนม์ถึง ทรงพระ
 โทมัส^๕มาก จึงรับสั่งว่าให้เอาพระโกษฐทองใหญ่ไปประกอบถวายทอด

พระบรมวงษานุวงศ์แด่ข้าราชการ จึงกระทำสัตย์ถวายต่อใต้ฝ่าตของ
 ชุดพระบาทต่อมาโดยลำดับ ทั้งในกรุงแหวเมืองบั๊กษ์ไต้ฝ่ายเหนือ
 ทวกัน

พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๒
 เมื่อก่อนเสด็จผ่านพิภพ

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ประสูตรเมื่อณวัน
 พุศ. ท ๒๖ เดือน กุมภาพันธ์ พ. ศ. ๒๓๓๐ ตรงกับวันทางจันทรคติ
 เดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีกุญนพศก จุติศักราช ๑๑๒๙ (ค. ศ. ๑๗๖๗)
 ในสมัยเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จดำรงตำแหน่ง
 ยศเป็นที่หลวงยกกรบัตรเมืองราชบุรี แด่มีนิวาศสถานอยู่ณบ้านอัมพวา
 ในเวदानันกรุงเก่าพึ่งเสียดแก่พม่าข้าศึกใหม่ ๆ กำลังไทยพยายามจะเป็น
 อิศร แต่ยังแยกกันเป็นหลายพวกหลายเหล่าอยู่ ครั้นปีชวดสัมฤทธิศก
 พ. ศ. ๒๓๑๑ พระเจ้ากรุงธนบุรีรบพุ่งมิไชยชนะพม่าข้าศึกซึ่งตั้งรักษา
 พระนคร ยกไว้เสียดแต่พระทองเงิน ด้วยเหตุที่พระราชทานครั้งนั้นเป็น
 ตัวอย่างต่อมา เจ้านายใหญ่ ๆ ที่สำคัญจึงได้พระราชทานตั้งแต่กรม
 หลวงศรีสุนทรเทพเป็นต้นคิดต่อกันมา เรื่องราวที่ถูกต้องนั้น ดังนี้”
 ๓ ที่เรียกว่าพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานตรงนี้ เข้าใจว่าว่าที่พระที่นั่ง
 อมรินทร์วิจิตร ในเวदानันพระมหามณเฑียรหมื่นนั้นยังเรียกรวมกันว่า
 พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานทั้งหมด

กรุงเก่าแล้ว ดงมาตังเมืองชนบุรีเป็นทมิฬ พระบาทสมเด็จพระพุทธ
ยอดฟ้าจุฬาโลก จึงเสด็จเข้ามารับราชการในพระเจ้ากรุงธนบุรี ย้าย
นิवासสถานเข้ามาตังอยู่ที่ไต่วดตรมิงโฆษิตาราม ครองหนวยงเรียกว่าวัด
บางว่าใหญ่ คือที่โรงทหารเรือทุกวันนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธ
เลิศหล้านภาลัย พระชันษาได้ ๒ พรรษา ก็โดยเสด็จเข้ามาอยู่
กรุงธนบุรีด้วย ครนทรงพระเจริญชนพระชันษาดมควรแก่การศึกษา
สมเด็จพระบรมชนกนารถได้ทรงนำไปฝากให้ทรงศึกษาอักษรดมัยในสำนัก
พระวันรัตน์ (ทองอยู่) วัดบางว่าใหญ่

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงทำศึกสงคราม
ในกรุงธนบุรีนั้น ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
เจริญพระชันษาได้ ๘ พรรษา ก็ได้ โดยเสด็จจิตตพระองค์สมเด็จพระ
บรมชนกนารถไปในการสงครามทุกครั้ง ครั้นสิ้นไปรบพม่าที่เมือง
เชียงใหม่ แล้วกลับลงมารบพม่าที่บ้านนางแก้วเขาขงเมืองราชบุรี
แล้วกลับขึ้นไปรักษาเมืองเชียงใหม่อีก จนลงมาบอแซ่วนกทเมือง
พิษณุโลก ก่อนนั้นมาได้ โดยเสด็จคราวไปปราบปรามเมืองนางรอง,
เมืองนครจำปาศักดิ์, แดไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุตครั้งได้พระมหามณเฑียร
ปฏิมากรแก้วมรกต เสด็จกลับมาถึงกรุงธนบุรี พอพระชันษาพระบาท
สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ ๓๓ พรรษา สมเด็จพระบรมชนก
นารถ จึงจัดการพิชิตไถ่กันต์ ต่อมาอีกปี ๑ ก็ได้โดยเสด็จสมเด็จพระ
พระบรมชนกนารถคราวยกกองทัพออกไปกรุงกัมพูชา ในระหว่างนั้น
ข้างกรุงธนบุรีเกิดจลาจลขึ้น ด้วยพระเจ้ากรุงธนบุรีมีสัญญาวิปตาศ

บรรดาข้าราชการจึงพร้อมกันอัญเชิญ ส้มเด็จพระพุทธรูปอดฟ้าจุฬาโลกขึ้น
ผ่านพิภพเมื่อปีชวดจัตวา ค. ศ. ๒๓๒๕ เวลานั้นพระชนมพรรษา
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ ๑๖ พรรษา ปราภฏในคำ
ถูกขุนปลุกษาความชอบผู้ที่ได้สนองพระเดชพระคุณ พระบาทสมเด็จพระ
พุทธรูปอดฟ้าจุฬาโลกมาแต่ก่อน ว่าในบรรดาพระราชวงษ์มีพระบาท
สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโดยพระองค์เดียวที่ได้ โดยเสด็จจิต พระ องค์
มาในการศึกสงครามทุกครั้งทุกคราว จึงโปรดให้สถาปนาพระเกียรติยศ
เป็นสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เจ้าฟ้าต่างกรม ทรงพระนามว่าเจ้า
ฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ครั้นปีมเสงส์ปศศก พ. ศ. ๒๓๒๘ โปรด
ให้เสด็จไปประทับ ณ พระราชวังเดิม ของพระเจ้ากรุงธนบุรี ที่ปากคลอง
บางกอกใหญ่

เมื่อในรัชกาลที่ ๑ นั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธรูปอดฟ้าจุฬาโลก
ได้เสด็จโดยกระบวนทัพหลวงไปทำสงครามกับพม่าซ้ำศึก ๔ ครั้ง คือ
ไปต่อสู้ที่พหหลวงพระเจ้าปะดุงที่ตำบลตลาดหญ้าแขวงเมืองกาญจนบุรี เมื่อ
ปีมเสงส์ปศศก พ. ศ. ๒๓๒๘ ครั้ง ๑ ไปต่อสู้กองทัพมหาอุปราช

๔ นามที่เรียกว่าพระราชวังเดิม พระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายว่า คนมักสำคัญ
ผิดโดยเข้าใจไปว่า เพราะพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้
เสด็จประทับอยู่ก่อนเสวยราชย์ จึงเรียกว่าพระราชวังเดิม ที่จริง
นั้นหมายความว่า เป็นพระราชวังมาแต่ครั้งกรุงธนบุรี

ที่ทำดินแดงแขวงเมืองกาญจนบุรี เมื่อปีมเมียอัฐศก พ. ศ. ๒๓๒๙
 ครึ่ง ๑ ไปตีเมืองทวาย เมื่อปีชวดจัตวาศก พ. ศ. ๒๓๓๕ ครึ่ง ๑
 เสด็จยกกองทัพหลวงด้วยพระราชประสงค์จะไปตีเมืองอังวะ เมื่อปีฉลู
 เบญจศก พ. ศ. ๒๓๓๖ ครึ่ง ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภา
 ไฉไลโดยได้โดยเสด็จทั้ง ๔ ครึ่ง เมื่อคราวไปตีเมืองทวาย ได้เป็น
 ตำแหน่งยกยอรัญญิต

เมื่อปีวอกสัมฤทธิ์ศก พ. ศ. ๒๓๓๑ พระชันษาครบกำหนดที่
 จะทรงผนวชเป็นพระภิกษุ สมเด็จพระบรมชนกนาถจึงโปรดให้
 ทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระสังฆราช (ดี) วัด
 ระฆังเป็นพระอุปัชฌาย์ พระญาณสังวรเถร วัดราชสถิตาราม
 (ซึ่งภายหลังได้เป็นสมเด็จพระสังฆราช) เป็นพระกรรมวาจาจารย์

อนึ่งที่พระราชวังเดิม เมื่อสร้างกรุงรัตนโกสินทร์แล้ว พระบาท
 สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระราชทานให้เป็นที่พักประทับสมเด็จพระ
 พระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศเรศรับคืนทวารวดี เมื่อเจ้าฟ้า
 กรมหลวงอิศเรศรับคืนทวารวดีแล้ว จึงโปรดให้พระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธเลิศหล้านภาไลยเสด็จไปประทับอยู่ตลอดรัชกาลที่ ๑ มาใน
 รัชกาลที่ ๒ โปรดให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี เสด็จไปอยู่ตลอด
 พระชนมายุแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประทับ
 ต่อมาจนทรงผนวช จึงเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้า
 อยู่หัวตลอดรัชกาลที่ ๓ ในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้กรมหลวงวงษาธิราช
 สถิตเสด็จไปอยู่ตลอดรัชกาล ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อกรมหลวงวงษา

ทรงผนวชแล้ว วันแรกเสด็จประทับอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
 มีการฉลองเสร็จแล้ว จึงเสด็จไปประทับอยู่วัดสมอราย คือวัด
 ราชธรรมาวาสในบัดนี้ ทรงศึกษาสมณกิจในสำนักพระบัญชาวิจารย์
 (นาค) ศกศกพรพร ๑ แล้วจึงตามผนวช^๕

เมื่อในรัชกาลที่ ๓ นั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
 ได้เสด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าบุญรอด พระธิดาเสด็จพระเจ้า
 ผนางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ เปนพระอรรคชายา มี
 พระราชโอรส ๓ พระองค์ ๆ ใหญ่ซึ่งปรากฏพระนามภายหลังว่า เจ้าฟ้า
 ราชกุมาร สิ้นพระชนม์แต่ยังทรงพระเยาว์ รอดลงมา คือ พระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์น้อย คือ พระบาทสมเด็จพระ
 พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

สิ้นพระชนม์แล้ว โปรดให้เสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระ
 จักรพรรดิพงษ์ไปประทับอยู่จนสิ้นพระชนม์ ค่อนนั้นมา พระบาทสมเด็จพระ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริห์จะหาเจ้านาย ซึ่งมีพระ
 เกียรติยศสูงไปอยู่ ไม่มีพระองค์ใดเต็มพระทัยรับ จึงพระราชทาน
 ให้เป็นโรงเรียนนายเรือ แต่มักกระด้างดั่งกำชับไว้มิให้รื้อท้องพระโรง
 แดพระที่นั่งหลังขวางของเดิม จึงยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

๕ ในคราวเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงผนวช
 นั้น ทรงผนวชพร้อมกับสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทร
 วรรณเรศร์ แดสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ซึ่ง
 เปนพระโอรสของสมเด็จพระเจ้าผนางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพ

ตลอดเวลาในรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา
 โลกโปรดให้สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโดยรับราชการใกล้ชิดติดพระ
 องค์อยู่ในราชสำนัก ดูแลการงานต่างพระเนตรพระกรรณตามพระราช
 ประสงค์เสมอมา ถึงปีกัญเบญจศก พ. ศ. ๒๓๔๖ เวลานั้นพระชนม
 พรรษาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ ๓๗ พรรษา เปนเวลา
 ที่บ้านเมืองราบคาบสันติเย็นศุภกายนอกแล้ว เมื่อกรมพระราชวังบวร
 มหาสุรสิงหนาทประชวรคราวจะสวรรคต มีพระอาการประคบด้วย
 ทุกขเวทนาทุกา พาให้เดือดดาลพระราชหฤทัยอยู่ช้านาน เปนเหตุให้
 เจ้านายแฉ่ข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ เกิดความคิดผิดไปว่ากรมพระ
 ราชวังบวร ฯ มีความขัดเคืองในสมเด็จพระเชษฐาธิราชด้วยเหตุอื่น เมื่อ
 กรมพระราชวังบวร ฯ ประชวรพระอาการหนักถึง พระบาทสมเด็จพระ
 พุทธยอดฟ้า จุฬาโลก มีพระราช ประสงค์ จะเสด็จ ขึ้นไปเยี่ยม ประชวรแฉ่
 รักษาพยาบาล ข้าราชการผู้เป็นเจ้านายที่ฝ่ายพระราชวังหลวงจะไปตั้ง
 ดูดาวดีพระองค์ ๑ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุदारักษ์พระองค์ ๑ มีพระ
 ชันษาแก่กว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโดยทั้ง ๒ พระองค์
 เสด็จบดึปลุกษาเห็นพร้อมกันว่า ถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า
 นภาลัยโดยพระชนมพรรษาอ่อนกว่าสมเด็จพระเจ้าหลานเธอทั้ง ๒ พระองค์
 ก็เป้นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอมีพระเกียรติยศสูงกว่า ควรให้พระบาท
 สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโดยทรงผนวชก่อน คำปลุกษาอันนี้ไม่เป็น
 ที่พอพระหฤทัยของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ กรมพระยาเทพสุดาวดี
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงทราบเมื่อรับบรรพชา

กองด้อมวงรักษาพระองค์เวลาดังตามประเพณี พวกวงนำก็พากัน
 มาห้ามปรามขัดขึ้น มิให้พวกวงหดวงเข้าไปในพระราชวังบวร ฯ
 เกือบจะเกิดเหตุขึ้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรง
 ทราบเหตุอนันต์ จึงเสด็จขึ้นไปยังพระราชวังบวร ฯ พร้อมด้วยเจ้า
 พระยารัตนาพิพิธ แด่เจ้าพระยาบวรราช พาชำราชการขึ้นไปตั้งกอง
 ด้อมวง พวกฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ก็ยำเกรง มีอาชญาจะเข้ามาขัด
 ขวาง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นประทับแรม
 รักษาพยาบาลสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ อยู่ ๒ วัน
 จนสวรรคต เมื่อสวรรคตแล้ว ได้ความตระหนักว่า พวกฝ่าย
 พระราชวังบวร ฯ มีพระองค์ดำควน พระองค์อินทปัต ซึ่งเป็นลูก
 เชื้อในกรมพระราชวังบวร ฯ เป็นต้น กับพวกข้าราชการหลายคนคิด
 การกำเริบกระด้างกระเดื่องในครั้งนั้น จึงได้จับตัวชำระดวงพระราช
 อาญาตามโทษานุโทษ ต่อมาอีก ๓ ปี กรมพระราชวังหลังก็ทรง
 พระประชวรทิวงคต หมดพระราชวงศ์ที่เป็นชนใหญ่

ถึงปีชวดอัฐศก พ. ศ. ๒๓๔๘ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
 จุฬาโลกจึงโปรดให้ตั้งพระราชพิธีอุปราชาภิเษก สถาปนาพระเกียรติยศ
 โดยลำดับตามคำปฤกษาเสนาบดีแล้ว มีพระราชประสงค์จะระงับความ
 ขุ่นเคืองของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ จึงโปรดให้รับอุปสมบทตาม
 ลำดับพระชนมพรรษา เรื่องนมเฝ้าอยู่ในพระราชนิพนธ์ของพระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้พิมพ์ไว้ในหนังสือชุมนุมพระ
 บรมราชาธิบาย

ห้องสมุดพุทธสมาคม

๓๓ \ จังหวัดนครราชสีมา

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเป็นสมเด็จพระเจ้าตากสิน
เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรอยู่ในเวลานั้น ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวร
สถานมงคล ที่พระมหาอุปราชผู้รับราชการ แต่ให้คงเสด็จประทับ
อยู่ที่พระราชวังเดิม มีให้ขึ้นไปประทับ ณ พระราชวังบวร ฯ ด้วย
สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ได้กราบ
ทูลไว้แต่เมื่อประสูติว่า ขอให้ลูกเธอได้อยู่อาศัยในพระราชวัง
บวร ฯ ค่อยไป ทูลทรงพระราชดำริเห็นว่า พระองค์ก็ทรงพระชรา
มากอยู่แล้ว ไม่ช้านานเท่าใดพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
ก็จะได้เสวยราชสมบัติ การย้ายวัง ควรไว้นายเมื่อเสด็จเข้ามาประทับ
ในพระบรมมหาราชวังทีเดียว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
ได้เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระชนมายุได้ ๔๐ พรรษา
ดำรงพระเกียรติยศเป็นพระมหาอุปราชอยู่ ๓ ปี พระชันษา ๔๓ ได้
เสวยราชสมบัติ

เหตุการณ์บ้านเมือง ในขณะเมื่อเปลี่ยนรัชกาล

ขณะเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้เสด็จผ่านพิภพ
นั้น เป็นเวลาดำรงความลำบากจะเกิดขึ้นแก่กรุงสยามด้วยเหตุหลาย
ประการ ซึ่งเข้าใจว่าคงจะทราบกันอยู่ในเวลานั้น คือ
ประการที่ ๑ พม่ากำลังเตรียมกองทัพที่จะยกเข้ามาตีอีกครั้ง ๓
ด้วยเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระชรา แด

โดยย่อ ในขณะที่เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ผ่าน
 พิกพ ความรู้^๕ ลึกคงจะมีอยู่ในกรุงเทพ ฯ ว่า กำลังจะมีศึกพม่ายก
 มาอีก ฝ่ายญวนก็ไม่น่าไว้ใจ อาจจะเป็นข้าศึกชนช้างฝ่ายใดอีก
 ทาง ๓ ช้างภายในก็ไม่ปรกติ เมื่อการเป็นเช่นนั้น จึงเห็นจำเป็นที่จะ
 ต้องจัดการให้สิ้นเสี้ยนศัตรูภายในเสียก่อน จึงจะมีกำลังต่อสู้ข้าศึก
 ซึ่งจะมาแต่ภายนอกได้ ด้วยเหตุนี้ พอเสด็จผ่านพิภพได้ ๓ วันก็เกิด
 ความเรื่องเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราช หรือที่ปรากฏพระนามเรียก
 กันโดยมากกว่า เจ้าฟ้าเหม็น ซึ่งเป็นโอรสของพระเจ้ากรุงธนบุรี

เกิดเหตุเรื่องเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราช

เหตุเรื่อง^๕ ตามความที่ปรากฏในจดหมายเหตุแต่ก่อนว่า เมื่อ
 ผนวชนาคติยศเดือน ๑๐ ขึ้น ๒ ค่ำ พระยาอนุชิตราชา (น้อย) จาง
 วางพระตำราวจ (ที่ได้เป็นเจ้าพระยาอภัยภูธรที่สมุหนายกเมื่อภายหลัง)
 ได้หนังสือทั้งที่ใต้ต้นแจ้ง ในถานขดาพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท
 กล่าวกันว่าอากาศมาทั้งไว้ ในหนังสือนั้นฟ้องว่า เจ้าฟ้ากรมขุน
 กระษัตราธิราช, คุณหนูดำ, แดจอมมารดาดี ในสมเด็จพระอนุชา
 ธิราชพระบรมชนกนุช ทั้ง ๓ นี้ ซึ่งเป็นโอรสแต่ธิดาของพระเจ้ากรุง
 ธนบุรี คบคิดกับข้าราชการอีกหลายคนจะก่อการขบถ จึงโปรด
 ให้พระเจ้าตากยาเธอพระองค์ใหญ่ (คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า
 อยู่หัว) ทรงพิจารณาได้ความเป็นลัทธิลัทธิดังหนังสือฟ้อง ผู้ต้อง

หาชดถึงข้าราชการอีกหลายคน คือเจ้าพระยาพลเทพ (บุญนาค บ้าน
แม่ตา) คน ๑ พระยาเพชรบูรณ์ (กุดอม) คน ๑ พระยาพระ
ราม (ทอง) คน ๑ พระอินทรเดช (กระต่าย) คน ๑ จมื่นด้ท่าน
มณเฑียร (อ่อน) คน ๑ นายขุนเนนหลานเจ้าพระยาพลเทพคน ๑
ด้มิงรอดสงครามคน ๑ ด้มิงศิริบุญ (โตด) บุตรเจ้าพระยามหา
โยธาคคน ๑ ด้มิงพัคเบิด (ม่วง) คน ๑ ด้มิงปอนทตะคน ๑ รวม
ข้าราชการที่ร่วมคิดการชบถ ๑๐ คน กับข้าในกรมเจ้าฟ้ากรมขุน
กระษัตราธิราชอีก ๓๐ คน ข้าราชการเป็นดัดยทั้งสิ้นแล้ว จึงโปรด
ให้ถอดเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราช^๒ แดเอาไปประหารชีวิตเดียวกับ
พวกที่ร่วมคิดด้วยกัน เมื่อวันพุธเดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ

๒ เหตุเรื่องเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตราธิราช^๓ ตามเนื้อความที่ปรากฏ
ในหนังสือโคตงยอพระเกียรติ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงพระราชนิพนธ์แต่ยังได้ดำรัสพระยศเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร ทำ
นองว่าพระอินทรเดช (กระต่าย) เป็นต้นเหตุตัวการ ยุยงเจ้าฟ้ากรม
ขุนกระษัตราธิราช^๔ แดเป็นดัดยเทียวชักชวนผู้อื่น^๕ ดังนี้ พระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นอธิบดีชำระคดีเรื่องนั้นเอง จึง
ควรเข้าใจว่า ความจริงจะเป็นเช่นที่ทรงพระราชนิพนธ์ไว้^๖ ผู้อื่นเช่น
เจ้าพระยาพลเทพ (บุญนาค บ้านแม่ตา) เป็นต้น จะเป็นก็แต่ด้มรู้เป็น
ใจ มิใช่ตัวต้นเหตุ

พระราชพิธีบรมราชาภิเศก

ตามราชประเพณีที่ถือกันในประเทศนี้แต่โบราณมา เมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้เสด็จผ่านพิภพแล้ว ยังไม่ถือว่าเปนพระราชามหากระษัตริย์บริบูรณ์ จนกว่าจะได้ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเศก ในระหว่างเวดาก่อนทำพระราชพิธีบรมราชาภิเศกนั้น บัตรหมายในราชการยังชานพระยศอย่างเดิม แต่ยังไม่ใช้พระราชโองการ อีกประการ ๑ การพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียร คือ ที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ เสด็จขึ้นอยู่พระราชมณเฑียรในพระราชวัง ย่อมทำเนื่องในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเศก เวดาก่อนพระราชพิธีบรมราชาภิเศก เสด็จประทับอยู่เพียงที่ประทับซึ่งจัดถวายชั่วคราว ด้วยเหตุเหตุนั้น เมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเสด็จผ่านพิภพแล้ว จึงหาพระฤกษ์ทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเศก แด่เฉลิมพระราชมณเฑียร ก่อนการอื่น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จผ่านพิภพได้ ๗ วัน ก็ถึงกำหนดฤกษ์เริ่มงานพระราชพิธีบรมราชาภิเศก พิธีการพระราชพิธีบรมราชาภิเศกที่ทำในรัชกาลที่ ๒ นั้น ทำตามตำราพระราชพิธีบรมราชาภิเศกซึ่งตั้งเปนแบบแผนไว้ในรัชกาลที่ ๑

เรื่องตำนานการตั้งตำราอนัน มีปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารแสดงหมายเหตุแยกย้ายกันอยู่หลายแห่ง แต่คำผู้หลักผู้ใหญ่เล่าสืบกันมา ที่ยังไม่ได้จดไว้ก็มี สมควรจะรวมเรื่องตำนานมากล่าวไว้ในที่นี้ก่อน คือ มีคำผู้ใหญ่ว่าสืบกันมาว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ได้ทำพิธีบรมราชาภิเศก ด้วยในสมัยเมื่อครั้งตั้งกรุงธนบุรีมีการทัพศึกไม่ว่าง แด้นัยว่าเพราะเหตุนี้ หนังสือฉบับตั้งกรุงธนบุรีจึงไม่ได้ใช้พระราชโองการ ความที่กล่าวชื่อนี้ เมื่อมาตรวจพบหนังสือครั้งกรุงธนบุรีในชั้นหลัง เช่นหนังสือเรื่องตั้งพระเจ้านครศรีธรรมราชเปนต้น เห็นใช้พระราชโองการเต็มตามแบบอย่างครั้ง

กรุงเก่า เพราะฉะนั้น ในข้อที่ว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ได้ทำพิธีบรม
ราชาภิเษกนั้น น่าเชื่อว่าที่จริงเห็นจะได้ทำ แต่ในเวดาท่านั้น
กำลังบ้านเมืองระส่ำระสาย ตำราราชาภิเษกกรุงเก่า ก็สูญเสีย
เมื่อกรุงเสียแก่พม่า ถ้าจะมีตำราอะไรที่เหลืออยู่ ซึ่งหาได้ในกรุง
ธนบุรีนั้น ก็มีอยู่ฉบับเดียวแต่โคลงจมื่นไวยวรนาถแต่งไว้ ว่า
ด้วยกฎหมายเหตุ เรื่องบรมราชาภิเษกสมเด็จพระเจ้าบรมโกษ^๗
ลักษณะการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ที่ทำครั้งสมเด็จพระเจ้าบรม
โกษ^๗ ว่ามีสวดมนต์เพียงพระ ๓ วัน ในวันที่คาร์บ ๓ เวดาศึกษา
ธรรมราชาภิเษก ทรงเครื่องแล้วเสด็จประทับพระที่นั่งอัฐทิศแต่ทิศเดียว
พระมหाराชครูพราหมณ์กราบบังคมทูลถวายศีรราชสมบัติแล้วสวดเวท
ถวายไชยมงคล เปนเสร็จการเพียงเท่านั้น ไม่ได้ตั้งพระที่นั่ง
ภัทรบิฐ แต่ไม่ได้ถวายเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ พิธีทำเต็ม
ตำรา มาทำครั้งสมเด็จพระเจ้าอู่ทองพรวราธิราช รัชราชสมบัติต่อ

๗ ความที่อ้างถึงโคลงจมื่นไวยวรนาถเรื่องนี้ มีอยู่ในเรื่อง
บัญชาราชาภิเษก ซึ่งพิมพ์ไว้ในท้ายหนังสือกดดีศรี ฉบับพิมพ์โรง
พิมพ์หลวง เมื่อปีมะแมตรีศก จุติศักราช ๑๒๓๓ พ. ศ. ๒๔๑๔ ถ้า
พิจารณาโดยเหตุการณ์เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกษจะได้ราชสมบัติ ถึง
เป้นพระมหาอุปราชอยู่ก็จริง แต่เจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้าปรเมศวร์
ไม่ยอมถวายราชสมบัติ ต้องรบพุ่งกันถึงเป้นศึกกลางเมือง เมื่อ
พระมหาอุปราชมีไชยชนะได้ราชสมบัติ นัยว่าไม่ได้เครื่องราชูประโภค
มาครบ ด้วยเจ้าฟ้าทั้ง ๒ รวบรวมพาหนีไป เรือไปล่ม ของ
จมน้ำหายเสียมาก อีกประการ ๑ ในเวदानั้นกำลังผู้คนกำลังอ่อนระส่ำ
ระสาย สมเด็จพระเจ้าบรมโกษไม่วางพระไทย จึงทำการพิธี
บรมราชาภิเษกที่วังจันทร์เกษม ซึ่งเป็นพระราชวังบวร ฯ แลยัง
ประทับอยู่ที่วังจันทร์ต่อมาอีกนาน จึงเสด็จมาเฉลิมพระราชมณเฑียร
อยู่พระราชวังหลวง

รัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกษ^๑ แต่ก็ไม่ได้มีตำราจดไว้ หรือ
 จดไว้แต่หายสูญไปเสียเมื่อเสียกรุงเก่า ดัชนีการพิธีบรมราชา
 ภิเศกพระเจ้ากรุงธนบุรี เห็นจะทำอย่างดังเชป อนุโลมตามแบบ
 อย่างกรุงสมเด็จพระเจ้าบรมโกษ^๒ แดบางที่จะบกพร่องไปกว่านั้น
 ความเข้าใจจึงเกิดมีขึ้น ว่าดัชนีการพระราชพิธีบรมราชาภิเศก
 ที่^๓ได้ทำครั้งพระเจ้ากรุงธนบุรีทำไม่ถูกต้องตามตำรา ครั้นมาเกิดเหตุ
 วิปริตขึ้นในปลายแผ่นดิน จึงเคยโทษกันว่าเพราะไม่ได้ทำพระราชพิธี
 บรมราชาภิเศกให้ถูกต้องตามตำรา จึงเดยมักกล่าวสืบมาว่า พระ
 เจ้ากรุงธนบุรีไม่ได้ราชาภิเศก

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช^๔ รัชกาลที่ ๑
 ชาติจตุวงศ์ จุติศักราช ๑๑๔๔ พ.ศ. ๒๓๒๕ นั้น กำลังคาดหมายว่าจะยก
 เข้ามาตีพระนครในไม่ช้า ด้วยเหตุในเมืองไทยเกิดเหตุจลาจลนั้นประ
 การ ๑ แดชวุ่นกตัตตกำลังหัวเมืองฝ่ายเหนือได้แล้ว อย่างเมื่อครั้ง
 พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองประการ ๑ พอพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
 จุฬาโลกมหาราช^๕ ในเดือนนั้นเองก็มีรับสั่งให้ย้ายพระนครข้าม
 มาตั้งข้างฝ่ายตะวันออก ด้วยทรงพระราชดำริเห็นว่า เมืองธนบุรี^๖ ตั้ง
 เปนราชธานีอยู่แต่ก่อนไม่มั่นคงในการที่จะต่อสู้ข้าศึก

เหตุที่ย้ายพระนครมาตั้งข้างฝั่งตะวันออก ตามกล่าวไว้ในหนังสือ
 พระราชพงษาวดาร อันแต่งเมื่อในรัชกาลที่ ๓ ว่าเพราะพระบาท
 สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชดำริเห็นว่า “พระราช
 ศฤงคารอันโกธอุปจารวัดแจ้งวัดท้ายตลาดติดอยู่ทั้ง ๒ ข้าง” จึงโปรด
 ให้สร้างพระนครแดพระราชวังใหม่ ย้ายมาตั้งข้างฝั่งตะวันออกนั้น
 ความที่กล่าวไม่สมเหตุสมผล แดมีหลักฐานที่จะลงเนื้อเห็นได้เป็นแน่
 ว่าเหตุที่ย้ายพระนครมาสร้างข้างฝั่งตะวันออก เหตุที่จริงเป็นด้วย
 เตรียมจะต่อสู้ข้าศึกดังกล่าวมาแล้ว เพราะเมืองธนบุรีเมื่อสร้างเป็น
 ป้อมปราการในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ความมุ่งหมายจะ

ให้เป็นแต่เมืองด่านรักษาทางน้ำ เหมือนเมืองนครเขื่อนขันธ์ที่สร้าง
 ขึ้นในชนหลัง แลหนที่เมืองธนบุรีครึ่งเป็นราชธานีเหมือนอย่างเมือง
 พิศณุโลก คือ ตั้งป้อมกำแพงสองฟาก เอาดำแม่น้ำไว้กั้นเมือง
 เมืองที่เอาดำน้ำไว้กั้น ถ้าดำน้ำนั้นแคบ ก็เป็นประโยชน์ในการที่จะ
 ใช้เรือดำเลียงเข้าได้ถึงในเมือง แลเวดามัคคังคราม ก็อาจจะทำ
 เครื่องกีดกันเข้าศึกได้ในทางน้ำ แลทำสะพานให้พดทหารข้ามถ่ายเท
 ช่วยกันรักษาน้ำที่ไต่ง่าย แต่ถ้ำดำน้ำกว้างออกจนกลายเป็นแม่น้ำ
 ประโยชน์ที่จะได้ในการป้องกันเมืองก็หมดไป กลายเป็นเมืองอกแตก
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้เคยทรงรักษาเมืองพิศณุ
 โลกดี คักกอแซวนุก คงจะได้ทรงพระราชดำริห์เห็นการเดี่ยเปรียบ
 เข้าคักกิงกถาวมาน จึงให้ย้ายพระนครมาตั้งข้างฝั่งตะวันออกแต่ฝั่งเดียว
 เอาดำแม่น้ำเป็นขื่อนารักษาพระนคร แลขอที่ทรงคาดว่าจะมีศึกพม่า
 ครองหน การก็เป็นจริงดังพระราชดำริห์ ไม่ช้านานเท่าใดพระเจ้า
 อังวะปะดุงก็ยกกองทัพใหญ่เข้ามาตีเมืองไทยทุกทิศทุกทาง หากตี
 กองทัพหลวงพระเจ้าอังวะแตกพ่ายไปเสียแต่ที่ลาดหญ้าแขวงเมืองกาญจน
 บุรี แลพวกกองทัพพม่าที่ยกลงมาทางเหนือแตกไปแต่เมืองพิศณุโลก
 พม่าจึงมิได้ยกเข้ามาถึงชานพระนคร

พิเคราะห์ดูตามวันกำหนดที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จผ่านพิภพในเดือน ๕ ปีชวด
 จัตวาศก ตั้งหลักเมืองกรุงรัตนโกสินทรเมื่อเดือน ๖ แลเสด็จ
 ข้ามมาประทับที่พระราชวังใหม่ เมื่อเดือน ๘ บุรพาดำรงขึ้น เห็น
 ได้ว่าการที่สร้างพระนครใหม่ครั้งนั้นเป็นการเร่ง แมื่กำแพงพระราชวัง
 ก็ใช้แต่ปากเดารเนียด พระราชมณเฑียรที่เสด็จมาประทับแต่แรกคงจะ
 ทำขึ้นประทับชั่วคราว เห็นจะสร้างราวตรงหมู่พระที่นั่งจักรพรรดิ
 พินานทุกวันนี้ ความปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อ
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จมา เสด็จพระราชมณเฑียร

ในพระราชวังที่สร้างขึ้นใหม่ ได้ทำพระราชพิธีปราบดาภิเษกแต่โดย
 ดั่งเชป กล่าวรายการไว้ว่า พระสงฆ์สงฆ์มนต์ที่พระราชมนต์เทียร
 ใหม่ ๓ วัน ครั้นวันที่ ๔ เสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค
 ข้ามจากพระราชวังเดิมมายังพระราชวังใหม่ ทรงมูรธาภิเษกแล้วเสด็จ
 ประทับพระที่นั่งภัทรบิฐ พระมหाराชครูพราหมณ์กราบบังคมทูลถวาย
 ศิริราชสมบัติ แด่เครื่องราชประโคมตามโบราณราชประเพณี การ
 พระราชพิธีปราบดาภิเษกที่ทำโดยดั่งเชปครั้งนั้น มีเหตุควรเข้าใจได้ว่า
 แม้ในครั้งนั้นเองก็คงถือว่ายังทำไม่ถูกต้องตามตำราบรมราชาภิเษก ซึ่ง
 ควรจะทำ ด้วยมีจดหมายเหตุอยู่เป็นสำคัญ ว่าต่อมาเมื่อเดือน
 ยี่เป็งเถาะเบญจศก จุลศักราช ๑๓๔๕ พ. ศ. ๒๓๒๖ ในเวดากำดัง
 สร้างบ่อมกำแพงพระนคร แด่สร้างพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหา
 ปราสาทที่ในพระราชวัง ทรงหมู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาททุกถ้วนนั้น
 โปรดให้ข้าราชการผู้แบบแผนราชประเพณีกรุงเก่า มีเจ้าพระยา
 เพ็ชรพิไชยเป็นประธาน ประชุมกันปรึกษาหารือกับพระราชาคณะผู้ใหญ่
 มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นต้น ให้ช่วยกันค้นค้นภีร์แบบแผนเก่า
 ทำตำราบรมราชาภิเษกขึ้นไว้สำหรับพระนคร แด่ได้โปรดให้สร้าง
 เครื่องราชประโคมต่าง ๆ สำหรับการบรมราชาภิเษกขึ้นในครั้งนั้น การ
 สร้างพระนครทำอยู่ ๓ ปี ครั้นสร้างพระนครแด่พระมหาปราสาทสำเร็จ
 แล้ว จึงทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเต็มตำราโบราณราชประเพณี
 อีกครั้ง ๑ เมื่อปีมเสงส์ปตศัก จุลศักราช ๑๓๔๗ พ. ศ. ๒๓๒๘ ในคราว
 เดียวกับงานสมโภชพระนคร ลักษณะการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก
 ซึ่งทำเมื่อปีมเสงส์ปตศักนี้ ที่เป็นแบบอย่างทำในรัชกาลหลัง ๆ ดับมา
 แต่การพระราชพิธีบรมราชาภิเษกที่ทำในรัชกาลที่ ๒ มีการ
 เปลี่ยนแปลงข้อสำคัญอย่าง ๑ ที่ย้ายสถานที่ทำพิธีพระราชมนต์เทียร
 หมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ด้วยพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทซึ่งสร้างขึ้น

ในรัชกาลที่ ๑ แทนพระที่นั่งอมรินทราภิเศกมหาปราสาทที่ไฟไหม้
เป็นที่ประดิษฐานพระบรมศพอยู่

ลักษณะการพระราชพิธีบรมราชาภิเศกที่ทำในรัชกาลที่ ๒ มีราย
การในร่างหมายรับสั่งซึ่งเจ้าพระยาศรีธรรมราช (บุญรอด ต้นสกุล
บุญรัตพันธุ์) แต่ง ได้พิมพ์ไว้ในหนังสือวิธาน ลงวัน ๖ ๙ ๔ คำ
ปรกาศปดศก พ. ศ. ๒๔๒๘ ฉบับ ๑ แต่มิไคลงยอพระเกียรติเป็นพระ
ราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงไว้แต่ยังเป็นกรม
หมื่นเจษฎาบดินทร์ อีกฉบับ ๑ ข้าพเจ้าได้อาหนังสือ ๒ ฉบับนี้ตอบกัน
ดู เห็นความข้อสำคัญคล้ายคลึงกันอยู่บ้าง ข้าพเจ้าเข้าใจว่าหมาย
รับสั่งเป็นหนังสือแต่งก่อนงาน อาจจะถูกแก้ไข แต่ด้วยพระราช
นิพนธ์ทรงเมื่อทำการพระราชพิธีแล้ว พรรณาดลักษณะการถวญถศวร
พึงยิ่งกว่าร่างหมายรับสั่ง แห่งใดที่ความผิดกัน ข้าพเจ้าจึงถือว่าพระ
ราชนิพนธ์เป็นถูกต้อง แต่พระราชนิพนธ์เป็นหนังสือแต่งโดยมีข้อบังคับ
ด้วยเป็นโคลง จำต้องพิจารณาถอดเนื้อความออกจากโคลง ตามซึ่ง
เห็นว่าหมายความว่าอย่างไรในโคลงนั้น การพิจารณาอาจจะผิดได้บ้าง
แต่ข้าพเจ้าได้พิจารณาหาดยทบทหาดยทวน แต่ได้ปรึกษากับท่านผู้อื่น
ซึ่งข้าพเจ้านับถือว่าเป็นมิตรคนหนึ่ง จึงเข้าใจว่าแม้จะผิด ก็จะไม่
ผิดมากนัก ถ้าผู้อ่านสงสัยแห่งใด ก็จงสอบดูในหนังสือพระราชนิพนธ์

๘ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า เมื่อทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเศกคราว
ที่ถวญแล้ว เสด็จไปเอนมพระราชมณเฑียรประทับอยู่ในหมู่พระที่
นั่งอมรินทราภิเศก แล้วจึงรื้อพระมณเฑียรที่ใดที่ชนชวคราว
สร้างพระมณเฑียรใหม่หมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานทุกถ้วน

๙ ในรัชกาลหลังต่อ ๆ มา พระมหาปราสาทก็เป็นที่ตั้งพระบรม
ศพอย่างเดียวกัน จึงเป็นประเพณีมาทำพระราชพิธีบรมราชาภิเศก
ในพระมณเฑียรหมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ตั้งแต่รัชกาลที่ ๒
สืบมาทุกรัชกาล

โคลงขอพระเกียรติ^๕นั้น ด้วยเป็นหนังสือพิมพ์แล้ว หาฉบับได้ไม่ยาก
ข้าพเจ้าได้สอบสวนหนังสือทั้ง ๒ ฉบับที่กล่าวมาแล้ว ได้ความในเรื่อง
งานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก^๑รัชกาลที่ ๒ ดังต่อไปนี้

โปรดให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี
เป็นผู้^๒อำนวยการพระราชพิธี เริ่มด้วยการพระราชพิธีจากพระสุพรรณ
บัตร^๓ ข้าราชการผู้ใหญ่ประชุมพร้อมกันที่พระอโศก^๔วัดพระศรีรัตน
ศาสดาราม ราวเดือน ๓๐ ขึ้น ๕ ค่ำ* ครั้นได้ฤกษ์^๕โหร^๖ตั้งของ
ชาวประโคน ฯ ดังขั้^๗แตร^๘แล^๙พิณพาทย์ อาตักษณจากพระสุพรรณ
บัตรพระบรมราชนามาภิไธยว่า

“พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชวามาธิบดี ศรีดินทรบรม
มหาจักรพรรดิราชาธิบดินทร์ ธรณินทราธิราช รัตนากาศภาษกรวงษ์
องค์ปรมาธิเบศร์ ศรีภูวนेत्रวรนายก ดิถกัรตนราชชาติอาชาวศรัย
สมุทัยดโรมนต์ ดก^๑ดจักรวาพาธิเบนทร์ สุริเยนทราธิบดินทร์ หริ
หรินทราชาดาธิบดี ศรีวัช^๒บุ^๓ดย^๔คุณ^๕อนิ^๖ฐ ฤทธิราเมศวรมหันท^๗ บรม
ธรรมิกราชาธิราชเดโชไชย พรหมเทพาติเทพนฤบดินทร์ ภูมินทร
ปรมาธิเบศร์ โลกเชษฐวิสุท^๘ธิ รัตนมกุฏประเทศคตา มหาพุทธางกูร
บรมบพิตร” ๓๐

เมื่อจากพระสุพรรณบัตรแล้ว พระมหाराชครูพราหมณ์^๑เจิม
แล้ววัดแผ่นพระสุพรรณบัตรด้วยไหมเบญจพรรณ. วางไว้ในหีบทอง

* วันจากพระสุพรรณบัตร ไม่ปรากฏในหนังสือจดหมายเหตุ
วันที่^๑ถึง^๒นี้ ข้าพเจ้าคาดคะเน

๓๐ พระนามตามที่จากในพระสุพรรณบัตรนี้ เหมือนกับพระนาม
ที่จากใน พระสุพรรณบัตร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวใน รัชกาลที่ ๑
ไม่ได้แก้ไข พระนามที่ปรากฏว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลก^๑ก็ดี พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภา^๒โดย^๓กิด^๔ พงมา
ถวายเมื่อในรัชกาลที่ ๓ เรื่องพระนามสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน^๕นี้ ตั้ง

มั่งงูเยียรบับชนนอก ผูกประทับตราประจำครั้ง ตังบนพานแว่นฟ้า
ทองต้องชนคุดมปักหักทองขวาง ตังไว้ในพระอุโบสถ พราหมณ์เบิก
แว่นเวียนเทียนล้อมโกลนแล้ว จึงเชิญพานพระศุภพรรณบัตรขึ้นพระราชยาน
กั้นพระกุดด คำนวณแห่เข้าไปตังในพระแท่นมณฑล

ก่อนที่จะกล่าวถึง การจัดที่พระราช มณฑลเศียรดำหรับทำพระราชพิธี
บรมราชาภิเศก แดเดิมพระราชมนเศียรครั้งรัชกาลที่ ๒ จำจะ
ต้องอธิบายเรื่องชื่อพระที่นั่งก่อน ที่เรียกว่าพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน
แต่ก่อนหมายความว่าพระที่นั่งทองหมั่น ที่มาเรียกพระมหามณฑลเศียร
ตามหลังแผ่นดินซึ่งอยู่ข้างใต้ ว่าพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน เรียกพระที่นั่ง
หลังขวางดิบเอ็ดห้องซึ่งอยู่กลาง ว่าพระที่นั่งไพศาลทักษิณ เรียก
พระที่นั่งอันเป็นท้องพระโรงอยู่ข้างเหนือ ว่าพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย
อย่างทุกวันนี้ พงบุญญตชนเมื่อในรัชกาลที่ ๓ แต่ก่อนมาถ้าเรียกแยก
เป็นหลัง ๆ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เรียกว่าท้องพระโรง หรือพระที่
นั่งบุษบกมาดา พระที่นั่งไพศาลทักษิณ เรียกว่าหลังดิบเอ็ดห้อง ใน
โคลงพระราชนิพนธ์เรียกพระที่นั่งหน้าพระโรงใน พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน
เรียกว่าพระวิมานบ้าง พระมหามณฑลเศียร บ้าง ในโคลงพระราชนิพนธ์
เรียกว่า พระที่นั่งทักษิณไพศาล เห็นจะหมายความว่า พระมหามณฑล
เศียรองค์ใด เรียกว่าพระที่นั่งทักษิณในโคลงถึง ๓ แห่ง แต่ข้าพเจ้า
เชื่อว่าไม่ได้หมายความว่าหลังขวางดิบเอ็ดห้องนั้นเป็นแน่ ชื่อพระที่นั่ง
ที่จะเรียกต่อไปในเรื่องนี้ เพื่อจะให้ผู้อ่านเข้าใจง่าย จะเรียกตามชื่อ
อย่างที่เคยเรียก แลรู้จักกันในปัจจุบัน

แต่ครั้งกรุงเก่ามาจนกรุงรัตนโกสินทร์ ข้าพเจ้าได้อธิบายไว้ โดย
พิศดารในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเดิม ๓ ซึ่ง
พิมพ์ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ. ศ. ๒๔๕๗ ในตอนอธิบายเรื่องในรัชกาลสมเด็จพระ
พระรามาธิบดีที่ ๓ หน้า ๓๘๘ จะเอามาตั้งนอกยกยวนัก

การจัตทำพระราชพิธี ตั้งราชวัตรฉัตรเบญจรงค์รอบบริเวณ
 พระที่นั่งทรงหม่อม ที่ทองพระดานด้านขวานออกกระหว่างพระที่นั่งจักรพรรดิ
 พิมาน กับพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ปดุมมณฑปพระกระยาสำนหุ้ม
 ผาขาวแต่งด้วยเครื่องทอง บนเพดานพระมณฑปเพนทชงน้ำเบญจ
 ฤทธคงคา^{๑๑} มีทั้งท่อนักบวชเงินที่เพดานสำหรับให้น้ำให้ ไปรยดงยัง
 ที่ตรงมูรธาภิเศก ท่อนักบวชน้อยพวงดอกจำปาทอง ที่พนภายใน
 พระมณฑปตั้งเคียงเหลียมหม่อมผาขาว บนเคียงตั้งถาดทอง ในถาด
 ทองตั้งตั้งไม้ มะเดื่อเพนทเศด็จประทับตรงมูรธาภิเศก ตรงทิวาง
 พระบาทลาดไปไม้ชมนามปผาขาวทับ รอบพระมณฑปตั้งราชวัตร,
 ฉัตรทอง, ฉัตรนาก, ฉัตรเงิน, ทั้ง ๔ ด้าน บนพระที่นั่งไพศาลทักษิณ
 จัตเพนททำพระราชพิธีบรมราชาภิเศก ตั้งพระแท่นแว่นพ้ามี่เพดาน
 รบายคาดเพนพระแท่นมณฑล ในพระแท่นมณฑลนั้น ตั้งพระพุทธร
 ปฏิมาไชย^{๑๒} พระสุพรรณบัฏ ดวงพระชันษา พระอุณาโลมทำ
 แท่ง^{๑๓} พระมหามงกุฏ พระแสงขรรค์ไชยศรี ชารพระกร พัดวาด
 วิชนี ฉลองพระบาท พระนพ พระสังวาลพราหมณ์ พระสังวาลสร้อย

๑๑ ที่เรียกว่าน้ำเบญจฤทธคงคาน อนุโตมตามตำราพราหมณ์
 ซึ่งใช้น้ำเบญจมหานทีในชมพูทวีป ได้พบตำเนาท้องตราว่า ตั้งให้
 ตักน้ำ ๕ แห่ง คือ แม่น้ำบางปะกง ตักที่บึงพระอาจารย์แขวงเมือง
 นครนายกแห่ง ๑ แม่น้ำลึก ตักที่ตำบลท่าราบแขวงเมืองสระบุรีแห่ง ๑
 แม่น้ำเจ้าพระยา ตักที่บางแก้วแขวงเมืองอ่างทองแห่ง ๑ แม่น้ำ
 ราชบุรี ตักที่ตำบลดาวดึงษ์แขวงเมืองสมุทรสงครามแห่ง ๑ แม่น้ำ
 เพชรบุรี ตักที่ตำบลท่าไชยแห่ง ๑ รวมเพน ๕ แห่งด้วยกัน แต่น้ำตรง
 มูรธาภิเศก ยังใช้น้ำอื่นนอกจากน้ำเบญจฤทธคงคาที่กล่าวมาแล้ว คือ
 น้ำสระเกษ สระแก้ว สระ (คง) คา สระยมนา ที่เรียกว่าน้ำ ๔ สระ
 อยู่ในแขวงเมืองสุพรรณบุรี ซึ่งเคยใช้เป็นน้ำตรงมูรธาภิเศกมาแต่ครั้ง
 กรุงเก่าด้วย

อ่อน พระภูษารัตน์มณฑล พระชฎาเพชร พระขำมรงค์ พระมาดาเบี่ยง
 นดองพระองค์เกราะ นดองพระองค์นวม เครื่องพระพิไชยสงคราม
 เครื่องพระมนต์พิเศษ เครื่องพระมรธาภิเศก พระมหาดังช้ทกชัณนา
 วัฏ พระมหาดังช้ทอง พระมหาดังช้เงิน พระเต้าเบญจครรภ พระ
 เต้าปทุมนิมิตรทอง พระเต้าปทุมนิมิตรนาก พระเต้าปทุมนิมิตรเงิน
 พระเต้าปทุมนิมิตรดำริด พระแสงดาบคาบค่าย พระแสงดาบใจเพชร
 พระแสงทวน พระแสงง้าว แดพระแสงอัฐฎาอูฐ คือ พระแสงดาบ
 ชลเศย พระแสงจักร พระแสงตรีศูล พระแสงธนู พระแสงดาบเขน
 พระแสงหอกไชย พระแสงปืนคาบชุดข้ามแม่น้ำสโคง พระแสงของ้าว
 เจ้าพระยาแสนพลพ่าย นอกจากนยังมีพระแสงปืนคาบศิลาเคยทรง
 พระแสงขอคี่ข้างด้ม พระแสงขอคร่ำ พระชนกคั่น พระเลวตรฉัตร
 พระเลมำชิบัต พระฉัตรไชย พระเกาวพ่าย ชงไชยกระบี่ชู ชงไชย
 ครุฑพ่าห์ พระกอดด พานพระชั้นหมาก พระเต้าพระสุธารค์ พระ
 สุพรรณศรีบัวแฉก นำพระแท่นตั้งเครื่องนมัสการ ต่อพระแท่นมณฑลตั้ง
 เทียนไชย ต่อไปตั้งพระแท่นอัฐทิศทำด้วยไม้อทมพรวาดหน้าคามี่ผ้า
 คดุมแดงนด้วยพระบวรเลวตรฉัตร ๗ ชั้น มีตงน้อยทำด้วยไม้ไผ่ดีสุก

๑๒ พระพุทธปฏิมาไชย ที่ตั้งพระแท่นมณฑลครั้งนั้น เข้าใจ
 ว่า ๓ องค์ คือ พระไชยพิธองค์ ๑ พระไชยหลังช้างองค์ ๑ พระไชย
 ประจำรัชกาลที่ ๑ องค์ ๑

๑๓ ที่เรียกว่าพระอุณาโลมทำแท่งนี้ ได้พบในหนังสือหลายแห่ง
 คือ แท่งครึ่งประทับพระราชัญจกรมหาอุณาโลม หมายความว่า
 พระราชโองการ เปนธรรมเนียมมีมาแต่กรุงเก่า จะเห็นได้ใน
 เรื่องตั้งเจ้าพระยานคร ที่พิมพ์ไว้ในหนังสือเทศาภิบาล แต่บาง
 รัชกาลใช้พระราชัญจกรพระครุฑพ่าห์แทนมหาอุณาโลม ตั้งแต่รัชกาล
 ที่ ๔ มา ตั้งหีบพระราชัญจกรในพระแท่นมณฑล จึงเลิกใช้พระ
 มหาอุณาโลมทำแท่ง

ตั้งตรงที่ประทับทั้ง ๘ ทิศ เป็นทศกรรณแด่เทวรูปประจำทิศทั้ง ๘ ฝ่าย
 ข้างตะวันตกตั้งพระที่นั่งภัทรบิฐทำด้วยไม้อุตุมพร กั้นด้วยพระบวรเศวต
 ฉัตร ๗ ชั้น ดาดฟ้า พราหมณ์ ไปรยแบ่งลำดับดวงแผ่นทองคำเขียน
 รูปราชสีห์ด้วยชาดหรรคน แด่ดวงหน้าคาแลแผ่นาคดุมข้างบนอีกชั้น ๑
 บนพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน จัดเป็นทศาทะราชพิธีเฉลิมพระ
 ราชมณเฑียร พระที่นั่งองค์ฝ่ายตะวันตก ตั้งพระแท่นทองคำมีเพดาน
 บนพระแท่นบนตงพระบรมสารีริกธาตุแด่พระพุทธรูปทองคำห้ามสมุทร หน้า
 พระแท่นตั้งเครื่องนมัสการ แด่บาตรน้ำ ๕ บาตรทราย ๕ ค้อมมา
 จัดอาสนะที่พระสงฆ์ ๓๘ รูป มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธาน
 ถัดพระพุทธรูปมณฑล แด่ทอดราชอาสน์ที่ประทับทรงศีล ถัดบนพระที่นั่ง
 หาดตะวันตกในห้องที่พระบรมมหาราชวัง จัดที่พระสงฆ์สมณะ ๕ รูปสด
 ภาณวารบนแท่นพระบรมมหาราชวัง* แด่ทอดราชอาสน์ที่ประทับทรงศีลกับพระ
 ปิต ๓ ที่ทำพระราชพิธีทุกแห่งมีด้ายดิญจน์ด้ามวงถึงกัน คดอดจน
 พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ซึ่งเป็นที่เสด็จประทับอยู่ในเวดาก่อนเฉลิม
 พระราชมณเฑียร แด่จัดเป็นแต่ที่ทองพระโรงสำหรับเสด็จออก ไม่
 ทำการพิธีอย่างไรในนั้น ข้างหน้าพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ ตั้งพนมบัลลังก์
 สำหรับโหรบูชาเทวดา แด่ปลูกโรงพิธีพราหมณ์ เชิญเทวรูป คือ
 พระปรเมศวร ๑ พระพิศณุ ๑ พระพรหมชาติ ๑ พระพรหมลัทธิ
 ดิถี ๑ พระพิฆเนศวร ๑ พระอุมาภคินี ๑ พระลักษมี ๑ มาสถิตย์ในโรง
 พิธี มีเครื่องพลกรรม พวงพราหมณ์กั้นบวงทำพิธีตามลัทธิโดยดำตร
 ภายนอกพระบรมมหาราชวัง ให้ตั้งศาลาอาสน์ทานเตียงสมณะ
 พราหมณาจารย์ อาณาประชาราษฎร์ แด่ไถ่สัตว์ซึ่งคนจะฆ่ามาปลดปล่อย
 กับประกาศห้ามมิให้ขายสุราเมรัย คดอดเวดางานพระราชพิธี ๓ วัน

* พระสดภาณวาร ๕ รูปนี้ ในร่างหมายรับสั่งว่า สมเด็จพระ
 พระพนรัตนนั่งปรก พระสงฆ์วัดพลับ ๔ รูปสดมหาไชย แต่ในพระ
 ราชนิพนธ์ว่าสดภาณวาร เห็นได้เป็นแน่ว่าถูกต้องตามพระราชนิพนธ์

ถึงณวันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีมะเส็งเอกศก เป็นวันเริ่ม
งานพระราชพิธี ข้าราชการแต่งตัวนุ่งผ้าส้มปากลายคาดเสื้อครุย พระ
ราชวงษานวงษ์ เสด่นามาตย์ แดเจ้าพนักงาน เข้ามาพร้อมกันอยู่ตาม
ตำแหน่ง เข้าไปข้างในแต่เจ้านาย แดข้าราชการผู้ใหญ่กับเจ้าพนักงาน
ผู้ม่นาท นอกนั้นอยู่ข้างหน้า ครั้นเวลาย่ำ นิมนต์พระสังฆเถรานุเถระ
ทั้งฝ่ายคามวาสี อรัญวาสี มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธาน เข้า
ไปยังที่สวดมนต์ที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานหลังตะวันตก ๓๘ รูป พระสังฆ
ฝ่ายส้มละ ๕ รูปสวดที่ห้องพระบรรทม^{๓๔} เวลานั้นเจ้าชาวประโคนฯ
สังฆไตรแดพัฒนพาทย์มโหรีขึ้นพร้อมกัน ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงพระบัญชาเขียนทองพื้นขาว ทรง
ลายวัดพระองค์เพ็ชร ครอบพระองค์กรทอง เสด็จจากพระที่นั่ง
อมรินทรวินิจฉัย ขึ้นสู่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ทรงจุดธูปเทียน
เครื่องนมัสการ สมเด็จพระสังฆราชจุดเทียนไชยแล้ว เสด็จขึ้นยัง
พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการที่พระที่นั่ง
หลังตะวันตก สมเด็จพระสังฆราชถวายศีลแล้ว เสด็จไปประทับ
ทรงสดับพระจุฑาภรณ์ปรีติในห้องที่พระบรรทม พระสังฆหมู่ใหญ่สวด
พระปรีติเจ็ดตำนาน แด่พระสังฆฝ่ายส้มละที่สวดในห้องที่พระบรรทม
สวดจุฑาภรณ์วารแบ่งเป็น ๓ ตอน สวดตอนละวัน ครั้นสวดพระ
ปรีติจบ เสด็จมาประทับที่พระที่นั่งหลังตะวันตก สมเด็จพระสังฆราช
ถวายอติเรกแล้ว พระสังฆถวายพระพรลากดับวัด ชาวประโคนฯ
ขึ้นพร้อมกัน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับคั่นยังที่ประทับณพระที่นั่ง
อมรินทรวินิจฉัย เมื่อเจ้าพนักงานฝ่ายนำกลับออกมาหมดแล้ว เกณฑ์

๓๔ ที่ว่าจำนวนพระสังฆรวม ๔๓ รูปเท่าพระชันษา มีปรากฏ
ในจดหมายเจ้าพระยาศรีธรรมราชราชแห่งเดียว ไม่มีที่สอบ ด้วยหนังสือ
อื่นไม่บอกจำนวนพระ แต่หมายรับสั่งอุปราชาก็เก็บบอกจำนวนพระ
สังฆ ๕๐ รูป มากกว่าวังหลวง จึงสงสัยอยู่

ผู้หญิงซึ่งเป็นพนักงานฝ่ายใน เฝ้ารักษาที่พระมณฑล ซึ่งอยู่ฝ่ายใน ทุกแห่ง
 ครั้นเวลาดำเนินในวังขึ้น เจ้าพนักงานเตรียมต้อนรับเคียงพระ แดของ
 ไทยธรรม นิมนต์พระสงฆ์ได้สดมณฑลทั้ง ๔๓ รูปไปพร้อมกันที่พระ
 ที่นั่งจักรพรรดิพิมานหลังคันทก ดมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องขาว
 อย่างเมื่อเวลาเย็น เสด็จทรงจุดธูปเทียนบูชาพระรัตนไตรย ดมเด็จพระ
 พระสังฆราชถวายศีล พระสังฆคณาจารย์พระเถระแล้ว ทรงอุทิศ
 สังฆทานแด่ทรงหลังน้ำทักษิโณทก (พระสงฆ์อนุโมทนา) แล้ว ทรง
 ประเคนภัตตาหารดมเด็จพระสังฆราช ข้าราชการประเคนแด่ปฏิบัติ
 พระสงฆ์องค์อื่นต่อมา ครั้นพระสงฆ์ทำภารกิจแล้ว ถวายอดิเรก^{๑๕}
 ถวายพระพรดาแล้ว จึงเสด็จกลับคณียพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย
 ณวันศุกร์ ขึ้น ๗ ค่ำ ณวันเสาร์ ขึ้น ๘ ค่ำสดมณฑลเคียงพระเหมือนกับ
 วันแรก^{๑๖}

ครั้นณวันอาทิตย์ ขึ้น ๙ ค่ำ เป็นวันพระฤกษ์บรมราชาภิเษก
 ดมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องขาวอย่างวันก่อน เสด็จยังที่ประชุมสงฆ์
 ทรงศีลแล้ว (เสด็จประทับคอยฤกษ์ที่ทองพระโรงหน้า) ครั้นได้ฤกษ์
 หดวงโດกที่ปล้นของไชย ขาวประโคม ๆ ขึ้นพร้อมกัน เจ้าพนักงาน
 ภูษามาตาเชิญเครื่องถอดถวายทรงแล้ว พราหมณ์เชิญพระพุทธปฏิมา

๑๕ ประเพณีถวายอดิเรก ครั้งรัชกาลที่ ๒ ถ้ากำหนดตามความ
 ในโคลงพระราชนิพนธ์ ถวายอดิเรกมาแต่แรก แต่ตามแบบแผน
 ขึ้นหลังมา ต่อเมื่อบรมราชาภิเษกแล้ว เสด็จจากพระที่นั่งภัทรบิฐ
 ขึ้นไปยังที่ชุมนุมสงฆ์ ดมเด็จพระมหาสังฆปริณายกจึงถวายอดิเรกเป็น
 หนแรก วรรณจะพมขณเมืองนบบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๔ ก็เป็นได้

๑๖ พิศสังฆที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์โคลงยอพระเกียรติ ดังกล่าว
 มา ณ ผิดกับงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๔ ซึ่งมีจดหมาย
 เหตุโดยพิศดาร แดรัชกาลที่ ๕ ซึ่งยังมีผู้เห็นอยู่ หดาอย่าง

เป็นของพระอิศวาทรง แล้วถวายพระสุพรรณบัตรแด่เครื่องเบญจราช
 กกุณัณฑ์ มหาเด็กแทนกำนันตัง ๘ ถวายพระแสงอัษฎาวุธ ทรง
 รับด้วยพระหัตถ์แต่พระมหามงกุฏ^{๑๘} ๑ พระแสงขรรค์ ๑ พระแสง
 ดาบ ๑ พัดวาลวิชนี ๑ ชารพระกร ๑ พระเสวตรฉัตร ๑ นื่องพระ
 บาท พระมหाराชครุพราหมณ์วางถวาย ถ้วนพระแสงอัษฎาวุธโปรด
 ให้เจ้าพนักงานรับ เมื่อถวายเครื่องราชูปโภคแล้ว พระมหाराช
 ครุพราหมณ์จึงอ่านเวทถวายพระพร ครั้นจบจึงมีพระราชโองการแก่
 พระมหाराชครุว่า พระรณพฤษชตติ์เดดั่งของในแผ่นดินทั่วทั้งพระ
 ราชอาณาจัก^{๒๕} หน ถ้าไม่มีเจ้าของหวงแหนแล้ว ตามแต่สมณ
 พราหมณาจารย์ อาณาประชาราษฎรจะปราณาเกิด พระมหา
 ราชครูรับพระราชโองการเปนฤกษ์ แต่นั้นบัตรหมายจึงใช้พระราช
 โองการต่อมา แล้วทรงไปรดอกพิกุลทองพิกุลเงินดั่งสะพาน พระ
 ราชทานแก่พราหมณ์ มีพระมหाराชครุเป็นประธาน ทรงพระเต้า

แครง ๑ พระแสงกันหยันภูนิท ๑ พระขำมรงค์พลอยต่างกันดำรับ ๑
 พระขญาพระเกยวแหวนแดง ๑ นื่องพระบาท ๑ พระแสงดาบใจเพชร ๑
 เครื่องต้นทพรวณาน^{๒๕} นิดกับที่เคยเห็นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรง
 ในชั้นหลัง จึงดั่งได้ยว่า เครื่องต้นททรงเมื่อบรมราชาภิเศกครั้งรัชกาล
 ที่ ๒ จะอย่างไรไม่แน

๑๘ พิจาระห์ความตามโคตงพระราชนิพนธ์ มีข้อควรดั่งเกศ
 อย่าง ๑ ที่ไม่ได้กล่าววว่าพระราชครุพราหมณ์ถวายพระมหามงกุฏ หรือ
 ทรงพระมหามงกุฏ ในตำราเจ้าพระยาเพ็ชรพิไชย อ้างถึงแบบแผนครึ่ง
 กรุงเกล้า ก็อย่างเดียวกัน แดยังปาดตมคำเด้าดืบกันมา ว่าพระบาท
 สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้ทรงพระ มหา มงกุฏ เดยจนตลอดรัช
 กาล แต่ในชั้นหลัง ตงแต่รัชกาลที่ ๔ มา ถือว่าพระมหามงกุฏเป็นดั่ง
 ดำคัญในเบญจราชกกุณัณฑ์ พระมหाराชครุพราหมณ์ถวาย ทรงเมื่อ

ทองหงษ์นำทักษิโนทก พราหมณ์ถวายบังคมแล้วเป่าสังข์ เจ้า
พนักงานประโคมชั้นพร้อมกัน จึงเสด็จจากพระที่นั่งภัทรบิฐ ขึ้นสู่
พระมหลาณเทียร ซึ่งพระสงฆ์ได้ทำภักตริกิแล้ว แดคอยถวาย
พระพรอยู่นั้น ทรงนมัสการพระรัตนไตรยแล้ว ทรงประเคนไตรจีวร
แด่เครื่องบริวารแก่พระสงฆ์ พระสงฆ์ถวายพระพร ถวายอดิเรก
ถวายพระพรลากลับไป

ครั้นพระสงฆ์กลับแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระ
แสงแวียด ทรงฉลองพระบาท เสด็จออกท้องพระโรงพระที่นั่ง
อมรินทรวินิจฉัย ประทับพระแท่นภายใต้พระมหาเศวตฉัตร พระ
ราชวงษานวงษ์ ข้าราชการของชุดพระบาททั้งฝ่ายทหารและพลเรือน
พร้อมกันอยู่ในที่เฝ้า กราบถวายบังคมแล้ว เจ้าพระยามหาเสนา
(ปั้น) ทูลมหาราชดาโหม กราบบังคมทูลถวายพระมหาพิไชย
ราชรถ เรือพระที่นั่งเรือกระบวนทองปวง แด่เครื่องสรรพศาสตราวุธ
พลทหาร แด่หัวเมืองเอก โท ศรี จัตวา ซึ่งอยู่ในบังคับดาโหม
เวदानันดาแห่งสมุทรปราการ พระยามหาอำมาตย์กราบบังคมทูล
แทนทูลมหาราชดาโหม ถวายพระยาข้างต้น พระยาม้าต้น พลเรือน แด่หัว
เมืองเอก โท ศรี จัตวา ซึ่งอยู่ในบังคับมหาดไทย พระยาโกษาธิบดี
(กุน) กราบบังคมทูลถวายราชพัทยากร แด่ราชสมบัติทั้ง ๓๒ ท้อง
พระคลัง (แด่หัวเมืองซึ่งอยู่ในบังคับกรมท่า) พระยายมราช
(บุญมา) กราบบังคมทูลถวายกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร
มหินทรายุทธยา อันเป็นราชธานี เจ้าพระยาธรรมา ฯ (สด) กราบ

เสด็จประทับพระที่นั่งภัทรบิฐ แด่ทรงเมื่อเสด็จออกรับราชสมบัติที่
ท้องพระโรง เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ จะอย่างไรดังได้เคยอยู่ แต่
เห็นในร่างหมายเจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช มีพระมหลาณกุฎอยู่ในดัง
ซึ่งพระมหाराชครุพราหมณ์ถวายด้วย ข้าพเจ้าจึงดงไว้

บังคมทูลถวายพระมหาปราสาทราชมนเฑียรสถาน แด่เสด็จตรนิตร
 เครื่องสูง เครื่องประดับพระเกียรติยศทั้งปวง ตำแหน่งเจ้าพระยา
 พดเทพวาท พระยาประชาชีพ กราบบังคมทูลถวายธัญญาหาร
 แคนต์ถานถานนาเขตรทั้งปวง จึงมีพระราชโองการดำรัสสั่งให้ม
 นตรียุเป็นเจ้านาทจรงรักษาฉรรพดั่งทั้งปวงนั้นไว้ตามพนักงาน เพื่อจะ
 ได้ป้องกันพระราชอาณาเขตร ทุนบำรุงพระบวรพุทธศาสนาให้สถาพร
 ดับไป อรรถมหาเด่นาบัดรับพระราชโองการ ชำราชากรถวายบังคม
 พร้อมกันอีกครั้ง ๓

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นพระที่นั่งไพศาลทักษิณ
 ประทับเหนือพระที่นั่งภัทรบิฐ ชำราชากรฝ่ายในเฝ้าทูลละอองธุลีพระ
 บาทพร้อมกัน ท้าววรจันทรกราบบังคมทูล ๗ ถวายสัตย์สนองพระกานต์
 แด่มีพระราชปฏิสันถารแล้ว พอได้เวลาพระฤกษ์เฉลิมพระราชมณเฑียร
 ชาวประโคน ๗ ขนพร้อมกัน จึงเสด็จขึ้นสู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน
 มีนางในตระกูลดั่งอัมวิพาร ๑ เชิญพานทองรองเข้าเปิดอก ๑ ถ้วย ๑
 งา ๑ ผดพิกเชยว ๑ หินบด ๑ ตามเสด็จ แด่มินางชำระพระบาทเมื่อ
 จะเสด็จขึ้นพระราชมณเฑียร เสด็จสู่ห้องพระบรรทม ทรงนมัสการ
 พระศรีรัตนไตรย ตั้งอธิฐานตามพระราชอัชฌาไศรย แล้วมดัด
 เครื่องทรง เสด็จขึ้นพระแท่นบรรทม พระราชวงษ์ฝ่ายในถวาย
 ดอกหมากทองคำ ท้าววรจันทรถวายตุ๊กกุกุญแจ ทรงรับวางช้างที่
 พระบรรทมแล้ว เอนพระองค์ลงบรรทมโดยทักษิณปรักเปนฤกษ์
 พระราชวงษ์ฝ่ายในซึ่งเจริญพระชันษาถวายพระพรก่อนแล้ว พระราช
 วงษ์ฝ่ายในทั้งปวงจึงถวายพระพรพร้อมกัน

เมื่อเฉลิมพระราชมณเฑียรเปนฤกษ์ (แด่ด้วยพระกระยาหาร) แล้ว
 จึงเสด็จพระราชดำเนินโดยทางฝ่ายใน ทรงโปรยเงินพระราชทานผู้ที่มา
 คอยเฝ้าถวายพระพรตลอดทาง จนถึงพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เสด็จ

ไปถวายบังคมพระบรมศพ ทรงอธิฐานขอพระราชทานพระพร แล้วเสด็จ
กลับคืนยังพระราชมณเฑียร เวลาค่ำเจ้าพนักงานตั้งบายศรีเวียนเทียน
ล้อมโอบพระราชมณเฑียร ต่อมาพระราชวงษานวงษ์ แด่ข้าทูลลออง
ธุลีพระบาททั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน ถวายดอกไม้ธูปเทียนทั่วกัน*

เมื่อเสร็จพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว เสด็จเสวยพระนครโดยกระบวน
พยุหยาตราตามโบราณราชประเพณี ทางเดินกระบวนให้เสด็จเสวย
พระนครครึ่งวัน ออกประตวิเศษไชยศรี ประทับณพระบรมมหา
ราชวัง ไปเดยวบ้อมเมื่อดุสิตกร แล้วตรงไปจนถึงสะพานข้ามคลอง
ตลาด แล้วจึงเสวยกตัญญูทางริมกำแพงพระนคร มาทางท้ายถนน
เข้าถนนหน้าวงศาทาพระ เสดยกลับเข้าพระบรมมหาราชวังทางประตู
วิเศษไชยศรี ไม่ได้หยุดพักที่วัดพระเชตุพนอย่างเมื่อรัชกาลที่ ๔ แด
ต่อมา ตอดถนนที่จะเดินกระบวนเห็น เจ้าพนักงานจัดตั้งราชวัตร
นักรเบญจรงค์ ๗ ชั้นแถวหน้าเป่นระยะ ปราบนนรอยทรายเกดย
ให้ราบรื่น แดให้รื้อร้านโรงอันกิดขวางอยู่ริมทางให้เป็นทีเรียบร้อย
ครันถึงวันกำหนด^{๑๘} พอกทหารอาดำ ๒ เหล่าซ้ายขวาตั้งกองจุกช่อง

* เรื่องลักษณะการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายไว้
สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วงศ์ ได้จดประทานมาดังนี้
การพิธีนั้น มีรตนาเป่นเบื่องต้น ชนราชาอาศน์เป่นเบื่องปลาย
วิธีที่เราทำอยนชากัน ตรงมูธาภิเษกกับชนอัฐทิศนั้น เป่นรตนา
อย่างเดยวกัน ชนภักธิสูกับออกพระโรงนั้น เป่นเถถึงราชาอาศน์
อย่างเดยวกัน ชรอยเราจะได้อารามา ๒ แบบ แบบ ๑ ชนบุษบกพระ
กายส่นานเป่นการใหญ่ แด้ออกพระโรงจริง ๆ อีกแบบ ๑ รับน้า
บนอัฐทิศแล้วชนภักธิสู เป่นการทำพอเป่นสังเขป คัดดินไม่ดงว่า
จะเอาแบบไหน จึงเดยเอาเดยทั้งหมด

รายทางที่จะเสด็จ ตั้งขึ้นคานยกย่างทุกแพรกถนน เจ้าพนักงานจัดตั้ง
 กระบวนแห่เสด็จพร้อมกัน รวกระบวนแห่เสด็จเทียบพระนครทรงหน
 กระบวนนำปดายรวฝรั่งแม่นปืน แต่งตัวเสื้อขีตบก้ามะหยี่แดง ดากปืน
 จำรงรางเกวียน ๒ กระบอก แลถึงกระบวนนายม้าคัน ได้เสื้อดี
 ดอดสนับเพลา โปกผ้าแดงขีตบทอง ขัดดาบ ขี่ม้าถือธง ๘ ม้า
 แลถึงพดอาดำถวนแต่งเครื่องเล่นนาฏกของละ ๕๐ คน คำนายได้เสื้อ
 โปกผ้า มีประจำคตต้องคอแดงพายดาบเดินเปนกong ๆ คือ อาดำ
 เกณฑหัดถือปืนคาบศิลาปดายหอกกอง ๑ ถือธนูกอง ๑ ถือทวน
 กอง ๑ อาดำยี่ปุ่นถือง้าวกอง ๑ พดอาดำถือดาบสองมือกอง ๑ พด
 ด้อมวงถือดาบโต้หอกกอง ๑ ถือดิ่งทองกอง ๑ พดอาดำถือดาบเขนกอง ๑
 อาดำจาม ได้เสื้อผ้าวิลาด โปกผ้าตะบิต ถือหอกขีตค้เห็นบกฤษพวก ๑
 แลถึงขุนหมื่นหกเหล่าค้ชัก ได้เสื้อแดง ผ้าโปกค้ค้สะ ถือหอกเดินเรียง
 เปนสี่สาย ค่อนนถิงกระบวนขุนหมื่นตำรวจ ๘ กรม ดพายดาบเดิน
 สี่สาย แลถึงเจ้ากรมปลัดกรมพระตำรวจ เดินรวนอกสองสาย
 ห่มแพรมหาดเล็ก เดินรวในสองสาย ถวนแต่งตัวดอดสนับเพลาห่ม
 ผ้าเกยว คาคเจียรบาด ได้เสื้อเทศ ถวมประจำ โปกผ้าขีตบครุย
 ดพายกระบี่ ในระหว่างกระบวนสี่สายค่อนนี้ พวกกตองชนะ
 ถวนแต่งเสื้อกางเกงแดงหมวกแดง ๑๐๐ คู่ เดินเปนสองแถวข้างใน มี
 จำปี จำกลอง แลัวแตรฝรั่ง แตรงอน ดังขลุ่ย ค่อมมาถึงชาวเครื่อง
 หุ่นรวคาคตายเสื้อปดอง ค้ค้สะได้ดำพอก เขิญเครื่องสูง ๕ ชั้น ๗ ชั้น
 ชุมสาย บังแทรก แลวกดางมิมหาดเล็กเขิญพระแสงดาบเขน พระ
 แสงหอกไชย พระแสงดาบคาบค่าย พระแสงดาบใจเพชร พระแสง

๑๘ วันเสด็จเทียบพระนครทางสถิตมารค จะเป็นวันใด ไม่พบ
 จดหมายเหตุ แต่คงอยู่ในระหว่างเดือน ๑๐ ขึ้น ๑๐ ค่ำ จนแรม ๒ ค่ำ
 เพราะแรม ๓ ค่ำ ก็เริ่มพิธีอุปราชากิเศก

หอกขวา เดินหว่างเครื่อง แดงถึงพระที่นั่งพุทไธศวรรย์ ซึ่งเป็นพระราชยาน
มีเจ้าพนักงานเชิญพระกุดดาด บังสุริย พัดโบก พระทวย ชุนนาง
ตำแหน่งปลัดทูตฉลองเป็นคู่เคียง เดินดองข้างพระราชยาน ๖ คู่
ล้วนแต่งตัว (ตลอดนับเพดานง่ามเกี้ยว คาดเจียรบาต) ใต้ใต้ริ้ว
โพกขดใบกรองทอง สพายดาบ นอกแถวคู่เคียงมีอินทพรหมนั่งดับ
เพดาน ล้อมล้อมเชี้ยวข้าง ๑ แดงข้าง ๑ คู่คู่ใต้เทริด ถือจามร
กระบวนหลังต่อพระราชยานถึงเจ้ากรม ปลัดกรม กรมทหารใน
พลพัน ทนายเดอก แดกรักษาพระองค์ เดินเป็นดัดซ้าย แดงถึงกระบวน
เครื่องดังหลัง มีมหาดเล็กเชิญพระแสงง้าว (พระแสงตรี) พระแสงหอก
ง่าม เดินหว่างเครื่อง ค่อนถึงมหาดเล็กเชิญเครื่อง คือ พานพระชัน
หมาก พระเต้า พระสุพรรณศรี เป็นต้น แดเชิญพระแสงปืน พระแสงทวน
พระแสงง้าว พระแสงหอก ตามเสด็จ ต่อมาถึงพระยาม้าคัน ม้าเทศ
ผูกเครื่องกุดัน ๒ ม้า แดงถึงกระบวนอาดา มีจำนวนกิ่งจำนวน
กระบวนข้างหน้าทุกหมู่ ผรั่งแม่บันดากบันจ่างรางเกวียน ๒ กระบอก
เป็นที่สุด ค่อนถึงกระบวนพระราชวงษ์ทรง (ดับับเพดานแด) ผ้าเชียน
ทอง คาดเจียรบาต (ฉลองพระองค์อย่างเทศทรงพระมาดา)
ทรงม้า กนพระกุดดากทองขวาง เดินเป็นคู่ ๆ มีมหาดเล็กตาม
แดถึงกระบวนเสนาบดีหนึ่งแคว มีทนายตาม เป็นที่สุดกระบวน
รวมกระบวนพยุหยาตราเป็นจำนวนคน ๘๐๐๐

ในวันกำหนดนั้น ถึงเวลา ๒ โมงเช้า พระบาทสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัว เสด็จออกท้องพระโรง ทรงเครื่องดับับเพดานเชิงอน พระภษา
เชียนทอง ฉลองพระองค์คาดจับ คาดเจียรบาตด้วยรัตพระองค์เพชร
เหน็บพระแสงกันหยัน ทรงพระดังवाद พระขำมรงค์ แดพระมาดาเพชร*

* เครื่องแต่งพระองค์ที่พรรณนาไว้ในโคลงพระราชนิพนธ์ ตรงกับ
ที่เรียกว่าเครื่องอย่างเทศ ไม่ได้ทรงเครื่องต้น

ทรงพระแสงแวียด เสด็จขึ้นเกยพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ ทรงพระราชยาน
 เสด็จกระบวนแห่ออกจากพระบรมมหาราชวัง ทรงโปรยเงินพระราชทาน
 ราษฎรซึ่งมาคอยถวายพระพรอยู่ทั้ง ๒ ข้างทาง จนตลอดระยะทาง
 แล้ว เสด็จกลับขึ้นเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง ๒๐

พระราชพิธีอุปราชากิเศก

เมื่อเสร็จงานพระราชพิธีบรมราชาภิเศกแล้ว จึงทรงพระกรุณา
 โปรดให้ตั้งพระราชพิธีอุปราชากิเศก สถาปนาพระเกียรติยศสมเด็จพระ
 พระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมหลวงเด่งนารักษ์ พระบิณฑุรน้อย
 ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ตำแหน่งที่พระมหาอุปราช

ลักษณะการพระราชพิธีอุปราชากิเศก แด่เฉลิมพระราชสมณเทียร
 ในพระราชวังบวร ฯ ครองรัชกาลที่ ๒ มีร่างหมายรับสั่งเจ้าพระยา
 ศรัทธมาธิราชแต่งไว้ ว่าทำพิธีตามแบบอย่างครั้งอุปราชากิเศก
 เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิตเป็นพระมหาอุปราช เมื่อแผ่นดินสมเด็จพระเจ้า
 บรมโกษฐกรุงเก่า* พรรณาไว้ในหมายรับสั่งเป็นเนื้อความดังนี้:—

ณวันศุกร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีมะเส็งเอกศก ฤกษ์เวลาดา
 เข้าโมง ๑ กับ ๓ บาท จาฤกษ์พระสุพรรณบัตรที่ในพระ อุโบสถวัดพระ

๒๐ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ จนรัชกาลที่ ๓ เสด็จเดี่ยวพระนครแต่ทาง
 บก เดี่ยวพระนครทางเรือพ่วงมามิในรัชกาลที่ ๔

* ที่จริงพระราชพิธีอุปราชากิเศกครั้งรัชกาลที่ ๒ ไม่เหมือนครั้ง
 เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต เพราะไปทำพิธีที่วังหน้า น่าจะเหมือนครั้ง
 อุปราชากิเศกสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐเอง การพระราชพิธีอุปราชากิ
 เศกพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโดยเมื่อในรัชกาลที่ ๑ นั้นแต่
 เหมือนครั้งเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต ด้วยทำพิธีในพระราชวังหลวง

ศรีรัตนคำดาราม ทำนองการพิธีเหมือนจากพระสุพรรณบัตรพระ
บาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในพระสุพรรณบัตรจากว่า :—

สมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระพุทธเจ้าอยู่หัว มีพระราช
โองการมาพระบัณฑูรสูรถึงหน้าทโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ดำรัส
ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเดื่อนานรักษ์ เปนกรม
พระราชวังบวรสถานมงคล ที่ท้ายคัมภีร์วัด^{๒๓}

เมื่อจากฤกษ์เวียนเทียนสมโภชพระสุพรรณบัตรแล้ว ตั้งพระ
สุพรรณบัตรไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนคำดาราม จนถึงวันเริ่ม
งานจึงเชิญขึ้นพระเศียรตั้งแห่ไปตั้งในพระแท่นมณฑลที่พระราชวังบวร ฯ

ที่พระราชวังบวร ฯ นั้น จัดที่ท่าพระราชพิธี ๒ แห่ง คือ ที่พระ
ที่นั่งพรหมมุกตร จะเป็นพระวิมานหลังใต้หรือหลังเหนือ เวदानนยังเรียก
รวมกันหมดทั้งหม่อมว่าพระที่นั่งพรหมมุกตร ในห้องที่พระบรมมหาราช
เคียงสำหรับพระสงฆ์ คือ สมเด็จพระพนรัตน์นั่งปรก รูป ๓ พระวัด
พลับ ๔ รูป ถวสมหาไชย

ที่พระที่นั่งสุทธารัตน^{*} จัดเป็นที่ตั้งพระแท่นมณฑลตั้งเทียน
ไชย แดเป็นที่พระสงฆ์ ๔ รูป มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธาน
เจริญพระพุทธมนต์ พระแท่นมณฑลนั้น ในหมายรับสั่งกล่าวว่า
จัดเหมือนพระราชพิธีสมโภชฉัตร^{*} ตั้งของตั้งพระแท่นมณฑลตาม
ซึ่งกล่าวไว้ในหมายรับสั่ง มีดังนี้ คือ :—

๒๓ คำจากพระสุพรรณบัตรกรมพระราชวังบวร ฯ ครั้งรัชกาลที่ ๒
ไม่ปรากฏในหมายรับสั่ง แต่เหมือนกันทุกรัชกาล ข้าพเจ้าจึงดง
ตามแบบครุฑอปราชากิเศกพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

* พระที่นั่งองค์นี้ ในหนังสือเก่าบางแห่ง เรียกพระที่นั่งพุทธ
สุวรรณ บางแห่งเรียก พระที่นั่งสุทธารัตน เหตุที่เรียกเป็น ๒ ชื่อ
ข้าพเจ้าจะอธิบายไว้ที่อื่นในหนังสือเรื่อง

พระบรมชาติ พระไชย พระห้ามสมุทร พระอุณาโลมท่าแห่ง
 พระสุพรรณบัตร ดวงพระชันษา พระมหามงกุฏ พระภูษารัตกัมพล
 พระมาดาเบี่ยง พระขรรค์ พระนพ พระมหาดังवादสร้อยอ่อน พระ
 มหาดังवादพราหมณ์ พระขำมรงค์ ฅดองพระองค์เกราะ ฅดอง
 พระองค์นวม พระมหามงคดยัน เครื่องพระพิไชยสงคราม เครื่อง
 พระมูรธาภิเศก พระมหาดังชัฏกษิณาวุธ พระมหาดังชัฏทอง พระ
 มหาดังชัฏเงิน พระเต้าเบญจครรภ พระเต้าปทุมนิมิตรทอง พระเต้า
 ปทุมนิมิตรนาก พระเต้าปทุมนิมิตรเงิน พระเต้าปทุมนิมิตรดำริด (ใ้หน้า
 ปัญจมหานทีทั้ง ๔ พระเต้า)

พระแต่งที่เข้าพระแท่นมณฑลนั้น คือ:— พระแต่งขรรค์ไชยศรี ๑
 พระแต่งดาบยี่ปุ่น* ๑ พระแต่งจักร ๑ พระแต่งหอกไชย ๑ พระแต่งตรีศูล ๑
 พระแต่งธนู ๑ พระแต่งเขน ๔ พระแต่งง้าว ๒ พระแต่งทวน ๒ พระ
 แต่งหอกคู่ ๑ พระแต่งของ้าวเจ้าพระยาแสนพลพ่าย ๑ พระแต่งขอ
 คี่ข้างต้ม ๑ พระแต่งชนิกคัน ๑ พระกอด ๑ พระเล่มมาธิปัต ๑ พระ
 ฉัตรไชย ๑ พระเกาวพ่าย ๑ ธงไชยกระบี่ธช ๑ ธงไชยพระครูพำห้ ๑
 ตรงมขท้ายพระที่นั่งสุทธารัถวรย์ ปลุกพลับพลาเปิดองเครื่องหลัง ๑
 ข้างพระที่นั่งตงพระแท่นที่สร้างมีเสาดาดเพดาน บนพระแท่นตงถาดทอง
 แดง ในนตงตงไม้มะเคื่อที่ประทับสร้างมูรธาภิเศก ตั้งราชวัตร
 ฉัตรทอง, ฉัตรนาก, ฉัตรเงิน. ๗ ชน รายรอบที่สร้าง

นำพระที่นั่งสุทธารัถวรย์ ปลุกโรงพิธีพราหมณ์ แดตงพนม
 บัดพลีสำหรับโหรบูชาเทวดา ในโรงพิธีพราหมณ์ตงเทวรูป พระอิศวร
 พระนารายณ์เปนตน เหมือนพิธีบรมราชาภิเศก แดเครื่องพลักรรม

* พระแต่งดาบยี่ปุ่น ของพระราชทานสำหรับพระเกียรติยศกรม
 พระราชวังบวร ฯ

ทำพิธีตามไสยศาสตร์ ทว่าทุกสถานการพระราชพิธีวงสายดิญจน์ตาม
ตลอดถึงกัน แด่ดวงราชวัครบัณฑิตรเบญจรงค์ ๕ ชั้นรายรอบพระราช
มณเฑียร แด่ราย ๒ ข้างถนนแต่พระราชวังบวร ฯ ลงมาจนพระบรม
มหาราชวัง ในเวลาทำการพระราชพิธีนั้น เชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้า
น้อยยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเด่นานุรักษ์ เข้ามาประทับแรมอยู่ที่
โรงดคริมพระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามด้านตะวันตก*

ถึงณวันอังคาร เดือน ๓๐ แรม ๓ ค่ำ เวลาบ่าย เสด็จพระเจ้า
น้อยยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเด่นานุรักษ์ เสด็จไปทรงเครื่องที่พระ
ที่นั่งดุสิตาภิรมย์^{๒๒} แต่งพระองค์ทรงฉับเพดาเชิงอน ทรงพระภูษา
จีบโจงหางหงษ์ รัตพระองค์หนามขนน ทรงฉลองพระองค์กรอง
ทอง ทรงพระมาดาเส้าสูงตั้งคู่หว่า เสด็จขึ้นพระราชยานทเกยพระที่นั่ง
ดุสิตาภิรมย์ มีกระบวนแห่เสด็จ คือ :—

ตำรวจแถวถือหวายนำริ้ว ๓๐ คู่ ตำรวจเดินด้ายนอก ๒ ด้าย
๘๔ คน มหาเด็กวงแหวนเดินด้ายใน ๒ ด้าย ๘๔ คน กตองชนะ
๒๐ คู่ แตรฝรั่ง ๖ คู่ แตรทอง ๖ คู่ สังข์ ๒ คู่ จ่าปี ๑ จากตอง ๑
ตำรวจ ๒ เครื่องสูงนำ ตามชน ๕ คู่ ห้าชนคู่ ๑ บังแทรก ๔ มหาเด็ก
เชิญพระแสงหว่านเครื่องนำ พระแสงดาบใจเพชร ๑ พระแสงดาบคาบ
ค่าย ๑ พระแสงเขน ๒ พระแสงหอก ๒ พระแสงหอกคู่ ๒ พระราชยาน
มีพนักงานถวายอย่างานพระกต ๑ บังสุรย์ ๑ พัดโบก ๑ พระทวย ๑
คู่เคียง ๔ คู่ คือ :— คู่ที่ ๑ พระยากำแพงเพชร พระยาไชยภูมิ
คู่ที่ ๒ พระยาพิศณุโลก พระยาพิพิธโกไคย คู่ที่ ๓ พระยานรินทร
จมนเฒ่อมอไจราช คู่ที่ ๔ พระยานครสวรรค์ พระยาเทพมณเฑียร

* โรงดครินนี้ สร้างแต่ในรัชกาลที่ ๑ ไม่ใช่สำหรับเดินดครอย่าง
เดียว เปนโรงใหญ่สำหรับใช้ราชการอื่น ๆ ในพระบรมมหาราชวังด้วย
พึงรือปราบทเป็นต้นนามหน้าเมื่อในรัชกาลที่ ๕

กระบวนหลัง

มหาดเล็กเชิญเครื่อง ชารพระกร ๑ พันท้ายพระที่นั่ง ๑ นุดอง
พระบาท*๑ เชิญตามเสด็จ พานพระชั้นหมาก ๑ พระสุพรรณศรี ๑
พระเต้าพระสุธารศ ๑ เครื่องดั่ง ห้าชั้น ๑ ด้ามชั้น ๕ ๑ บังแทรก ๕
มหาดเล็กเชิญพระแสงหว่างเครื่อง พระแสงง้าว ๑ พระแสงตรี ๑
พระแสงหอกง่าม ๑ มหาดเล็กวง้นำเดินด้ายใน ๖๐ คน ตำรวจเดินด้าย
นอก ๔๐ คน ม้าจุ ๔ (หัวพัน) มหาดไทย กดาโหม เป็นผู้ตรวจ
รวมกระบวนแห่ ๒๖๘ คน^{๒๓}

แห่เสด็จไปจากพระบรมมหาราชวัง จนถึงพระราชวังบวร ฯ
ประทับเกยพลับพลาเปิดเครื่องทูลท้ายพระที่นั่งสุทธารัถรรักษ์ เปิด
เครื่องมดัดทรงพระภูษาดาวยพันทอง ทรงสัพักนุดองพระองค์ครุ
กรองทอง เสด็จเข้าในพระที่นั่งสุทธารัถรรักษ์ ทรงนมัสการ
พระศรีรัตนไตรย ส้มเส็จพระสังฆราชจุดเทียนไชยแด่ถวายศีลแล้ว
ทรงพระมหลามงคดประทับดัดับพระปิตักษณจบแล้ว^{๒๔} จึงแห่เสด็จกลับ
คืนมายังพระบรมมหาราชวัง

รุ่งขึ้นวันพุธ เดือน ๓๐ แรม ๔ ค่ำ เวลากลางคืน ส้มเส็จพระ
อนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมหลวงเด่นานุรักษ์ เสด็จทรงพระเสด็จ

๒๒ พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ ครึ่งนั้นเรียกว่าพระที่นั่งเย็น ไม่มีใน
หมายรับสั่งอุปราชาก็คงครึ่งรัชกาลที่ ๒ ว่าเสด็จไปทรงเครื่องทูล
แต่มีชัดในหมายรับสั่งอุปราชาก็คงครึ่งรัชกาลที่ ๓ ข้างเจ้าจึงเข้าใจ
ว่าคงจะเหมือนกันกับเมื่อครึ่งรัชกาลที่ ๒

* ชารพระกร พันท้ายพระที่นั่ง แดนดองพระบาท ๓ ดั่ง
ในหมายรับสั่งว่าให้เชิญถวาย

มีแต่ตำรวจนำไม่มีกระบวณแห่ เสด็จขึ้นไปทรงพระเคนเตียงพระดังษ์
ที่พระที่นั่งสุทธารัถย์ เวลารายวันนั้นแคว้นรุ่งขึ้น ให้เสด็จขึ้นไป
ทรงสดับพระปรีตเหมือนวันแรก เวลารายวันค่ำ ๒ ก็เสด็จขึ้นไป
ทรงพระเคนเตียงพระเหมือนวันแรก

ครั้นวันศุกร์ เดือน ๑๐ แรม ๖ ค่ำ เวลารายวัน เสด็จโดย
กระบวณแห่ขึ้นไปยังพระราชวังบวร ฯ เสด็จเข้าที่สดรงถ่านเวลารายวัน
กับบาทหนึ่ง ส้มเด็จพระดังษ์ราช ส้มเด็จพระพนรัตน์ พระธรรม
ราชา พระญาณสังวร ถวายนำพระพุทธรูปด้วยพระเศียรทูนนิมิตร์
พราหมณ์ถวายนำกรรณาดังษ์แด่โอบมะตุม แล้วทรงเครื่องเสด็จมาทรง
พระเคนเตียงพระดังษ์ ครั้นเตียงพระแล้ว เสด็จยังพลับพลาทรงเครื่อง
พระภูษาลายเขียนทองจีบโจงหางหงษ์ ทรงฉลองพระองค์กรองทอง
ทรงพระมาดาเสด็จดีแล้ว ขึ้นทรงพระราชยานแห่ลงมาพระบรมมหา
ราชวัง เข้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน รับ
พระราชทานพระสุพรรณบัตร แด่ทูลเกล้า ฯ ถวายเทียนทองรูปเงิน
เข้าออกดอกไม้ (แล้วให้เสด็จกลับขึ้นไปยังพระราชวังบวร ฯ) ครั้น

๒๓ ในหมายรับสั่งอุปราชภิเศกครั้งรัชกาลที่ ๒ ไม่ปรากฏ
ว่ากระบวณแห่ บอกไว้แต่ชื่อผู้เป็นคู่เคียง วิวกระบวณแห่ข้าพเจ้า
เอาวิวครั้งอุปราชภิเศก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโดยมา
ดง ด้วยเชื่อว่าคงเหมือนกัน

๒๔ ที่ประทับทรงสดับพระปรีต ถ้าเอาแบบอย่างวังหลวง ควร
จะเสด็จไปประทับทรงสดับพระดังษ์สดภาณวาร ในห้องที่พระบรมม
ณพระที่นั่งพรหมมณัฏฐ์ แต่ในหมายรับสั่งไม่ได้กล่าวความไว้ให้
เข้าใจเป็นอย่างนั้นได้ ข้าพเจ้าจึงตั้งไว้ว่าทรงสดับพระปรีตที่พระที่นั่ง
สุทธารัถย์ อันถูกต้องตามแบบของการตั้งกรมในครั้งนั้น

เวทาบ่าย เจ้าพนักงานตงบายคร้เวียนเทียบดม โภชพระราชมณเฑียร
ในพระราชวังบวร ฯ เปนเสร็จการพระราชพิธีอุปราชากิเศกตาม
โบราณราชประเพณี

กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งปรากฏพระ
นามในภายหลังว่า กรมพระราชวังบวรมหาเดชนานุรักษ์ ประสูตร
ณกรุงธนบุรี เมื่อวันจันทร์ เดือน ๕ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมะเส็งเบญจศก
จุลศักราช ๑๑๓๕ พ. ศ. ๒๓๑๖ เปนพระราชโอรสพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ดมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี เปนสมเด็จพระ
พระชนนี เมื่อในรัชกาลที่ ๑ เปนสมเด็จพระเจ้าตากเธอ เปน
เจ้าฟ้ากรมขุนเดชนานุรักษ์ แด้วได้เลื่อนพระเกียรติยศขึ้นเปนกรมหลวง
แตเปนพระบิณฑุรน้อย เมื่อปีเถาะนพศก พ. ศ. ๒๓๕๐ ก่อนพระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกสวรรคต ๒ ปี เมื่อกรมพระราชวัง
บวรมหาเดชนานุรักษ์ได้อุปราชากิเศกนั้น พระชันษาได้ ๓๖ พรรษา

การอนเืองต่อพระราชพิธีบรมราชากิเศก

มีการบางอย่าง ซึ่งถือเปนราชประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินทรง
บำเพ็ญเปนฤกษ์ เนื่องต่องานพระราชพิธีบรมราชากิเศก คือ
(๑) ทรงตงพระราชอาคันะ อันนับว่าเปนลำดับปฐมภักจ (๒) ทรง
สถาปนาพระเกียรติยศเลื่อนกรมแตตงกรมพระราชวงษานุวงษ ซึ่ง
ดมควรจะได้อเลื่อนพระเกียรติยศ (๓) พระราชทานยศบันดาศักดิ์แก่
ข้าราชการซึ่งมีบำเหน็จความชอบ (๔) ให้เร่งรีบชำระล้างความของ
ราษฎรที่ค้างคั่งอยู่ในโรงศาลให้ดำเร็จกันไป ไม่เรียกค่าฤชาธรรมเนียม

๒๕ เข้าใจว่าเสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานน้ำมนต์ ในพระ
เต้าเบญจครรภ แต่หากไม่กล่าวในหมายรับสั่ง

เนียม แดพระราชทานเงินพิณย์ ไม่เรียกจากคู่ความ (๕) ปลดอย
 นักโทษซึ่งสมควรจะได้รับพระราชทานพระกรุณาให้พ้นจากเวรจำ ต่อ
 นั้นยังมีการอันเป็นประเพณีที่ทำในเวด้าเริ่มรัชกาลใหม่อีก ๒ อย่าง คือ
 (๖) ลักเดชชินทเบียนพด (๗) เติณฉนวนเตินนา การเหล่านี้ก็เป็น
 ประเพณีเนื่องต่อการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ก็แต่เมื่อบรมราชา
 ภิเษกพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๒ นั้น พองานแล้วไม่ถึง
 เดือนก็มีศึกพม่า ต้องรับรัดจัดการต่อศึกศึก การต่าง ๆ ดังกล่าว
 มาตามวันคืนซึ่งพบในจดหมายเหตุ ต้องเดือนมาทำต่อเมื่อปีหลัง ๆ
 หดหายอย่าง หลักรัฐานที่ข้าพเจ้าได้ทราบเป็นดังจะกล่าวต่อไป

(๑) เรื่องตั้งพระราชอาคันณะเป็นฤกษ์ ไม่พบจดหมายเหตุแต่
 บานัญว่าทรงตั้งเมื่อใด แดตั้งพระราชอาคันณะองค์ใดบ้าง เมื่อบรม
 ราชาภิเษกนั้น สมเด็จพระราชอาคันณะครั้งรัชกาลที่ ๑ ยังอยู่ทรงสมเด็จพระ
 พระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุ แดสมเด็จพระพนรัตน์วัดพระเชตุพน
 ซึ่งเป็นอาจารย์สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก ปราบกฏว่าทรงตั้ง
 พระญาณสังวร (สุก) วัดพลับ ซึ่งมีเกียรติคุณในทางวิปัสสนาธุระ
 แดเป็นพระอุปัชฌายาจารย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ
 ทรงผนวชพระ แดพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรง
 ผนวชดามเนรพน เป็นสมเด็จพระญาณสังวรองค์ ๑ นอกจากนั้นเห็น
 จะทรงตั้งแด่พระราชอาคันณะผู้น้อย สมเด็จพระราชอาคันณะในรัชกาลที่ ๒
 ต่อขึ้นมา เมื่อสมเด็จพระพนรัตน์วัดพระเชตุพนมรณะภาพ ทรงตั้ง
 พระพิมลธรรม (มี) วัดราชบูรณะ เป็นสมเด็จพระพนรัตน์ ครั้น
 สมเด็จพระสังฆราช (สุก) สิ้นพระชนม์ ทรงตั้งสมเด็จพระพนรัตน์ (มี)
 เป็นสมเด็จพระสังฆราชมาอยู่วัดมหาธาตุ ทรงตั้งพระพิมลธรรม (อาจ)
 วัดสระเกษ เป็นสมเด็จพระพนรัตน์ เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (มี)
 สิ้นพระชนม์ สมเด็จพระพนรัตน์ (อาจ) มีอริการณ ต้องออกจาก

ที่พระราชคณะ ทรงตั้งสมเด็จพระญาณสังวร (ดุก) เป็นสมเด็จพระ
 พระสังฆราช มาอยู่วัดมหาธาตุ ทรงตั้งพระพิมลธรรม (ค่อน)
 วัดสระเกษ เป็นสมเด็จพระพนรัตน์ ครั้นสมเด็จพระสังฆราช
 (ดุก ญาณสังวร) ขึ้นพระชนม์ ทรงตั้งสมเด็จพระพนรัตน์ (ค่อน)
 เป็นสมเด็จพระสังฆราช มาอยู่วัดมหาธาตุ ทรงตั้งพระพิมลธรรม
 (ทองดี) วัดระฆัง เป็นสมเด็จพระพนรัตน์*

(๒) การสถาปนาพระเกียรติยศเจ้านายในพระราชวงษ์นั้น ได้
 พบจดหมายเหตุอาลักษณ์ ได้ความว่าต้องรอมารจนเสร็จการศึกพม่า
 จึงได้ทรงสถาปนาพระเกียรติยศสมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวงเป็น
 ปฐม เมื่อวันจันทร์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีมเมียโทศก จุติศก
 ราช ๑๑๗๒ การตั้งกรมพระราชวงษ์นอกจากนั้น แม่พระบาท
 สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงตั้งเมื่อปีระกาเบญจศก จุติศก
 ราช ๑๑๗๕ เป็นคราวแรก ดังจะปรากฏในหนังสือต่อไปนี้ข้างหน้า

(๓) การเลื่อนยศบันดาศักดิ์ข้าราชการผู้ใหญ่ขึ้น เดือนคราว
 เตรียมทัพรบพม่า ต่อติดกับงานบรมราชาภิเศก เสด็จมาติดเดือน
 คราวแรก สอบจดหมายเหตุได้ความดังนี้

๑ เดือนเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (ปั้น) สมุหพระกลาโหม
 เป็นเจ้าพระยาอภัยราชา^{๒๖}

เจ้าพระยาอภัยราชา (ปั้น) นี เป็นข้าหลวงเดิมในพระบาท
 สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อเสด็จผ่านพิภพ ยกความชอบ

* สมเด็จพระพนรัตน์ (ทองดี) นี้ได้ขอยุ่ว่าจะได้เป็นใน
 ปดาษรัชกาลที่ ๒ หรือต้นรัชกาลที่ ๓ ไม่แน่

๒๖ ทราบว่า เจ้าพระยาอภัยราชา (ปั้น) มีตำแหน่งเป็นหัวหน้า
 ข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ เหมือนอย่างครั้งพระยาพดเทพ ฯ
 ครั้งกรุงธนบุรี ไปเป็นสมเด็จพระยาวังหน้า เมื่อในรัชกาลที่ ๑

ในคำอุกขุนปลุกษา ว่าได้ โดยเสด็จพระราชดำเนิการสงครามมา
 หตายกรง ต้องดำตราวุธข้าศึก แด่มความชอบในการที่ชักชวนนาย
 ทัพนายกอง คุณกำลังเข้ามาระงับจลาจลในกรุงธนบุรี จึงโปรดให้
 เปนพระยาพดเทพ ครั้นเมื่อเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุญนาค) ถึง
 อดัญกรรม จึงโปรดให้เลื่อนยศขึ้นเป็นเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา เปน
 บิดาของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ ต้นสกุลสิงห์เสนี)

๒ ที่สมุหนายกวางมาแต่เจ้าพระยารัตนาพิพิธ (ต้น) ถึงอดัญกรรม
 จึงโปรดให้พระยาพระคลัง (ทุน) เติมนยศขึ้นเป็นเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์
 ที่สมุหนายก

เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (ทุน) นี้ เมื่อครั้งกรุงธนบุรี เปนที่
 พระราชประสิทธิ์ ในรัชกาลที่ ๑ ได้เลื่อนยศขึ้นเป็นพระยาศรีพิพัฒน์
 แล้วได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาพระคลัง ต่อเจ้าพระยาพระคลัง (หน)

เปนต้นสกุล รัตนกุล

๓ โปรดให้เลื่อนยศพระยายมราช (บุญมา) ขึ้นเป็นเจ้าพระยา
 อรรคมหาเสนา ที่สมุหพระกลาโหม

เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุญมา) นี้ เปนบุตรพระยาจำแลนยากร
 ครั้งกรุงเก่า เปนพี่ต่างมารดากับเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุญนาค)
 ครั้งรัชกาลที่ ๑ เปนพระยาตึกอง ได้เลื่อนยศขึ้นเป็นพระยายมราช

เมื่อเจ้าพระยายมราช (บุญนาค) เติมนยศเป็นเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา

๔ โปรดให้เลื่อนยศพระยาอนุชิตราชา (น้อย) เปนเจ้าพระยายมราช

เจ้าพระยายมราช (น้อย) นี้ เปนบุตรเจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช
 (บุญรอด ต้นสกุลบุญรัตนพันธุ์) ได้เป็นเจ้าพระยาแต่บิดายังอยู่
 แต่เมื่อก่อนเป็นพระยาอนุชิตราชา จะได้เป็นที่อะไรมาบ้างหาทราบไม่

๕ โปรดให้เลื่อนยศพระยาไกรโกษา (กร) เปนเจ้าพระยาพระคลัง

เจ้าพระยาพระคลัง (กร) นี้ เปนข้าหลวงเดิม ได้เป็นปลัด

กรมอยู่ก่อน เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงรับ
อุปราชาก็ได้ จึงเลื่อนยศขึ้นเป็นพระยาไกรโกษา

๖ โปรดให้เลื่อนยศพระยาจำแลนยากร (ดำ) เป็นเจ้าพระยาพดเทพ
เจ้าพระยาพดเทพ (ดำ) นี้ จะเป็นข้าหลวงเดิมหรืออย่างไรไม่
แน่ ปราบกฏแต่ว่าเป็นพระยาดัชนีมิตรอยู่ก่อน เมื่ออุปราชาก็
แล้ว ได้เป็นที่พระยาจำแลนยากร

เสนาบดีที่ตงเมื่อแรกบรมราชาภิเษก มีจำนวน ๖ คน ดังกล่าวมานี้
ส่วนตำแหน่งเสนาบดีกรมวังนั้นยังมีตัว เจ้าพระยาธรรมมา
(สด) ได้เป็นมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ เสนาบดีที่ทรงตงในรัชกาลที่ ๒ ต่อ
มา จะรวมมากกล่าวไว้ในที่นี้ มีลำดับดังนี้ คือ

๗ สมุหพระกลาโหม เมื่อเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุญมา)
ถึงอสัญกรรม ทรงตั้งพระยาราชบุรี (แสง) เป็นเจ้าพระยาวงษา
สุรศักดิ์ ที่สมุหพระกลาโหม

เจ้าพระยาวงษาสุรศักดิ์ (แสง) นี้ นับในราชินิกุลพวกบางช้าง
เป็นบุตรท่านยายเดื่อ ๆ เป็นธิดาท่านยายเจ้าเมือง ๆ เป็นพี่น้องสมเด็จพระ
พระรูปศิริโสภาคย์มหานาคนารี ซึ่งเป็นพระชนนีสมเด็จพระอมรินทราบ
บรมราชินี เชื้อสายสืบมาแต่เจ้าพระยาวงษาสุรศักดิ์ (แสง) รับ
ราชการอยู่ที่เมืองราชบุรีแต่ที่เมืองสมุทสงครามโดยมาก ทุกวันนม
นามสกุลว่า วงศ์โรจน

๘ เจ้าพระยาวงษาสุรศักดิ์ (แสง) ถึงอสัญกรรม ทรงตั้งเจ้า
พระยาพระคลัง (ดัง) เป็นเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา

๙ สมุหนายก เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (กุน) ถึงอสัญกรรม
ทรงตั้งเจ้าพระยาอมราช (น้อย) เป็นเจ้าพระยาอภัยภูธร ที่สมุหนายก
เป็นบิดาเจ้าพระยาภูธรยาภัย อยู่มาจนในรัชกาลที่ ๓

๑๐ กรมท่า เจ้าพระยาพระคลัง (กร) ถึงอสัญกรรม ทรงตั้ง
พระยาศรีสุริยวงษ์ (ดัง) จางวางมหาดเล็กเป็นเจ้าพระยาพระคลัง เจ้า

พระยาพระคลัง (ดัง) ^๕ นเป็นราชินิกุล เป็นบุตรเจ้าคุณทองอยู่ ^๑ พนางส้มเค็ดเจ้าพระอมรินทรบรมราชินี

๑๑ เมื่อเดือนเจ้าพระยาพระคลัง (ดัง) ^๕ เป็นเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาแล้ว โปรดให้พระยาศรีวงษ์มนตรี (ดิศ) ^๕ จางวางมหาดเล็ก มาบัญชาการกรมท่า เป็นพระยาศรีวงษ์โกษาที่พระคลัง แล้วจึงเลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาพระคลัง เป็นเจ้าพระยาพระคลังต่อมาตลอดรัชกาลที่ ๓

เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ^๕ น (คือส้มเค็ดเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงษ์) เป็นบุตรเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุณาค) ^๕ เจ้าคุณหลวงของนางส้มเค็ดเจ้าพระอมรินทรบรมราชินีเป็นมารดา เมื่อในรัชกาลที่ ๑ เป็นนายสุจินดาหุ้มแพรมหาดเล็ก แล้วเลื่อนเป็นหลวงศักดินายเวร ถึงรัชกาลที่ ๒ เลื่อนเป็นจมื่นไวยวรนาถ หุ้มแพรมหาดเล็ก แล้วเลื่อนเป็นพระยาศรีวงษ์มนตรี จางวางมหาดเล็ก

๑๒ กรมเมือง เมื่อเดือนยศเจ้าพระยาบรมราช (น้อย) ^๕ ขึ้นเป็นเจ้าพระยาอภัยภูธรแล้ว ทรงตั้งพระยาศรีสุริยพาห (น้อย) ^๕ เป็นเจ้าพระยาบรมราช

เจ้าพระยาบรมราช (น้อย ศรีสุริยพาห) ^๕ น เป็นบุตรขุนนางครึ่งกรุงเก่า แต่บิดาจะเป็นตำแหน่งใดไม่ปรากฏ เมื่อเป็นพระยาศรีสุริยพาห ได้เป็นราชทูตไปเมืองญวน เข้าใจว่าจะมีความชอบในการทูตนั้น เป็นเจ้าพระยาบรมราชอยู่ตลอดรัชกาล

๑๓ กรมวัง เจ้าพระยาธรรมมา ฯ (สด) ^๕ ถึงอดิโยกรรม ทรงตั้งพระยาเพ็ชรบุรี (เทศ) ^๕ เป็นเจ้าพระยาธรรมมา ฯ อยู่มาจนตลอดรัชกาล

๑๔ กรมนา เจ้าพระยาพดเทพ (สา) ^๕ ถึงอดิโยกรรม ทรงตั้งพระยาราชภักดี (ทองอิน) ^๕ เป็นเจ้าพระยาพดเทพ อยู่มาจนตลอดรัชกาล*

(๕) ส่วนการชำระความที่ค้างค้างในโรงศาลนั้น เชื่อได้ว่าคง

* ถ้าสืบเสาะมาบรรณที่ ๒ ที่กล่าวมานั้น ข้าพเจ้าจดตามหนังสือเรื่องตั้งเจ้าพระยา ซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดมมต

จะได้โปรดให้ทำตามราชประเพณี เนื่องในการพระราชพิธีบรมราชา
ภิเศก แต่ไม่พบจดหมายเหตุ

(๕) การปล่อยนักโทษนั้น ได้ความตามพระราชพงษาวดาร
ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ชัดเจน ว่าได้ทรงพระกรุณาโปรดให้ปล่อย
นักโทษ นอกจากพม่าข้าศึก ซึ่งต้องเวรจำอยู่ณคุกให้พ้นโทษไป มี
จำนวน ๔๔๓ คน

(๖) การดักเดชนั้น ข้าพเจ้าได้พบตัวพระราชกำหนดในหนังสือ
เก่าที่ได้มาจากเมืองนครศรีธรรมราช ปรากฏว่าดงมอดักเดชนั้นเมื่อปี
มเมียโทศก จดศักราช ๑๑๗๒ พ. ศ. ๒๓๕๓ พระราชกำหนดนั้นเป็น
หนังสือเก่า ให้ความรู้แบบแผนราชการในครั้งนั้น ข้าพเจ้าจึงเอามา
ดงไว้ในหนังสือนี้เต็มดำนาคต่อไป

พระราชกำหนดดักเดช รัชกาลที่ ๒

กฎให้ไว้แก่พระสุริยวงศ์ ข้าย ขวา ใน นอก ให้กฎหมายบอก
แก่เจ้าพระยา แดพระยา พระ หดวง เมือง เจ้าราชินิกุล แด (ข้า)
เจ้าต่างกรม หากกรมมิได้ ในพระราชวังหดวง แดกรมพระราชวังบวร
สถานมงคล ผู้รักษามือง ผู้รัง กรมการ ณหัวเมือง เอก โท ศรี
จิตวา ปากไต่ฝ่ายเหนือทั้งปวงจงทั่ว

ด้วยพระบาทสมเด็จพระบรมชนกรมิกราชา นราธิบดิ์ ศรีสุริยวงษ์ องค์
ราเมศวรราช บรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงทศพิธ
ราชธรรม อนันตวิริยาธิไพชาภิรัต กอปรด้วยบรมมคัถมหากรุณา
ปรีชาญาณ พระบวรสันดานหมายมั่นในกฤษฎาภินิหาร ภารที่จะ
อมรพันธุ์ ทรงเรียบเรียงไว้ แต่ยังไม่ได้พิมพ์ แก่ไขเล็กน้อย แต่ที่
มารู้ว่าความเป็นอย่างอื่น เมื่อกรมพระดมมต ฯ ดั้นพระชนม์เดี่ยแล้ว

ทนบำรุงรักษาพระบรมพุทธรูปดำดนา ดมณะช้พราหมณ์ไพร่ฟ้าประชากร
 ทั่วประเทศ อันเปนพระราชอาณาเขตครอบงำเขตเตมา บรรดาฟง
 พระบารมีพระบรมโพธิ์สมภาร ให้รับพระราชทานทำมาหากินอยู่เย็น
 เปนสุข เด็ดจ้อออกณพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พร้อมด้วยอรรค
 มหาเสนาพฤตมาตยราชกระว้มนคริมช ทูลดอองรุดพระบาทโดยอันดับ
 จังมีพระราชโองการมารพระบัณเฑียรดุ้งหนาทดำรัสเห็นอเกด้า ๗ ดั่งว่า
 ประเพณีเดิมเด็จพระมหาบรมกระษัตราธิราชแต่ก่อนสืบมา จักทนบำรุง
 รักษาพระบรมพุทธรูปดำดนาให้ถาวรวัฒนาการได้ ก็อาไ้รยชบ่เพียง
 หม้ทแถ้วทหารช้องดุมพลโยธา ดะดมเครื่องดรรพดำตราวุธ ประกอบ
 กับพระบารมีพระราชเดชาอาณาจักรเป้นประธาน จังเด็จการดื่บทำ
 ดงครามบราบปรามบัจจามิตร มีให้พระพุทธรูปดำดนาเป้นอันตรายแก่
 ชาคักได้ เป้นเยี่ยงอย่างดำดับพระมหากระษัตริย์สืบมา แดกรุงเทพ
 มหานครศัรือยทุทธยาทุกวันน ไพร่พลโยธาหม้ทหารซึ่งเคยทำราชการ
 ณรงค์ดงครามแต่ก่อนมา ก็ชราพิการดัมตายร่วงโรยเบาบางไป ไพร่
 หดวงดมกำดงแดเดชหัวเมืองทมิถวอย ก็โจทหม้ไปต่างกรม ฝ่าย
 นายไม้ได้มาร้องขอแดกเปดียน ยอมให้ มีได้ชดัชวางไว้ โดยวาคณา
 พดการกิม้าง นายเดิมได้คิดตามว่ากดำวยังค่างกันอยู่จนทุก วันน
 มีได้หักโอนบาญช้ค้อกัน (กิม้าง) เหตุณนบาญช้จึงพ้นเพื่อนค่างเกิน
 กันมาช้านาน บ้างก็อพยพหลบหลัดกราชการหนีไปเข้าช้องชุกช่อนอยู่
 บ้างดงกิม้าง เพราะเจ้าหม้มนายใช้ด้อยครำตรากไม่ผ่อนปรน ไพร่
 จังชดัสนทนมิได้ ทมิถกัจชทุกช ฝ่ายนายหมวดนายกองหาเอาชระไม้
 กัดวโทษไทยจึงหนี บางทหลบเจ้าหนั้นหนีเงินไปโดยชดัชของ บ้าง
 ก็ต้องทุกชโทษดินใหม่พินัย ครันจะกลับเข้ามาก็กัดวเพราะตัวกระทำ
 ความผิดไว้ จังดยากลำบากอยู่ในดงป่าช้านาน แดเดชจำพวกนั้นก็
 อาไ้รยแอบแฝงอยู่ในเจ้าเมืองกรมการบีบบังไว้เป้นอาณาประโยชน์กิม้

บางทชกชวณกนคบเพื่อนพวกละ ๑๔ คน ๑๕ คน ดมคเข้ามาเปนข้า
 หานายหน้าให้เดินเอาหนังสือเจ้าต่างกรม หากกรมมิได้ แดข้าราชการ
 ผู้ใหญ่ผู้น้อย แต่งตั้งกันออกไปเปนพวกช่อง* กองด้วยก็มีทุกหัวเมือง
 เปนอันมาก จึงคบหาพากันกำเริบใจ กระทำโจรกรรมดักฆ่าม้า
 โคกระบือเล็ดลอดได้เข้าไว้ในช่อง เจ้าของคิดตามรู้ ตักตัวกตัวจะจับ
 กตบยักย้ายดัดเปลี่ยนดังต่อ ๆ ไป จึงได้เกิดวิวาทพยาบาทตอบฆ่า
 พันกันเนื่อง ๆ ให้ความเคืองไต่ฝาดองชุดพระบาท แต่ครั้ง
 แผ่นดินสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในพระบรมโกศฐมาหทยปี บดิน
 พระบาทสมเด็จพระบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จปราบดา
 ภิเศกเสด็จตรนิศร เสด็จราชสมบัติใหม่ ตั้งพระไทยจะรักษาพระบวร
 พุทธศาสนาแดไฟฟ้าข้าแผ่นดิน มิให้เป็นอันตรายแก่ข้าศึกได้ จึง
 มีพระราชโองการสั่งให้เสกเลขหมายหมู่ใหม่ แล้วให้กรมพระศักดิ์ชำระ
 เลขซึ่งวิวาทเกี่ยวข้องค้างเกินกันมา แต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระพุทธเจ้า

* คำว่า "ช่อง" นี้ มักจะเข้าใจกันว่า เป็นการที่ตอบดักตั้ง
 ชุมนุมผู้คน โดยอาการอันผิดด้วยกฎหมาย ที่จริงที่เรียกว่าตั้งช่อง
 ตามประเพณีที่มีมาแต่เดิมนั้น หมายความว่าเกิดยกด้อมผู้คนซึ่งไป
 เทียวหลบหลีกแอบแฝงกระจัดกระจายอยู่ตามป่าดง ให้มาอยู่หรือเข้า
 ทะเบียงรวบรวมเป็นหมวดเป็นกองกัน เพื่อจะให้เปนกำลังแผ่นดินได้
 ในเวลาต้องการ อย่างนี้เรียกว่าตั้งช่อง แต่เพราะผู้ซึ่งไปจัดการ
 ตั้งช่องไปทำการนั้นเพื่อหาประโยชน์ในทางทุจริต จึงติเตียนในพระ
 ราชกำหนด

หดวงในพระบรมโกษฐ จะให้สำเร็จแก่กัน^{๕๕} ในครั้ง^{๕๕} ให้ผู้^{๕๕}มี^{๕๕}ค^{๕๕}ด^{๕๕}เก^{๕๕}ย^{๕๕}
 ของด้วย^{๕๕}เด^{๕๕}ชน^{๕๕}น^{๕๕}ร^{๕๕}่ง^{๕๕}มา^{๕๕}ว^{๕๕}า^{๕๕}ก^{๕๕}ด^{๕๕}า^{๕๕}ว^{๕๕}ให้^{๕๕}ด^{๕๕}ำ^{๕๕}ร^{๕๕}่^{๕๕}จ^{๕๕} ถ้า^{๕๕}ด^{๕๕}ะ^{๕๕}ด^{๕๕}ะ^{๕๕}ย^{๕๕}ไ^{๕๕}ว^{๕๕}ี^{๕๕}มี^{๕๕}ไ^{๕๕}ด^{๕๕}ำ^{๕๕}มา^{๕๕}ให้^{๕๕}ช^{๕๕}ำ^{๕๕}ระ^{๕๕}
 ใน^{๕๕}ช^{๕๕}ณะ^{๕๕}นี้^{๕๕} ไป^{๕๕}ภ^{๕๕}าย^{๕๕}น^{๕๕}ำ^{๕๕}จะ^{๕๕}เ^{๕๕}า^{๕๕}เ^{๕๕}า^{๕๕}มา^{๕๕}ว^{๕๕}า^{๕๕}ก^{๕๕}ด^{๕๕}า^{๕๕}ว^{๕๕}น^{๕๕}มี^{๕๕}ไ^{๕๕}ด^{๕๕} แต่^{๕๕}ให้^{๕๕}เ^{๕๕}า^{๕๕}เ^{๕๕}ม^{๕๕}เ^{๕๕}อง^{๕๕}
 กร^{๕๕}ม^{๕๕}การ^{๕๕}ด^{๕๕}ัง^{๕๕}แ^{๕๕}ว^{๕๕}ง^{๕๕}น^{๕๕}าย^{๕๕}บ^{๕๕}ำ^{๕๕}น^{๕๕}าย^{๕๕}อ^{๕๕}ำ^{๕๕}เ^{๕๕}อ^{๕๕}ป^{๕๕}ระ^{๕๕}ก^{๕๕}า^{๕๕}ศ^{๕๕}บ^{๕๕}ำ^{๕๕}ว^{๕๕}ร^{๕๕}อง^{๕๕} บ^{๕๕}ร^{๕๕}ร^{๕๕}ด^{๕๕}า^{๕๕}ช^{๕๕}ำ^{๕๕}ห^{๕๕}น^{๕๕}เ^{๕๕}า^{๕๕}
 บ^{๕๕}ำ^{๕๕}ว^{๕๕}ห^{๕๕}น^{๕๕}น^{๕๕}าย^{๕๕} ไ^{๕๕}พ^{๕๕}ร^{๕๕}ห^{๕๕}ด^{๕๕}ว^{๕๕}ง^{๕๕}ด^{๕๕}ม^{๕๕}ก^{๕๕}ำ^{๕๕}ด^{๕๕}ัง^{๕๕} ท^{๕๕}า^{๕๕}ษ^{๕๕}ช^{๕๕}ด^{๕๕}ะ^{๕๕}ย^{๕๕} ท^{๕๕}า^{๕๕}ษ^{๕๕}ด^{๕๕}ี^{๕๕}น^{๕๕}ไ^{๕๕}่^{๕๕} ที่^{๕๕}ช^{๕๕}ุก^{๕๕}ช^{๕๕}่อ^{๕๕}น^{๕๕}
 อยู่^{๕๕}ณ^{๕๕}ป^{๕๕}ำ^{๕๕}ด^{๕๕}ง^{๕๕}จ^{๕๕}ท^{๕๕}ว^{๕๕} ให้^{๕๕}เ^{๕๕}า^{๕๕}มา^{๕๕}ห^{๕๕}ำ^{๕๕}ม^{๕๕}ุ^{๕๕}ด^{๕๕}น^{๕๕}าย^{๕๕}เ^{๕๕}ด^{๕๕}ิม^{๕๕}ด^{๕๕}ิ^{๕๕}ย^{๕๕}ด^{๕๕}ี^{๕๕} จะ^{๕๕}พ^{๕๕}ระ^{๕๕}ร^{๕๕}า^{๕๕}ษ^{๕๕}ท^{๕๕}า^{๕๕}น^{๕๕}
 โท^{๕๕}ษ^{๕๕}ภ^{๕๕}า^{๕๕}ค^{๕๕}ท^{๕๕}ณ^{๕๕}ท^{๕๕}ไ^{๕๕}ว^{๕๕}ค^{๕๕}ร^{๕๕}ง^{๕๕}ห^{๕๕}น^{๕๕}ึง^{๕๕} ถ้า^{๕๕}แ^{๕๕}ด^{๕๕}มี^{๕๕}ด^{๕๕}ม^{๕๕}ค^{๕๕}อยู่^{๕๕}ก^{๕๕}ับ^{๕๕}น^{๕๕}าย^{๕๕}เ^{๕๕}ด^{๕๕}ิม^{๕๕} จะ^{๕๕}ด^{๕๕}ม^{๕๕}ค^{๕๕}
 อยู่^{๕๕}ก^{๕๕}ับ^{๕๕}เ^{๕๕}า^{๕๕}เ^{๕๕}ม^{๕๕}เ^{๕๕}อง^{๕๕}กร^{๕๕}ม^{๕๕}การ^{๕๕}ห^{๕๕}ว^{๕๕}เ^{๕๕}ม^{๕๕}เ^{๕๕}อง^{๕๕}ไ^{๕๕}ด^{๕๕} แ^{๕๕}ด^{๕๕}เ^{๕๕}า^{๕๕}ต^{๕๕}ำ^{๕๕}ง^{๕๕}กร^{๕๕}ม^{๕๕} ห^{๕๕}า^{๕๕}กร^{๕๕}ม^{๕๕}มี^{๕๕}ไ^{๕๕}ด^{๕๕}
 ใน^{๕๕}พ^{๕๕}ระ^{๕๕}ร^{๕๕}า^{๕๕}ช^{๕๕}ว^{๕๕}ง^{๕๕}ห^{๕๕}ด^{๕๕}ว^{๕๕}ง^{๕๕} แ^{๕๕}ด^{๕๕}กร^{๕๕}ม^{๕๕}พ^{๕๕}ระ^{๕๕}ร^{๕๕}า^{๕๕}ช^{๕๕}ว^{๕๕}ง^{๕๕}บ^{๕๕}ว^{๕๕}ร^{๕๕}ด^{๕๕}า^{๕๕}น^{๕๕}ม^{๕๕}ง^{๕๕}ค^{๕๕}ด^{๕๕} แ^{๕๕}ด^{๕๕}ช^{๕๕}ำ^{๕๕}
 ร^{๕๕}า^{๕๕}ช^{๕๕}การ^{๕๕}ผู้^{๕๕}ไ^{๕๕}ห^{๕๕}ญ^{๕๕}ผู้^{๕๕}น^{๕๕}อ^{๕๕}ย^{๕๕}ห^{๕๕}ม^{๕๕}ุ^{๕๕}ไ^{๕๕}ด^{๕๕}กร^{๕๕}ม^{๕๕}ไ^{๕๕}ด^{๕๕} จะ^{๕๕}พ^{๕๕}ระ^{๕๕}ร^{๕๕}า^{๕๕}ษ^{๕๕}ท^{๕๕}า^{๕๕}น^{๕๕}ให้^{๕๕}อยู่^{๕๕}ตาม^{๕๕}ใจ^{๕๕}ไ^{๕๕}พ^{๕๕}ร^{๕๕}
 ด^{๕๕}ม^{๕๕}ค^{๕๕}แ^{๕๕}ด^{๕๕}ใน^{๕๕}ค^{๕๕}ร^{๕๕}ง^{๕๕}เ^{๕๕}ด^{๕๕}ย^{๕๕}ว^{๕๕}น^{๕๕}เ^{๕๕}ป^{๕๕}เ^{๕๕}น^{๕๕}ป^{๕๕}ระ^{๕๕}ฐ^{๕๕}ม^{๕๕}บ^{๕๕}ัญ^{๕๕}ญ^{๕๕}ัต^{๕๕}ไ^{๕๕}ว^{๕๕} เ^{๕๕}เ^{๕๕}อง^{๕๕}น^{๕๕}ำ^{๕๕}ไป^{๕๕}จะ^{๕๕}ให้^{๕๕}ค^{๕๕}ง^{๕๕}ห^{๕๕}ม^{๕๕}ุ^{๕๕}
 อยู่^{๕๕}ตาม^{๕๕}ด^{๕๕}ั^{๕๕}ก^{๕๕}ร^{๕๕}ง^{๕๕}น^{๕๕} หนึ่ง^{๕๕}เด^{๕๕}ช^{๕๕}ห^{๕๕}ว^{๕๕}เ^{๕๕}ม^{๕๕}เ^{๕๕}อง^{๕๕}ช^{๕๕}ง^{๕๕}อ^{๕๕}พ^{๕๕}ย^{๕๕}พ^{๕๕}ห^{๕๕}ด^{๕๕}บ^{๕๕}ห^{๕๕}น^{๕๕}น^{๕๕}ให้^{๕๕}ค^{๕๕}ง^{๕๕}เ^{๕๕}ม^{๕๕}เ^{๕๕}อง^{๕๕}
 จะ^{๕๕}ผล^{๕๕}ด^{๕๕}ิ^{๕๕}ด^{๕๕}เ^{๕๕}ด^{๕๕}ิ^{๕๕}ย^{๕๕}น^{๕๕}ก^{๕๕}ัน^{๕๕}ด^{๕๕}ิ^{๕๕}ย^{๕๕}ไ^{๕๕}พ^{๕๕}ร^{๕๕}ด^{๕๕}ม^{๕๕}ค^{๕๕}ไ^{๕๕}ด^{๕๕}แ^{๕๕}ด^{๕๕}ใน^{๕๕}เ^{๕๕}ม^{๕๕}เ^{๕๕}อง^{๕๕}เ^{๕๕}ด^{๕๕}ย^{๕๕}ก^{๕๕}ัน^{๕๕} เ^{๕๕}ห^{๕๕}ต^{๕๕}ุ^{๕๕}ว^{๕๕}า^{๕๕}เด^{๕๕}ช^{๕๕}
 ห^{๕๕}ว^{๕๕}เ^{๕๕}ม^{๕๕}เ^{๕๕}อง^{๕๕}น^{๕๕}น^{๕๕}อ^{๕๕}ย^{๕๕}ต^{๕๕}ว^{๕๕}จะ^{๕๕}ร^{๕๕}ว^{๕๕}ง^{๕๕}ร^{๕๕}อย^{๕๕}เ^{๕๕}า^{๕๕}บ^{๕๕}า^{๕๕}ง^{๕๕}ไป^{๕๕} ช^{๕๕}ง^{๕๕}จะ^{๕๕}ให้^{๕๕}ไป^{๕๕}อยู่^{๕๕}เ^{๕๕}ม^{๕๕}เ^{๕๕}อง^{๕๕}อ^{๕๕}น^{๕๕} แ^{๕๕}ด^{๕๕}
 ม^{๕๕}ุ^{๕๕}ด^{๕๕}น^{๕๕}าย^{๕๕}ผู้^{๕๕}ไ^{๕๕}ด^{๕๕} ๆ^{๕๕} น^{๕๕}ั้น^{๕๕}มี^{๕๕}ไ^{๕๕}ด^{๕๕} ห^{๕๕}ำ^{๕๕}ม^{๕๕}อ^{๕๕}ย^{๕๕}ำ^{๕๕}ให้^{๕๕}เ^{๕๕}า^{๕๕}ไ^{๕๕}ว^{๕๕}เ^{๕๕}ป^{๕๕}เ^{๕๕}น^{๕๕}อ^{๕๕}ัน^{๕๕}ช^{๕๕}า^{๕๕}ด^{๕๕}ที่^{๕๕}เ^{๕๕}ด^{๕๕}ย^{๕๕}ว^{๕๕} ถ้า^{๕๕}
 แ^{๕๕}ด^{๕๕}เด^{๕๕}ช^{๕๕}บ^{๕๕}ร^{๕๕}ร^{๕๕}ด^{๕๕}า^{๕๕}อ^{๕๕}พ^{๕๕}ย^{๕๕}พ^{๕๕}ห^{๕๕}ด^{๕๕}บ^{๕๕}ห^{๕๕}น^{๕๕}ท^{๕๕}ง^{๕๕}ป^{๕๕}ว^{๕๕}ง^{๕๕}จะ^{๕๕}เ^{๕๕}า^{๕๕}ป^{๕๕}ำ^{๕๕}เ^{๕๕}น^{๕๕}ท^{๕๕}ฟ^{๕๕}ง^{๕๕} ด^{๕๕}ิ^{๕๕}อ^{๕๕}ด^{๕๕}ิ^{๕๕}ง^{๕๕}ช^{๕๕}ด^{๕๕}ช^{๕๕}ว^{๕๕}า^{๕๕}
 มี^{๕๕}เ^{๕๕}า^{๕๕}มา^{๕๕}ด^{๕๕}ำ^{๕๕}ม^{๕๕}ิ^{๕๕}ภ^{๕๕}ก^{๕๕}ิ^{๕๕}ด^{๕๕}ิ^{๕๕}ด^{๕๕}ิ^{๕๕}ย^{๕๕}ด^{๕๕}ิ^{๕๕} ม^{๕๕}ิ^{๕๕}อยู่^{๕๕}ณ^{๕๕}แ^{๕๕}ว^{๕๕}ง^{๕๕}เ^{๕๕}ม^{๕๕}เ^{๕๕}อง^{๕๕}ไ^{๕๕}ด^{๕๕} ก็^{๕๕}ให้^{๕๕}เ^{๕๕}า^{๕๕}เ^{๕๕}ม^{๕๕}เ^{๕๕}อง^{๕๕}กร^{๕๕}ม^{๕๕}
 การ^{๕๕}เ^{๕๕}ม^{๕๕}เ^{๕๕}อง^{๕๕}น^{๕๕}น^{๕๕} จ^{๕๕}ัด^{๕๕}ก^{๕๕}อ^{๕๕}ง^{๕๕}ท^{๕๕}พ^{๕๕}อ^{๕๕}อ^{๕๕}ก^{๕๕}ด^{๕๕}ิ^{๕๕}ด^{๕๕}ิ^{๕๕}ด^{๕๕}ิ^{๕๕}ตาม^{๕๕}จ^{๕๕}ับ^{๕๕}เ^{๕๕}า^{๕๕}ต^{๕๕}ว^{๕๕} (แ^{๕๕}ด^{๕๕})บ^{๕๕}ุ^{๕๕}ต^{๕๕}ร^{๕๕}ภ^{๕๕}ร^{๕๕}ร^{๕๕}ย^{๕๕}า^{๕๕}มา^{๕๕}ไ^{๕๕}ด^{๕๕}
 ต^{๕๕}ร^{๕๕}า^{๕๕}ง^{๕๕}เ^{๕๕}ด^{๕๕}ิ^{๕๕}ย^{๕๕}ให้^{๕๕}ด^{๕๕}ี^{๕๕}น^{๕๕}เ^{๕๕}ช^{๕๕}ง^{๕๕} ถ้า^{๕๕}ห^{๕๕}ว^{๕๕}เ^{๕๕}ม^{๕๕}เ^{๕๕}อง^{๕๕}ไ^{๕๕}ด^{๕๕}เ^{๕๕}ก^{๕๕}ด^{๕๕}ิ^{๕๕}ย^{๕๕}ก^{๕๕}ด^{๕๕}อ^{๕๕}ม^{๕๕}เด^{๕๕}ช^{๕๕}ไ^{๕๕}ด^{๕๕}ำ^{๕๕}ก^{๕๕}น^{๕๕}อ^{๕๕}ย^{๕๕}เท^{๕๕}ำ^{๕๕}ไ^{๕๕}ด^{๕๕}
 ก็^{๕๕}ให้^{๕๕}เ^{๕๕}ม^{๕๕}เ^{๕๕}อง^{๕๕}น^{๕๕}น^{๕๕}บ^{๕๕}อ^{๕๕}ก^{๕๕}จ^{๕๕}ำ^{๕๕}น^{๕๕}ว^{๕๕}น^{๕๕}เด^{๕๕}ช^{๕๕}แ^{๕๕}ด^{๕๕}ช^{๕๕}อ^{๕๕}ค^{๕๕}น^{๕๕}ค^{๕๕}ำ^{๕๕}บ^{๕๕}ด^{๕๕}บ^{๕๕}ำ^{๕๕}น^{๕๕} ว^{๕๕}ำ^{๕๕}เ^{๕๕}น^{๕๕}บ^{๕๕}ำ^{๕๕}ว^{๕๕}ไ^{๕๕}พ^{๕๕}ร^{๕๕}ม^{๕๕}ุ^{๕๕}ด^{๕๕}

นายชื่อนั้นลงมายังถูกขุนคณาให้แจ้ง ห้ามอย่าให้ผู้รักษาเมือง
กรรมการปิดบังอำพรางไว้แต่คนหนึ่งขึ้นไปเป็นอันตรายทีเดียว

แต่หนีไปเมื่อนำ ข้าราชการของรู้ดีพระบาทนกรุงเทพ ฯ แด
หัวเมืองทั้งปวง แดเจ้าต่างกรม หากกรมมิได้ บรรดาใดตั้งช่องเกลียด
กล่อมเดชไพร่หลวงดำดั่งข้าหน้าเจ้าบ่าวหน้านายไว้แห่งใดตำบลใด ก็
ให้ยกเด็กเล็ก แต่เดชนั้นจะสมัครอยู่กับผู้ใด ให้ผู้นั้นนำส่งจึ่งขึ้นเชิง
ห้ามอย่าให้ผู้ใดตั้งช่องเกลียดกล่อมละลุ่มผู้คนไว้ณป่าดงดิบต่อไป แด
เป็นใจด้วยผู้หลบหนีเหมือนกระต๊ามมาแต่หลัง ถ้าผู้ใดมีฟังยังให้ตั้ง
ช่องละลุ่มผู้คนไว้ณป่าดงเหมือนแต่ก่อน จะให้ตั้งโทษผู้นั้นเดิม
โทษชบถ

อนึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งกษัตริย์กรุง ฯ ขึ้นจำนวน
แล้ว จะให้ข้าหลวงกองตั้งขึ้นไปตั้งกษัตริย์หัวเมืองไกลเมื่อใด ก็
ให้ผู้รักษาเมือง ผู้รั้ง กรรมการทั้งปวงสอดแนมจับเดชนอยแอบแฝง
หาตั้งกัณธนายมิได้ ให้ตั้งไว้เป็นเดชหัวเมือง ถ้าเดชนั้นมุดนาย
อยู่ ยังมีได้ตั้งครั้งหนึ่ง ก็ให้เจ้าเมืองกรรมการจับเอาตัวบอกส่งลงมา
จะให้ตั้งพระราชอาญาตัวเดชนั้นมุดนายผู้ปิดบังจึ่งหนัก แล้วจะให้
ตั้งตัวเดชนั้นเป็นตะพุ่นหญ้าช้าง

อนึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ว่าเดชนไพร่หลวงทั้งปวงนั้นใคร
(ได้รับ) ราชการเหนื่อยยากตรากตรำมาหลายปี ครองพระบาทสมเด็จพระ
พระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จปราบดาภิเษกใหม่ ทรงพระมหากรุณาจัก
ลดหย่อนให้เขามารับราชการแต่เดือนหนึ่ง ให้ออกไปทำมาหากิน

อยู่ด้ามเคื่อน แต่ให้กระทำตามพระราชกำหนดกฎหมายนี้จงทุก
ประการ ถ้าผู้ใดมิฟัง จะเอาตัวเป็นโทษ

กฎให้ไว้ณวัน ๑๖ ค่ำ จุลศักราช ๑๓๗๒ ปีมะเมียขึ้นศักราชโทศก
อนึ่งวิธีสักเดขหมายหมู่ตามประเพณีแต่ก่อนมา ถ้ารัชกาลก่อน
สักตรงแขนข้างท้องมือ รัชกาลต่อมาสักตรงแขนข้างหลังมือ ถึง
รัชกาลต่อไป กลับไปสักข้างท้องมืออีก ข้าพเจ้าได้เคยพบคนแก่
คน ๑ เป็นไพร่หลวงด้อมวัง เคยสักตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ รัชกาลที่ ๔
รัชกาลที่ ๕ ได้เห็นรอยสักดังกล่าวมานี้

เรื่องเดินสวนเดินนา

(๗) การเดินสวนเดินนานั้น ปราบกฎในพระราชพงษาวดาร
ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ว่าทำเมื่อปีมะแมตรีศก จุลศักราช ๑๓๗๓
พ. ศ. ๒๓๕๔

การเดินสวนนั้น เพราะเหตุที่วิธีเก็บเงินอากรสวนเก็บตามจำนวน
แดนดินต้นผลไม้ ซึ่งให้ประโยชน์แก่เจ้าของสวน ต้นไม้อาจจะปลูก
ขึ้นใหม่ หรือของเก่าตายไป แต่ที่สุดที่สวนซึ่งเจ้าของเปลี่ยนเป็น
นา หรือที่ป่าเจ้าของทำขึ้นเป็นสวน การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้มีอยู่
เสมอ เพื่อให้เจ้าของสวนได้รับความยุติธรรม คือ แบ่งสวนผล
ประโยชน์ที่ได้ โดยจริงเป็นเงินอากรของหลวง ไม่ให้มากหรือน้อย
เกินไป จึงมีประเพณีนาน ๆ แต่งเจ้าพนักงานออกไปเดินสวนครั้ง ๑

ให้รู้ความที่เป็นจริงอยู่อย่างไร ถือเป็นคนดีกันมาว่า เมื่อเปิดยื่น
 รัชกาลใหม่เป็นกำหนดที่จะเดินสวนครั้ง ๑ แต่ในรัชกาลเดียวเท่านั้นปี
 เช่นรัชกาลที่ ๕ เดินสวนถึง ๒ หน ๓ หนก็มี ข้าราชการเดินสวนมีหน้าที่
 ตรวจจริงวัดที่ดินแต่ทำโฉนดให้แก่เจ้าของสวน ในหนังสือโฉนดนั้นลง
 ไว้ว่า สวนใดมีต้นผลไม้มิซึ่งต้องพิกัดอากรอย่างใดเท่าใด เมื่อเดิน
 สวนแล้ว เจ้าพนักงานพระคลังสวนก็เก็บเงินอากรตามโฉนดซึ่งข้า
 หาดวงเดินสวนได้ทำให้ไว้ทุกปีไป จนกว่าจะได้เดินสวนใหม่ เป็น
 ประเพณีมีมาดังนี้

การเดินสวนนี้ เหตุก็คล้ายกันกับการเดินสวน แต่ในครั้ง
 รัชกาลที่ ๒ ยังไม่ได้เก็บเงินค่านา ใช้เก็บทางเข้าตามอย่างโบราณ (วิธี
 เก็บเงินค่านาพืชมามีขึ้นในรัชกาลที่ ๓) ลักษณะเก็บทางเข้านั้น คือ
 ราษฎรทำนาได้เข้ามากน้อยเท่าใด แบ่งสวนเป็นภาคหาดวงตามสมควร
 ในรัชกาลที่ ๒ เก็บภาคหาดวงไว้ละ ๒ สัดครึ่ง เจ้าของนาต้องขนเข้าอัน
 เป็นสวนทางเข้ามาส่งขึ้นยุ้งฉางของหาดวงเอง แลลักษณะการที่เก็บทาง
 เข้านั้น กำหนดนาเป็น ๒ อย่าง คือ นาในที่ใดอาไศรยได้ทั้งนาฝนแล้งน้ำทำ
 ซึ่งหาดวงมาตามฤดูกาล กำหนดนาเช่นนั้นว่าน่าน้ำทำ วิธีเก็บทางเข้า
 เก็บด้วยวิธีคูโค* คือนับจำนวนโค (กระบือ) ที่ใช้ทำนาในที่นั้น ๆ
 ด้วยถือเป็นยุติว่า โคคู่ ๑ คงจะทำนาในที่เช่นนั้นได้ผลประมาณปีละ

* คำที่เรียกว่านาคูโคยังเรียกกันมาจนทุกวันนี้ ทองที่ซึ่งเก็บด้วย
 วิธีคูโค แต่ก่อนมีแต่ ๔ เมือง คือ กรุงเก่า เมืองดพบุรี
 เมืองอ่างทอง เมืองสุพรรณบุรี แต่เหตุใดจึงเรียกว่านาคูโค

เท่านั้น เขาเกณฑ์จำนวนโคชนตั้งเป็นอัตราทางเข้าที่จะต้องเสีย เพราะ
 ฉะนั้นหากโคถึงจะทำหรือมีทำจึงต้องเสียทางเข้า

หากอีกอย่างหนึ่งซึ่งอาจไ้รยทำแต่ด้วยน้ำฝนอย่างเดียว คือเป็น
 นาทคองซึ่งน้ำท่าชนไม่ถึง วิธีเก็บทางเข้าเรียกว่าเก็บอย่างฟางดอย
 คือกำหนดเอาท้องที่ ๆ ได้ทำนาจริง ๆ จึงต้องเสียทางเข้า ที่แห่งใดถึง
 จะเปนนา ถ้าปีใดไม่ได้ทำก็ไม่ต้องเสียทางเข้า เอาคอปางเมื่อเกี่ยว
 เข้าแล้วเป็นที่ตั้งเกตเก็บค่านาโดยวิธีนี้ จึงเรียกว่านาฟางดอย

ข้าหลวงเดินนาเมื่อสำรวจจำนวนนาเสร็จแล้ว ส่วนนาโค
 ออกหนึ่งส่อดำหรับทให้แก่เจ้าของ หนึ่งส่อนั้นเรียกว่าตราแดง ส่วน
 หนึ่งส่ซึ่งออกให้สำหรับนาฟางดอย เรียกว่าใบจอง หนึ่งส่ทั้ง ๒
 อย่างนี้ให้กรรมสิทธิ์แก่เจ้าของที่ดินผืนนั้น ที่นาซึ่งมีตราแดง จะ
 ทำหมดหรือไม่หมดเนื้อที่ประการใดก็ตาม ถ้าเจ้าของที่เสียทางเข้า
 อยู่แล้วก็มีกรรมสิทธิ์ไม่ขาด ส่วนใบจองนั้น ถ้าเจ้าของที่ไม่ได้ทำ
 เพียง ๓ ปี กรรมสิทธิ์ก็ดับเป็นของหลวง

มีการอีกอย่าง ๑ ซึ่งปรากฏว่าได้จัดในคราวปีมแมตรีศกนั้น คือ
 ตั้งพระราชกำหนดไม่ให้คนดู่บดเชื้อขายฝิ่น ได้พบต้นหนึ่งส่อดพระราช
 กำหนดที่เมืองนครศรีธรรมราช จึงได้คัดมาดงไว้ต่อไป

ขอ น ข้าพเจ้าเองแต่แรกก็ไม่ทราบอยู่นาน จนได้ไปเห็นวิธีเก็บทางเข้าที่
 เมืองปัตตานี เชนับตามจำนวนโคที่ใช้ทำนา ว่ามีโคคู่ ๑ ต้องเสีย
 ทางเข้าเท่านั้น ๆ ได้คิดว่าเก็บอย่างนั้นมาแต่โบราณ จึงได้ความ
 รู้ว่า ที่เรียกว่านาโคชนนั้น มาแต่วิธีเก็บอย่างนั่นเอง

พระราชกำหนด ห้ามมิให้^๒ลုပ်แล^๕ช้อขาย^๕ฝิ่น

กฎให้ไว้แก่พระสุรัสวดี ซ้าย ขวา ใน นอก ให้กฎหมาย
บอกแก่เจ้าพระยา แดพระยา พระ หดวง เมือง เจ้าราชินิกุล
ขุนหมื่น พันทนาย ฝ่ายทหาร พลเรือน ชาวที่ มหาคเด็กขอเฝ้า
ข้าเจ้าต่างกรม หากกรมมิได้ กรมฝ่ายหน้า ฝ่ายใน แดข้าหดวง
กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ผู้รักษามือง ผู้รง กรมการ
ณหัวเมือง เอก โท ศรี จัตุร ปากไต่ฝ่ายเหนือ แดอาณา
ประชาราษฎรทั้งปวงจงทั่ว

ด้วยพระบาทสมเด็จพระบรมชนกรมจักราชธิบดี ศรีวิสุทธิคุณ วิบุตย
ปรีชา ฤทธิราเมศวรราช บรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว
ผู้ทรงจักรุงคพิชสังคหวัดฤ แดทศพิชราชธรรม์ อนันตมหาประเดรัฐ
เสด็จออกณพระที่นั่งทองดนามจันทร์ ฝ่ายประจิมามิมุขแห่งพระที่นั่ง
มหาจักรพรรดิพิมาน พร้อมด้วยอรรคมหาเสนาโหราพฤตมามาตย์ราช
มนตรี กระวีมุขมาตยา ปโรหิตาจารย์ ทูลดอองรุดีพระบาท
โดยอันดับ จึงทรงพระราชดำริห์ว่า สมเด็จพระมหาบรมกระษัตรา
ธิราชแต่ก่อน ตั้งพระราชกำหนดกฎหมายไว้ ห้ามมิให้^๒ผู้ใดลုပ်^๕ฝิ่น
กิน^๕ฝิ่นช้อ^๕ฝิ่นขาย^๕ฝิ่น จับได้ ให้ลงพระราชอาญาทัณฑ์กรรมกระทำโทษ

เถิงทวนทะเลเวนิบราชบาทว์จำได้ตรู่ไว้ ผู้สู้บ่ฝันกินฝันหาพึ่งไม่ จน
 เกิดความเคืองไต่ฝาดองชุดพระบาท ดมเด็จพระพุทธรเจ้าดวงใน
 พระบรมโกษฐ ก็ได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม
 ให้แจกกฎหมายประกาศป่าวร้องห้ามปรามไปอีกครั้ง ๑ เพื่อจะให้
 คนชั่วรู้ โทษตัวละพยศอันร้าย พระราชหฤทัยหมายจะทรงส่งเคราะห์
 สรรพสัตว์ตามโบราณราชประเพณี ทุกวันผู้สู้บ่ฝันกินฝันหาตัวพระ
 ราชกำหนดกฎหมายไม่ ดวงพระราชอาญาคบหากันสู้บ่ฝันกินฝันชุก
 ชุมขึ้นเป็นอันมาก ที่ยากจนขัดสนทรัพย์หาอันจะซื้อฝันกินมิได้ ใจ
 เกิดกำเริบเป็นพาด คบหาพากันกระทำโจรกรรมลักดัดคมตัดช่องย่อง
 เบาตัวดัดดัดชิงวิ่งราวเอาทรัพย์สิ่งของเครื่องอัญมณีนมาขายจำนำเอา
 เงินซื้อฝัน พอจะได้กินได้สู้บ่รักษาชีวิตไว้ ที่มีทรัพย์สิ้นอยู่แล้ว
 ก็ได้ซื้อฝันกินสู้บ่เป็นใจ คิดทวงหลงโถมักใหญ่ฝ่ายสูงนี้ก็มี
 ในใจ เห็นแต่จะได้เกิดสุขโสมนัสขณะเมา จำพวกนั้นก็รีบเข้าไป
 เมรัยประมาทกาด เหตุว่ามัวเมามีได้ คิดอ่านกระทำมาหากินละดม
 กองกุดที่จะยกตนออกจากภพ มีแต่ก่อสร้างบุญจวนเวรกรรมจะนำ
 คนไปสู่ทุกข์หาประโยชน์ไม่ เถิงจะทำราชการณรงค์สงครามฉลองพระ
 เเดชพระคุณเล่า ก็เอาไครยฝัน ถ้าไม่มีจะสู้บ่จะกินก็ให้เกิดอาเจียน
 คลื่นเหียนให้หาหวีหว่ออน หดบหดกอนเอาราชการมิได้ บ้างก็ให้
 ปวดมวนร้อนหนาวทรมนทรมายดงทองตายก็มี เมื่อพิเคราะห์ดูอำนาจ
 ฝันให้ โทษแก่ผู้กินผู้สู้บ่ถึงเพียงนี้ ถ้าจับได้ก็จะมีโทษต้องทุกขเวทนา
 ในพระราชอาญาอาณัติกรือกได้ดหนึ่งเป็นทิวแต่ในปัจจุบัน ครั้นตาย

ไปตกในมหาดาพนรก นายนิริยบาลดงทัศนกรรมกระทำโทษต้อง
 ทุกขเวทนาโดยสาหัสหาที่สุดมิได้ ครั้นพ้นจากดาพนรกแล้ว ก็ต้องไป
 เปนเปรตวิไลย มีควันไฟพุ่งออกจากทางปากจมูกเป็นนิจ เพราะ
 เสพผิดที่คนดูบ่ฝึกฝนผิดเป็นมิจฉาชีวะ ไม่เห็นทุกข์โทษในอนาคต
 ปัจจุบัน ครั้นจะละไว้ บุคคลที่เป็นพาดสันดานทุจริต ก็จะคบ
 คิดกันตักตอบซื้อผืนขายผืนดูบ่ฝึกฝนผิด แดจะกระทำโจรกรรมกำเริบ
 ด่วงเกินพระราชอาญา จะไปทนทุกขเวทนาในอบายภูมิเป็นอันมาก
 จึงมีพระราชโองการมารพระบันฑูรสู่ถึงหน้าท ดำรัสเหนือเกล้าเหนือ
 กระหม่อม ตั้งให้ตราพระราชบัญญัติไว้ เพื่อจะให้เปนहितานุहित
 ประโยชน์ อนึ่งจะทรงพระราชสังเคราะห์ช่วยระงับดับทุกข์โทษแห่ง
 คนร้ายในอนาคตปัจจุบัน แดในพระราชบริหารบัญญัติขึ้นว่า แด
 ดับไปเมื่อนำ ห้ามอย่าให้ผู้ใดดูบ่ฝึกฝนผิด ซื้อผืนขายผืน แด
 เปนผู้ด่มซื้อด่มขายเป็นอันขาดทีเดียว ถ้ามีฟังจับได้แต่มีผู้ร้องฟ้อง
 พิจารณาเป็นลัจ จะให้ลงพระราชอาญาเชียน ๓ ยก ทะเวนบก
 ๓ วัน ทะเวนเรือ ๓ วัน ธิราชบาทว์บุตรภรรยาแดทรพยสังของ
 ให้สิ้นเชิง ให้ส่งตัวไปเป็นตะพุ่นหญ้าช้าง ผู้รู้เห็นเป็นใจมิได้เอา
 ความมาว่ากล่าว จะให้ลงพระราชอาญาเชียน ๒๐ ที่ ถ้าผู้ใดมี
 ผืนอยู่ก่อนยังมีได้ห้ามมากน้อยเท่าใด จะขายก็ให้เร่งเอาออกไปขาย
 แก่นานาประเทศเมืองนอกให้พ้นแคว้นแคว้นกรุงเทพพระมหานคร แด
 ให้ร้อยแขวงกรมการนายบ้านนายอำเภอ ประกาศป่าวร้องอาณาประชา
 ราษฎรดูถูกคำวาณิษทั้งปวงให้รู้จกทั่ว แดให้กระทำตามพระราชกำหนด

กฎหมายมานิจงทุกประการ ถ้าผู้ใดมิพึงจับได้จะเอาตัวเป็นโทษโดย
โทษานุโทษ

กฎให้ไว้ณวันเสาร์ เดือน ๙ ขึ้น ๑๔ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๗๓
ปีมะแมตรีศก

เรื่องศึกพม่า

พองานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก แดงานอุปราชาภิเษกเสร็จใน
เดือน ๑๐ ถึงเดือน ๑๑ ปีมะเส็งเอกศกนั้น ก็ได้ข่าวว่าพม่ายกกองทัพ
มาตีเมืองถดางแตเมืองชุมพร

เมืองพม่าในเวลานั้น พระเจ้าปะดุงยังครองราชสมบัติอยู่ พระเจ้า
ปะดุงองค์นี้ เป็นราชโอรสที่ ๔ ของพระเจ้าอะดองพญา ได้เสวยราชย์
มาแต่ปีฉลูตรีศก จุลศักราช ๑๑๔๓ พ.ศ. ๒๓๒๔ นับเป็นรัชกาลที่ ๖
ในราชวงศ์นั้น ตามหนังสือซึ่งแต่งในเมืองพม่ากล่าวว่า พระเจ้า
ปะดุงเข้มแข็ง ในการศึกสงคราม ยิ่งกว่า พระเจ้าแผ่นดินพม่าองค์อื่นใน
ราชวงศ์เดียวกัน ตั้งแต่ได้เสวยราชย์ เมื่อจัดการภายในเรียบร้อยแล้ว
แล้ว ก็ตั้งศันทำศึกแผ่ราชอาณาจักร ตีได้เมืองยะไข่ เมืองมณี
บุระ เมืองกระแซข้างตะวันตกดำเร็จแล้ว พระเจ้าปะดุงหมายจะขยาย
อาณาเขตรออกมาทางตะวันออก จะเอาประเทศสยามไว้ในอำนาจด้วย
เมื่อปีมะเส็งตรีศก พ.ศ. ๒๓๒๘ ในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์
จึงเกณฑ์กองทัพใหญ่มีจำนวนพลกว่าแสน จัดเป็นกองทัพ ๖ กอง ให้

ยกมาตีเมืองไทยทุกทางที่เคยมา คึกพม่าคราวนั้นเป็นคึกใหญ่ที่สุดซึ่ง
 ได้เคยปรากฏมาในพงษาวดารสยาม พระเจ้าปะดุงเองยกกองทัพหลวง
 มาทางด้านพระเจดีย์ ๓ องค์ เข้าในแขวงเมืองกาญจนบุรี ครั้นนั้นกำลัง
 ไฟร์พดไทยมิได้ถึงครึ่งจำนวนพดพม่าที่ยกมา แต่อาไศรยด้วยกระบวน
 กตคึกซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระราชดำริห์กับ
 สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล คือ แต่งกองทัพ
 มีจำนวนพดน้อย ๆ ไปตั้งขัดตาทัพทางอื่น แต่พอก็คึกกันไม่ให้พม่าล่วง
 ถ้ามเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ได้ โดยง่าย ทรงรวบรวมกำลังจัดเป็นกองทัพ
 ใหญ่ทัพเดียวรีบยกไปตีกองทัพหลวงที่พระเจ้าปะดุงยกมาทางเมืองกาญจน
 บุรี พอกองทัพพม่ายกข้ามเขาบันทัดเข้ามา ก็ได้รับกันที่ลาดหญ้า
 กองทัพไทยตีกองทัพพระเจ้าปะดุงแตกยับเยินไป ได้ปืนใหญ่ไว้เกือบ
 หมด แม้พระเจ้าปะดุงเองก็เกือบจะหนีไปไม่พ้นมือไทย มีความ
 ปรากฏในหนังสือซึ่งพวกบาดหลวงฝรั่งที่อยู่ในเมืองพม่าครั้งนั้นแต่งไว้ว่า
 ถ้าในคราวนั้นกองทัพไทยติดตามออกไป แทบจะตีได้เมืองอังวะ ด้วย
 พดเมืองพม่าเมื่อรู้ว่าพระเจ้าปะดุงเสียทัพหนีไทยไป ก็พากันคืนทั่วไป
 ในหัวเมืองพม่า แต่ความจริงครั้งนั้นไทยติดตามไปไม่ได้ ด้วย
 กำลังยังน้อยนัก แม้รบชนะทัพหลวงทางกาญจนบุรีแล้ว ยังจะต้อง
 ไปตีกองทัพพม่าที่ยกมาทางอื่น ๆ อีก ต้องทำศึกอยู่เกือบ ๒ ปีจึงตี
 พม่าแตกพ่ายไปหมด พระเจ้าปะดุงปราไชยกลับไปคราวนั้นแล้ว ยัง
 ไม่สิ้นประสงค์ที่จะตีเมืองไทย รุ่งขึ้นปีมเมียอิสุศก พ. ศ. ๒๓๒๘ ให้
 ราชโอรสซึ่งเป็นพระมหาอุปราชเป็นแม่ทัพ ยกเข้ามาตีเมืองไทยอีก

คราวนั้นพม่ารวมกำลังเป็นกองทัพใหญ่ ยกเข้ามาทางเมืองกาญจนบุรี
ทางเดียว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กับกรมพระ
ราชวังบวร ฯ เสด็จยกกองทัพหลวงออกไปต่อสู้ ได้รับกันที่ท่า
ดินแดง ไทยตีกองทัพพม่าแตกยับเยินไปอีกครั้ง ๑ ตั้งแต่นั้นพระเจ้า
ปะดุงก็ขยายฝีมือไทย ไม่กล้ายกกองทัพใหญ่เข้ามาเหมือนแต่ก่อน
การสงครามในระหว่างไทยกับพม่าต่อมาในรัชกาลที่ ๑ เป็นแต่รบกัน
ด้วยไทยขยายอาณาจักรรุกเขตรแดนพม่าออกไปฝ่ายเดียว

เมื่อในรัชกาลที่ ๑ นั้น พระเจ้าปะดุงให้ทาบตามที่จะเป็นไมตรี
ถึง ๒ ครั้ง แต่ข้างไทยก็ไม่ยอมเป็นไมตรี ด้วยไม่ไว้วางใจพม่า แด
ยังเต็มอยู่ด้วยความแค้นเคืองครั้งพม่าทำแก่ไทยเมื่อครั้งกรุงเก่า จึง
คุมเชิงกันตลอดมา ครั้นมาถึงปลายรัชกาลที่ ๑ เห็นจะเป็นด้วย
พระเจ้าปะดุงคิดเห็นว่าไทยอ่อนกำลังลง ด้วยกรมพระราชวังบวรมหา
สุรสิงหนาทก็สวรรคตเสียแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา
โลก ถึงยังเสด็จอยู่ ก็ทรงพระชราทรุพถภาพ เห็นว่าไทยไม่มี
แม่ทัพที่เข้มแข็งจะไปทำศึกสงครามได้ดังแต่ก่อน เมื่อเดือนยี่ปี่มโรง
ฉัฎฐศก พ. ศ. ๒๓๕๑ พระเจ้าปะดุงจึงให้อะเต็งวุ่นเป็นแม่ทัพลง
มาเกณฑ์คนตามหัวเมืองพม่าแต่เมืองมอญข้างฝ่ายใต้ ตั้งแต่เมือง
ร่างกุ้งตลอดมาถึงเมืองทวาย ได้คนดีหมื่น หมายว่าจะเข้ามาตี
เมืองไทยสองครั้ง ๑ แต่เมื่ออะเต็งวุ่นมาตั้งจัดการเกณฑ์คน
เข้ากองทัพอยู่ที่เมืองเมะตะมะครั้งนั้น จัดการไม่ดี ผู้คนหลบหนีคราว
ละพันหนึ่งบ้าง สองพันบ้าง สี่ร้อยบ้าง ห้าร้อยบ้าง อะเต็งวุ่นแต่ง

กำลังให้ไปเที่ยวจับตัวคนที่หลบหนีได้ทีละร้อยหนึ่งบ้าง ห้าสิบบ้าง
 หกสิบบ้าง ให้ลงอาญาอย่างสาหัส ไฟว์พลก็ยังหลบหนี จึงข้ามฟาก
 ดำน้ำลัดวินมาตั้งอยู่เมืองเมาะดำแดง เอาเรือคอยลาดตระเวนป้องกัน
 มิให้ผู้คนในกองทัพหลบหนีข้ามฟากไป ฝ่ายขุนนางเมืองอมรปุระซึ่ง
 เปนราชธานีพม่าในเวลานั้น ได้ทราบข่าวว่าการเกณฑ์ทัพคราวนั้น
 ผู้คนระด่ำระด่ายไม่ปรักปรำ เห็นว่าจะทำศึกใหญ่กับไทยไม่דם
 ประสงค์ จึงพากันทูตทูลทูลพระเจ้าปะดุง ว่าพระองค์ได้แต่งพระ
 ราชดำเนินไป ขอเจริญ ทางพระราชไมตรี กับพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา แล้ว
 บัดนี้จะเกณฑ์ให้กองทัพไปตีบ้านเมืองไทยอีก จะมีเดี่ยพระเกียรติยศไป
 หรือ พระเจ้าปะดุงทรงเห็นชอบด้วย จึงให้มีตราสั่งอะเต็งวุ่นให้งด
 การเกณฑ์ทัพ อะเต็งวุ่นได้ทราบความตามท้องตราแล้วมีใบบอกตอบ
 ขึ้นไปว่า ได้ลงทุนเลี้ยงอาหารเกณฑ์ไฟว์พลไว้มากแล้ว เมื่อไม่
 โปรดให้ไปตีกรุงศรีอยุธยา ก็จะขอไปตีเมืองชุมพร, เมืองตะกั่วป่า,
 เมืองตะกั่วทุ่ง, เกาะถดาง, กวาดต้อนครอบครัวหาทรัพย์ดินมาใช้
 ทุนรอนที่ได้ลงไป พระเจ้าปะดุงทรงพระดำริเห็นชอบด้วย อะเต็งวุ่น
 จึงยกกองทัพลงมาตั้งอยู่เมืองทวาย กระเกณฑ์ให้ต่อเรือรบใหญ่น้อย
 เปนอันมาก ครั้นนั้นคนในกองทัพอะเต็งวุ่นเกิดอหิวาตกะโรคตายวัน
 ละ ๕๐ คนบ้าง ๖๐ คนบ้างเต็มทุกวัน พอต้อเรือรบเสร็จ ถึง
 เดือน ๑๑ บีมแสงเอกศก พ. ศ. ๒๓๕๒ อะเต็งวุ่นจึงให้แยของเปน
 นายทัพคุมพล ๔,๐๐๐ ลงเรือรบมาตีเกาะถดางกอง ๑ ให้ดูเรียง
 ลำดกระยอคุมพล ๓,๐๐๐ มาชนที่เมืองระนอง, เมืองกระบุรี,

ยกขามมาตเมืองชุมพรกอง ๑ ดูเรียงลำดับกระยอยกมาตั้งอยู่ปากจัน
แขวงเมืองกระบี่ แดวขามมาตเมืองชุมพรเมืองฉนวนธารเดือน ๑๒
ขึ้น ๑๒ ค่ำ

ฝ่ายข้างในกรุงเทพ ฯ เมื่อได้ทราบข่าวศึกพม่าจึงโปรดให้เกณฑ์
กองทัพยกออกไปต่อสู้ข้าศึก ให้พระยาเจ้าแสนยากร (บัว) คุมพล
๕,๐๐๐ เดินบกยกดงไปก่อน ให้เจ้าพระยาพดเทพไปอยู่รักษาเมืองเพชร
บุรี โปรดให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี
เสด็จไปจัดการคอยส่งกองทัพอยู่ที่เมืองเพชรบุรี ถ้าการหนักแน่นมา
ประการใดให้เจ้าพระยาพดเทพเป็นทัพหน้า เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี
เป็นทัพหลวง ยกหนุนออกไปอีกทัพ ๑ แดวจะโปรดให้สมเด็จพระอนุชา
ธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเป็นจอมพล เสด็จยกกองทัพ
หลวงออกไปทางสถลมารคอีกทัพ ๑ รวม ๒ ทัพเป็นคน ๒๐,๐๐๐

ฝ่ายแขวงซึ่งคุมกองทัพพม่าที่จะไปตีเมืองถดางนั้น ยกมาตี
เมืองตะกั่วป่าได้เมืองฉนวนองคราเดือน ๑๑ ขึ้น ๙ ค่ำ แดวก็ยกดงไปตี
เมืองตะกั่วทุ่งได้อีกเมือง ๑ ด้วยเมืองท่ง ๒ นั้นผู้คนพลเมืองน้อย
ไม่ต้องรบ พอทัพพม่ามาถึงราษฎรก็อพยพหนีเข้าป่าไปหมด พม่า
ได้เมืองตะกั่วป่าตะกั่วทุ่งแดวก็ยกข้ามไปเกาะถดาง^{๒๗} ไปตั้งค่าย

๒๗ เมืองถดางในเวदानันตอยู่ท่าเมืองเก่า อันอยู่ใกล้ชายทะเล
ด้านตะวันตกของเกาะดอนช้างเหนือ เมืองภูเก็ตเป็นเมืองชนถดาง
อยู่ทางด้านใต้ของเกาะอย่างทุกวันนี้

ใหญ่อยู่ที่ปากพระ ฝ่ายพระยาถางรู้ความกับออกชอราชการเข้ามา
ณกรุงเทพมหานคร แล้วเกณฑ์พลไพร่เข้าประจำรักษาค่ายอยู่พรัก
พร้อมกัน พม่าตั้งค่ายแล้วก็ยกไปตีค่ายบ้านดอนเมืองถาง ตั้ง
ค่ายล้อมอยู่ ๒๕ ค่าย พวกชาวเมืองถางต่อสู้ป้องกันเมืองเปน
ลำดับ พม่าจะหักเอาไม่ได้ จึงคิดอุบายให้ถอยทัพกลับลงเรือ
เดินไปเมื่อเดือน ๑๒ ข้างแรม ฝ่ายพระยาถางแต่งให้คนไปสืบดู ได้
ความว่าพม่ายกกองทัพกลับไปหมดแล้ว ถ้าคิดว่าพม่าเลิกทัพกลับไป
เมือง ก็ปล่อยคนออกจากค่ายไปเที่ยวหากิน เพราะเวลาที่ถูกล้อม
อยู่นั้น ในค่ายเมืองถางขาดเสบียงอาหาร ผู้คนอดอยากอยู่แล้ว
จึงมิได้กักกันไว้ พม่าคาดคเนการเห็นว่าไทยจะเลิกการเตรียมต่อสู้
แล้ว ก็กลับยกกองทัพมาชนที่ปากพระบ้าง มาชนที่ท่ายามแขวง
เมืองภูเก็จบ้าง เข้าล้อมเมืองถางไว้อีกครั้ง ๑ เมื่อวันอาทิตย์
เดือนอายุชน ๑๑ ค่ำ พระยาถางให้เรียกคนเข้าค่ายก็ไม่ทัน คน
ไม่เต็มหน้าที่ตั้งแต่ก่อน

เมื่อหนึ่งสัปดาห์ เมือง ถาง บอกข่าว คึกพม่าเข้ามา กรุงเทพมหานคร
จึงโปรดให้พระยาทศโยธา พระยาราชประสิทธิ์ คุณกองทัพเมือง
ไชยาขึ้นทางปากพนม ข้ามไปช่วยเมืองถางทาง ๑ โปรดให้เจ้า
พระยายมราช (น้อย) เปนแม่ทัพ พระยาท่าย่น้ำเปนทัพหน้า ให้มี
ตราออกไปถึงเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พัต) ให้เกณฑ์กองทัพ
ไปสมทบเจ้าพระยายมราช ไปช่วยรักษาเมืองถางด้วยอีกกอง ๑
เจ้าพระยายมราช พระยาทศโยธา พระยาราชประสิทธิ์ ได้ยกออกจาก

ปากน้ำเจ้าพระยาเมื่อวันเสาร์ เดือน ๑๒ แรม ๑๑ ค่ำ กรมเจ้าพระ
 อนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ ก็เสด็จออกไปเมื่อวันอังคาร
 เดือนอาษาขึ้น ๑๓ ค่ำ เสด็จทางชลมารคไปชนทเมืองเพชรบุรี เจ้า
 พระยายมราชไปถึงเมืองนครศรีธรรมราชแล้ว เจ้าพระยายมราช เจ้า
 พระยานคร ก็ยกดงไปตั้งอยู่ที่เมืองตรัง* ครั้นนั้นข้างกองทัพไทยมี
 ความขัดข้อง ขอดำคัญที่ไม่มีเรือจะรบ กองทัพข้ามทะเลไปยัง เกาะถดาง
 แต่ฝ่ายข้างพม่านั้นได้ตระเตรียมเรือไว้เสียช้านาน กองทัพไทยที่ยกดงไป
 ถึงเมืองตรังต้องไปตั้งต้นต่อเรือ แต่เห็นว่าถ้าจะรอจนต่อเรือแล้วจะยก
 ไปไม่ทันช่วยเมืองถดาง จึงรับหาเรือที่ราษฎรใช้ดอยกันในพื้นที่เมือง
 ตามแต่จะได้ ให้พระยาท้ายน้ำคุมไพร่พลกองหนึ่งยกข้ามทะเลไปก่อน
 พระยาท้ายน้ำยกไปถึงเกาะชนัก พบพวกทัพเรือพม่าที่มาชนทายามุนั้น
 ได้รบกันในทะเล กองทัพไทยยิงเรือพม่าแตกหนีกระจัดกระจายไป เพราะ
 พม่าเอาปืนใหญ่ น้อย ชนบก แด่ผอน ผู้คน ไปล้อม เมืองถดาง เมือง ภูเก็จ
 พวกพลที่เหลือยู่สู้ไม่ได้ แต่เวลาย่ำเมืงรบกันนั้น เรือพระยาท้ายน้ำ
 มีความประมาทมิได้บีตร่วงถึงดินให้ดี ดอองไฟปลิวไปตกถูกถึงดิน
 ถูกขึ้นระเบิดเรือแตกออกไป พระยาท้ายน้ำแตกคนในดำเรือนั้นตายเสีย
 มาก เหลืออยู่แต่ ๑๕ คน หดวงสุนทรแด่หดวงกำแหงซึ่งไปในกอง
 พระยาท้ายน้ำ เห็นกำดั่งไฟรพดไม่พอที่จะยกขึ้นไปรบเอาไชยชนะพม่าที่
 เมืองถดางได้ แม้ทัพก็ตายในที่รบ จึงเก็บศพพระยาท้ายน้ำกลับมา

* เห็นในหนังสือเก่าเขียนว่า เมืองตรังภุรา

๕ ๑ ขนทศดองปากดาวแขวงเมืองนครศรีธรรมราช ด่วนกองพระยาทศ
 โยธาซึ่งยกไปตั้งอยู่ปากน้ำพุงา^{๒๘} ก็ไปขัดข้องด้วยหาเรือส่งกองทัพไม่
 ได้อย่างเดียวกัน จึงข้ามไปช่วยรักษาเกาะถดางไม้ทั้น ฝ่ายพม่ารู้
 ข่าวว่ากองทัพกรุงไปช่วยเมืองถดาง จึงเร่งรัดเข้าตีค่ายเมืองภูเก็จแตก
 แล้ว ก็รวมพลไปล้อมทบกัณฑ์ค่ายเมืองถดาง ตั้งล้อมเมืองอยู่ ๒๗ วัน
 เมื่อวันเสาร์เดือนยี่ขึ้น ๙ ค่ำเมืองถดางก็แตก ในเวลาพม่ากำลัง
 รวบรวมผู้คนทรัพย์สินสมบัติอยู่ที่เมืองถดางนั้น พากองทัพพระยาทศโยธา
 ยกออกไปไกลจะถึงที่ข้ามไปเมืองถดาง ประจวบกับกองทัพเรือเมือง
 นครศรีธรรมราช ซึ่งเจ้าพระยานคร (น้อย) แต่ยังเป็นพระบริรักษ์
 ภูเบศร์ คุณไปจากเมืองตรัง แดกองทัพแขกเมืองไทรบุรีซึ่งยกไป
 ช่วยราชการ จวนจะถึงเข้าพร้อมกัน พม่าได้ข่าวอันนี้ ในคืนวัน ๓
 พม่าได้ยินเสียงคดั้นในทเด ดำคัญว่าเสียงปืนใหญ่กองทัพไทย ก็รีบ
 กวาดต้อนผู้คนแถมเก็บทรัพย์สินสมบัติลงเรือหนีไป* กองทัพไทยได้เมือง
 ถดางคืนโดยง่าย แดจับได้พม่าที่ยังตกค้างอยู่ที่เมืองถดางหนีไปไม้ทั้น
 อีกเป็นอันมาก ต่อมาอีก ๔-๕ วัน เรือดำเสียงเด็บบึงอาหารของพม่า

๒๘ คือปากน้ำเมืองพังงาทุกวนัน

* เรื่องพม่าหนีไปจากเมืองถดาง ด้วยดำคัญเสียงคดั้นเป็น
 เสียงปืน มีในจดหมายเหตุหนึ่งชื่อพระราชวิจารณ์ แดกระแด้รับตั้ง
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในหนึ่งชื่อจดหมายเหตุดวงอุดม
 สมบัติ แดปรากฏในหนึ่งชื่ออื่น ๆ อีกหลายเรื่อง เชื่อได้ว่าเป็น
 ความจริง

ซึ่งไม่รู้ว่ามีมาหลบหนีไปจากเมืองถด่างแล้ว ตามมาตั้งแต่บึงกัน
ไทยจับไว้ได้ทั้งผู้คนแต่เดิมยังอาหารเป็นเรือ ๔ ลำ แต่เมืองถด่าง
ครึ่งหนึ่งหนีไปมาก เพราะถูกพม่าเผาและจับผู้คนเก็บทรัพย์สมบัติไป
เสียมาก กรมการตราขอรุณโทษหลบหนีพม่าได้ ก็หนีเข้ามา
อาศัยอยู่ที่ยัง ไทยก็ได้แต่ตัวเมืองคืน

ส่วนกองทัพพม่าที่มาตีเมืองชุมพรยังตั้งอยู่ที่เมืองชุมพร สมเด็จพระ
พระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ได้ด็จลงไปถึงทัน
จึงมีรับสั่งให้พระยาจำแลนยากร (บัว) ยกเข้าตีกองทัพพม่าที่เมือง
ชุมพร พม่าต้านทานไม่ได้ก็แตกหนี กองทัพไทยติดตามจับได้พม่าที่
เมืองชุมพรแต่เมืองตะกั่วป่าเป็นอันมาก ครั้นได้ความว่ากองทัพพม่า
ที่ไปตีเกาะถด่างได้เมืองถด่าง เมืองภูเก็ต แลเด็กที่พกดับไปหมดแล้ว
กรมพระราชวังบวร ฯ จึงมีรับสั่งให้พระยาจำแลนยากรอยู่รักษาราชการ
ณเมืองชุมพร แลให้รวบรวมกรมการราษฎรเมืองถด่างซึ่งหลบหนี
พม่าเข้ามาอยู่ที่ยัง ไปตั้งที่กรากงา ๒๙ ชนเป็นเมือง เพื่อจะให้
กลับไปตั้งอยู่ณเมืองถด่างแต่เมืองภูเก็ตตามเดิมต่อไป ๓๐ ที่กรากงา
จึงได้เป็นเมืองพังงามาแต่ครั้งนั้น เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ ได้
ทรงจัดวางการทั้งปวงเสร็จแล้ว จึงได้ตั้งยกทัพหลวงกลับคืนพระนคร
ด้วยเรือพระที่นั่งทางชลมารค คนที่เหตอเรือก็ให้เดินบกเข้ามา

๒๙ คำว่า กรา ครองเห็นจะมาแต่คำว่า กวาดา ภาษามลายู
แปลว่าปากน้ำ

อุปฮาดเมืองนครพนมกับพรรคพวกอพยพเข้ามาณกรุง ฯ

ในปีมเสงเอกศักราช^๕ พระบรมราชาเจ้าเมืองนครพนมวิวาทกัน
กับท้าวไชยอุปฮาด พวกบ่าวไพร่อุปฮาดไม่ยอมอยู่ในบังคับบัญชาพระ
บรมราชา อุปฮาดจึงพาสมัครพรรคพวกประมาณ ๒,๐๐๐ เศษ อพยพ
เข้ามาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารในกรุงเทพมหานคร มาถึงกรุงเมื่อ
เดือนนี้ โปรดให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ณคลองมหาวงกัเมืองสมุทรปราการ
แต่ให้ทำบาญชีสำรวจได้ชายฉกรรจ์ ๘๖๐ คน ทรงพระกรุณาโปรด
ให้ท้าวอินทสาร บุตรผู้ใหญ่ อุปฮาด เปน พระยา ปลัดเมือง สมุทรปราการ
ดูแลควบคุมพลพวกนั้นต่อมา

๓๐ เมืองถดางครังนั้น^๕ เข้าใจว่าเป็นเมืองร้างอยู่หลายปี จึง
กลับไปตั้งขึ้นอีก ไม่ได้ตั้งที่เมืองถดางเดิม ที่อยู่ริมเกาะช้างนำนอก
ด้วยข้าศึกจะจู่ได้ง่ายนัก เข้ามາตั้งเมืองใหม่ชิดชายเกาะช้างนำใน
ประสงค์จะให้ไปมาติดต่อกับหัวเมืองทางฝั่งใต้ได้ง่าย เมืองถดางยังมีที่
เมืองเก่าแต่เมืองใหม่อยู่จนทุกวันนี้

เหตุการณ์ที่เกี่ยวของกับเมืองญวนเมืองเขมร

ในเดือน ๑๑ ปีเมื่องเอกศก เดือนที่ได้ข่าวคึกคักมานั้น โปรดให้
ทูตานุทูตไทย มีพระยาเพชรปณิเป็นราชทูตไปเมืองญวน เชิญพระ
ราชสาส์นไปยังพระเจ้ากรุงเวียดนามยาตอง บอกข่าวที่พระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ตั้งจตุรภคต แด่ที่พระองค์ได้เสด็จผ่านพิภพ
ตั้งรัชกาลใหม่ ทูตไทยไปเมืองญวนครั้งนี้ นอกจากการเจริญพระ
ราชไมตรีตามแบบอย่างในราชประเพณีเชื่อได้ว่าคงให้ออกไปฟังเค้าเงื่อน
ความคิดญวนจะเป็นอย่างไร ในเวลาเมื่อเปิดรัชกาลในกรุงสยาม
ด้วย

เรื่องพระราชพงษาวดารตอนนั้น ควรจะอธิบายเรื่องเมืองเขมร
เมืองญวน ย่อนถอยหลังขึ้นไปสักหน่อย ผู้อ่านจึงจะเข้าใจเหตุการณ์
ที่เกิดขึ้นเกี่ยวกับเมืองญวนแต่เมืองเขมร ทั้งในตอนนั้นแต่ในตอน
ต่อไปได้ชัดเจนดี

เมืองเขมร หรือที่เรียกอีกนาม ๑ ว่ากรุงกัมพูชา เดิม
เป็นเมืองขอมหลวง มีอำนาจมากอาณาเขตรกว้างขวางในโบราณ
สมัย แต่อำนาจดน้อยถอยลงโดยลำดับมา จนเมื่อไทยมาตั้งเป็น

ใหญ่ได้ ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ขยายอาณาเขตรุกแดนกัมพูชาลงไป
 จากข้างเหนือทาง ๑ แคว้นแคว้นกัมพูชาซึ่งอยู่ทางริมทะเล ตั้งแต่ปาก
 น้ำโขงไปทางตะวันออก ก็เกิดเป็นประเทศอิสระขึ้นอีกประเทศ ๑ เรียก
 ว่า จัมปาประเทศ ตามตำนานที่จะพึงรู้ได้ ไพร่พดเมืองจัมปนา
 ประปนกันหลายชาติ เป็นพวกขอมเดิมบ้าง เชื้อสายแขกอินเดียนที่มา
 อยู่ในเมืองขอมบ้าง พวกมลายูข้ามทะเลมาอยู่บ้าง ดังปลายเมื่อ
 การตั้งด่านด่านหาอิสลามแพร่หลายมาทางประเทศเหล่านี้ ชาวเมือง
 จัมปาโดยมากเข้ารีตถือศาสนาอิสลาม บุคคลจำพวกที่เราเรียกว่า
 แขกจาม ก็คือ ชาวเมืองจัมปาเอง เมืองจัมปายังเป็นอิสระมาจน
 ในสมัยเมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมครองกรุงศรีอยุธยา ด้วยได้พบ
 ในหนังสือจดหมายเหตุที่ฝรั่งแต่งไว้ ว่ามีราชทูตจัมปาเข้ามากรุงศรี
 อยุธยาในครั้งนั้น ล้วนพวกญวนนั้น เข้าใจว่าเดิมเป็นชนจำพวก ๑
 ในชาติไทยนี้เอง คือพวกที่ลงมาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในแคว้นเมืองต่งเกีย
 ครั้นจนเมื่ออาณาจักรออกมาถึงเมืองไทยเดิม ซึ่งเรียกว่ามณฑลยูนหนำ
 มณฑลกุยจิ๋ว มณฑลกวางตุ้ง มณฑลกวางไผ่ ทุกวันนี้ จันมีอำนาจ
 ลงมาถึงเมืองต่งเกีย ไทยชาวดังเกี่ยต้องขึ้นแต่สวามิภักดิ์กับจีน
 ยิ่งกว่าไทยใหญ่แต่ไทยในสยามประเทศ เมื่อชำนานหลายชั่วบุคคล
 เข้า ความนิยมของพวกชาวดังเกี่ยก็ไถ่ไปข้างจีนมากเข้าทุกที จึง
 เกิดเป็นชนชาติ ๑ ที่เราเรียกว่าญวน แต่ในภาษาเขาเองทราบว่า เรียก
 ว่าแกว จะต้องกับคำว่า เงยวนนั่นเอง ต่อมาพวกเมืองต่งเกียมีอำนาจ
 มากขึ้น แต่จะประจวบเวลาเหตุวิบัติอันใดมีขึ้นแก่เมืองจัมปาด้วย พวก

ญวนจึงแผ่อาณาเขตตลอดลงมา จนได้แดนจัมปาไว้ในอำนาจ แต่
ราชธานีเมืองญวน ยังคงอยู่ที่เมืองตังเกี๋ย

ภูมิประเทศเมืองญวน ติดกับประเทศอื่นในข้อสำคัญอยู่อย่าง ๓
อันจะพึงเห็นได้ในแผนที่ คือพื้นแผ่นดินที่อุดม ซึ่งเป็นทำเลผู้คนแ่
ดมบริบูรณ์ อยู่แต่ข้างฝ่ายเหนือที่สุดคือ เมืองตังเกี๋ยตอน ๑ แดมา
อยู่ตอนใต้ที่สุดตอนปากแม่น้ำโขงที่เป็นเขตเมืองจัมปาตอน ๑ แต่
แผ่นดินตอนกลางที่เชื่อมกันนั้น เทือกเขานั้นตัดออกไปไกลทันใด ที่ซึ่ง
เหลื่อมอยู่ในระหว่างเขานั้นติดกับชายทะเลเป็นที่แคบ แต่ไม่เป็นที่ดินอุดม
สำหรับการเพาะปลูก ต้องทิ้งเป็นป่าเปดามาช้านาน เพราะภูมิแผนที่
เป็นเช่นนั้น เจ้าแผ่นดินญวนตอนแรกเมื่อตั้งเมืองตังเกี๋ยเป็นมณฑลราช
ธานี จึงมีความลำบากในการปกครองราชอาณาจักรตอนใต้ เพราะ
เหตุที่อยู่ห่างไกลกันนัก อยู่มาเจ้าแผ่นดินญวนองค์ ๑ ประสงค์ถึงความ
ลำบากในการปกครองราชอาณาจักรด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ จึงมาตั้ง
เมืองเว้ขึ้นเป็นราชธานี ตรงที่แผ่นดินแคบอยู่ในระหว่างมณฑลตังเกี๋ย
แถมณฑลข้างปากน้ำโขงซึ่งญวนเรียกว่าดงไผ่ ส่วนหัวเมืองทั้ง ๒
มณฑลนั้น ตั้งผู้สำเร็จราชการอยู่ปกครอง แต่ความคิดที่มาตั้งเมืองเว้
เป็นราชธานี ไม่เป็นประโยชน์ได้จริงดังคาด ด้วยต่อมาเมื่อถึงเจ้า
แผ่นดินญวนที่หย่อนอำนาจลง ผู้สำเร็จราชการมณฑลตังเกี๋ยแ่
มณฑลดงไผ่ ซึ่งตั้งเมืองไซ่ง่อนเป็นเมืองหลวงนั้น ต่างก็รวบรัด
เอาอำนาจแ่ความดีที่ขาดไว้ในวงศ์ตระกูลของตน เจ้าแผ่นดินญวน

ที่เมืองเวกดับกตายไปเป็นอย่างเจ็ดค มีอำนาจน้อยลงไปกว่าเมื่ออยู่
เมืองต่งเกย การเป็นต่งหมาชานาน

ต่งหมาเมืองเขมร คือ กรุงกัมพูชา ตั้งอยู่ในระหว่างเมืองไทยกับ
เมืองญวน เวลายุ่นหรือไทยข้างไหนมีอำนาจมาก เขมรก็ขึ้นแก่
ฝ่ายนั้น ถ้าหากว่าเป็นเวลาอำนาจได้เดียวกัน เขมรก็ยอมขึ้นทั้ง ๒ ฝ่าย
เป็นต่งหมาแต่ครั้งกรุงเก่า แต่เพราะเขมรนิยมในลัทธิแต่ประเพณีการ
ต่าง ๆ อย่างไทย ตั้งแต่ลัทธิศาสนาเป็นต้นตลอดจนประเพณีการบ้าน
เมือง โดยปรกติกามันต์หมามาจึงมีอยู่ข้างฝ่ายไทยมากกว่าญวน
ด้วยญวนไปนิยมเอาอย่างจีนเดียวในการทุกอย่างทั่วไป

ในสมัยกรุงเก่าตอนปลาย ตั้งแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรม
โกษะ การในเมืองญวนจับจะไม่เป็นปรกติ ด้วยเกิดแย่งกันขึ้นใน
ผู้ปกครองเมือง อำนาจญวนอ่อนลง เมืองเขมรจึงมาเป็นประเทศราช
ขึ้นไทยลัทธิขาดตลอดมาจนกรุงเก่าเลยแก่พม่าเข้าศึก เมื่อพระเจ้า
กรุงธนบุรีตั้งกรุงธนบุรีขึ้นเป็นราชธานีในสยามประเทศ ครั้งนั้นกองค
ตนครองกรุงกัมพูชา ชานานนามว่าสมเด็จพระนารายณ์ เกิดวิวาทขึ้นกับ
ญาคองก้องค์ ๑ ชื่อก้องค์ โหน ซึ่งมียศเป็นพระรามราชา ๆ หนี
เข้ามาพึ่งอยู่ในกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้มัสสุอักษรไป
ถึงสมเด็จพระนารายณ์เจ้ากรุงกัมพูชาว่า กรุงศรีอยุธยาบัดนี้ตั้งเป็น
อิสระได้ดังแต่ก่อนแล้ว ให้พระเจ้ากรุงกัมพูชาจัดต้นไม้ทองเงินเครื่อง
ราชบรรณาการเข้ามาถวายดังแต่ก่อน สมเด็จพระนารายณ์เจ้ากรุง
กัมพูชาตอบเข้ามาว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีมิใช่เชื้อสายราชตระกูลเก่า

ไม่ยอมขึ้น พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงขัดเคือง จึงดำรัสสั่งให้กองทัพ
 ไทยลงไปตีกรุงกัมพูชาเมื่อปีฉลูเอกศก พ.ศ. ๒๓๑๒ ครอง ๑ เมื่อปีเถาะ
 ตรศก พ.ศ. ๒๓๑๔ ยกลงไปตีอีกครั้ง ๑ ครองหนึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรี
 ได้ตั้งเป็นจอมพลลงไปเอง ได้หัวเมืองเขมรเป็นอันมาก สมเด็จพระ
 พระนารายณ์เจ้ากรุงกัมพูชาสู้รบต้านทานไม่ได้ ก็พาครอบครัวอพยพ
 หนีลงไปพึ่งญวนอยู่ณเมืองไซ่ง่อน ครั้นกองทัพไทยกลับมาแล้ว
 สมเด็จพระนารายณ์เจ้ากรุงกัมพูชา ก็ขอกองทัพญวนกลับมาตั้งอยู่
 ที่แพรกบัลลังก์ แต่มีอาจะมาอยู่เมืองบันทายเพ็ชรซึ่งเป็นเมืองหลวง
 ตามเดิม ด้วยครั้งนั้นไทยยึดหัวเมืองเขมรไว้ได้ทั้งฝ่ายเหนือและฝ่าย
 ใต้จนตก พระเจ้ากรุงธนบุรีให้นักองค์ โนนที่เป็นพระรามราชาลงไป
 ตั้งเป็นใหญ่อยู่ที่เมืองกำปอดซึ่งอยู่ชายทะเล แด่ให้กองทัพไทยตั้ง
 รักษาอยู่ที่เมืองพิศบองอีกแห่ง ๑ ในขณะนั้นพอทางเมืองญวนเกิด
 วิวาทขึ้น ด้วยพวกโจรไกอเซ็นเป็นขบถ ผู้สำเร็จราชการเมือง
 ตั้งเกลี้ยเข้ากับพวกขบถ พวกนั้นยกมาตีเมืองเว้ จับเจ้านายในราช
 วงษ์ญวนฆ่าฟันเสียเป็นอันมาก ที่เหลืออยู่พากันหนีลงมาอาศัยอยู่
 เมืองไซ่ง่อน ในเวลานั้นท่านองคัมเด็จพระนารายณ์ (นักองค์คน)
 เกรงกองทัพไทยจะยกไปตีอีก จะหมายพึ่งญวนก็ไม่ได้ดังแต่ก่อน จึง
 มีศุภอักษรเข้ามาขออ่อนน้อมยอมขึ้นต่อพระเจ้ากรุงธนบุรี ๆ ยังทรงขัด
 เคืองไม่ยอมเชื่อถ้อยสมเด็จพระนารายณ์ แต่จะได้เตรียมกองทัพไทยที่
 จะยกลงไปหรือไม่ ข้อนั้นไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ว่าเมื่อพระเจ้ากรุง
 ธนบุรีไม่ยอมทรงเชื่อถ้อยสมเด็จพระนารายณ์แล้ว ทางโน้นสมเด็จพระ

นารายณ์ปรึกษากับพระยาพระเชมร เห็นพร้อมกันว่า ควรจะให้
 นักองคฺ โนน คือ พระรามราชาเป็นเจ้ากรุงกัมพูชา ให้ตั้งนิวาสถาน
 หมายกับไทย จึงให้ไปเชิญพระรามราชาจากเมืองกำปอด ยอม
 ยกตำแหน่งเจ้ากรุงกัมพูชาถวายแก่พระรามราชา เมื่อความถึงนทรราช
 ถึงพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็ทรงพระโสมนัส จึงแต่งข้าหลวงลงไปให้
 อภิเศกนักองคฺ โนน เป็นสมเด็จพระรามราชาพระเจ้ากรุงกัมพูชา
 ส่วน นักองคฺ คณซึ่ง เป็นสมเด็จพระนารายณ์ เจ้ากรุง กัมพูชาอยู่แต่ก่อนนั้น
 ยอมดดยศดงเป็นพระมหาอุปโยราช แต่มีพระมหาอุปราชอีกองคฺ ๑ ชื่อ
 นักองคฺ ธรรม เป็นพระมหาอุปราชมาแต่ครั้งสมเด็จพระนารายณ์ครอง
 กรุงกัมพูชาอยู่

ตั้งแต่สมเด็จพระรามราชาได้เป็นใหญ่ เมืองเขมรก็มาขึ้นไทย
 แต่ฝ่ายเดียว อยู่มาเมื่อมีผู้ร้ายดองฆ่านักองคฺ ธรรมผู้เป็นมหาอุปราชตาย
 นักองคฺ คณซึ่งเป็นพระมหาอุปโยราชนั้น อยู่มาไม่ช้า ก็ป่วยเจ็บ พินาศโดยดง
 อีกองคฺ ๑ ปราบกฏว่าอายุเพียง ๓๘ ปี นักองคฺ คณมีธิดา ๓ องค์ ชื่อ
 นักองคฺ เมิน ๑ นักองคฺ คอ ๑ นักองคฺ เกา ๑ มีบุตรองค์ ๑ ชื่อนักองคฺ เอง
 นักองคฺ เองอายุได้ ๔ ขวบ บุตรธิดานักองคฺ คณทั้ง ๔ องค์ นต่างมารดา
 กัน นักองคฺ เมินกับนักองคฺ เกา มารดาเป็นนมเหสี แต่นักองคฺ คอกับ
 นักองคฺ เอง มารดาเป็นนักดนม กรุงกัมพูชาเวลานั้น สมเด็จพระราม
 ราชาได้เป็นใหญ่อยู่แต่องค์เดียวก็จริง แต่ส่วนพระยาพระเชมรแตกกัน
 เป็น ๒ พวก ผู้ที่มิใช่พวกของสมเด็จพระรามราชา เชื่อว่าสมเด็จพระ
 พระรามราชาแต่งคนไปดองฆ่ามหาอุปราช อยู่มาไม่ช้าพระยาพระเชมร

พวกนักคิดการชบถ ชักชวนพวกญวนแถมรยกมารบดมเด็จพระราม
 ราชา จับสมเด็จพระรามราชาได้ ให้ถ่วงน้ำเตี้ย ฟ้าทตะหะ (มู)
 จึงตงตนเป็นมูรักษาราชการกรุงกัมพูชาแทนนีกองค์เองซึ่งยังเป็นเด็กอยู่
 เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบว่า พวกขุนนางแถมรเป็นชบถ
 ขาดมเด็จพระรามราชาเตี้ย ทรงพระพิโรธแก่พระยายมราช (แบน) ซึ่ง
 ครองหนเป็นขุนนางคนสนิทของสมเด็จพระรามราชา นัยว่า เพราะไม่
 ระวัง ปลดปล่อยให้เขาทำร้ายเจ้านายได้ แต่เหตุที่จริง น่าจะถว้าน บางที
 จะส่งได้ยว่าเป็นใจกับพวกชบถ จึงมีรับสั่งให้มัทธองตราออกไปยัง
 ฟ้าทตะหะ (มู) ให้ส่งตัวพระยายมราช (แบน) มายังกรุงธนบุรีแล้วเอา
 ตัวจำไว้ณคุก ในเวลาเมื่อพระยายมราช (แบน) อยู่ในระหว่างโทษ
 น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่ยังเล็ดจี้ดำรงพระยศ
 เป็นสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ได้ทรงพระกรุณาอุปการะจน
 ได้พ้นโทษ พระยายมราช (แบน) จึงได้เป็นข้าหลวงเดิมมาแต่ครั้งนั้น
 ฟ้าทตะหะ (มู) รักษาราชการเมืองแถมรมาได้ ๔ ปี ถึงปีฉลู
 ตรีศก พ. ศ. ๒๓๒๔ เห็นจะคิดตั้งตัวเป็นใหญ่เอง จึงไปฝากฝ่ายเข้า
 กับญวน ชาวอนันทราบเข้ามาถึงกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีทรง
 พระดำริเห็นว่า เมืองแถมรหมดเซอวงษ์เจ้านายที่จะครองเมือง มี
 แต่นีกองค์เองก็เป็นเด็ก แดยังเข้าเป็นบุตรนีกองค์ตนสมเด็จพระนารายณ์
 ซึ่งไม่เข้ากับพระเจ้ากรุงธนบุรีมาแต่เดิม จะปล่อยให้การเป็นไปตาม
 อำเภอใจพระยาพระแถมร ก็คงจะเกิดรบราฆ่าฟันกันไปไม่มีที่สิ้นสุด
 จึงโปรดให้จัดกองทัพใหญ่ ให้สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่

ยังเสด็จดำรงพระเกียรติยศ เปนสมเด็จพระยามหากระษัตริย์
 เปนแม่ทัพ เสด็จไปปราบปรามเมืองเขมรพร้อมกับสมเด็จพระอนุชา
 ชีราช กรมพระราชวังบวร ฯ แต่ยังเสด็จดำรงพระยศเป็นเจ้าพระยา
 สุรสีห์ ในครั้งนั้น พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้สมเด็จพระเจ้าตากยาเธอ
 เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ ซึ่งเรียกในพงษาวดารเขมรว่า พระเจ้าน้อย
 ไปในกองทัพด้วย มีรับสั่งไปว่า ถ้าปราบปรามกรุงกัมพูชาเรียบร้อยแล้ว
 แล้ว ให้อภิเษกเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ ครองกรุงกัมพูชาต่อไป
 ที่เดียว^{๓๑} แต่กองทัพไทยยกลงไปครั้งนั้นยังไม่ทันทำการปราบปราม
 กรุงกัมพูชาได้สำเร็จ พอข้างกรุงธนบุรีเกิดการจลาจล เหตุด้วย
 พระเจ้ากรุงธนบุรีมีสัญญาวิปลาศประพฤตินิกรายแรงต่าง ๆ จนพวก
 พระยาศรรคคดชกเข้ามาตีพระนคร เอาพระเจ้ากรุงธนบุรีออกจาก
 ราชสมบัติ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงทราบ
 ว่าเกิดการจลาจลขึ้นในราชธานี ก็รีบยกกองทัพกลับเข้ามา ครั้นเสด็จ
 มาถึง ข้าราชการทั้งปวงจึงอัญเชิญเสด็จขึ้นปราบดาภิเษกด้วยราช

๓๑ ความในพระราชพงษาวดารครั้งนี้ มีความสันนิษฐานของท่าน
 ผู้ศึกษาโบราณคดี ซึ่งข้าพเจ้าได้เคยสืบมาแต่ก่อน ว่าที่พระเจ้า
 กรุงธนบุรี ให้พาเจ้าฟ้า กรมขุน อินทร พิทักษ์ ไปอภิเษก เป็น พระเจ้า กรุง
 กัมพูชานั่น เหตุอาจจะเป็นด้วยทรงพระราชดำริถึงการสืบสันตติ
 วงษ์ ในกรุงธนบุรี ด้วยลูกเธอที่สำคัญในเวลานั้นมี ๒ พระองค์ คือ
 เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ นพระองค์ ๑ เจ้าฟ้าสุพรรณวงษ์ ซึ่งเรียกกันว่า
 เจ้าฟ้าเหม็น ที่เป็นกรมขุนกระษัตราธิราชเมื่อในรัชกาลที่ ๑ พระองค์ ๑

เวदानนทางเมืองญวน พวกชนบทไถ่เงินยกตามลงมาตีเมือง
ไฉ่งฮั่น อองเชียงตุงซึ่งเปนเชื้อราชวงศ์ญวนลงมาตั้งรับพวกชนบทอยู่ที่
นั้น ให้ชนมาเกณฑ์กองทัพเขมรไปช่วยรบพวกชนบท ฟ้าวทละหะ
(มู) จัดกองทัพลงไปช่วย ก็สู้พวกญวนชนบทไม่ได้ ที่สุดอองเชียงตุง
เองก็ต้องหนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร ในพระบาทสมเด็จพระพุทธ
ยอดฟ้าจุฬาโลกอยู่ในกรุงเทพฯ ทางเมืองเขมร พอญวนขึ้นอำนาจ
ลง พวกพระยาพระเขมรที่มีใช้สมัครพรรคพวกฟ้าวทละหะ (มู) ก็พากัน
กระด้างกระเดื่องขึ้น ถึงกับจับฟ้าวทละหะ (มู) ฆ่าเสีย พระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงโปรดให้พระยายมราช (แบน) ซึ่งเป็นผู้
มีสมัครพรรคพวกมากออกไปรักษาเมืองเขมร พระยายมราช (แบน)
ก็รักษาราชการกรุงกัมพูชาอยู่ไม่ได้ ด้วยเขมรแตกกันเป็นหลายพวก
หลายฝ่ายนัก พระยายมราช (แบน) กับพระยาตากาโหม (ปก) จึง
พาเชื้อวงศ์เจ้าเขมรที่ยังมีชีวิตอยู่ คือ น้องหญิงสมเด็จพระนารายณ์
(นักร้องคน) ๒ องค์ ขิดา ๓ องค์ นักร้องเองซึ่งเป็นบุตรมีอายุ

เจ้าฟ้าสุพันธุ์วงษ์ถึงยังทรงพระเยาว์อยู่ในเวดำนกกจิ่ง แต่เป้นพระ
นัดดาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระเจ้ากรุงธนบุรี
ปลงพระไทยจะให้เจ้าฟ้าสุพันธุ์วงษ์เป้นผู้บรรลัทยาบท จึงตั้งเจ้าฟ้ากรม
ขุนอินทรพิทักษ์ให้ไปครองกรุงกัมพูชา เพื่อจะมีให้เกิดเกี่ยงแย่งในการ
สืบสันตติวงศ์ ข้าพเจ้าเห็นว่าความวุ่นวายชอบกตอยู่จึงได้จดตงไว้

ได้ ๓๐ ขวบในเวลานั้นองค์ ๓ อพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร
อยู่ในกรุงเทพ ฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตั้ง
พระยายมราช (แบน) เป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ ส่วนนักองค์เองนั้น
ทรงพระกรุณาโปรด ฯ รับเลี้ยงเป็นพระราชบุตรบุญธรรม เจ้าหญิงซึ่ง
เป็นพี่น้ององค์เอง ๓ องค์ นักองค์เม้นป่วยถึงแก่กรรม เหลือแต่
นักองค์อี นักองค์เกา กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงรับ
ไปเลี้ยงเป็นพระดนมเอกในพระราชวังบวร ฯ

ฝ่ายข้างทางเมืองเขมร พวกแขกจามกับพวกพระยาพระเขมร
ต่างชิงกันเป็นใหญ่ ครอบงำกันกำลังด้วยกัน ดงที่ลุ่มพวก
แขกจามแพ้ พวกพระยาพระเขมรจึงมีใบบอกเข้ามาขอรับพระราชทาน
นักองค์เองออกไปครองกรุงกัมพูชา แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกทรงพระราชดำริเห็นว่า นักองค์เองอายุน้อยเกินไป ถ้าตั้ง
ออกไปครองกรุงกัมพูชาในเวลานั้น 难免เกิดเหตุการณ์อย่างเป็นมา
แล้ว ก็จะต้องตั้งผู้วงศ์เจ้านายซึ่งเคยปกครองกรุงกัมพูชามาแต่ก่อน
จึงโปรดให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ออกไปเป็นผู้รั้งราชการกรุง
กัมพูชา อยู่นเมืองอุดงยาไชย ตั้งแต่ปีมโรงฉศก พ. ศ. ๒๓๒๗
เป็นต้นมา

ครั้นถึงปีมเมียอัฐศก พ. ศ. ๒๓๒๙ องเชียงสือญวนซึ่งเข้ามา
พึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในกรุงเทพ ฯ ได้ ๔ ปี หนึ่งกลับออกไป
เมืองญวน เรื่ององเชียงสือนี้เป็นปัจจัยแก่เหตุการณ์ในพระราชพงษา
วดาร ตลอดจนมาจนรัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ แต่ยังมีเรื่องราวขององเชียงสือ

ที่ยังไม่ได้ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดาร ดมควรจะอธิบายเรื่อง
เมืองญวนต่อไปในหนังสืออีกสักตอน ๑ ต่อเรื่องที่ได้อ้างโดยย่อ
ความมาข้างต้น จนกระทั่งถึงองค์เชียงต้อหนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิ
สมภารนั้น ส่วนเรื่องพิศดารที่เกิดขึ้นในเมืองญวนอย่างไร มี
แจ้งอยู่ในหนังสือพระราชพงษาวดารกรุงธนบุรี แด่พระราชพงษาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑. แล้ว ไม่ต้องกล่าวซ้ำในที่อีก จะ
กล่าวแต่เรื่ององค์เชียงต้อเป็นต้นไป คือ ตั้งแต่องค์เชียงต้อเข้ามาพึ่งพระ
บรมโพธิสมภาร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้โปรดให้
กองทัพไทยทัพเพชรออกไปช่วยตีเมืองไซ่ง่อนให้้องเชียงต้อ เมื่อปีเถาะ
เบญจศก พ. ศ. ๒๓๒๖ ครัง ๑ เมื่อปีมโรงศก พ. ศ. ๒๓๒๗ อีกครัง ๑
การไม่สำเร็จได้ตั้งพระราชประสงค์ทั้ง ๒ ครัง เหตุด้วยข้างกรุงเทพ ฯ
กำลังติดรบพุ่งกับพม่าข้าศึก จะส่งกองทัพใหญ่ลงไปเมืองญวนยัง
ไม่ได้ องค์เชียงต้อเวลายู่ในกรุง ก็ได้พาพรรคพวกโดยเสด็จ
ไปช่วยรบพุ่งข้าศึกหลายครัง ด้วยเหตุนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธ
ยอดฟ้าจุฬาโลกจึงได้ทรงพระกรุณาแก่องค์เชียงต้อมาก ครังนั้นพวก
พ้องขององค์เชียงต้อซึ่งยังอยู่ในเมืองญวน เห็นว่าองค์เชียงต้อเข้ามาพึ่ง
ไทย หมายเอากำลังไปช่วยตีเอาบ้านเมืองคืนหลายปีแล้ว ก็ไม่สำเร็จ
จึงไปคบคิดกับสังฆราชอาตริงฝรั่งเศด ซึ่งตั้งนอนดำนาครีดตั้งอยู่ที่
เมืองไซ่ง่อน สังฆราชอาตริงแนะนำให้ไปขอกำลังฝรั่งเศดมาช่วย
ตัวสังฆราชรับจะเป็นผู้จัดการต่อสู้เอง ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเป็นด้วย
พรรคพวกของเชียงต้อบอกเรื่องนั้นเข้ามา จึงเป็นเหตุให้้องเชียงต้อหนี

กลับไปเมืองฉนวน ตามเรื่องที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารนั้น
 ว่าเมื่อเชียงตุงจะหนี ได้ทำหนังสือวางไว้บนโต๊ะที่บ้านซึ่งโปรด
 ให้เป็นที่พัก (คือตรงที่ตั้งสถานทูตไปตุงทุกวันนี้) เนื้อความใน
 หนังสือนั้น ว่าองเชียงตุงได้เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่หลายปี
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยง และได้โปรดให้
 กองทัพไปช่วยตั้งเอาบ้านเมืองคืนให้ถึง ๒ ครั้ง การก็ยังไม่สำเร็จ
 ด้วยคิดพระราชธุระต่างสงครามกับพม่าอยู่ องเชียงตุงเป็นห่วงถึงพรรค
 พวกบ้านเมือง ขอรบถวายเป็นกบฏกลับไปคิดอ่านเอาบ้านเมืองคืน
 ถ้าได้บ้านเมืองคืนแล้ว จะขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมา ไม่คิดทรยศ
 ต่อใต้ฝ่าถองชุดพระบาท ถึงหากว่าการที่จะไปรบพุ่งพวกขบถ จะขัด
 ดันกีดขวางอย่างไร จะบอกมาขอพระราชทานพระบารมีเป็นทัพ
 ขอให้ช่วยทรงอุดหนุนแก่องเชียงตุงด้วย องเชียงตุงทำหนังสือถวายไว้
 ดังนี้ ตามความที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อ
 องเชียงตุงหนีไปครั้งนั้น กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงขัด
 เคืองมาก กราบบังคับทูตขอให้แต่งกำลังออกไปติดตามจับองเชียงตุง
 มาให้จงได้ แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่ทรงพระราช
 ดำริให้เห็นชอบด้วย รับสั่งว่า เมื่อองเชียงตุงจะเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิ
 สมภาร ก็เข้ามาด้วยน้ำใจสมัครของเขาเอง ได้ทำดีไว้กับองเชียงตุง
 มากแล้ว จะไปทำร้ายเมื่อปลายมือหาควรไม่ กรมพระราชวังบวร ฯ
 ไม่พอพระทัยในพระราชดำรินั้น ถึงกราบทูลพยากรณ์ว่า ถ้าไม่

ทรงเชื่อ ขึ้นไปด้วยให้ธงชัยดีไปตามอำเภอใจ ค่อยไปภายหน้า
ธงชัยดีจะทำให้ดูกลุ่หลานได้ความรำคาญเป็นแน่แท้

เมื่อมาคิดดูในเวदान กระแสพระราชดำริห์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
แด่พระดำริห์กรมพระราชวังบวรมหา
สุรสิงหนาทซึ่งผิดกันในครั้งนั้น นำพิศวงที่เป็นการถูกด้วยกัน
ทั้ง ๒ ฝ่าย ตั้งได้ยแต่ความที่จดไว้ในหนังสือพระราชพงษาวดาร
เห็นว่าจะไม่สิ้นกระแส พระราชดำริห์ของ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลก พระองค์ทรงพระสติปัญญาในทางรัฐาภิบาลนโยบายอย่าง
สุชุมคัมภีรภาพ ย่อมทรงพระราชดำริห์ โดยรอบคอบ ข้อความที่
ทรงพระราชดำริห์ แต่มิได้กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงษาวดารจะยัง
มีอีกเป็นแน่แท้ ถ้าจะคิดคาดดูเท่าที่แต่เห็นได้ในเวदान คือในสมัยนั้น
กรุงรัตนโกสินทรพึ่งตั้งขึ้นใหม่ยังไม่มั่นคง ต้องระวังเหตุร้ายอยู่ทั้ง
ภายในและภายนอก ด้วยพม่ากำลังพากเพียรที่จะเข้ามารบพุ่งย้าย
อีก ถ้าพวกญวนชนบทโกเชินได้อำณาเขตรญวนทั้งหมดไว้ในอำนาจ คง
ตั้งราชวงศ์ขึ้นใหม่ในเมืองญวน มีกำลังมากขึ้นข้างฝ่ายใต้อีกประเทศ ๓
ซึ่งอาจจะเป็นศัตรูแก่พระราชอาณาจักร โดยเข้ากับพม่า หรือโดยดำพั้ง
ญวนเอง ถ้าเช่นนั้นก็จะเกิดเป็นศึก ๒ ด้าน การที่ธงชัยดีออก
ไปรบพุ่งพวกญวนชนบท ฝ่ายใดจะแพ้จะชนะก็ตาม การศึกสงคราม
ในเมืองญวนคงจะยังติดพันกันอยู่หลายปี มีเวลาที่ไทยจะตั้งมั่นแต่ทำ
ศึกแต่กับพม่าคนเดียวให้สำเร็จได้ แม้ว่าจะธงชัยดีต่ออำนาจเขตรคินได้
เพียงข้างฝ่ายใต้ ก็คงต้องอาศัยรยกำลังกรุงเทพ ฯ อุดหนุน ถึง

ปรากฏในกาตต่อมาว่าความจริงก็เป็นอย่างนั้น ว่าโดยย่อ การที่ปล่อย
 ฮ่องเชียงดื้อไปได้ โดยสะดวกในครั้งนั้น เป็นการคัดห่วงทางใต้ได้
 ประโยชน์แก่การปกครองพระราชอาณาจักรอีกส่วน ๑ เท่ากับที่เป็นยุติ
 ธรรม ดังกระแสพระราชดำริที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดาร
 ดังกล่าวมา ข้าพเจ้าคิดเห็นว่าพระราชดำริจะมีอย่างนี้ด้วย จึงได้
 ทรงอุดหนุนฮ่องเชียงดื้อ

เมื่อฮ่องเชียงดื้อหนีออกไปจากกรุงเทพ ฯ แล้วในคราวนั้น ความ
 ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า ไปอยู่ที่เกาะกูดแขวงเมืองตราด
 ในพระราชอาณาจักร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรง
 ทราบ พระราชทานเรือแดงเครื่องดำตราวุธออกไปให้ฮ่องเชียงดื้อถึง ๒
 คราว แต่เนื้อความปรากฏในหนังสือของ ยอนครอเพ็ด ผู้ที่เคยเป็นทูต
 อังกฤษมาทั้งเมืองไทยแต่ไปเมืองญวนแต่ครั้ง ๑ ว่าฮ่องเชียงดื้อให้พวก
 พ้องที่อยู่ในเมืองญวนไปคิดอ่านกับตั้งฆราวาสอาศรัยฝรั่งเศด มอบบุตร
 ของฮ่องเชียงดื้อคน ๑ ให้ตั้งฆราวาสอาศรัยพาไปเมืองฝรั่งเศด ไปเฝ้า
 พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๖ ได้ทำหนังสือสัญญาตกลงกับฝรั่งเศดว่า ฝรั่งเศด
 จะให้เรือรบออกมาช่วยของฮ่องเชียงดื้อ ๒๕ ลำ มีพลทหารฝรั่ง ๕ กรม
 ทหารชาวอาเซียถอนมาจากอินเดีย ๒ กรม และให้ทุนช่วยของฮ่องเชียงดื้อ
 เป็นราคาด่านเหรียญ คิดเป็นตัวเงินครึ่ง ๑ เป็นเครื่องดำตราวุธ
 ยุทธภัณฑ์ครึ่ง ๑ ฝ่ายข้างฮ่องเชียงดื้อยอมสัญญาว่า ถ้าได้บ้าน
 เมืองคืนหมดแล้ว จะยอมยกแผ่นดินส่วน ๑ ตอนแหลมอันแต่อาวตุวัน
 กับเกาะทั้งหลายที่อยู่ในหมื่นนั้น กับทั้งแผ่นดินชายฝั่งทะเลยาว ๑๕๐๐ เส้น

รบพุ่งกัน ด้วยเกรงพระบรมเดชานุภาพในพระบาทสมเด็จพระพุทธ
 ยอดฟ้าจุฬาโลก ด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย เป็นแต่บอกกล่าวโทษกันแต่กัน
 เข้ามายังกรุงเทพ ฯ มุตเหตุอันเป็นข้ออริกันนั้นก็พอจะคิดเข้าใจได้
 ในเวลานั้น ด้วยญวนยอมถือว่าเคยเป็นใหญ่กว่าเขมรมาแต่ก่อน การ
 ที่สยาม ญวนคงจะถือเปรียบแถมให้เขมรว่าเดวกว่าตนอย่างเคย
 นิยมมา ฝ่ายข้างเขมรเห็นญวนเลื่อมอำนาจดกดงคงเป็นแต่เมือง
 ประเทศราช ไม่วิเศษอันใดกว่ากรุงกัมพูชาในเวลานั้น ก็ไม่ฉันผ่อนอ่อน
 โยนให้แก่ญวนอย่างแต่ก่อน ซ่อนเป็นแน่แท้ ที่เป็นมุตเหตุให้เกิดอริกันใน
 ระหว่างองเชียงสือกับเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ เมื่อความอริกันในลัวน
 ตัวเกิดขึ้นแล้ว ต่อมาก็เคยบาดหมางกันในระหว่างเมือง เคยเป็น
 เหตุให้ญวนคิดจะมีอำนาจเหนือเขมรดังแต่ก่อน แต่หากเกรงพระบารมี
 ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก องเชียงสือจึงไม่กล้า
 เบียดเบียนเมืองเขมรโดยเปิดเผย แต่น่าสงสัยว่าคงจะให้ท้ายพระยา
 พระเขมรพวกที่ไม่พอใจเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ให้ก่อความลำบาก
 ต่าง ๆ อย่งไรอยู่บ้าง โดยมีได้ออกหน้า มาถึงปีชวดฉศก พ. ศ. ๒๓๓๗
 นักองค้เองมีชนมายุได้ ๒๓ ปี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
 ทรงพระราชดำริเห็นถึงเวลาดังควรจะให้ นักองค้เอง ครองกรุง กัมพูชา
 ดับเชอวงษ์ต่อไปได้แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดให้อภิเศกนักองค้เอง
 เป็นสมเด็จพระนารายณ์ราชาออกไปครองกรุงกัมพูชา ทรงตั้งให้พระยา
 กตา โหม (ปก) ซึ่งเป็นพี่เลี้ยงของนักองค้เอง เป็นสมเด็จพระฟ้าทะหะ
 หัวนาข้าราชการ ในครั้งนั้นทรงพระราชดำริว่า เจ้าพระยาอภัย

ญเบศร์ (แบน) ได้รั้งราชการกรุงกัมพูชาอยู่ช้านาน มีบำเหน็จความชอบ แต่มิใช่พวกนักองค์เองซึ่งเป็นเจ้ากรุงกัมพูชาชั้นใหม่ จึงมีพระราชดำรัสขอเขตรแดนเมืองพิศบอง เดิมราชู ให้เจ้าพระยาอภัยญเบศร์ (แบน) เป็นผู้สำเร็จราชการ ขึ้นตรงต่อกรุงเทพ ฯ นักองค์เองก็ยอมยินดีถวายตามพระราชประสงค์ เจ้าพระยาอภัยญเบศร์ (แบน) จึงได้เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองพิศบอง แด่เป็นต้นตระกูลวงศ์เจ้าพระยาอภัยญเบศร์ (ชุ่ม) ซึ่งได้สำเร็จราชการเมืองพิศบองสืบมา

สมเด็จพระนารายณ์ราชา (นักองค์เอง) ครองกรุงกัมพูชาอยู่ได้ ๔ ปี ก็พิราโดย ในปีมเสงนพศก พ. ศ. ๒๓๔๐ อายุได้เพียง ๒๕ ปี มีบุตร ๕ องค์ ที่ ๑ ชื่อนักองค์จันทร์ อายุได้ ๖ ปี ที่ ๒ ชื่อนักองค์พิมพ์ ที่ ๓ ชื่อนักองค์สงวน มารดาเดียวกันกับนักองค์จันทร์ ที่ ๔ ชื่อนักองค์อม ที่ ๕ ชื่อนักองค์ดวง มารดาเดียวกับนักองค์อม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชดำริเห็นว่า บุตรสมเด็จพระนารายณ์ยังเยาว์นัก จึงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าตากสิน (ปก) เป็นผู้สำเร็จราชการกรุงกัมพูชา ดูแลทูลบำรุงบุตรสมเด็จพระนารายณ์ต่อมา ในระหว่างนั้น องค์เชียงลือจะทำการคักตเอาเมืองเว้แต่เมืองตึงเกยคน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็โปรดพระราชทานกำลัง แด่ให้กองทัพเขมรยกไปช่วยองค์เชียงลือ ๆ ทำคักอยู่จนปีจอ จัตวาศก พ. ศ. ๒๓๔๕ ตึงเมืองเว้แต่เมืองตึงเกยคักอดแล้ว จึงตั้งตนเป็นพระเจ้าเวียตนาม ถือกความเป็นอิสระ ใช้นามแผ่นดินว่ายาตอง ไม่ถวายต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการ เช่นเมืองประเทศราช

๕
 ขนกรุงเทพฯ ๗ อย่างแต่ก่อน แต่ถึงกระนั้นยังแสดงความเคารพนับถือ
 ๕
 ซื่อตรงต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จนที่สุด
 ๕
 เมื่อปีชวดฉศก พ. ศ. ๒๓๔๗ เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท
 ๕
 สวรรคตแล้ว พระเจ้าเวียงคนามยาดองมีพระราชดำذنเข้ามาทูลตักเตือน
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกว่า พระองค์ทรงทราบแล้ว
 พระเจ้าดุกเธอหลานเธอถ้วนทรงพระเจริญขึ้นตามกัน ควรจะทรงตั้ง
 ๕
 ส้มเด็จพระเจ้าดุกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร (คือพระบาท
 ๕
 ส้มเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่
 ๕
 ขึ้นเป็นพระมหาอุปราช ในตำแหน่งที่รัชทายาท ให้เป็นการเรียบร้อย
 ๕
 มั่นคงแก่พระราชอาณาจักร การที่พระเจ้าเวียงคนามยาดองมีพระราช
 ๕
 ดำذنมาอย่างนี้ เข้าใจว่าคงจะรู้การที่เป็นอยู่ในกรุงเทพฯ ๗ ด้วย
 ๕
 ราชทูตไทยและราชทูตญวนไปมาถึงกันอยู่เนื่อง ๆ แต่ส่วนทางเมือง
 ๕
 เขมรนั้น ปรากฏในหนังสือพงษาวดารเขมรว่า พอลองเชียงสือตั้งตน
 ๕
 เป็นพระเจ้าเวียงคนามแล้ว ก็ให้มีราชดำذنเข้ามายังฟ้าทละหะ บอก
 ๕
 ว่าขออาณาเขตรکنกดับตั้งประเทศเวียงคนามเป็นอิสระดังแต่ก่อนแล้ว เป็น
 ๕
 ทำนองบอกให้รู้ว่าญวนมีอำนาจอย่างแต่ก่อนแล้ว แต่ก็ยังหาได้ทำการ
 ๕
 รุกรานอันใดแก่เมืองเขมรไม่ คงเป็นเพราะติดอยู่ด้วยความยำเกรงใน
 ๕
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

๕
 ครั้นถึงปีชวดอัฐศก พ. ศ. ๒๓๔๘ ส้มเด็จพระเจ้าทละหะ (ปก) ดำริ
 ๕
 ราชการกรุงกัมพูชามาได้ ๓๐ ปี เห็นว่าตัวมีความแก่ชรา แดงก้องค์
 ๕
 จันทรซึ่งเป็นบุตรใหญ่ของสมเด็จพระนารายณ์ (นักร้องเอง) ก็เจริญ

ชันษาได้ ๑๖ ปี ควรจะครองกรุงกัมพูชาได้ ส้มเด็จพระเจ้าฟ้าทะหะจึง
พานักองค์จันทร์ นักองค์อ้อม เข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลก กราบบังคมทูลให้ทรงทราบความปรากฏา จึงทรงตั้งนักองค์
จันทร์ให้เป็นสมเด็จพระอุไทยราชาครองกรุงกัมพูชา แต่สมเด็จพระ
เจ้าฟ้าทะหะ (ปก) เข้ามาถึงอนิจกรรมในกรุงเทพฯ ๗ เมื่อเข้ามาคราวนั้น

ความปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อนักองค์จันทร์
ได้เป็นสมเด็จพระอุไทยราชาแล้ว มีเหตุเกิดความโทมนัสขึ้นแต่ใน
รัชกาลที่ ๑ ด้วยความ ๓ ข้อ คือ ข้อ ๑ เมื่อจะกราบถวายบังคมดา
กดับออกไป สมเด็จพระอุไทยราชาเข้าไปกราบถวายบังคมดาเวดา
เสด็จออกพระบัญชาพระที่นั่งไพศาลทักษิณโดยอำเภอใจ ไม่รอให้
เสนาบดีกราบทูลเบิกตามราชประเพณี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกมีพระราชดำรัสติเตียนความประพฤติอันนั้น สมเด็จพระอุไทย
ราชาได้ความอับอายอย่าง ๑ อีกข้อ ๑ นั้น ว่าเมื่อกดับออกไปถึง
กรุงกัมพูชาแล้ว สมเด็จพระอุไทยราชาเกิดวิวาทกับพระยาเดโช (เม็ง)
สมเด็จพระอุไทยราชาสั่งให้จับพระยาเดโช (เม็ง) คุมตัวจึงหนีเข้ามาอยู่ใน
กรุงเทพฯ ๗ สมเด็จพระอุไทยราชามีศุภอักษรเข้ามากราบทูลขอตัว
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่พระราชทานให้ตามใจ จึง
เกิดความโทมนัส อีกข้อ ๑ นั้น ว่าสมเด็จพระอุไทยราชามีศุภอักษร
เข้ามา กราบ ทูลขอ นักองค์อ้อม นักองค์เกาผู้ เป็นข้า ซึ่งยัง อยู่ใน กรุงเทพฯ ๗
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่ทรงอนุญาตให้กลับไป เพราะ
เหตุด้วยนักองค์อ้อมพระเจ้าลูกเธอกับกรมพระราชวังบวร ๗ พระองค์ ๑

คือพระองค์เจ้าหญิงกัมพูชนัตร แด่นักองค์เภาแม่พระเจ้าดุกเชอ
 พระองค์ ๑ คือพระองค์เจ้าหญิงปุก ไม่ควรจะให้เจ้าจอมมารดาต้อง
 พัดปรากกับพระองค์เจ้าทั้ง ๒ พระองค์^{๓๒} ความ^{๒๕}ขอ^{๒๕}ว่าเป็นเหตุ
 อีกอย่าง ๑ ซึ่งสมเด็จพระอยู่ไทยราชาเกิดโหม่นคั่นน้อยใจมาแต่ในรัชกาล
 ที่ ๑ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒ สมเด็จพระอยู่ไทยราชาจึงบิดพริ้วบอกบ่วยเดียว
 ไม่เข้ามาถวายบังคมพระบรมศพ แด่เฝ้าถวายบังคมในพระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธเลิศหล้านภาลัยโดยเมื่อเสด็จผ่านพิภพ ตามประเพณีซึ่งเจ้า
 ประเทศราชควรจะทำ เปนแต่ให้นักองค์^{๒๖}อิม^{๒๖}ผู้^{๒๖}อยู่กับพระองค์^{๒๖}แก้ว
 แดพระยาตากาโหม (เมือง) พระยาจักรี (แบน) เข้ามาแทน มาถึง
 กรุงเทพ ฯ เมื่อณเดือน ๔ ปีมะเส็งเอกศกนั้น

เหตุที่สมเด็จพระอยู่ไทยราชา เจ้ากรุง กัมพูชา เอาใจ ออกหาก จาก
 กรุงเทพ ฯ นั้น ข้าพเจ้ายังไม่ได้พบจดหมายเหตุหรือศุภอักษรใน
 ครองนั้น ซึ่งจะถือเป็นหลักความสันนิฐาน มีแต่ในหนังสือพระราช
 พงษาวดาร ที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง ท่านก็พึงมาเรียบเรียง
 ในรัชกาลที่ ๕ บางที่ท่านจะได้พบจดหมายเก่าบ้าง แต่เมื่อมา
 พิจารณาเหตุ^{๒๗}สาเหตุ^{๒๗} ๓ ข้อที่ยกมาแต่ดั่งดังกล่าวแล้ว ดูเป็นแต่พูดความ

^{๓๒} ในหนังสือพระราชพงษาวดารเขมรว่า นักองค์เภาไม่ได้มี
 พระเจ้าดุกเชอ แดได้โปรดให้กัณฑ์^{๒๘}คั่นออกไปอยู่เมืองเขมร ทรง
 ห้ามไว้แต่^{๒๘}นักองค์^{๒๘}คือ ด้วยมีพระเจ้าดุกเชอกับกรมพระราชวังบวร ฯ
 ๒ พระองค์ คือ พระองค์เจ้ากัมพูชนัตรพระองค์ ๑ พระองค์เจ้าวงษ์
 ชาติยาพระองค์ ๑

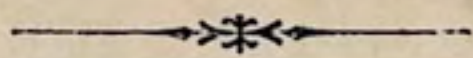
ไม่พอจะเป็นเหตุให้เคยไปถึงการบ้านเมือง ข้าพเจ้าจึงเข้าใจว่า
เหตุอันจะมีนอกจากนั้นเป็นแน่ เมื่อพิจารณาดูในเวลานั้น เห็นว่า
ข้อสำคัญนั้น จะเกิดแต่เรื่องที่พระยาพระเชมรแตกเป็นต่างพวกกัน
ดังปรากฏมาตั้งแต่ครั้งนกองค์ตนแดงนกองค์โน้นนั้นเองเป็นต้นเค้า แต่
เดิมมาพระยาพระเชมร ๒ พวกนี้ พวก ๑ เป็นฝ่ายข้างญวน
พวก ๑ เป็นฝ่ายข้างไทย ในเวลาเมื่อเมืองญวนเป็นจลาจล
ประจวบเวลามีเหตุวิวาทในราชวงศ์กรุงกัมพูชา ทั้งกรุงกัมพูชาแตก
อันมีกักเป็นเมืองชนกรุงเทพฯ ฯ ต้องอาศัยพระบารมีในพระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงอุดหนุนอยู่ทั้ง ๒ เมือง การก็
เรียบรอยตลอดมา เมื่อทรงตั้งนกองค์เองเป็นสมเด็จพระนารายณ์ราชา
ออกไปครองกรุงกัมพูชา ความปรากฏเห็นได้ในหนังสือพระราช
พงษาวดาร ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเข้าพระไทย
ดัดเดยว ว่าเหตุที่พระยาพระเชมรแตกกันเป็น ๒ พวกมาแต่ก่อนนั้นยัง
ไม่สิ้นเชื้อ นกองค์เองได้เป็นเจ้ากรุงกัมพูชา คงจะชูปะดียงยกย่อง
พระยาพระเชมรพวกนกองค์ตนผู้ บิดาดีกว่าพวกนกองค์โน้น ด้วย
เหตุนี้ จึงทรงตั้งเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ซึ่งเป็นหัวหน้า
ข้าง พระยา พระเชมร ฝ่ายนกองค์ โนนให้มา อยู่เป็น ผู้สำเร็จราชการเมือง
พิศบอง แดให้ฟ้าทะหะ (ปก) ผู้เป็นพี่เลี้ยงนกองค์เองมาแต่เดิม
ซึ่งทรงพระราชดำริเห็นควรไว้ว่าพระราชหฤไทยได้ เป็นผู้ใหญ่
อยู่ในกรุงกัมพูชา ส่วนสมเด็จพระนารายณ์ราชาก็เป็นผู้ที่ใคร่รับพระ
บรมราชูปถัมภ์บำรุงตั้งแต่ยังเด็ก อยู่ในกรุงเทพฯ ฯ กว่า ๓๐ ปี แดได้

ออกไปเป็นเจ้ากรุงกัมพูชา เพราะพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา
โลก ได้ทรงทูลบำรุงมาแต่ต้นจนปลาย ย่อมจะมีความดีความมีภักดี
มั่นคงอยู่ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่ส่วนนักองค
จันทรซึ่งเป็นสมเด็จพระอุไทยราชานั้น ประสงค์ติดกันกับสมเด็จพระ
นารายณ์ผู้บิดาเกือบทุกอย่าง เป็นต้นตั้งแต่ออกไปจากกรุงเทพ ฯ
ก็ไปแต่ยังเด็กไปโตขึ้นในเมืองเขมร ในระหว่างนั้นจะได้ไปต้องเสพ
สมาคมกับพวกพระยาพระเขมรที่เป็นอริกับพวกฝ่ายข้างไทย ไปได้
รับความอบรมจากพระยาพระเขมรที่มีได้ยศชอต่อกรุงเทพ ฯ นเป็นต้น
เค้าที่ทำให้เข้าใจสมเด็จพระอุไทยราชากระต่างกระเดื่อง ข้อที่ว่าสมเด็จพระ
อุไทยราชาถูกทรงบริภาษเมื่อจะกราบถวายบังคมลาออกไป ถ้าหาก
จะเป็นเหตุให้ โทมนัส ก็จะเป็นเพียงทำให้รู้ลึกในใจว่าไม่ทรงพระ
กรุณาแก่ตน เหมือนกับทรงพระกรุณาแก่บิดามาแต่ก่อน ข้อที่ทูล
ขอตัวพระยาเดโช (เม็ง) ไปทำโทษไม่ได้ดังปราถนา ก็จะทำให้รู้ลึก
เพียงว่า ข้างกรุงเทพ ฯ เข้ากับพระยาพระเขมรซึ่งมีความกระต่าง
กระเดื่องต่อสมเด็จพระอุไทยราชา ยังขอทูลขอนักองค่อนักองค์เถาไม่ได้
ดังปราถนานั้น ถ้าจะคิดดูโดยมูลเหตุ นักองค่อนักองค์เถาเป็นแต่ข้า
ของสมเด็จพระอุไทยราชา มียศศักดิ์แต่มีพระเจ้าลูกเธออยู่ใน
กรุงเทพ ฯ แล้ว ทำไมจะต้องขอกลับคืนไปบ้านเมือง ข้อตอบขอนม
อย่างเดียวแต่ว่า ประสงค์จะให้หมดตัวจำนำที่มีอยู่ในกรุงเทพ ฯ
เมื่อไม่ได้จึงไม่พอใจ มิใช่ไม่พอใจเพราะขาดข้าไป ๒ คน ความ
สำคัญข้อซึ่งเป็นเหตุให้สมเด็จพระอุไทยราชามีน้ำใจนั้นแปรไปตามคำยุยง

ของพวกพระยาพระเชมรจำพวกที่ไม่ซื่อตรงต่อกรุงเทพ ฯ น่าจะเป็น
ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ประการที่ ๑ เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน)
ถึงอัสัญกรรมแต่ในปลายรัชกาลที่ ๑ ทรงตั้งให้บุตรเป็นพระยาอภัย
ภูเบศร์สำเร็จราชการเมืองปัตตบองแทน ข้างพวกกรุงกัมพูชาคงจะอยาก
ได้เขตรแดนเมืองปัตตบองคืน ข้อที่ ๒ คือต้องเขย่งดอกดิบรวมเมือง
ญวนตั้งเป็นประเทศอิสระได้ดังแต่ก่อน มีอำนาจญวนอยู่ข้างฝ่ายใต้
ซึ่งจะหมายพึงได้ในเวลาไม่ถูกใจกับไทย ความทั้ง ๒ ข้อนี้เห็นจะเป็น
ต้นเหตุที่พวกพระยา พระเชมรซึ่ง ไม่ชอบไทยจะเอามาเป็นเหตุยุยงล้มเจ้า
พระอุไทยราชาให้เอาใจออกหาก ทั้งญวนเอง แม้ในรัชกาลที่ ๑ จะ
ไม่ได้ทำการอย่างใดให้เป็นอริกับกรุงเทพ ฯ ด้วยพระเจ้ายาตองยังมี
ความนับถือคิดถึง พระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา
โลกอยู่นั่นก็จริง แต่เมื่อมาแลดูเหตุการณ์ที่ปรากฏในภายหลัง น่า
เชื่อว่า คงคิดเตรียมไว้แล้วที่จะขยายอำนาจญวนออกมาทางกรุง
กัมพูชาเมื่อเวลาเมื่อล่วงรัชกาลที่ ๑ แล้ว ข้อนี้ไม่มีที่สงสัย

อนึ่งในเวลาเมื่อสมเด็จพระอุไทยราชาแต่งตั้งให้หนังกองค้อมกับพระองค์
แก้วเข้ามาถวายบังคมพระบรมศพแทนตัวนั้น การที่สมเด็จพระอุไทย
ราชาคิดเอาใจออกหาก คงจะทราบเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ บางทีพวก
พระยาพระเชมรที่เข้ามากับหนังกองค้อมนั่นเอง จะมาแจ้งความเรื่องนี้ให้
ทราบเป็นความลับ ความปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโดยทรง พระราชดำริเห็นว่า ตำแหน่ง
เจ้านายผู้ใหญ่ในกรุงกัมพูชา เคยมีตำแหน่งพระมหาอุปโยราช

ตำแหน่ง ๑ พระมหาอุปราชตำแหน่ง ๑ รองจากเจ้ากรุงกัมพูชาลงมา
ทรงพระราชดำริเห็นว่า นักองคฺ์ดงวน นักองคฺ์อิม น้องดมฺ์เตจพระ
อุไทยราชามีอายุสมควรจะได้รับยศศักดิ์อยู่แล้ว จึงทรงพระกรุณา
โปรดตั้งนักองคฺ์ดงวนเป็นพระไชยเชษฐาามหาอุปโยราช แด่ตั้งนักองคฺ์
อิมเป็นพระศรีไชยเชษฐามหาอุปราช พระมหาอุปโยราช พระองคฺ์แก้ว
แด่พระยาพระเชมร กราบถวายบังคมลากลับไปในคืนนั้นเมื่อเช้า
พ. ศ. ๒๓๕๓ ในคราวนั้นโปรดให้พระยาเดโช (เม็ง) ซึ่งหน้ดมฺ์เตจ
พระอุไทยราชาเข้ามาอยู่กรุงเทพ ฯ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ กลับออกไปกรุง
กัมพูชาด้วย ท่านองจะไก่อเกิดยปรานี้ประหม่อมกันเป็นที่เรียบร้อยแล้ว
แต่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อพระยาเดโช (เม็ง)
กลับออกไป หาได้ไปอยู่ที่เมืองหลวงไม่ ไปอยู่เดียวกับสมัคพรรค
พวกที่เมืองกำพงสวาย

เรื่องทูตญวนเข้ามาครั้งที่ ๑

ปีมะเมียโทศก

จุล ๑๑๗๒

พ. ศ. ๒๓๕๓

ถึงเดือน ๕ ปีมะเมียโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒

พ. ศ. ๒๓๕๓ พระเจ้ากรุงเวียตนามยาตองแต่ง

ให้ราชทูตญวนเข้ามากรุงเทพฯ ๑ ทูตญวนเข้ามา
ครั้งนั้นเปน ๒ ลำรับ ทูตลำรับหนึ่งให้เข้ามา

กราบบถวายบังคม พระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระ

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก คุณดั่งของเข้ามาสดับปกรณ์

แพรเกวียนขาว ๑๐๐ พับ ผ้าขาวตั้งเกย ๑๐๐ พับ

กับดั่งของไทยธรรม คือ ดั่งหมัก ๕ หาบ น้ำ

ตาลทราย ๕๐ หาบ น้ำตาลปึก ๑๐ หาบ น้ำ

ตาลกรวด ๑๐ หาบ เปนของบำเพ็ญการกุศล

อุทิศถวายสนองพระเดชพระคุณที่พระบรมศพ ทูต

อีกลำรับหนึ่งให้เข้ามากราบบถวายบังคมสมเด็จพระ

เจ้าอยู่หัวซึ่งเสวยราชย์ใหม่ ทูตเกล้า ๆ ถวาย

ดั่งของเครื่องราชบรรณาการ ซึ่งพระเจ้า

เวียตนามยาตองทรงยินดีส่งมาถวาย คือ แพร

เกวียนขาว ๑๐๐ พับ แพร่เดือดต่างดี ๒๐๐ พับ แพร่แถบต่างดี ๑๐๐ พับ
 ผ้าขาวต่งเกย ๑๐๐ พับ กดำปักหนัก ๒ ชั่ง อบเชยหนัก ๓ ชั่ง
 การรับพระราชดำذنแตรราชทูตญวนครั้งนั้น รับอย่างราชทูตประเทศที่มี
 อิศรเต็มเกียรติยศ โปรดให้จัดเรือเอกไชยไปรับพระราชดำذنถึงเมือง
 ตมฺุทปรากการ แดมเรือกัณยารับทูตญวน ๘ ลำ แดมเรือพิฆาฏ
 เรือเหราเขียนรูปสัตว์ เปนกระบวนแห่อีก ๘ ลำ พร้อมด้วยเครื่อง
 ประโคมแตรเครื่องดนตรี แห่ขบวนมาถึงที่พักราชทูตญวนในกรุงเทพฯ ฯ
 เสด็จออกมารับพระราชดำذنตามราชประเพณีแล้ว ต่อมาโปรดให้ราช
 ทูตญวนเข้าเฝ้าได้ทุกวันเหมือนขุนนางในกรุง ฯ อย่างเดียวกับเมื่อ
 ในรัชกาลที่ ๑ แดพระราชทานดำรับคาวหวานเลี้ยงพวกทูตานุทูต
 แดพระราชทานเบยเลี้ยงเลี้ยงพวกบริวารที่มาด้วยตลอดเวลาที่อยู่ในกรุง ฯ
 ทูตญวนอยู่จนเดือน ๖ แรม ๗ ค่ำก็กราบถวายบังคมลากลับไป โปรด
 ให้มีพระราชดำذنตอบขอบพระไทยพระเจ้ากรุงเวียตนามยาตอง ให้ทูต
 ญวนเชิญออกไป พร้อมด้วยสิ่งของทรงยินดีตอบแทน คือ พดอย
 เมืองจันทบุรีขนาดใหญ่นัก ๑ ชั่ง ขนาดเล็กนัก ๒ ชั่ง แพร่ควน
 ดำ ๒ ม้วน แพร่ควนด้ามวง ๒ ม้วน แพร่ขบวนลายทองม้วน ๑ ผ้าขาว
 ๓๐ พับ จันทน์เทศหนัก ๒ หาบ เหล็กก้อนหนัก ๑๐๐ หาบ เตื่ออ่อน
 ๒ ชั่ง ๕๐ มื้อน ถ้วนพวกทูตานุทูตญวนนั้น ก็ทรงพระกรุณาโปรด
 พระราชทานบำเหน็จรางวัลตามประเพณี

เรื่องญวนขอเมืองไผทมาศ

เมื่อทูตญวนเข้ามาในปีมเมียโทศกนั้น ไม่ได้มาแต่เพื่อการถวาย
 บังคมพระบรมศพ แดถวายพระราชดำذنทรงยินดีในพระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธเลิศหล้านภาไลย ที่ได้เสด็จผ่านพิภพอย่างเดียวก พระเจ้า
 เวียดนามขาดองมีราชดำذنอีกฉบับ ๑ ให้ทูตญวนเชิญเข้ามา ก้าว
 โทษเจ้าเมืองไผทมาศว่าเป็นคนไม่ดีทำลายประการ พระเจ้ากรุงเวียด
 นามจึงได้ให้ขุนนางญวนขนมาว่าราชการเมืองไผทมาศ ด้วยเมือง
 ไผทมาศแต่ก่อนเป็นเมืองชนฝ่ายญวน พระเจ้ากรุงเวียดนามขอรับ
 พระราชทานเมืองไผทมาศไปเป็นเมืองชนของญวนอย่างแต่ก่อน
 เมืองไผทมาศนี้ ที่ญวนเรียกว่าเมืองฮาเตยน อยู่ริมทะเล
 ปากคลองตดที่จะเข้าไปกรุงกัมพูชาได้ โดยทางใกล้ เป็นที่สำคัญสำหรับ
 การที่จะถ่ออำนาจเหนือกรุงกัมพูชา แม้เมื่อครั้งพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ตั้ง
 ยกกองทัพหลวงลงไปตีกรุงกัมพูชา ทหารก็ไปชนที่เมืองไผทมาศ
 แต่เป็นเมืองอยู่ต่อแดนญวนต่อเขตมรกายากมาแต่ครั้งกรุงธนบุรี ครั้น
 เมื่อญวนก่อกบฏอำนาจขึ้น จึงต้องการเมืองไผทมาศนี้ เพื่อจะให้
 อำนาจเหนือกรุงกัมพูชา เพราะอาจจะขนมาถึงกรุงกัมพูชาได้ง่าย

ทั้งทางที่จะมาตามลำแม่น้ำโขงจากเมืองไซ่ง่อน แดจะเข้าได้ทางเมือง
 ไผ่ทองคำ^{๕๑}นอกทาง ๑ การที่พระเจ้าเวียดนามยาตองให้เข้ามายึดเอา
 เมืองไผ่ทองคำแล้วจึงทูตขอเช่นนั้น เปนพยานแด่เห็นได้ว่า ญวนได้มี
 ความคิดที่จะครอบงำกรุงกัมพูชามาแต่ก่อนแล้ว เปนแต่คอยโอกาส
 เท่านั้น ฝ่ายข้างกรุงเทพ ฯ เมื่อได้ทราบราชดำล้นญวน ก็คงเข้าใจ
 ความประสงค์ของญวน แต่ในเวลานั้นกำลังระแวงว่าจะมีศึกพม่ามา
 ทางข้างเหนือ เห็นไม่เป็นประโยชน์ที่จะเป็นอริกับญวนชั้นทางใต้ก็
 ฝ่าย ๑ เพราะญวนเข้ามายึดเมืองไผ่ทองคำไว้เสียแล้ว ถ้าไม่ให้ก็
 จะต้องตั้งกองทัพลงไปจับได้ญวน ก็ต้องเกิดศึกกับญวนข้างฝ่ายใต้
 ด้วยเหตุนี้^{๕๒} จึงมีพระราชดำล้นตอบยอมยกเมืองไผ่ทองคำพระราชทาน
 แก่พระเจ้ากรุงเวียดนามตามประสงค์

เรื่องกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงผนวช

สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จ
 กลับจากศึกพม่าถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อปีมะเมียโทศก พ. ศ. ๒๓๕๓ ประชวร
 ไข้ป่าพระอาการมาก ครั้นหายประชวรแล้ว จึงเสด็จออกบรรพชา
 อุปสมบทอยู่ณวัดมหาธาตุ ๗ วัน แล้วจึงตามผนวช

เรื่องให้เจ้านายกำกับราชการ

เมื่อเสร็จการศึกพม่าแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดให้เจ้านายมีหน้าที่
กำกับราชการกระทรวงต่าง ๆ หมายพระองค์ . การเรื่องนี้ตามที่แสดง
ไว้ในหนังสือพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ว่า
โปรดให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี เป็นผู้สำเร็จราชการ แต่พระ
ราชทานพระราชวังเดิมข้างฝั่งตะวันตกให้เป็นที่พักประทับ ให้เจ้าฟ้ากรมขุน
อิศราณฤกษ์สำเร็จราชการมหาดไทย ให้พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่น
ศักดิ์พลเดช สำเร็จราชการกตาโหม แต่ให้พระเจ้าดุกยาเธอ
กรมหมื่นเจษฎาบดินทร (คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว)
สำเร็จราชการกรมพระคลัง (คือ กรมท่า) ดังนี้ แต่ตามความที่
ข้าพเจ้าได้สดับมา แต่ที่ได้พบในหนังสือเก่าครั้งรัชกาลที่ ๒ ที่ได้มา
จากเมืองนครศรีธรรมราชเป็นต้น เข้าใจว่าความที่กล่าวไว้ในพระราช
พงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เคลื่อนกลาศอยู่บ้าง

๑ ในพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ว่าเมื่อ
ปีมะเมียโทศก จุลศักราช ๑๑๗๒ พ.ศ. ๒๓๕๓ แต่ข้าพเจ้าเข้าใจว่า
จะเป็นปีมะแมตรีศก ภายหลังงานพระบรมศพ

เรื่องเจ้านายกำกับกระทรวงราชการ ไม่ปรากฏว่ามีมาแต่ในรัชกาล
 ที่ ๑ จึงยุติว่าพม่านั้นในรัชกาลที่ ๒ เป็นปฐม แต่เป็นแบบอย่างต่อมา
 เหตุใดจึงโปรดให้เจ้านายมีหน้าที่กำกับกระทรวงราชการ ความข้อ
 ไม่พบจดหมายเหตุที่จะถือเป็นหลักฐาน ได้แต่สันนิษฐาน ข้าพเจ้า
 เข้าใจว่าจะไปด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ประการที่ ๑ จะเป็นด้วยเมื่อ
 จัดกองทัพไปรบพม่า เมื่อปีมะเส็งเอกศก จะมีการบางอย่างไม่เป็น
 ไปได้ดังพระราชประสงค์ ด้วยข้าราชการซึ่งเป็นเจ้ากระทรวงต่าง ๆ
 หย่อนความสามารถ ทรงพระราชดำริเห็นว่า ต้องการกำลังช่วย
 คิดอ่านอุดหนุนราชการในกระทรวงนั้น ๆ จึงทรงเลือกสรรเจ้านายซึ่ง
 มีความสามารถ แต่เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยไปช่วยราชการต่าง
 กระทรวง หรือมีฉันทประการที่ ๒ ในเวลานั้นเจ้านายที่เจริญพระชนมายุ
 แลความสามารถมีหลายพระองค์ จะทรงพระราชดำริเห็นว่า ให้
 มีหน้าที่ประจำราชการอย่างใดเดี่ยบบ้าง ดีกว่าทิ้งไว้ให้อยู่เปล่า จึงทรง
 เลือกสรรเจ้านายซึ่งทรงไว้วางพระราชหฤทัยในความสามารถให้ไปช่วย
 ราชการต่างกระทรวง ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าเหตุผลที่โปรดให้เจ้านายไป
 กำกับราชการต่างกระทรวง งามจะเป็นด้วยเหตุ ๒ ประการดังกล่าว
 มา ณ ลักษณะที่เจ้านายกำกับราชการเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ นั้น พิจารณา
 ดูตามความที่ปรากฏในหนังสือเก่า ดูเป็นทำนองที่ปรึกษาของเสนาบดี
 หรือผู้เป็นหัวหน้าในกระทรวงทบวงการนั้น ๆ คือ ถ้าเจ้ากระทรวงจะทำการ
 อันใด ต้องทูลปรึกษาหารือเจ้านายซึ่งทรงกำกับราชการกระทรวงนั้น

ก่อน ส่วนกระแด้พระราชนัดดา^๑ ก็ทรงปรึกษาเจ้านายผู้กำกับ
 กระทรวงนั้นด้วยเหมือนกัน เข้าใจว่าลักษณะการกำกับเป็นเช่นกต่าง^๒
 หนึ่งราชการต่าง ๆ เมื่อในรัชกาลที่ ๒ นั้น ตามความที่ข้าพเจ้า
 ได้สดับจากผู้หลักผู้ใหญ่เล่าหลายปาก ยุติต้องกันว่า เมื่อกรมพระ
 ราชวังบวรสถานมงคลยังมีพระชนม์อยู่ ได้ด็จลงมาช่วยดูแลราชการ
 ต่างพระเนตรพระกรรณเสมอ เวลาได้ด็จลงมาประทับที่โรงละครข้าง
 ด้านตะวันตกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม^๓ เพราะฉะนั้นจึงเห็นว่า ถ้าหาก
 ว่ามี ตำแหน่ง ซึ่ง ควร เรียกว่า ผู้สำเร็จ ราชการ ต่าง พระเนตร พระกรรณ
 อย่างเรียกในพระราชพงษาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์^๔ ก็คือ กรม
 พระราชวังบวร ฯ ทรงบัญชาการในตำแหน่งนั้น มิใช่เจ้าฟ้ากรมหลวง
 พัททกษมนตร์ ฯ จะได้ทรงบัญชาที่ต่อเมื่อกรมพระราชวังบวรสวรรคตแล้ว
 ส่วนเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตร์นั้น ตามที่ข้าพเจ้าได้สดับมา ได้
 พระราชทานพระราชวังเดิมให้เป็นที่พักประทับจริง แต่ราชการที่ได้ทรง
 กำกับ^๕ คือ ราชการมหาดไทย แดกรมวัง ต่อเมื่อเจ้าฟ้ากรมหลวง
 พัททกษมนตร์สิ้นพระชนม์แล้ว เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณฤกษ์จึงได้ทรงกำกับ
 ราชการมหาดไทย ราชการกตาโหมนั้น ตามความที่ปรากฏใน
 หนังสือเก่าครั้งรัชกาลที่ ๒ ที่ได้พบที่เมืองนครศรีธรรมราช ทำให้
 เข้าใจว่า ทั้งเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณฤกษ์ แดกรมหมื่นศักดิพลเดชได้
 ทรงกำกับ เกี่ยวของ ราชการกตาโหม ในตอนแรกด้วยกันทั้ง ๒ พระองค์
 ส่วนกรมพระคลังนั้น ความที่ได้ทราบยุติต่อกับในหนังสือพระราช

๒ โรงละครอยู่มาจนรัชกาลที่ ๕ พังรื้อเอาที่ทำสนามหญ้าไม่ซ้ำนัก

พงษาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
 เจ้าอยู่หัวได้ทรงกำกับมาแต่แรก ตั้งแต่ยังไม่ได้รับกรม^๓ ยังมีเจ้า
 นายพระองค์อื่น^๔ ที่ทราบว่าได้กำกับราชการ แต่หาได้ตั้งไว้ใน
 พระราชพงษาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ไม่ คือ กรมหมื่นเทพพ
 ฤกดิ กับ กรมหมื่นรักษารณเรศ แต่ยังไม่ได้รับกรม (ในหนังสือเก่า
 ครึ่งบนเขียนว่าเจ้าครอกไกรสร) ได้กำกับกรมพระศุภบาลด้วยกันทั้ง ๒
 พระองค์ กรมหมื่นพิพิธภูเบนทรได้กำกับกรมเมือง นอกจากเจ้า
 นายที่ได้ออกพระนามมานี้ เห็นจะมีเจ้านายพระองค์อื่น^๕ ที่ได้
 กำกับราชการเมื่อในรัชกาลที่ ๒ แต่ข้าพเจ้าไม่พบหลักฐานที่จะแสดงได้

เรื่องทูตไปเมืองจีนครั้งที่ ๑

ณเดือน ๘ ปีมะเมียโทศก พ. ศ. ๒๓๕๓ โปรดให้ทูตานุทูตเชิญ
 พระราชดำรัสออกไปยังพระเจ้าเกียเซ็งณกรุงปักกิ่ง ทูตให้ทราบเหตุ
 ที่กรุงศรีอยุธยาเปลี่ยนรัชกาลใหม่ แด่เจริญทางพระราชไมตรีที่ได้
 มีมาแต่ก่อน ทูตานุทูตออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันพฤหัสบดี
 เดือน ๘ ขึ้น ๔ ค่ำ

^๓ มีจดหมายเหตุอาดกษณชัคเจน ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
 เจ้าอยู่หัว ได้ทรงรับกรมต่อเมื่อปีระกาเบญจศก จุติศักราช ๑๑๗๕
 พ. ศ. ๒๓๕๖

เรื่องทูตไทยไปเมืองจีน เคยมีมาแต่ครั้งพระนครสุโขไทยเป็น
 ราชธานี แต่มิมาเนื่อง ๆ ในครั้งกรุงเก่า กรุงธนบุรี ตลอดจนใน
 รัชกาลที่ ๑ เหตุที่ไทยแต่งทูตไปเมืองจีน แม้แต่โบราณมา เพราะเหตุ
 ที่ไทยกับจีนไปมาค้าขายถึงกันโดยทางทะเล ไทยได้ประโยชน์ในการค้า
 ขายกับเมืองจีนมาก จีนตั้งเป็นประเพณีให้เรือต่างประเทศทางตะวันตก
 ไปค้าขายได้แต่ที่บางเมือง คือ เมืองกึ่งตั้งเป็นต้น มิให้ไปเข้าเมืองท่า
 ที่เมืองอื่น ๆ ได้ทุกเมือง ใช้แต่เท่านั้น ชาวต่างประเทศชาติใดที่จะไป
 ค้าขาย พระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นใหญ่ของประเทศนั้น ๆ ต้องมีราชดำذنแต่
 เครื่องราชบรรณาการไปเจริญทางพระราชไมตรีต่อพระเจ้ากรุงจีน เรือ
 ของชาวประเทศนั้นจึงจะได้รับประโยชน์การค้าขายกับเมืองจีนโดยสะดวก
 ถ้าไปค้าขายแต่โดยลำพังมักถูกจีนห้าม หรือมีฉันทกถูกพวกเจ้าเมือง
 กรมการจีนกดขี่ข่มเหงต่าง ๆ อันเป็นเหตุที่ประเทศต่าง ๆ ที่ไปมา
 ค้าขายกับเมืองจีน ต้องแต่งทูตานุทูตเชิญพระราชดำذنแต่เครื่องราช
 บรรณาการไปถวายพระเจ้ากรุงจีน เมื่อฝรั่งมิไปตฤเทศเป็นต้นออกมา
 ค้าขายถึงประเทศทางตะวันออก จะไปค้าขายถึงเมืองจีนก็ต้องทำอย่าง
 เดียวกัน^๔ ทูตานุทูตที่ไปต้องไปขึ้นที่เมืองกึ่งตั้งเดินบกไปจนถึงเมือง
 ปักกิ่ง เป็นการลำบากไม่ใช่น้อย

๔ ประเพณีการค้าขายดังกล่าวมานี้ เป็นเหตุให้จีนเข้าใจไปว่า
 บรรดาเมืองที่แต่งทูตานุทูตไป ไม่ว่าชาติใดใด ย่อมเป็นเมืองขึ้นของจีน
 ความจริง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราช
 นิพนธ์พระบรมราชาธิบายไว้ ดังแจ้งอยู่ในหนังสือชุมนุมพระบรมราชา

เรื่องสถาปนากรมส้มเต็จพระพนัปปีหลวง

ถึงเดือน ๑๑ ปีมเมียโทศก โปรดให้ตั้งพระราชพิธีสถาปนาพระ
 เกียรติยศสนองพระเดชพระคุณส้มเต็จพระบรมราชชนนีพนัปปีหลวง เปน
 ส้มเต็จกรมพระอมรินทรามาตย์ มีเนื้อความปรากฏในจดหมายเหตุ
 หอองอาตักษณว่า ณวันจันทร์ชน ๓ ค่ำ เดือน ๑๑ เวลาเช้า ๖ โมง
 ๒ บาท เจ้าพนักงานกรมพระอาตักษณ กรมโหร จาฤกพระสุพรรณบัตร
 ที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ณวันศุกร์ชน ๗ ค่ำ เดือน ๑๑
 จึงเชิญพระสุพรรณบัตรชนพระเล็ดยง มีคู่แห่ แตรสังข์ เครื่องสูง
 แห่ไปที่พระมณฑปตณพระตำหนักคึก พระสังฆ ๑๕ รูปมีส้มเต็จพระ
 สังฆราชเปนนันต์สวดพระพุทธมนต์ ๓ วัน ครั้นณวันจันทร์ชน ๓๐ ค่ำ
 เดือน ๑๑ เวลาเช้าโมง ๑ กับ ๒ บาท เล็ดจตรงมูรธาภิเศก ส้มเต็จ
 พระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุ ส้มเต็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน
 พระญาณสังวร (สุก) วัดราชสิทธิ ถวายน้ำพระพุทธมนต์ พราหมณ์
 ถวายน้ำสังข์ น้ำกรดเล็จแล้ว เล็ดจออกมาถวายเข้าสังฆ์ พระสังฆ
 ธิบายในพระบาทส้มเต็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ
 พ. ศ. ๒๔๕๗ นน

ฉันแล้วได้ฤกษ์ ๓ โมงกับ ๕ บาท ชุนดารประเสริฐ ชุนมหาดีทรี
เชิญพานพระสุพรรณบัตรเข้าไป พระอาทิตย์เป็นผู้อวยคำต่อพระหัตถ์
เจ้าฟ้ากรมหลวง อวยตราประจำที่ แล้วพระราชทานให้เลี้ยงข้าราชการ
การผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกัน

ในที่นี้ควรจะแสดงเรื่องราชินิกุลบางช้างไว้ ให้ทราบเค้ามุดเล็กน้อย
ด้วยราชินิกุลพวกนี้ เป็นราชินิกุลด้วยเป็นพระประยูรญาติของสมเด็จพระ
อมรินทราบรมราชินี ราชินิกุลบางช้าง ว่าโดยแท้ควรจัดเป็น ๒ ด้าย
คือด้ายตรงด้าย ๑ แด่ด้ายสาขาด้าย ๑

ราชินิกุลบางช้างด้ายตรงนั้น คือ ที่สืบลงมาจากสมเด็จพระรูป
ศิริโสภาค ซึ่งเป็นพระชนนีสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ส่วนเป็นพระ
ภคินีของสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี มีจำนวนชาย ๓ หญิง ๒
รวม ๕ ต่อมาเรียกในราชการว่าเจ้าคุณพระอัยกาแด่พระอัยกา เจ้า
คุณทั้ง ๕ นั้น ที่มีเชื้อด้ายสืบมาแต่ ๔ คือ

๑ เจ้าคุณหญิงทองอยู่ เป็นมารดาเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (ดั่ง) ๆ
มีแต่บุตรหญิง หมดส์กุดด้ายเจ้าคุณทองอยู่เพียงนั้น

๒ เจ้าคุณชายชูโต เป็นต้นสกุลชูโตทั้งหลาย

๓ เจ้าคุณหญิงนวด เป็นภรรยาเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุณนาค)
บุตรเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุณนาค) ซึ่งเกิดด้วยเจ้าคุณนวด มี
นามสกุลว่าบุณนาค

๕ คือเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี

๔ เจ้าคุณหญิงแก้ว เปนภรรยาพระยาสมุทรสงคราม (สอน) บุตร
ธิดาพระยาสมุทรสงคราม (สอน) ซึ่งเกิดด้วยเจ้าคุณแก้ว มีนามสกุลว่า
ณะบางช้าง

ราชินิกุลบางช้าง ด้ายดำชานหมันแต่ชั้นพระภาดาสมเด็จพระรูป
ศิริโสภาค พวกวงษ์ของพระภาดาของสมเด็จพระรูปศิริโสภาค จะนับ
เปนราชินิกุลเพียงไร ข้าพเจ้าไม่มีหลักฐานที่จะชี้แจงได้

เกิดเหตุเรื่องเมืองเขมรตอน ๑

เมื่อพระมหาอุปโยราช (นักร้องคังวณ) พระองค์แก้ว แดพระยา
พระเขมร ซึ่งสมเด็จพระอุไทยราชาให้เข้ามาเฝ้าต่างตัว กذبออก
ไปในต้นปีมะเมียโทศกนั้น เปนเวลาที่กรุงเทพ ฯ คาดว่าจะมีศึกพม่ามา
อีกในไม่ช้า จึงมีศุภอักษรให้พระมหาอุปโยราชถอยออกไปถึงสมเด็จพระ

๖ มีพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราช
ทานพระราชหัตถเลขาไว้ในกระทรวงมหาดไทย เมื่อวันที่ ๙ สิงหาคม
รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ เกิดแต่เรื่องเก็บเงินค่าราชการที่เมืองสมุทรสงคราม
มีผู้บางคนว่าเปนราชินิกุลกันมาก จึงพระราชทานพระราชหัตถเลขาว่า
ให้นับแต่เฉพาะผู้ซึ่งสืบสายโลหิตโดยตรงมาแต่สมเด็จพระรูปศิริโสภาค
มหานาคนารี แต่ที่เป็นชนชั้นสูงขึ้นไป เพราะไม่เกี่ยวข้องกับปัญหาที่กราบ
บังคมทูล จึงมิได้ปรากฏพระบรมราชวินิจฉัยในพระราชหัตถเลขา
ฉบับนั้น

พระอุไทยราชา ให้เกณฑ์กองทัพเขมรเข้ามาช่วยรักษาพระนคร ดมเด็จพระ
 พระอุไทยราชาได้ทราบสารตราแล้วก็นิ่งเฉยเฉย ฝ่ายพระมหาอุปโยราช
 พระยาจักรี (แบน) พระยาตากาโหม (เมือง) พระยาสังคโลก
 ซึ่งเป็นขุนนางผู้ใหญ่ในกรุงกัมพูชา มีความนับถือข้างกรุงเทพ ฯ
 ก็น่าจะมีความผิดเกิดขึ้น จึงคิดอ่านกะเกณฑ์คนจะยกเข้ามาช่วยราช
 การตามศุภอักษร ดมเด็จพระอุไทยราชาได้ทราบความ มีความ
 โกรธแค้น จึงให้พระยาแสนทองฟ้า พระยาราชอาญา คุณกำลัง
 ไปจับพระยาจักรี (แบน) พระยาตากาโหม (เมือง) ข้าราชการ ๒ คน
 เมื่อวันศุกร์เดือน ๑๐ แรมค่ำ ๑ ปีมเมียโทศก พ.ศ. ๒๓๕๓ แต่พระยา
 สังคโลกรู้ตัวทันหนีเข้ามากรุงเทพ ฯ ได้ ทางนั้นดมเด็จพระอุไทยราชา
 บอกไปยังองค์ากุณยวน^๗ ซึ่งดำรงราชการเมืองไซ่ง่อนทาง ๑ ว่าพระยา

๗ องค์ากุณย^๘ ได้ความในหนังสือที่ครอเปิดแต่งเมื่อเป็นทูตไปเมือง
 ญวน ว่าเปนชาวเมืองมิกอ ได้อยู่กับองเชียงสือมาแต่เด็ก เมื่อ
 องเชียงสือเข้ามาอยู่เมืองไทย ก็ได้ตามเข้ามาอยู่ด้วย เมื่อองเชียงสือ
 กลับไปทำศึกต่อเอาเมืองคืน ผู้^๙ เข้มแข็งในการสงครามมีความชอบ
 เมื่อองเชียงสือได้อาณาเขตรญวนคนทั้งหมดแล้ว จึงตั้งให้เป็นผู้ดำรง
 ราชการเมืองไซ่ง่อน ชื่อที่เรียกว่าองค์ากุณย^{๑๐} เข้าใจว่าตรงกับยศ
 อย่างจีนที่เรียกว่า ไต่กุน เห็นจะได้เป็นต่อเมื่อแผ่นดินมินมาง ปราบ
 ว่าในแผ่นดินมินมางนั้น บุตรชายของตัว^{๑๑} ได้ทำการวิวาห์กับเจ้าหญิงซึ่ง
 เปนราชธิดาของพระเจ้าเวียดนามยาดอง เพราะฉะนั้น คำที่เคยได้ยิน
 ก็น่าจะมากันมาแต่ก่อนว่า พระเจ้าเวียดนามมินมางนับถือองค์ากุณยเหมือน

จักรี พระยาตากดาโหม ยุงน้องให้ขัดแขงต่ออำนาจพระเจ้ากรุงกัมพูชา
 จะทำให้เมืองเขมรแยกเป็น ๒ แผ่นดิน ขอบารมีพระเจ้ากรุงเวียดนาม
 เป็นทัพ ^๑ อีกฝ่ายหนึ่ง ^๒ สมเด็จพระอุไทยราชามีศุภอักษรตอบเข้ามายัง
 กรุงเทพ ^๓ ว่าได้เตรียมเกณฑ์กองทัพเขมรจะยกเข้ามาตามศุภ
 อักษรแล้ว พระยาจักรี พระยาตากดาโหม พระยาสังคโลก เป็น
 ขบถ ^๔ จึงต้องงดกองทัพไว้ ให้ฟ้าทดหะแดพระองค์แก้วมโไบบอก
 เป็นพยานเข้ามาด้วยอีกฉบับ ^๕ ฝ่ายพระยาเดโช (เม็ง) เมื่อได้
 ข่าวว่าเกิดเหตุเรื่องพระยาจักรี พระยาตากดาโหม ก็หนีกลับเข้ามา
 กรุงเทพ ^๖ อีก ครั้นทางกรุงเทพ ^๗ ได้ทราบศุภอักษรของสมเด็จพระอุไทย
 ราชามีมา เห็นว่าการทัพพระยาจักรี พระยาตากดาโหม แดพระยา
 สังคโลก คิดอ่านกะเกณฑ์กองทัพเอาโดยพลการนั้น ถึงแม้จะอ้าง
 ว่าทำโดยตั้งใจสำนึกคิดต่อกรุงเทพ ^๘ การที่ทำเป็นการดเมิดอำนาจ
 พระเจ้ากรุงกัมพูชา แดการยังมีได้ปรากฏว่าสมเด็จพระอุไทยราชาเอา
 ใจออกหากจากกรุงเทพ ^๙ โดยเบ็ดเผยม ไม่ประสงค์จะให้ปรากฏว่า
 กรุงเทพ ^{๑๐} เข้าข้างผู้ผิด จึงโปรดให้เอาตัวพระยาสังคโลกคุมขังไว้
 ฝ่ายข้างญวน เมื่อองค์ท่านได้รับหนังสือสมเด็จพระอุไทยราชา
 เห็นได้ทั้งที่แต่งกองทัพญวนให้ กิมเต็งกรันคุมพล ๑๐๐๐ ^{๑๑} ยกชนมาตง
 กับบิดา ^{๑๒} เดียง เห็นจะเกิดแต่เหตุทั้งปวงที่อธิบายมานั้น ^{๑๓} นัยว่าการทัพ
 ญวนคิดบุกรุกเอากรุงกัมพูชา ^{๑๔} องค์ท่านนี้เป็นต้นคิดสำคัญ ^{๑๕} ซึ่งเชื่อ
 ได้ว่าเป็นความจริง พอต้นองค์ท่านแล้ว ^{๑๖} อำนาจญวนในกรุงกัมพูชา
 ก็หย่อนลง

อยู่ที่เกาะจีน ประสงค์จะให้สมเด็จพระอุไทยราชาเข้าใจว่าญวนรับ
 เปนทัพ^{๑๑} ฝ่ายสมเด็จพระอุไทยราชาครั้นรู้ว่ากองทัพญวนขึ้นมาหนุน^{๑๒}
 หัด^{๑๓} เห็นเปนช่องที่จะตีเอาเมืองพิศบองได้ยมราช^{๑๔} เห็น^{๑๕} หรือจะเป็น
 ด้วยหวาดว่ากองทัพไทยจะยกดงไปอย่างใดอย่างหนึ่ง^{๑๖} จึงแต่งกองทัพ
 เขมรออกรักษาตามด่านทางที่ต่อแดนไทยทุกทาง แต่กองทัพญวนที่ยก
 ขึ้นมาเห็นจะไม่ได้รับคำสั่งให้ทำการรุนแรงอย่างใด ปราบ^{๑๗} ปรากฏว่าเมื่อ
 กิมเต็งกรนยกขึ้นมาถึง^{๑๘} เห็นการในกรุงกัมพูชาสงบอยู่^{๑๙} จึงมีหนังสือ^{๒๐}
 ขึ้นมาถึงพระยาอภัยภูเบศร์^{๒๑} ผู้สำเร็จราชการเมืองพิศบอง^{๒๒} ก่อน^{๒๓} นั้นมา
 ไม่ช้ากิมเต็งกรนก็เลิกทัพกลับไปเมืองไซ่ง่อน^{๒๔} ข้างกรุงเทพ ฯ เมื่อ
 ได้ทราบความตามหนังสือกิมเต็งกรน^{๒๕} ซึ่งพระยาอภัยภูเบศร์บอก^{๒๖} ดั่ง
 เข้ามา^{๒๗} จึงโปรดให้พระยาพิไชยรณฤทธิ์^{๒๘} พระอินทราชบิด^{๒๙} ดีหราช
 รองเมือง^{๓๐} หาดวงสุเรนทรนุชิต^{๓๑} คุณไพร่พลพอสมควร^{๓๒} ถือนหนังสือไป^{๓๓}
 เจรจากความเมืองกับกิมเต็งกรน^{๓๔} ครั้นออกไปถึงเมืองพิศบองได้ข่าวว่า^{๓๕}
 กิมเต็งกรนเลิกทัพกลับไปเมืองไซ่ง่อน^{๓๖} แล้ว^{๓๗} จึงพักอยู่ที่เมืองพิศบอง^{๓๘}

๘ ความในหนังสือว่าอะไรไม่ปรากฏ ดังเกิดโดยเหตุผลเข้าใจว่า
 คงจะพูดเพนทางไมตรี^๑ ทำนองว่ามิพวกขุนนางเขมรคิดร้ายต่อพระเจ้า
 กรุงกัมพูชา^๒ บอกไปยังองค์ากุน^๓ ๆ จึงให้คุมกองทัพขึ้นมาเพื่อมิให้เกิด^๔
 เหตุจลาจลขึ้นในเมืองเขมร^๕ ขอย่าให้เมืองพระตะบองเชื่อฟังอุดหนุน^๖
 พวกพระยาพระเขมรที่คิดร้ายต่อเจ้ากรุงกัมพูชา^๗ ข้าพเจ้าคาดว่าใจ^๘
 ความจะเป็นทำนอง^๙

๙ จะเป็นหนังสือเดนาบดีหรือหนังสือใครไม่ได้ความ

งานพระบรมศพ

ปี่มแมตร์คก

จุล ๑๑๗๓

พ.ศ. ๒๓๕๔

ถึงต้นปี่มแมตร์คก

จุลศักราช ๑๑๗๓

พ.ศ. ๒๓๕๔ พระเมรุมาศที่ถวายพระเพลิงพระ
บรมศพในท้องสนามหลวง ซึ่งได้โปรดให้ม็ทอง
ตราเกณฑ์หัวเมืองเอก โท ตรี จัตวา ปักษ์
ไต่ฝ้ายเหนือท่งปวง ให้จัดหาเต้าแดเครื่องสร้าง
พระเมรุตั้งเข้ามายังกรุงเทพมหานคร เจ้าพนักงาน
ได้จัดการสร้างสำเร็จในฤดูแ้งต้นปี

พระเมรุทรงนัสร้างตามแบบพระเมรุพระบรม
ศพดมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงเก่า เปนพระ
เมรุอย่างใหญ่เต็มตำรา ขนาดเต้าใหญ่สูงเด่น
หนึ่ง ซอยาวเจ็ดวา พระเมรุสูงคดคดยอด
หนึ่งตองเด่น ภายในมีพระเมรุทองอีกชั้น ๑ สูง
สิบวา ตั้งพระเบญจาทองคำรับพระบรมโกษฐ

๑ รายการพระเมรุ ข้างเจ้าพรรณาตามที่
จดไว้ในพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพ
การวงษ์ เปนแต่แก้ไขถ้อยคำบ้างเล็กน้อย

มีเมรุทิศทั้งแปดทิศ มีด้ามสร้างตามระหว่งเมรุทิศ ขึ้นใหม่ราชวัตร
 ทับปักฉัตรเงินฉัตรทองฉัตรนากดัดบักัน หลังด้ามสร้างขึ้นนอกมีโรง
 รูปสัตว์รายรอบ มีราชวัตรไม้จริงทรงเครื่อง ฉัตรเบญจรงค์ ด้อมโรง
 รูปสัตว์อีกชั้น ๑ ค่อยออกมาตั้งเด้าดอกไม้พุ่มรายรอบราชวัตรอีกชั้น ๑
 แล้วมีรหาดอกไม้ตั้งสืบสองวา ๑๖ รทา เครื่องมโหรีศพดมโกลหมโรง
 ราชว่างรทา ๑๕ โรง แดตั้งเด้าหกด้ามค่อนารทา ดวด ๔ หก ๔
 แพน ๔ มีโรงโชน โรงดกร โรงจิว ตั้งละ ๒ โรง โชนโรงใหญ่
 โรง ๑ มีต้นกัณฑ์พฤกษทั้ง ๘ ทิศ มีไม้ดอย ดวดเดว ดวดดังกา
 นอนร้านหอก ร้านคาบ คาบค้อน บ่วงพวง บ่วงเพดิง เเด่นที่หน้าไม้
 ด้ามค้อยอีกเปนหลายอย่าง โรงงานมโหรีศพครั้งนั้นปลูกตั้งแต่บ้อมมณ
 ปรการ คดอดไปถึงสะพานกรงวังน้ำ^๒ แดให้ตั้งโรงทานเลี้ยงอาหารคาว
 หวานพระ ราชทานเปน ทานแก่ไพร่ บ้านพลเมืองที่จะมาในงานพระบรมศพ
 ทั่วไป

ถึงณวันเสาร์เดือน ๖ ขึ้น ๕ ค่ำ เชิญพระบรมด้าวริกาตุแต่ใน
 พระบรมมหาราชวังตั้งกระบวนแห่ออกไปยังพระเมรุมาศ ประดิษฐาน
 บนพระเบญจาทอง พระดังษ์ราชาคณะถานานุกรมเปรียญฝ่ายคามวาสี
 อริญวาสี ๘๐ รูปเจริญพระพุทธมนต์ มีหนึ่ง จุดดอกไม้เพลิง เปนการ
 ดมโกลษพระบรมด้าวริกาตุวันหนึ่งคืนหนึ่ง ครนรุ่งขึ้นเวดาเข้าพระดังษ์
 รับพระราชทานฉนั้นแลรับพระราชทานเครื่องไทยธรรมแล้ว มิงานดมโกลษ

๒ ที่ปากตลาดเรียกว่า สะพานเลี้ยวทุกวันนี้

เวธบายทั้งทาน เวธคำจึงให้พระบรมสารีริกธาตุกลับเข้าไปในพระบรม
มหาราชวัง^๓

ครั้นรุ่งขึ้นวันขึ้น ๗ ค่ำ เชิญพระบรมศพลงมเด็จพระพุทธรเจ้า
หลวง จากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทขึ้นพระยานุมาศด้ามดำคาน พระ
ยานุมาศนั้นทำใหม่สำหรับพระบรมศพ มีภาพสองชั้น บั๊กพระมหา
เสด็จฉัตร ๘ ชั้นกับพระบรมโกษฐ์ ๕ แห่ออกประตูศรีสุนทรไปขึ้นพระ
มหาพิไชยราชรถ^๔ ที่ถนนต้นนามไชยหน้าวัดพระเชตุพน แต้นนั้นให้เป็น
กระบวนอย่างใหญ่ ชักไปถึงพระเมรุแล้ว เชิญพระบรมโกษฐ์ลง
จากพระมหาพิไชยราชรถ ทรงพระยานุมาศเข้าสู่พระเมรุด้านบูรพทิศ

๓ ประเพณีเชิญพระบรมสารีริกธาตุออกไปสมโภชที่พระเมรุก่อน
พระบรมศพ ฟังมีชนเมื่อคราวพระเมรุกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงห
นาท ด้วยเหตุอันปรากฏอยู่ในพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๑ นั้นแล้ว
นอกจากเป็นพระราชกุศล ยังเป็นประโยชน์อีกอย่างหนึ่ง ที่เหมือนกับ
ได้ซ่อมการพระเมรุที่ทำว่าเรียบร้อยแล้วหรือยัง จึงเคยเป็นธรรมเนียม
มีต่อมาในงานพระเมรุใหญ่

๔ ราชรถใหญ่สำหรับทรงพระศพมี ๒ หลัง เรียกว่า มหาพิไชย
ราชรถ หลัง ๑ เวชยันตราชรถ หลัง ๑ ข้างเจ้าเข้าใจว่าหลัง ๑ สร้าง
ขึ้นเมื่องานถวายพระเพลิงพระอัฐิสมเด็จพระปฐมบรมวงศ์ เมื่อใน
รัชกาลที่ ๑ อีกหลัง ๑ เห็นจะสร้างขึ้นเมื่องานพระศพสมเด็จพระที่นั่ง
ซึ่งทำเมื่อในรัชกาลที่ ๑ พร้อมกันทั้ง ๒ พระองค์ ที่ว่าเป็นการคาดคะ
เนไม่มีจดหมายเหตุบอกไว้ในที่อื่น

ให้เวียนพระเมรุโดยอุตราวัฏฏ์สามรอบ แล้วเชิญพระบรมโกศ^๕ขึ้นบน
 เก้าอี้บันไดนาถอย่างกรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงคิดขึ้นใหม่ แต่ก่อน
 ใช้เป็นไม้ต้มตุ๋นไม่ดีเหมือนเก้าอี้บันไดนาถ จึงเป็นแบบอย่างมาจนทุก
 วัน^๕ ขึ้นช่อกว่านเก้าอี้เลื่อนขึ้นไปสู่ดุน^๕บันไดนาถ แล้วเจ้าพนักงาน
 กรมภูษามาตาเลื่อนพระบรมโกศ^๕ไปประดิษฐานเหนือพระเบญจาทองกาย
 ไต้พระมหาเศวตฉัตรในพระเมรุทอง ตั้งเครื่องสูงและเครื่องราชูประโศก
 พร้อมตามราชพิธีเรียบร้อยแล้ว พระสังฆราชาคณะถานุกรมลำดับปกรณ์
 แดพระสังฆสวดพระอภิธรรมที่เมรุทิศทั้งสี่ เป็นพระสังฆประจำสวด
 ๒๔ รูป ถวายไตรจักรเครื่องบริวารไทยธรรมแก่พระสังฆราชาคณะ
 ถานุกรมเปรียญเจ้าอธิการพระสังฆอันดับในพระนครนอกพระนครแต่หัว
 เมือง เป็นจำนวนพระสังฆหมื่นเศษ ครั้นเวลาย่ำพระบาทสมเด็จพระเจ้า
 อยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินออกทรงปฏิบัติพระสังฆ^๕ ๆ ทำวัตรกิจเสร็จแล้ว
 ลำดับปกรณ์ แล้วเสด็จไปประทับทรงลำดับพระธรรมเทศนาณพระที่นั่งทรง
 ธรรม ครั้นเวลาย่ำเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปในพระเมรุ ทรงบำเพ็ญ
 พระราชกุศลแล้วเสด็จออกประทับพาด้านามมวญ มีพระราชดำรัสสั่งให้
 ทิ้งทานทั้งแปดทิศ แล้วทรงโปรยเมล็ดกัณฑ์พฤกษ์แหวนนาคากนกทอง
 เงิน แดพระราชทานเงินตราผ้าเสื้อแก่คนสูงอายุ ๗๐ ปีขึ้นไปทุกคนทั่ว
 กัน ที่สนามหน้าพลับพลา^๕นั้นมีการเล่นต่าง ๆ ครั้นเวลาย่ำมีหนึ่ง
 รอบพระเมรุสิบสองโรง จุดดอกไม้พุ่ม รथाใหญ่ กับดอกไม้เพลิง
 ต่าง ๆ เมื่อจุดเสร็จแล้วรथाใหญ่จึงได้จุดตามผ้ามีเพลิงแล้วเป็นที่สุด

แล้วจุดดอกไม้พุ่มรอบพระเมรุอีกคราว ๑ ตามประเพณีการพระบรมศพ
 ครันดอกไม้เพลิงจุดเสร็จแล้ว จึงเสด็จพระราชดำเนินกลับยังพระราชวัง
 ครันเดือน ๖ ขึ้น ๓๓ ค่ำ งานส่นโกศพระบรมศพครบเจ็ดวัน
 เจ็ดคืนแล้ว เวดabayพระบาทส่นเด็จพระเจ้าอยู่หัว กับส่นเด็จพระ
 อนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระราชวงษานุวงษ์ฝ่ายหน้า
 ฝ่ายใน เสด็จขึ้น ท้าวพระยาประเทศราช ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย
 พร้อมกันถวายพระเพลิงพระบรมศพเสร็จ รุ่งขึ้นเชิญพระบรมอัฐิ
 ประดิษฐานในพระโกศสูงตงยาราชาวดี แล้วเชิญพระอังคารขึ้นสู่พระ
 ยานุมาค์ ตั้งกระบวนแห่ทางประตูพระเมรุด้านตะวันตก ออกประตู
 ท้าพระ ทรงเรือพระที่นั่งกิ่ง กระบวนแห่เรือตงเรือข้าราชการเป่นอันมาก
 ไปดอยพระอังคารที่หน้าวัดประทุมคงคา ส่นพระบรมอัฐินั้นประดิษฐาน
 ไว้ที่พระเมรุ มิ่งงานส่นโกศพระบรมอัฐิอีกสามวันสามคืน ครันเดือน ๖
 แรม ๒ ค่ำ จึงเชิญพระบรมอัฐิขึ้นพระราชนทรยาน ตั้งกระบวนแห่
 แต่ประตูพระเมรุด้านตะวันออก เข้าสู่พระบรมมหาราชวัง ประดิษฐาน
 ไว้บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มีการส่นโกศทรงบำเพ็ญพระราชกุศล
 อีกสี่วันสี่คืน เป่นการบเจ็ดวันเจ็ดคืน แล้วจึงเชิญพระบรมอัฐิ
 ประดิษฐานไว้ในหอพระธาตุมณเฑียร

เรื่องจัดการปกครองหัวเมืองปักษ์ใต้

เมืองานพระบรมศพ ผู้ว่าราชการหัวเมืองใหญ่่น้อยเข้ามาถวาย
พระเพลิงพระบรมศพตามประเพณี ความปรากฏในหนังสือเก่า เรื่อง
ตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช แด่หนังสือพงษาวดารเมืองสงขลา ๕ ว่า
เมืองานพระบรมศพแล้ว เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พัฒน์) กราบ
บังคมทูลว่า มีความชราทุพพลภาพ ขอพระราชทานพระบรมราชา
นุญาตออกจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการเมืองนคร ฯ จึงทรงพระกรุณา
โปรดเลื่อนเจ้าพระยานคร ฯ (พัฒน์) ขึ้นเป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี
ทำนองเป็นจางวางผู้กำกับราชการ แด่ทรงตั้งพระบริรักษ์ภูเบศร์
(น้อย) บุตรเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (พัฒน์) เป็นพระยาศรีธรรมมา
โลกราช ตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อเดือน ๘

๕ หนังสือพงษาวดารเมืองสงขลา พระยาวิเชียรคีรี (ชม) พง
แต่่งเมื่อในรัชกาลที่ ๕ เป็นพงษาวดารดังกุณณะสงขลามากกว่าพงษาวดาร
เมือง สอบดูพออาไ้รยเคำเรื่องได้บ้าง แต่มีที่พลาดหลายแห่ง
ความที่ข้าพเจ้าก่่าวอ้างถึงพงษาวดารเมืองสงขลาต้องใช้ความถี่ถ้วน
ประกอบ

ปิ่นแมตริศก จุติศักราช ๑๑๗๓ พ. ศ. ๒๓๕๔ อนึ่งเข้าใจว่าในปลายรัชกาล
ที่ ๑ หรือต้นรัชกาลที่ ๒ นั้นเจ้าพระยาสังฆดา (บุญอยู่) ถึงอสัญกรรม
จึงทรงตั้งหลวงฤทธิชัยเวร (จิ่ง) หาดานเจ้าพระยาสังฆดา เป็นบุตร
พระอนันตสมบัติ เป็นพระยาวิเศษภักดี ผู้ว่าราชการเมืองสังฆดาด้วย
เรื่องราวในพระราชพงษาวดารทั้งรัชกาลที่ ๒ แดรัชกาลที่ ๓ มีเรื่องเนื่อง
ด้วยเมืองนครศรีธรรมราช แต่เมืองสังฆดาหายตอน ควรจะเล่าเรื่อง
หัวเมืองปักษ์ใต้ย่อนถอยหลังขึ้นไปไว้ตรงนี้เล็กน้อย ผู้อ่านจะได้เข้าใจ
ชัดเจนขึ้น คือ:—

เมื่อเจ้านคร* ๑ ตั้งตัวเป็นอิสระ ในสมัยเมื่อเดียกรุงเก่าแก่พม่า
ซำคัก หัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตะวันตก ว่าโดยย่อ คือหัวเมืองที่จัดเป็น
มณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลภูเก็ต มณฑลชุมพร ทุกวันนี้ อยู่ใน

๖ พระยานคร ๑ (น้อย) นี้ ภายหลังได้เป็นเจ้าพระยา มีอำนาจ
ชือเสียงยิ่งกว่าผู้สำเร็จราชการเมืองนคร ๑ คนอื่น ๆ ทั้งสิ้น บางที่จะ
เป็นเพราะเหตุนี้ หรือบางที่จะอาศัยรากฐานซึ่งเป็นความจริง จึง
เข้าใจกันโดยมาก ดังปรากฏอยู่ในหนังสือพระราชวิจารณ์หน้า ๕๘ แม้
จนถึงเบอร้องอังกฤษ ก็ได้แต่งไว้ในหนังสือแต่เมื่อรัชกาลที่ ๓ ว่าเป็นลูก
เธอพระเจ้ากรุงธนบุรี หาใช่บุตรเจ้าพระยานคร ๑ (พัฒน์) ไม่ เรื่อง
ที่ปรากฏมานั้น เจ้านคร ๑ ถวายธิดาทำราชการฝ่ายในครั้งกรุงธน
บุรีคน ๑ ชื่อเจ้าจอมมารดาฉิม ซึ่งเป็นมารดาพระพงษ์นรินทร์ พระ
อินทรอภัย มีน้องสาวเข้าไปอยู่ฝ่ายในด้วยอีกคน ๑ จะชื่อไรไม่ปรากฏ
ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารแต่ว่า เมื่อปีวอกอัฐศก จุติศักราช

อาณาเขตรของเจ้านคร ฯ จนถึงปีฉลูเอกศก จุติศักราช ๓๓๓๑
 พ. ศ. ๒๓๑๒ พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ตั้งยกกองทัพหลวงลงไปตีได้เมือง
 นครศรีธรรมราชแต่จับได้ตัวเจ้านคร ฯ แต่ทรงพระราชดำริเห็นว่า
 เจ้านคร ฯ ไม่ได้เป็นชนกศกร้าย เพราะต่างคนต่างตั้งตัวในเวดบ้าน
 เมืองเป็นญาติยังไม่เคยเป็นเจ้าเป็นข้ากัน จะเอาโทษเจ้านคร ฯ หา
 ควรไม่ จึงเป็นแต่ให้ดดยศเจ้านคร ฯ ลงเป็นเพียงพระยา แต่เอาตัว
 เข้ามาไว้ในกรุงธนบุรี ทางนั้นให้เจ้านราธิวาสรักษาเมืองอยู่สำเร็จ
 ราชการ เจ้านราธิวาสรักษาเมืองนคร ฯ อยู่ได้ ๗ ปีถึงปีราไถยใน
 ปีวอกอัฐศก จุติศักราช ๓๓๓๘ พ. ศ. ๒๓๑๙ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงทรง
 ตั้งพระยานคร ฯ ให้ก่ดบมัยศชนเป็นพระเจ้านครศรีธรรมราช เทียบยศ
 อย่างเจ้าประเทศราชชั้นสูง ตั้งเสนาบดีได้เหมือนพระเจ้ากรุงกัมพูชา
 แล้วให้ก่ดบออกไปครองเมืองนครศรีธรรมราชตั้งเก่า เมื่อปีวอกอัฐศกนั้น

๓๓๓๘ เจ้าพระยาพิไชยราชา ผู้สำเร็จราชการเมืองสุวรรณโคตมมา
 กรุงธนบุรี แต่งเก่าแก่เข้าไปขอขมาเจ้านคร ฯ ผู้เป็นน้องเจ้าจอมมารดา
 นิมน พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระพิโรธ ถึงให้ตั้งพระราชอาญา
 ประหารชีวิตเจ้าพระยาพิไชยราชา ครั้นต่อมาในปีลาภรัชกาลกรุงธน
 บุรีหรือเมื่อในปีแรกรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ตั้งเจ้าจอม
 มารดา นิมน แก่เจ้าพระยานคร ฯ (พัฒน์) เข้าใจกันว่า เวदानัน
 พอตงครรถกับพระเจ้ากรุงธนบุรีติดไป จึงเป็นเหตุให้เชื่อกันว่า พระยา
 นคร ฯ (น้อย) เป็นลูกเรือของพระเจ้ากรุงธนบุรี

ได้ความในหนังสือฉบับดังกล่าวนี้ ๕๕ เจ้านคร ๕ ยกเหตุอันเป็นความชอบ
ของเจ้านคร ๕ ๓ ข้อ คือ :—

ข้อ ๑ ว่าเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าข้าศึก ๕ เจ้านคร ๕
ตั้งตัวเป็นใหญ่ครองเมืองนครศรีธรรมราชอยู่นั้น ๕ พวกแขกยกกองทัพ
เข้ามาตีเมืองนครศรีธรรมราช ๕ เจ้านคร ๕ คอด้มีไชยชนะ ๕ รักษา
เมืองนครศรีธรรมราชให้คงอยู่แก่ไทย ๕ มีให้ตกไปเป็นเมืองของพวกเขา
๕ แยกข้าศึกได้ ๕

ข้อ ๒ ว่าเมื่อเจ้านคร ๕ เข้ามาอยู่ในกรุงธนบุรี ๕ ได้มีความดีความ
กิตติโดยได้ตั้งในงานพระราชสงครามมีบำเหน็จความชอบ ๕ ครั้นจะโปรด
ให้มียศบันดาศักดิ์อยู่ในกรุงธนบุรี ๕ สมพดบ่าวไพร่ซึ่งเป็นกำลังของ
เจ้านคร ๕ ก็อยู่ในเมืองนครศรีธรรมราชโดยมาก ๕ มีอยู่ในกรุงธนบุรี
เพียง ๒๐ คน ๓๐ คน น้อยนัก ๕

ข้อ ๓ แด่ความที่ทรงไว้วางพระไทยในเจ้านคร ๕ ด้วยคิดว่า
ได้ถวายทำราชการฝ่ายในก็มีลูกเธอแล้ว ๕ จึงโปรดให้เจ้านคร ๕ กลับ
ออกไปครองเมืองนครศรีธรรมราช ๕

* เจ้านครเห็นจะเป็นเชื้อสายชาวนครศรีธรรมราช ๕ พิจารณาตาม
ประกาศพิชิตกรุงศรีเมืองนคร ๕ เข้าใจว่าขอตัวจะขอ “หนู” ๕ เข้าไปถวาย
ตัวทำราชการครั้งกรุงเก่า ๕ ได้เป็นที่หลวงดีทินายเวรมหาดเล็ก แล้ว
ได้เลื่อนเป็นปลัดเมืองนครศรีธรรมราช ๕ เมื่อกรุงเก่าเสียแก่พม่าข้าศึกนั้น ๕
ตำแหน่งพระยานคร ๕ วางอยู่ ๕ หลวงนายดีทิปปลัดจึงตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า
ครองอาณาเขตนครศรีธรรมราช ๕ จึงเรียกกันว่าเจ้านคร ๕

ได้ความในกฎรับสั่งของพระเจ้ากรุงธนบุรีซึ่งกล่าวมานั้นแปลออกมา
 ไปอีกข้อ ๑ ว่าเมืองแขก คือ เมืองไทรบุรี แดเมืองปัตตานี ซึ่งเคย
 ขึ้นกรุงศรีอยุธยาแต่ก่อน ยังไม่ได้มาอ่อนน้อม ให้เจ้านคร ฯ
 คิดอ่านให้ ไปยืมเงินเมืองท่ง ๒ ๗ สำหรับที่จะขอเครื่องดำตราวุธ
 เมืองตะ ๑,๐๐๐ ๗ ดองใจพระยาไทโร พระยาปัตตานีดูว่าจะทำ
 ประการใด ความข้อนี้ไม่พบจดหมายเหตุว่าเจ้านคร ฯ ได้ไปทำอย่างไร
 แต่พิเคราะห์ตามเหตุการณ์ที่ในภายหลัง เชื่อได้ว่าทั้งพระยาไทโรแด
 พระยาปัตตานี ไม่ยอมให้ยืมเงิน ๑,๐๐๐ ๗ แต่จะเป็นเพราะคำที่ตอบ
 มาไม่พูดจาทำทายเป็นเหตุหรือ หรือจะเป็นเพราะพระเจ้ากรุงธนบุรียังคิด
 การศึกสงครามทางอื่นอยู่ ทั้งเมืองไทรแดเมืองปัตตานี ไม่ได้ยอม
 ขึ้นพระเจ้ากรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ไม่ได้ให้กองทัพลงไปปราบ
 ปราบจนตลอดรัชกาล ส่วนเจ้านคร ฯ ที่ได้ก่อกบฏออกไปครองเมืองเมื่อ
 ครึ่งกรุงธนบุรีนั้น มีจดหมายเหตุปรากฏว่า หัวเมืองซึ่งเคยเป็นอาณา
 เขตของเจ้านคร ฯ ครึ่งต้งคองเป็นอิสระ พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้
 แยกกลับมาเป็นหัวเมืองขึ้นกรุงธนบุรีหมด เจ้านคร ฯ คงได้วังก้าว
 อยู่แต่ในเขตเมืองนครศรีธรรมราชเดิม ฝ่ายเหนือชนมাজัดเมืองไชยา
 ฝ่ายใต้ลงไปจดแดนเมืองพัทลุงแดเมืองสงขลา แต่ด้านตะวันออกตะวันตก
 เขตเมืองนคร ฯ จดท่ง ๒ ด้าน

๗ ดูกเขตทักถาวรทรง คือ พระพงษ์นรินทร์ แต่ในหนังสือเก่า
 เขียนนครราชสีมาที่ ๒ ได้พบที่เมืองนครศรีธรรมราช เขียนว่าพระพงษ์
 อามรินทร์ ต้องกันหลายฉบับ

ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร เมื่อปีมโรงฉก จุศ
 ศักราช ๑๑๔๖ พ. ศ. ๒๓๒๗ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
 ทรงพระราชดำริเห็นว่าเจ้านคร ฯ แก่ชราฟันเพี้ยน แดพระเจ้ากรุง
 ขนบุรีได้ตั้งแต่งให้มียศศักดิ์ติดประเพณีเหลือเกินนัก จึงโปรดให้เรียก
 ศักดิ์กลับเข้ามาอยู่กรุงเทพ ฯ อย่างเดิม ทรงตั้งเจ้า (พัฒน์) เมืองนคร
 ศักรวรรมา ซึ่งเปนบุตรเขยแด่เปนอุปราชของเจ้านคร ฯ แต่ครั้งตั้งตัว
 เปนอิสระ ให้เปนเจ้าพระยาจักรีศรีอมรมาศไศกราช ผู้สำเร็จราชการเมือง
 นครศรีธรรมราช ความปรากฏในหนังสืออุฎฐาธิบายว่า ให้เมืองสงขลา
 กลับมาเป็นเมืองขึ้นนครศรีธรรมราช แดว่าเมืองนครศรีธรรมราช
 คือกิตติเขตแดนกับหัวเมืองแขก ให้เจ้าพระยาหนคร ฯ คอยสืบสวนระวัง
 การงาน อย่าให้พวกแขกกำเริบเข้ามาย้ายพระราชอาณาจักรได้ แต่
 หัวเมืองอื่นหาได้กล่าวถึงไม่ จึงเข้าใจว่าเมืองพัทลุง เมืองไชยา เมือง
 ชุมพร คงเป็นหัวเมืองขึ้นตรงต่อกรุงเทพ ฯ ส่วนหัวเมืองฝ่ายซ้าย
 ทเด้นนอก เหนือเขตเมืองนครศรีธรรมราชขึ้นไป คือ เมืองภูเก็ต
 เมืองถลาง เมืองตะกั่วป่า เมืองตะกั่วทุ่ง & เมืองนี้ ปรากฏใน
 พงษาวดารเมืองถลางว่า โปรดให้มิช้านวดกรุงเทพ ฯ ออกไปกำกับ
 ทำนองอย่างตำแหน่งสมุหนเทศาภิบาลทุกวันนี้ ด้วยหัวเมืองทางนั้นเป็น
 หน้าด่านใกล้แดนพม่า ชื่อช้านวดที่ออกไปกำกับหัวเมืองฝ่ายตะวันตก
 ปรากฏว่าพระยาราชนารถคน ๑ พระยาธรรมไตรโลก คน ๑ แดเจ้า
 พระยาศรีนทรราชา คน ๑ แต่ผู้ใดจะไปก่อนหลังแดจะมดัดเปลี่ยนหรือ
 เดือนยี่ขึ้นในคนเดียวกันอย่างไรไม่แน่ แต่ทราบได้ว่าเมื่อเจ้าพระยา

สุรินทราชาได้เป็นผู้กำกับมณฑลหัวเมืองฝ่ายตะวันตกนั้น ก่อนปีฉลู

เบญจศก จุติศักราช ๑๑๕๕ พ. ศ. ๒๓๓๖

เมื่อปีมเสงต์ปศศก จุติศักราช ๑๑๕๗ พ. ศ. ๒๓๓๘ พระเจ้าอังวะ
 ประคองยกกองทัพใหญ่เข้ามาตีเมืองไทย กองทัพพม่าที่ยกเข้ามาคราวนั้น
 จำนวนพลแสนสามหมื่นเศษ ยกมาทุกทางที่จะมาได้ ล้วนช้าง
 หัวเมืองบักขะไต่ฝ่ายตะวันตก พม่ายกกองทัพมาเป็น ๒ กอง กอง ๑
 ตีเมืองตะกั่วป่าตะกั่วทุ่งได้แล้ว ยกเลยลงไปตีเมืองถลาง ท้าวเทพ
 ตัศรี ท้าวศรีสุนทร รักษาเมืองถลางไว้ได้ กองทัพพม่าอีกกอง ๑
 ยกมาตีเมืองระนอง เมืองกระบุรี ซึ่งเป็นหัวเมืองชนเมืองชุมพร แล้ว
 ข้ามมาตีได้เมืองชุมพร เมืองไชยา แด่เมืองนครศรีธรรมราช ครั้น
 กองทัพหัตถ์ทางกรุงเทพ ฯ ยกไปต่อสู้กองทัพที่พระเจ้าประคองยกเป็นทัพ
 หัตถ์มาทางลาดหญ้าแขวงเมืองกาญจนบุรี ตีกองทัพพม่าแตกยับเยิน
 ไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงมีรับสั่งให้กรม
 พระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เสด็จยกกองทัพลงไปปราบปรามพม่า
 ที่มาตีหัวเมืองทางแคว้นมลายู เมื่อตีทัพพม่าแตกหนีกลับไปหมดแล้ว
 กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จลงไปประทับอยู่ที่เมืองสงขลา จึงให้
 ข้าราชการเชิญกระแด้งรับสั่งออกไปยังหัวเมืองแขกคือ เมืองปัตตานี เมือง
 ไทรบุรี เมืองตรังกานู ให้มายอมเป็นเมืองขึ้นดังแต่ก่อน พระยา

๘ ตามความในหนังสือพงษาวดารเมืองตรังกานู เมืองกदनตัน
 ว่า เดิมเมืองตรังกานูร้างอยู่ เมืองกदनตันเป็นเมืองชนเมืองปัตตานี
 มาในราวครึ่งกรุงธนบุรีเอง ตัวพม่าไซคน ๑ เป็นเชื้อสายพระยา

บัณฑิตนั้นไม่ยอมมาชน กรมพระราชวังบวรฯ จึงมีรับสั่งให้กองทัพ
 ไทยยกออกไปตีได้เมืองบัณฑิต กวาดครอบครัวแตกเก็บเครื่องศาสตราวุธ
 มาได้เป็นอันมาก เมื่อชาวกองทัพไทยตีได้เมืองบัณฑิต ปราบ
 ออกไปถึงเมืองไทรบุรี แต่เมืองตรังกานู พระยาไทรบุรี (อับดุลละ
 โมกฤษัมชะ) แดพระยาตรังกานู (มาไซ) ต่างเกรงพระเดชานุภาพ จึงมา
 ยอมอ่อนน้อมขึ้นต่อกรุงเทพ ฯ โดยดี กรมพระราชวังบวรฯ ก็โปรด
 ให้คงเป็นเมืองประเทศราชถวายต้นไม้ทองเงินอยู่ทั้ง ๓ เมือง แต่ส่วน
 เมืองบัณฑิตนั้น ตัวพระยาบัณฑิตผู้ทขัดขวางจะหลบหลีกตายไปอย่าง
 ไร หรือว่าจับตัวได้ ชื่อนี้ไม่แน่ แต่มีหลักฐานเชื่อได้ว่า เมื่อตีได้
 เมืองบัณฑิตครั้งนั้นแล้ว กรมพระราชวังบวรฯ ทรงตั้งแขกคน ๑ ซึ่ง
 มีความเฉลียวฉลาดให้เป็นพระยาบัณฑิตต่อมา แต่ในคราวที่เมือง
 บัณฑิตครั้งนั้น หดวงสุวรรณคีรีสมบัติ (บุญอยู่) ผู้ว่าราชการเมือง
 ดังตามมีความชอบ จึงทรงพระกรุณาโปรดเลื่อนยศขึ้นเป็นพระยา
 สุวรรณคีรีสมบัติ แดทรงตั้งนายบุญเฮี้ยวผู้น้อง เป็นพระอนันตสมบัติ
 บัณฑิตไปได้นองต่างเจ้าเมืองยะโฮเป็นภรรยา เจ้าเมืองยะโฮรักใคร่
 จึงให้กำลังแก่ตัวลงมาไซให้มาตั้งเมืองตรังกานูขึ้น ครั้นพระยาตรังกานู
 (มาไซ) มีกำลังมากขึ้น จึงชิงได้เมืองกัตตันไปเป็นเมืองขึ้นเมือง
 ตรังกานู ด้วยเหตุนี้ จึงปรากฏในกฎรับสั่งพระเจ้ากรุงธนบุรีครั้งตั้งเจ้า
 เกรร ฯ ว่าให้ไปว่ากล่าวแต่แก่เมืองไทรบุรี แต่เมืองบัณฑิต ซึ่งเป็น
 เมืองใหญ่มาแต่ครั้งกรุงเก่าแต่ ๒ เมือง

ผู้ช่วยราชการ แต่ให้เมืองสงขลาตั้งขึ้นอยู่แก่เมืองนครศรีธรรมราช
ตามเดิม

เรื่องหัวเมืองปัตตานี ในรัชกาลที่ ๑ ที่ปรากฏในหนังสือพระราช
พงษาวดารต่อมา มีเนื้อความเคลือบคลุมเป็นข้อสงสัยแตกต่างกับ
หนังสือพงษาวดารเมืองสงขลาอยู่ตอน ๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดาร
ว่าเมื่อปีระกาเอกศก จุติศักราช ๑๑๕๑ พ. ศ. ๒๓๓๒ องค์เชียงตุง
เมื่อยังเป็นเจ้าอนันต กัมไบบอกเข้ามากราบบังคมทูลว่า ราชยาเมือง
ปัตตานีมีหนังสือให้ทูตถือไปถึงองค์เชียงตุง ชวนให้ยกกองทัพเข้ามา
มาตีกรุงเทพฯ พร้อมกันกับราชยาปัตตานีจะยกกองทัพขึ้นมาอีกทาง ๑ องค์
เชียงตุงส่งหนังสือราชยาปัตตานีเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย จึงโปรดให้
พระยาตากโหมราชเสนา ยกกองทัพลงไปตีเมืองปัตตานี จับได้ตัวราชยา
ปัตตานีเอามาจำคุกไว้ ณ กรุงเทพฯ ๑ ต่อมาอีก ๒ ปี ถึงปีกุนทรศก
จุติศักราช ๑๑๕๓ พ. ศ. ๒๓๓๔ ว่ามีแขกเซยะอยู่นอกพระราชอาณาเขต
ยกกองทัพเรือเข้ามาตีเมืองสงขลา เจ้าเมืองกรมการผู้พวกแขกเซยะ
เข้าสู้ไม่ได้ ต้องหนีไปเมืองพัทลุง เจ้าพระยานครฯ (พัฒน์) ยกกอง
ทัพเมืองนครไปตีพวกแขกเซยะแตกพ่ายไป แต่ในหนังสือพงษาวดาร
เมืองสงขลาเรื่องราวเมืองปัตตานีเป็นขบถ กล่าวถึงปีกุนทรศก จุติ
ศักราช ๑๑๕๓ พ. ศ. ๒๓๓๔ (ตรงกับที่กล่าวในพระราชพงษาวดาร ว่า
แขกเซยะยกกองทัพมาตีเมืองสงขลา) ว่ามีโต๊ะชาห์ยัด มาแต่อินเดีย

๕ ผู้ที่เรียกว่า ชาห์ยัด หมายความว่า เป็นเชื้อสายสืบมาแต่พระ
มหารัชมัด

ดำแดงคนว่าเป็นผู้วิเศษรู้เวทมนต์และวิชาการต่าง ๆ จนผู้คนในเมือง
 บัณฑิตานันท์นับถือเป็นอย่างยิ่งมาก โศกโศกหัยคคบคิดกับพระยา (รายา) บัณฑิตานันท์
 ยกกองทัพขึ้นมาตีเมืองสงขลา เจ้าพระยานคร ฯ (พัฒน์) พระยาส่ง
 ขด (บุญอยู่) ยกกองทัพเมืองนคร ฯ เมืองสงขลา ไปตีกองทัพเมือง
 บัณฑิตานันท์แตกไปจากเมืองสงขลาแล้ว พระยาส่งขดยกตามลงไปตีได้
 เมืองบัณฑิตานันท์ก่อน กองทัพกรุงเทพ ฯ จึงยกออกไปถึง ในคราวนั้น
 เมื่อเสร็จศึกแล้ว เจ้าพระยานคร ฯ (พัฒน์) กับพระยาส่งขด (บุญอยู่)
 เกิดอริกันขึ้น ถึงกราบทูลฟ้องร้องกัน ทรงพระราชดำริเห็นว่า
 พระยาส่งขด (บุญอยู่) มีความชอบ จึงทรงพระกรุณาโปรดให้เลื่อน
 ยศพระยาส่งขด (บุญอยู่) ขึ้นเป็นเจ้าพระยาอินทศิรี ฯ ให้ยกเมือง
 สงขลา มาขึ้นตรงต่อกรุงเทพ ฯ แต่ให้กำกับหัวเมืองแขกด้วย ได้ความ
 ตามหนังสือพงษาวดารเมืองสงขลา ดังนี้ ข้าพเจ้าพิจารณาเห็นเรื่องราว
 ที่แตกต่างกันตอนนั้น ไม่สมควร เหตุที่ทั้งท้าวในหนังสือพระราช
 พงษาวดาร แลหนังสือพงษาวดารเมืองสงขลา แต่มีเหตุฐานความ
 จริงอยู่ ๒ ข้อ คือ ข้อ ๑ เมื่อในรัชกาลที่ ๑ พระยาบัณฑิตานันท์เป็นชนก
 ข้อ ๒ ได้โปรดเลื่อนยศพระยาส่งขด (บุญอยู่) ขึ้นเป็นเจ้าพระยา ยก
 เมืองสงขลาขึ้นเป็นเมืองโทขึ้นกรุงเทพ ฯ ได้กำกับหัวเมืองแขกชายทะเล
 หน้าในมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ จึงเป็นเหตุให้ข้าพเจ้าตั้งขึ้นเห็นว่า เรื่อง
 ที่จริงในตอนนั้นจะเป็นดังกล่าวต่อไปนี้ คือ:—

ในปีใดปีหนึ่งระหว่างปีระกาเอกศก จุติศักราช ๑๑๕๑ พ.ศ. ๒๓๓๒
 กับปีกุนทรศก จุติศักราช ๑๑๕๓ พ.ศ. ๒๓๓๔ มีโศกโศกหัยเข้ามาจาก

ต่างประเทศ มาดำแดงตนว่าเป็นผู้วิเศษ จนพวกแซกชาวเมืองปัตตานี
พากันเชื่อถือเป็นอันมาก ราชยาเมืองปัตตานีซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ
ได้ทรงตั้งไว้ ได้โศกสาหัสคั่นเป็นต้นคิดจึงก่อการขับถ ชักชวนพวก
แซกสดุดซึ่งอยู่นอกพระราชอาณาเขต ล้มทับกับแซกเมืองปัตตานียก
กองทัพขึ้นมาตีเมืองสงขลา แดแต่งคนให้ไปชวนองเชียงสือ ให้ยก
กองทัพญวนขึ้นมาตีทางควนออกอีกทาง ๑ แต่องเชียงสือไม่เข้าด้วย
เมื่อราชยาเมืองปัตตานียกกองทัพมาถึงเมืองสงขลา พระยาสงขลา
(บุญอยู่) มีกำลังไม่พอต้านทานทัพแซก จึงหลบถอยขึ้นมาอาศัย
เมืองพัทลุง ครั้นเจ้าพระยาบวร ฯ (พัฒน์) ยกกองทัพเมืองนครศรี
ธรรมราชลงไปถึง กองทัพเมืองนครศรีธรรมราช แดเมืองสงขลา จึง
ช่วยกันระดมตีกองทัพเมืองปัตตานีแตก แดพระยาสงขลาติดตามลง
ไปตีได้เมืองปัตตานี จับได้ตัวราชยาเมืองปัตตานีส่งเข้ามากรุงเทพ ฯ
เหตุด้วยพระยาสงขลา (บุญอยู่) มีความชอบเมื่อยกตามลงไปตีได้เมือง
ปัตตานี ประกอบกับกระแสพระราชดำริห์ ว่าเมืองนครเมืองเดียว
กำกับหัวเมืองแซกทั้งห้าหน้าใน ดูแฉะวังเหตุการณ์ไม่ได้ทวงถึง
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงทรงพระกรุณาโปรดเลื่อน
ยศพระยาสงขลา (บุญอยู่) ขึ้นเป็นเจ้าพระยาสงขลา ให้เมืองสงขลา
มาขึ้นตรงต่อกรุงเทพ ฯ แดให้กำกับหัวเมืองแซกข้างทเดหน้าในด้วย
เมืองปัตตานีก็โปรดให้แยกออกเป็น ๗ หัวเมืองในครั้งนั้น เป็นเมือง
ปัตตานี ๑ เมืองหนองจิก ๑ เมืองยะดา ๑ เมืองรามันห์ ๑ เมือง
ยี่หริ่ง ๑ เมืองลำยบุรี ๑ เมืองระแงะ ๑ แดทรงตั้งข้าราชการไทย

บ้าง แหกซึ่งมีความกลัวมฤตยูบ้าง ให้เป็นเจ้าเมืองทั้ง ๗ เมือง
เพื่อจะมีให้เมืองปัตตานีกำลังคิดขบถได้ดังแต่ก่อน ส่วนเมืองนครศรี
ธรรมราช คงได้กำกับดูแลแต่เมืองไทรบุรีข้างน่านอกต่อมา

ครั้นอยู่มาถึงปีมโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๗๐ พ.ศ. ๒๓๕๑^{๑๐}
เจ้าพระยาสังฆดา (บุญอยู่) มีใบบอกเข้ามาว่า คาไต่ะปักถันเจ้าเมือง
ยี่หรีงคบคิดกับพวกแขกดัดจะมาตีเมืองสังฆดา จึงโปรดให้เจ้าพระยา
พดเทพ (บุญนาค) ยกกองทัพลงไปปราบปรามเมืองยี่หรีงเรียบร้อยแล้ว
เก่า ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเรื่องที่จริงจะเป็นเช่นนั้น

เกิดเหตุเรื่องเมืองเขมรตอน ๒

ฝ่ายกรุงกัมพูชา ตั้งแต่เกิดเหตุดังกล่าวมาในตอนที่ ๑ แล้ว
สมเด็จพระอุไทยราชากับนักองค์ดังวងซึ่งเป็นพระมหาอุปโยราช ก็มี
ความระแวงไม่ไว้วางใจกัน ด้วยฝ่ายสมเด็จพระอุไทยราชาไปนิยมข้าง
ญวน แต่ฝ่ายพระมหาอุปโยราชยังซื่อตรงต่อไทย ครั้นเดือน ๓
ขึ้น ๒ ค่ำ เวลากลางคืนพระมหาอุปโยราช กับพระยาพระเขมรเจ็ด
นาย ไพร่ประมาณร้อยเศษ หนีสมเด็จพระอุไทยราชามาตั้งอยู่เมืองโพธิ

๑๐ จะเป็นปีกุกุญศรัศก จุลศักราช ๑๑๕๓ พ.ศ. ๒๓๓๔ ดังกล่าวใน
พงษาวดารเมืองสังฆดาไม่ได้ ด้วยเวลานั้นเจ้าพระยาพดเทพ (บุญนาค)
ยังเป็นเจ้าพระยาไชยวิชิตผู้รักษากรุงเก่า ยังไม่ได้เลื่อนยศเป็นเจ้า
พระยาพดเทพ

ลักขณ์ ส้มเด็จพระอุไทยราชาให้ขุนนางมาเกลี้ยกล่อมถึงดองครัง พระ
 มหาอุปโยราชก็ไม่ยอมกลับไป กลับยึดเอาตัวขุนนางเหล่านั้นไว้ ข้า
 หดวงไทยซึ่งออกไปอยู่ที่เมืองพตะบอง แดพระยาอภัยภูเบศร์ผู้รักษา
 เมืองพตะบอง ทราบเหตุดังนั้น ก็บอกเข้ามายังกรุงเทพ ฯ ครั้น
 ได้ทรงทราบ ฯ ทรงพระราชดำริเห็นว่า พันธกิจวาทกันใหญ่โตจนถึง
 ข้าราชการผู้ใหญ่แล้ว แดนกองทัพจึงงอนกันมาตั้งอยู่เมืองโพธิ์สัตต
 จะมีแต่ศัตรูออกออกไปว่ากล่าวให้สมัครกันเป็นปรกตินั้น เห็นจะ
 ไม่พอแก่เหตุการณ์ จำจะต้องให้มีกำลังออกไปด้วยจึงจะเป็นที่ยำ
 เกรง จึงโปรดให้เจ้าพระยายมราช (น้อย) คุณกองทัพไปสมทบกับ
 ทัพพระยาพิไชยรณฤทธิ พระยาอินทราธิบดีดีดหาราชรองเมือง ซึ่งไป
 ตั้งอยู่ณเมืองพตะบองแต่ก่อน แดเชิญศัตรูออกออกไปว่ากล่าวเกลี้ยไถ่
 ให้เป็นอันเป็นสมัครกันเสีย เจ้าพระยายมราชได้ยกไปจากกรุง ฯ ใน
 เดือนสี่ปีมะแมตรีศก

ครั้นถึงต้นปีออกจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔ พ.ศ. ๒๓๕๕ ส้มเด็จพระ
 พระอุไทยราชาแต่งกองทัพเขมรให้ติดตามมาจับพระมหาอุปโยราชหลาย
 ทาง พระยาอภัยภูเบศร์ผู้ว่าราชการเมืองพตะบอง จึงให้พระยาโกษา
 พระยาวิเศษ พระยาสุนทร กรมการเมืองพตะบองคุมกำลังลงไปเมือง
 โพธิ์สัตตคอยห้ามปรามอยู่ ครั้นเจ้าพระยายมราชยกลงไปถึงเมือง
 พตะบองได้ทราบความดังนั้น ก็ยกกองทัพตามลงไปตั้งอยู่ที่เมืองโพธิ์สัตต
 ดับได้ความว่าส้มเด็จพระอุไทยราชา ให้พระยาสังคโลก พระยา
 เอกราช พระยาเพชรเดโชเจ้าเมืองดาตปเดอีย ยกกองทัพมาตั้งอยู่

ที่ตำบลวิญนาทพหนึ่ง เจ้าพระยายมราชจึงคิดว่า ถ้าจะยกทัพลงไปเมืองบันทายเพชรทีเดียว เกตอกว่าส้มเด็จพระอุไทยราชาจะไม่ทันรู้เหตุผลหนักเบา ก็จะคืนตกใจหนีไป จึงให้พระยาอินทราธิบดีดีหราชรองเมืองมีหนังสือแจ้งความลงไปให้ส้มเด็จพระอุไทยราชารู้ก่อน ส้มเด็จพระอุไทยราชาก็นิ่งเฉยหาตอบหนังสือไม่ เจ้าพระยายมราชคอยท่าอยู่เห็นหายไป จึงแต่งให้พระภักดีนุชิตเชิญคู่ภักษรลงไปแจ้งอีกครั้ง ครั้นถึงตำบลวิญนาท พระยายมราชเขมร พระยาพิศณุโลก พระยาเพชรเดโช ซึ่งคุมกองทัพมาตั้งค่ายกันทางอยู่ ให้ยึดคู่ภักษรแต่คุมข้าหลวงผู้ถือคู่ภักษรนั้นไว้ แล้วบอกไปถึงส้มเด็จพระอุไทยราชา ๆ กลับให้พระยาพระเชษฐามาขับได้พระภักดีนุชิตข้าหลวงเฉย มิได้รับคู่ภักษรไว้ พระภักดีนุชิตกลับมาแจ้งความแก่เจ้าพระยายมราช ๆ เห็นว่า ส้มเด็จพระอุไทยราชาบังอาจออกหน้าดูหมิ่นด้นยำเกรง ก็พานักองค์ตั้งวงยกกองทัพลงไป พวกพระยาพระเชษฐาทตั้งค่ายอยู่ตำบลวิญนาท รู้ว่ากองทัพไทยยกลงไปก็พากันหลบหนี ทั้งไว้แต่ค่ายเปล่า แต่พระยาดุรสังครามซึ่งคุมทัพแต่เรือเสี้ยมมาถึงตำบลกระพงชัญ พบกองทัพเรือพระยาธรรมมาเดโช พระยาโยธาสังคราม พระยามนตรีเด่นหา พวกเขมรเอาปืนใหญ่นำเรือยิงเอาพวกไทย ๆ ก็มีได้ยิงตอบ ทัพไทยได้รับบาดเจ็บ ครั้นเรือใกล้กันเข้า พระยาธรรมมาเดโช พระยาโยธาสังคราม พระยามนตรีเด่นหา ก็ถอยทัพหนีไป พระยาธรรมมาเดโชใช้ให้พระยามนตรีสังครามลงเรือเร็วรีบไปทูลแก่ ส้มเด็จพระอุไทยราชา ว่ากองทัพเจ้าพระยายมราชยกลงไปทั้งทางบกทางเรือผู้คน

มากนักเหตอที่จะสู้รบได้ ส้มเด็จพระอุไทยราชาได้ทราบดังนั้น ก็อพยพ
ครอบครัวรวบรวมทรัพย์ สิ่งของตงบรรทุกเรือดองหนีไปจากเมืองบันทาย
เพชร เมื่อวันพุธเดือน ๕ แรม ๑๓ ค่ำ ไปพักอยู่เมืองพนมเปญ

ฝ่ายนักพระองค์ อิมซึ่งเปนพระมหาอุปราช กับนักพระองค์ดวง
ซึ่งเป็นน้อง ต้องอพยพไปกับสมเด็จพระอุไทยราชาในเรือดำหนึ่ง
ปรึกษากันว่า ถ้าจะไปด้วยสมเด็จพระอุไทยราชาผู้ พักจะพลอยเป็น
ชนกไปด้วย ครั้นวันพฤหัสบดีเดือน ๕ แรม ๑๔ ค่ำ บิ๊วออกจัตวาคัก
จุดศักราช ๑๑๗๔ เวดากดางคิน นักพระองค์อิม นักพระองค์ดวง จึง
พาส้มศรีพรคพวกชนบทหนีกลับมา รุ่งขึ้นสมเด็จพระอุไทยราชารู้ความ
เข้าให้คนตามก็ไม่ทัน ฝ่ายพระยาสุรสงครามนายทัพเรือตงไปถึงโพ
โตก เขมรบอกความว่าสมเด็จพระอุไทยราชาพาครอบครัวตงไปทาง
เมืองพนมเปญ พระยาสุรสงครามรีบตามตงไปหมายจะห้ามสมเด็จพระ
อุไทยราชาไว้ก็มีทัน พบแต่เรือครอบครัวไพร่เขมรสืบค้นวนวนวายอยู่
จึงประกาศข่าวร้องให้กลับขึ้นมาอยู่บ้านเรือนตามเดิม

ฝ่ายเจ้าพระยาบรมราชครนยกตงไปถึงเมืองบันทายเพชร ได้
ความว่าสมเด็จพระอุไทยราชา อพยพ ครอบครัว หนีไปถึงเมืองไซ่ง่อนแต่
ณวันเสาร์เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำแล้ว เจ้าพระยาบรมราชจึงให้มีหนังสือ
ไปถึงองคตานุฉบับ ๑ ถึงสมเด็จพระอุไทยราชาฉบับ ๑ ซึ่งแจ้งว่ากองทัพ
กรุงเทพ ฯ ไม่ได้ยกตงไปเพื่อจะกระทำร้ายต่อสมเด็จพระอุไทยราชา
อย่างใด โปรดให้เจ้าพระยาบรมราชออกไปว่ากล่าวเกลี้ยไถ่ให้สมเด็จพระ
อุไทยราชากับน้องส้มศรีคตมานเปนส้ามัคคีรศตอกกันอย่างเดิม อย่า

ให้แตกร้างกันให้บ้านเมืองเป็นจลาจลชน ดมเด็จพระอุไทยราชาแต่
 องค์ท่านหนึ่งเดียไม่ตอบเจ้าพระยาสมรราชประการใด เจ้าพระยาสมรราช
 จึงทรงร้องพ้องราชการอยู่ที่เมืองบันทายเพชร แดนangkong อิม นักong คัดวง
 ซึ่งหนีสมเด็จพระอุไทยราชากลับมาชน เมื่อแจ้งว่าเจ้าพระยาสมรราช
 กับนักong คัดวงผู้พมาตั้งอยู่เมืองบันทายเพชร ก็มาอยู่ด้วยองค์คัดวง
 เจ้าพระยาสมรราชกับออกชอราชการเข้ามาณกรุงเทพ ฯ

ในเวदानนพอกกรุงเทพ ฯ ได้ทราบข่าวว่าดักไทยเข้าซึ่งเปนพระ
 ชนนี้ของพระเจ้าเวียดนามยาตองค์นี้พระชนม์ จึงโปรดให้พระราชเสนา
 เปนราชทูต เชิญพระราชดำณออกไปค่านับศพดักไทยเข้าตามประเพณี
 ทางพระราชไมตรี เมื่อณวันเสาร์เดือน ๔ ชน ๔ ค่ำ ปีมแมตรีศก
 จุศศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔ แต่มิหนึ่งคือเจ้าพระยาพระคลังไปถึง
 องค์เดไปณบับหนึ่ง ใจความว่าชนวิสูตรสงคราม ซึ่งออกไปเมืองไผทมาศ
 กลับเข้ามากราบทูลว่า ผู้รักษาเมืองไผทมาศบอกว่ามีหนึ่งคือลงมาแต่
 กรุงเวียดนามว่า ณวันองการเดือน ๑๑ ชน ๗ ค่ำ ดักไทยเข้า
 พระชนม์ ครนจะตไวกอยพ้องพระราชดำณแตหนึ่งคือบอกเข้ามาที่
 นัก จึงแต่งให้พระราชเสนาราชทูต หดวงดุริยภักดีอุปทูต หดวง
 รัตนทิพตรีทูต คูมั่งของออกมาค่านับพระศพดักไทยเข้า ส่วนใน
 ดมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ฝ่ายขวาน้ำทอง ๒๐ พับ ฝ่ายขวาน้ำห่าน ๒๐ พับ
 ฝ่ายขวาน้ำฝน ๒๐๐ ผน ขม่งหนัก ๓ หาบ จันทน์เทศหนัก ๕๐ ชั่ง
 กฤษณาหนัก ๕๐ ชั่ง เครื่องหอมปรุงแล้วหนัก ๔๐ ชั่ง ส่วนในกรม

พระราชวังบรมพิมานมณฑล ^{๕๕} ขณิกหาบ ๑ จันทน์เทศน์หาบ ๑
 ไม้กฤษณาหนัก ๓๐ ชั่ง ผ้าขาวซำห่านดี ๑๐ พับ ผ้าขาวผืน ๑๕๐ ผืน
 เครื่องหอมหีบ ๑

เรื่องพระพุทธบุษยรัตน์

ปีวอกจัตวาศก

จุล ๑๑๗๔

พ.ศ. ๒๓๕๕

ในเดือน ๖ ปีวอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔
 พ.ศ. ๒๓๕๕ ข้าหลวงซึ่งขึ้นไปเชิญพระแก้วมรกต
 อันมีพระนามปรากฏในปัจจุบันนี้ว่า พระพุทธ
 บุษยรัตน์จักรพรรดิพิมลมณีมัย จากเมืองนคร
 จำปาศักดิ์ เชิญพระแก้วมาถึงเมืองสระบุรี โปรด
 ให้จัดเรือพระที่นั่งศรีแปดเรือ กระทบแห้วไปรับ
 พระพุทธปฏิมา แห่ลงมาพักสมโภชที่วัดศาลา
 ปูนกรุงเก่าแล้ว เชิญลงมาถึงวัดเขียนตลาด
 แกว ซึ่งกำหนดเป็นที่ตั้งกระบวนแห่ใหญ่เข้า
 พระนคร เมื่อวันพฤหัสบดีเดือน ๖ ขึ้น ๑๓ ค่ำ
 โปรดให้จัดเรือกระบวน มีเรือพระที่นั่งกิ่ง ตั้ง
 บุษบกมีพานทองสำหรับรองพระแก้วมรกต พร้อม
 ด้วยเรือกระบวน เรือพระสงฆ์ราชาคณะถา
 นุกรมเปรียญ แด่เรือเจ้านายข้าราชการตลอด
 จนวนราษฎรที่มั่งคั่งร่ำรวยจะช่วยเป็นกระบวนแห่พระพุทธ

ปฏิมากรรม ๑ ครั้นวันศุกร์เดือน ๖ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ดมเด็จพระ
 เจ้าอยู่หัวเสด็จโดยกระบวนเรือพระที่นั่งกระบวน ๑ ดมเด็จพระอนุชา
 ธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จกระบวน ๑ ขึ้นไปรับพระแก้วมรกต
 วัดเขียนแห่งลงมาตามลำแม่น้ำจนถึงน้ำค้ำหนักแพ ให้ทอดทุ่นเรือพระ
 พุทธปฏิมาไว้หน้าค้ำหนักแพ มีการถวมนต์แด่พระบนค้ำหนักแพ
 แด่มัมโหรศัพในเรือที่ทอดทุ่นรายในลำแม่น้ำ ดมโฆษพระพุทธปฏิมา
 ๓ วัน ๓ คืนแล้ว ตั้งกระบวนสถลมารคให้พระพุทธปฏิมาไปประดิษฐาน
 ไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีการดมโฆษอีก ๓ วัน
 ๓ คืน เมื่อเสร็จการดมโฆษแล้ว โปรดให้ประดิษฐานพระพุทธปฏิมา
 นั้นไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระราชทานอนุญาต
 ให้พระราชวงษานุวงศ์ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน ข้าราชการตอดจนครอบครัว
 แดอาณาประชาราษฎรชายหญิง ได้มาบูชาตามปรารถนาทุก ๆ วัน
 ตอดเวลา ๓ เดือน แล้วจึงโปรดให้เชิญไปประดิษฐานไว้ในหอพระ
 สุราโดยพิมาน ในบริเวณพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน

ตำนานพระพุทธรูปยวรัตน์

พระพุทธรูปยวรัตน์พระองค์นี้ เป็นพระแก้วมรกตอย่างทีข้างเรียก
ว่าเพชรน้ำค้าง หรือบุษย์น้ำขาว เนื้อแก้วสนิทแต่เป็นแท่งขนาดใหญ่
ยังไม่เคยมีเหมือน ทรวดทรงพระพุทธรูปมีท่าทางยิ่งกว่าพระแก้ว
อย่างเดียวกัน แม้ขนาดย่อม ๆ ซึ่งได้เคยมีมา วัดขนาดมีประมาณ
ตั้งแต่ที่ล้นทับเกษตรขึ้นไปจนถึงปลายพระจุฬาราช ๑๒ นิ้ว ๒ กระเบียด
อชฎางค์ นาคักวัดแต่พระชานุทั้ง ๒ เก้านอก ๔ กระเบียดอชฎางค์
ระหว่างพระกรรปฐทั้งสอง ๖ นิ้ว ๔ กระเบียดอชฎางค์ ระหว่างพระ
อชฎ ๔ นิ้วกับ ๗ กระเบียดอชฎางค์ ประมาณพระเศียรแต่ปลาย

๑ หนังสือตำนานพระพุทธรูปยวรัตน์ ข้าพเจ้าได้พบ ๒ ฉบับ เป็น
พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฉบับ ๑ ทรงเริ่มต้น
ขึ้นไว้แต่ไม่จบ อีกฉบับ ๑ ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
มีรับสั่งให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (พิก ด่าดักขณ) พร้อมด้วยเจ้าพรหม
เทวานุเคราะห์ห่อหุ้ม เจ้าเมืองอุบลราชธานี แดเจ้าราชวงศ์เมืองนคร
จำปาศักดิ์คิดคนเก่าเรียบเรียงขึ้น เมื่อวันพุธเดือน ๖ ขึ้นค่ำ ๑ ปีระกา
ตรีศก จุติศักราช ๑๒๒๓ พ.ศ. ๒๔๐๔

พระอนุชนไปถึงที่สุดพระจุพาทาตุ ๔ นวกกับ ๒ กระเบียด อัมฆางค์
กว้างพระภักตร์วัดในระหว่างพระกรรณทั้ง ๒ ข้าง ๒ นวกกับ ๗ กระเบียด
อัมฆางค์ ก่อนแก้วเดิมจะได้มาแต่ที่ใด ผู้ใดจะเป็นผู้สร้าง แด
จะสร้างที่ไหนไม่ปรากฏ คำานที่สืบรัตนเรืองได้เพียงว่า พระ
พุทธปฏิมาแก้วผลึกพระองค์ น มีผู้พาหนะย่นทรายไปซ่อนไว้ในถ้ำเขา
ดัมป๋อยนายอน แขวงเมืองนครจำปาศักดิ์ ข้างฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง มี
พราน ๒ คน ชื่อพรานทั้ง พรานเทิง ไปเที่ยวยิงสัตว์ป่า ไปพบพระ
แก้วอยู่ในถ้ำ ในตอนปลายสมัยเมื่อกรุงเก่าเป็นราชธานี พรานทั้ง
พรานเทิงรู้ว่าเปนของวิเศษ แต่ดำคัญว่าเป็นเทวรูป จึงไปเล่นสัตว์
บวงบนตามวิไลยพรานมาเนื่อง ๆ ภายหลังพรานทั้ง ๒ นั้นเห็นว่าพระ
แก้วอยู่ในที่เปลี่ยว เกรงว่าใครไปมาพบเข้าก็จะลักไปเสีย คิดกันจะ
เชิญมารักษาไว้เล่นสัตว์ที่บ้านเรือนตน จึงเอาเชือกผูกพระแก้วแขวน
ห้อยมากับคันทนาไม้ ในเวลาที่เดินมานั้น แก้วตรงพระกรรณเบื้อง
ขวากระทบคันทนาไม้ ตีไปน้อย ๑ พรานทั้งพรานเทิงรักษาพระแก้วไว้ที่
บ้านต่อมา เวลาไปยังได้สัตว์ป่าดำคัญว่าได้ด้วยอำนาจที่บนบานพระ
แก้ว จึงเอาโลหิตแต้มเล่นเป็นนิจมา

ต่อมาในสมัยเมื่อกรุงธนบุรีเป็นราชธานี เจ้าไชยกุมารเป็นเจ้า
นครจำปาศักดิ์ ได้ทราบความจากพ่อค้าที่ไปเที่ยวซื้อหนึ่งซื้อเขาสัตว์

๒ ความที่กล่าวมา กล่าวตามพระราชนิพนธ์ ตอนนี้จะกล่าว
ตามตำนานฉบับหลัง แต่ข้าพเจ้าสงสัยว่าจะได้มีใครแทรกแซงเพิ่มเติม
เลียบบ้างแล้ว จึงจะคัดแต่เนื้อความดังไว้ในหนังสือ

ป่าตามบ้านพราน ว่าพรานทั้งพรานทั้งมีพระแก้วเป็นของวิเศษอยู่
 องค์ ๑ เจ้าไชยกุมารจึงให้ ไปว่ากล่าวแก่พรานทั้งพรานทั้งได้พระ
 แก้วผดุงมา เห็นว่าเป็นพระพุทธรูปปฏิมาอันวิเศษจริง จึงให้สร้าง
 วิหารประดิษฐานไว้เป็นที่สักการบูชาในเมืองนครจำปาศักดิ์ ชาวที่เจ้า
 นครจำปาศักดิ์มีพระแก้วผดุงวิเศษองค์นี้ ไม่ได้ทราบเข้ามาถึงกรุง
 ธนบุรี แม้เมื่อกองทัพไทยยกไปถึงเมืองนครจำปาศักดิ์ เมื่อครั้งค
 กรุงศรีสัตนาคนหุต คราวได้พระมหามณีนรัตนปฏิมากรแก้วมรกต ก็
 มิได้ทราบความเรื่องพระแก้วผดุงพระองค์นี้ ด้วยพวกเมืองนครจำปา
 ศักดิ์พากันซ่อนเร้นปิดบังเสีย เจ้าไชยกุมารพิจารณาโดย เจ้านำได้เป็น
 เจ้านครจำปาศักดิ์ ตรงสมัยในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร ย้าย
 เมืองนครจำปาศักดิ์มาตั้งฝั่งตะวันตกแม่น้ำโขง ก็สร้างวิหารเป็นที่
 ประดิษฐานพระแก้วผดุงในเมืองใหม่ แต่ความก็ไม่ทราบเข้ามาถึง
 กรุงเทพฯ ฯ ตลอดรัชกาลที่ ๑ จนเจ้านำพิจารณาโดยในรัชกาลที่ ๒ โปรด
 ให้ข้าหลวงออกไปโปรดศพเจ้านำเมื่อปีมแมตรีศกจุลศักราช ๑๑๗๓ พ. ศ.
 ๒๓๕๔ ข้าหลวงไปเห็นพระแก้วผดุงองค์นี้ จึงบอกแก่พวกท้าว
 พระยาเมืองนครจำปาศักดิ์ว่า พระแก้วผดุงนี้เป็นของวิเศษ ไม่ควร
 จะเอาไว้ที่เมืองนครจำปาศักดิ์ ซึ่งอยู่ชายเขตรแดนพระราชอาณาจักร
 แด่เคยมีเหตุโจรผู้ร้ายเข้าปล้นเมือง ถ้ามีเหตุเช่นนั้นนอกของวิเศษอาจจะ
 เป็นอันตรายหายสูญไปเสีย พวกท้าวพระยาเมืองนครจำปาศักดิ์เห็น
 ชอบด้วย จึงมีใบบอกเข้ามาให้ทราบบังคับมณฑล ฯ ถวายพระพุทธรูปปฏิมา

แก้วมดกนั้น จึงโปรดให้ข้าหลวงออกไปรับแก้พระแก้วมดก แด่มีการ
 สัมโภชตามหัวเมืองรายทางตลอดมาจนถึงกรุงเทพ ฯ

เมื่อมีงานสัมโภชที่ในกรุงเทพ ฯ เสร็จแล้ว จึงโปรดให้เชิญ
 พระพุทธรูป ปฏีมา แก้วมดก นั้นไปไว้ที่โรงที่ ประชุม ข้าง ข้างพระที่นั่งจักร
 พรดิพิมาน ให้ช่างจัดเนื้อแก้วมดกที่เหมือนกันเนื้อแก้วในพระองค์
 พระพุทธรูป มาเจียนจรในเปนรูปคล้ายพระกรรมที่ด้อยนั้นคอดัดให้
 บริบูรณ์แล้ว ให้ขัดเกลาชักเงาชำระพระพุทธรูปปฏีมาแก้วมดกให้เกิดยง
 เกดามี่เงาชนันท์เดิมออกัน แล้วทรงพระราชดำริให้พระราชทานอย่าง
 ให้ช่างปั้นฐาน มีนากะดานชนันท์หีบวหงาย แด่นากะดานบน
 ดวดทับหลัง ย่อเก็จเพนหัตถ์ แด่มี่นากะดานทองไม้นรอนรับบัวกุดม
 หุ้มรับทับเกษตรแก้วคอดองค์พระปฏีมา โดยทรวดทรงตั้งฐานที่
 พึ่งพอพระราชฤไทยแล้ว ให้หัดด้วยทองดำริด แต่งให้เกิดยง
 เกดาดันท์แล้วหุ้มด้วยทองคำ ทำให้เกิดยงกวดชนเงางาม ด้วย
 ขอบพระราชฤไทยว่าเนื้อแก้วเกิดยงได้บริสุทธิ คอดัดกับเครื่องทอง
 อันเกิดยงนงามยิ่งนัก แต่ยอดพระรัศมีพระศกยังไม่มี่คอดอย่างแบบ
 แขนพระพุทธรูป จึงมีรับสั่งให้ช่างแผ่ทองคำหุ้มส่วนพระเศียรทมิพระ
 ศกแล้วคุดนเปนเม็ดพระศกเต็มตามที่ แด่วคอดกับพระรัศมีดงยาราชาวดี
 มีเพ็ชรประดับใจกตางนำหัตถ์แดกดับคุดนพระรัศมี เมื่อเครื่องทองพระ
 ศกพระรัศมีเสร็จแล้วถวายสวดมต พันทองแด่ของคุดนพระศกก็มาปรากฏ
 ข้างพระภักตร์เปนรวงผ้งไป พระภักตร์ก็เห็นพรรณเห็ดองคดำไม่ผ้อง
 ได้เหมือนดั่งพระองค์ จึงมีรับสั่งให้ประชุมนายช่างที่มีสติปัญญาปฤกษา

กันคิดแก้ไข จึงปรึกษาตกลงกันเอาเนื้อเงินได้ชาวบริสุทธิแม่หุ้มดง
 กุ้ยชั้นหนึ่งก่อน ขุดเงินข้างในให้เกิดยงชกเงางามแล้ว จึงส่งมอบพระศก
 ของค่าดงชั้นนอกแผ่นเงิน ก็เห็นพระภักตร์ได้สดอาดขาวนวลดีเยี่ยม
 กับพระองค์ แล้วมีรับสั่งให้ทำพระสุพรรณกรณิชน้อยพอจะสอดดง
 ในช่องบนพระจุพาทาตุ เป็นที่บรรจุพระบรมธาตุไว้ ให้สมควรเป็นอนุ
 ปุชนียวัตถุ แต่ให้ทำตัวทองน้อยเท่ากับช่องพระเนตร แล้วดงยา
 ราชาวดีชาวคำตามทีพระเนตรชาวคำ แล้วสั่งให้แนบพระเนตรให้งาม
 ดุจคน เพราะแต่ก่อนนั้นช่องพระเนตรเป็นแต่ขุม แล้วแต่คุ้มหมึกแต่
 ฝุ่นเป็นชาวคำเท่านั้น ไม่มีผิวเป็นมันมันคงเหมือนผิวยาราชาวดี แต่
 มีรับสั่งให้ช่างทองทำฉัตรทองคำ ๕ ชั้น ๆ คั่นเท่าส่วนพระอังสา ดง
 ยาราชาวดีประดับพลอยมีใบโพธิ์แก้วห้อยเป็นเครื่องประดับ ปลาย
 คันฉัตรปักดงกับฐานข้างเบื้องพระปฐมฐานที่พระพุทธรูปปฏิมา แต่ให้ทำ
 ดันฉัตร ห้อยนำฐานพระพุทธรูปปฏิมา ด้วยทองคำ จ้าหัดกดาบดงยาราชาวดี
 ประดับเพชรแดงพลอย ครั้นการสำเร็จจึงให้เชิญไปประดิษฐานไว้ใน
 หอพระสุราโดยพิमान ซึ่งประดิษฐานอยู่ข้างบูรพทิศพระที่นั่งไพศาล
 ทักษิณ เป็นที่ทรงสักการบูชาวันละต้องเวลาดูเข้าค้ำมิได้ขาด

ต่อมาโปรดให้ตกแต่งหอพระสุราโดยพิमानด้วยเครื่องแก้ว ดง
 แต่ของอย่างดีที่มีเข้ามาจากต่างประเทศ ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

เกิดเหตุเรื่องเขมรตอนที่ ๓

ฝ่ายเจ้าพระยาบรมราช (น้อย) ซึ่งยกกองทัพไทยลงไปตั้งอยู่ที่เมือง
 บันทายเพชรนั้น คงแต่มีหนังสือลงไปถึงสมเด็จพระอุไทยราชาแห่ง
 ตากุญญวนเจ้าเมืองไซ่ง่อนแล้ว รอฟังอยู่จนตลอดฤดูแล้งก็ไม่ได้รับ
 ตอบมาอย่างหนึ่งอย่างใด จึงเห็นว่าเปนอุบายของญวนที่จะแกดงถ่วง
 เวลาไปให้ถึงฤดูน้ำจุนให้เรือได้สะดวกแล้ว ญวนจึงจะยกกองทัพเรือขึ้น
 มาช่วยสมเด็จพระอุไทยราชา ถ้าปล่อยการร้งรอไปให้ล้มความคิด
 ญวน กองทัพไทยจะเสียเปรียบมากนัก เพียงแต่ที่ต้งร้งรออยู่เดี่ยวยัง
 อาหารก็ขัดสนเข้าทุกที เจ้าพระยาบรมราชจึงปรึกษา กับนักพระองค์สงวน
 ซึ่งเป็นพระมหาอุปโยราช นักพระองค์อื่นซึ่งเป็นพระมหาอุปราช แด
 นักพระองค์ด้วง ซึ่งเป็นน้องสมเด็จพระอุไทยราชาทั้ง ๓ องค์ ว่า
 ซึ่งสมเด็จพระอุไทยราชาเจ้า กรุง กัมพูชา หนีไปเอา อำนาจ ญวนเปนที่พึ่ง
 แดเมื่อไทยได้พุดจาด้วยโดยดีแล้ว แกดงนี้เสียเช่นนั้น ความประพฤติ
 ของสมเด็จพระอุไทยราชาเปนฐานชบถโดยตรง จะร้งรอไม่ทำอย่างไร
 ต่อไปนั้นไม่ได้ จำจะต้องทำการที่เห็นว่าเปนประโยชน์อย่างดีที่สุด
 สำหรับกรุงเทพ ฯ นักองค์ทั้ง ๓ มีความสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพ ฯ ยอม

ที่จะทำตามคำแนะนำของเจ้าพระยาบรมราชทุกประการ เจ้าพระยาบรมราช
 จึงให้เฝ้าเมืองพนมเปญ เมืองกระพงหวดง แดเมืองบันทายเพ็ชร
 เดียทั้ง ๓ เมือง เพื่อจะมีให้เป็นทีอาไศรยของข้าศึก แล้วให้อพยพ
 ผู้คนเข้ามาตั้งอยู่ที่เมืองพตบอง ให้พระยาอินทราธิบดีดีหราครองเมือง
 อยู่พึ่งราชการที่เมืองบันทายเพ็ชร ส่วนเจ้าพระยาบรมราชพานักองค์ทั้ง ๓
 เข้ามายังกรุงเทพ ฯ จึงโปรดให้เจ้าเขมรพักอยู่ที่บ้านเดิมของส้มเต๋จ
 พระนารายณ์ราชาริมต์พานบ้านเขมรทุกวัน นักพระองค์ต่างซึ่งเป็น
 พระมหาอุปโยราชเข้ามาอยู่กรุงเทพ ฯ ได้ ๔ ปี บัวยถึงอนิจกรรม
 คงอยู่ต่อมาแต่นักพระองค์ อันซึ่งเป็นพระมหาอุปราชกับนักพระองค์ต่าง

ในเวลาดังนั้นเจ้าพระยาบรมราชพานักพระองค์ทั้ง ๓ เข้ามานั้น พระ
 ราชเด้นาซึ่งเป็นราชทูตเชิญ พระราชดำذنออกไปในการศพ ดึกทายเฮายัง
 อยู่ที่กรุงเวียดนาม จึงโปรดให้มีพระราชดำذنให้ขุนอนุรักษ์ภูธร หิมน
 สุนทรภักดี เชิญออกไปให้พระราชเด้นานำชนถวายพระเจ้าเวียดนาม
 ยาดอง เตาเหตุการณ์ทั้งปวงที่มีมาในกรุงกัมพูชาให้พระเจ้ากรุงเวียด
 นามทราบ ตั้งแต่ส้มเต๋จพระพุทธรเจ้าหวดงได้ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงส้มเต๋จ
 พระอุไทยราชามาแต่ยังเยาว์ จนได้ทรงอภิเษกเป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชา
 ก็มีได้ มีความกตัญญูรู้พระเดชพระคุณ แม้เมื่อเสด็จสวรรคตก็ปิดพิว
 เดีย ไม่เข้ามาถวายบังคมพระบรมศพ แต่เข้าประพาศทงองอาจจัด
 แขงค่อกรุงเทพ ฯ มาหลายครั้งหลายคราว ครั้นให้ดังไปว่ากต่างโดย
 ดีหวังจะให้เป็นการเรียบร้อย ส้มเต๋จพระอุไทยราชาก็กดับหตบหนึ
 ดงไปอยู่เดียที่เมืองไซ่งอน จึงแจ้งความทั้งปวงมาให้พระเจ้ากรุงเวียด

นามทราบความจริงไว้ ขุนอนุรักษภูธรเชิญพระราชดำณไปจาก
กรุงเทพ ฯ เมื่อวันอาทิตย์เดือน ๘ บุรพาดำธรม ๑๐ ค่ำ ปีวอก
จัตวาศก พ.ศ. ๒๓๕๕

ครั้นพวกทูตานุทูตกลับมาจากกรุงเวียดนาม เชิญพระราชดำณ
ของพระเจ้าเวียดนามมาดองตอบเข้ามาว่า เจ้าเมืองไซ่ง่อนหนึ่งดื้อ
บอกขึ้นไปถึงกรุงเวียดนามว่า พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาให้ยกกองทัพ
ใหญ่ไปตั้งอยู่แดนพนมเปญ เจ้าเมืองเขมรตกใจกลัวจึงหนีไปอยู่
เมืองไซ่ง่อน กองทัพไทยตั้งแต่ไปอยู่เมืองเขมรเบียดเบียนบริบบาท
ไพร่พลเมืองเขมรได้ความเดือดร้อนนัก จนชนแคว้นเคียดคายวังของ
สมเด็จพระอุไทยราชากรอเอาไปทำฟันเสีย พระเจ้ากรุงเวียดนามคอย
ฟังราชดำณกรุงเทพ ฯ อยู่ จะได้รู้เหตุผลต้นปลาย ก็พอมิพระ
ราชดำณพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาออกไป ในพระราชดำณมีความจะ
แจ้งอยู่ว่า ขอให้พระเจ้ากรุงเวียดนามช่วยทรงพระดำริห์ อย่าให้
เสียประเพณีที่เมืองใหญ่โอบอ้อมเมืองน้อยดังนี้ พระเจ้ากรุงเวียดนาม
เห็นว่าทางพระราชไมตรีทั้ง ๒ พระนครจะยืดยาวไป ก็เพราะตั้งอยู่
ในประเพณีกระษัตริย์ซึ่งอยู่ในสัตย์ธรรมทั้ง ๒ พระนคร ที่จริงนัก
พระองค์สงวนนั้นเป็นข้าก็ไม่ตรงต่อเจ้า เปนบุตรก็หาความกตัญญูไม่
เป็นน้องก็ไม่อดอ้อมต่อพี่ โทษของนักพระองค์สงวนนั้นใหญ่ยิ่งกว่า
ผู้อื่น แต่เมื่อคิดไปนักพระองค์สงวนก็ยังเยาว์อยู่ ถ้ารู้ว่าตัวมีครบขอ
โทษต่อพี่เลี้ยงก็พอจะหายโทษ ถ้าเป็นโตดังนี้แล้วนอกกับกระดุกจะได้
ร่วมกัน กรุงเวียดนามจะแต่งให้ขุนนางพานักพระองค์จันทร์ (สมเด็จพระ

พระอุไทยราชา) กลับเข้ามาเมืองเขมร ขอให้กรุงศรีอยุธยาแต่ง
ขุนนางผู้ใหญ่ออกไป พระเจ้ากรุงเวียดนามจะได้^๕ ชำแจงข้อความพร้อม
กับขุนนางญวน แต่ให้พร้อมกันพาสมเด็จพระอุไทยราชากลับคืนมา
เมืองเขมร อย่าง^๕นี้จึงจะควรกับต้องพระนครอันเป็นใหญ่ ที่จะ
ปลูกฝังทำนุบำรุงเมืองน้อยขึ้น

เมื่อในกรุงเทพ ฯ ได้ทราบความตามพระราชดำذنของพระเจ้ากรุง
เวียดนามดังนี้ ก็เข้าใจได้ว่าญวนตั้งใจจะถือหางสมเด็จพระอุไทยราชา
แต่เห็นว่าญวนได้เปรียบอยู่ ด้วยได้สมเด็จพระอุไทยราชาไปไว้ในมือ
ถ้าจะขัดขวางคงจะต้องตั้งกองทัพลงไปยึดเมืองเขมรในเวลาดูแลในท้อง
ที่อันเลี้ยเปรียบญวนในเชิงสงคราม อีกประการ ๑ ถ้าเกิดสงคราม
ขึ้นทางข้างใต้ อาจจะเป็นเหตุให้พม่ายกกองทัพเข้ามาทางข้างเหนือ
ด้วยศึกพม่าที่มัตเมืองถดางเมื่อปีมเส่งเอกศก พ.ศ. ๒๓๕๒ มิได้แตก
ยับเยินไปอย่างคราวก่อน ๆ พม่ายังมีทั้งกำลังและความมุ่งหมาย
ที่จะหาโอกาสมาทำร้ายเมืองไทยอยู่ ด้วยเหตุเหล่านี้ จึงทรงพระ
ราชดำริว่า รักษาทางไมตรีกับญวนไว้ดีกว่าที่จะให้เกิดเป็นอริกันขึ้นใน
เวลานี้ จึงโปรดให้พระยามหาอำมาตย์เป็นราชทูต พระยาราช
โยธาเป็นอุปทูต พระทองดีเป็นตรีทูต เชิญพระราชดำذنไปกรุง
เวียดนามเมื่อวันจันทร์เดือน ๒ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีวอกจัตวาศก พ.ศ. ๒๓๕๕
ครั้นไปถึงเมืองไซ่ง่อนองค์ากุนให้รับแก้พระราชดำذن แต่จัดการเพียง
ทูตานุทูต มิ่งวให้ทูตดู แต่มีการประดองยุทธอดกำลังญวนหลายอย่าง
เป็นต้นว่าให้เอาช้างศึกที่หัดไว้ออกสู้เล็ดสู้ไฟสู้ปืน ให้เห็นว่าข้างบน

มิได้ตกใจกลัว เข้าแย่งร้านไฟแดงแดงเสีย เดี๋ยวนี้มันหนักก็ไม่ถอย
 หนี เอาคนโทษที่ถึงตายมามัดให้ข้างทางจนถึงตาย เป็นการอวด
 ทูตไทยต่าง ๆ ครั้นรับรองที่เมืองไซ่ง่อนแล้ว องค์ท่านก็จัดพาหะ
 ดั่งพระราชดำذنแสดทูตไทยขึ้นไปเมืองเว้ พระเจ้าเวียคนามยาตองรับ
 ทูตไทยคราวนั้น ตามความที่ปรากฏในจดหมายเหตุ ดูเป็นการที่
 คองพระไทยจะทำให้พวกทูตเข้าใจว่าทรงยินดีในการที่จะรักษาทางพระราช
 ไมตรีกับกรุงสยาม แด่แดงให้ทูตเห็นกำลังแสดอำนาจของญวนด้วย
 ประการต่าง ๆ เป็นต้นว่าให้ขุนนางพาไปเที่ยวดูบ้านเมือง ฉางเข้า คัก
 ดินแดงที่ไวเครื่องดำตราดู แด่วังวังให้ทูตดู ผูกหัดประดองยุทธ
 ให้ทูตดูที่สนามนอกกำแพงเมืองเว้เป็นการใหญ่ ยิ่งกว่าที่เมืองไซ่ง่อน
 ขึ้นไปอีก ให้ทำเป็นแฉงยกไปตั้งเป็นค่ายตามชนห่างกันประมาณ ๓
 เส้น นำค่ายนั้นไปกรุพหุ้ร้านไฟดับกัน ๓๘ ร้าน มีคนถือปืนคาบ
 ศิลาปดายหอกอยู่ในค่ายประมาณชนดะรอยเค็ช มีธงทวนดัดกับปืน
 แด่มักดองใหญ่คู่ ๑ มีร่มแดงกาง ๒ คัน มีคนหามองทองเจแม่ทัพอยู่
 กับกดองสัญญาของแม่ทัพ มีธงใหญ่อยู่กับองทองเจนั้น ๕ คัน ดัด
 เหลืองกัน ๑ ดัดแดงข้างดะ ๒ คัน แด่วังคักดองสัญญาชน ๓ ที่
 ให้คนชนม้านำข้างประมาณ ๓๐ เค็ช มีม้าเทศดัดขาวม้า ๑ ห้าง
 ต่อมาข้างพดาย ๓๘ ข้าง ผูกดัดกับมีธงดัดดาดแดงปักข้างดะคัน ได้
 ข้างให้วังเข้าทางหุ้หน้าค่าย แด่วังร้านไฟ คนถือปืนอยู่ในแฉงค่ายยัง
 ปืนจุดพดุดของกดองม้าพ่อเลี้ยงให้ร้องอ้ออึง ข้างกเขาอยแย่งแทงค่าย
 ดัดมกระจิดกระจาย แต่ทำอย่างนั้นถึง ๓ ครั้ง เมื่อเสร็จการประดอง

ยู่ทชแล้วพระเจ้ากรุงเวียด นามมีรับสั่งให้ทูตานุทูตไทยเข้าไปเฝ้า รับสั่ง
ว่าเรื่องเมืองเขมรนั้นจะให้สมเด็จพระอยู่ไทยราชาไปขึ้นกรุงเทพ ฯ ดังเก่า
แต่จะให้ตัวเข้าไปเฝ้าถึงกรุงเทพ ฯ ด้วย ที่สมเด็จพระอยู่ไทยราชาทำผิด
มาแต่ก่อนนั้น พระเจ้ากรุงเวียดนามขอพระราชทานโทษเสียสักครั้ง ๑
แล้วจึงให้องค์ากุนพร้อมกับพระยามหาอำมาตย์ พระยาราชโยธา พระ
ทองหล่อ พาสมเด็จพระอยู่ไทยราชามาตั้งณเมืองบันทายเพ็ชรเมื่อ
เดือน ๔ ปีวอกจัตวาศก พ.ศ. ๒๓๕๕ สมเด็จพระอยู่ไทยราชาว่าเมือง
บันทายเพ็ชรนั้นเป็นทาดอน ไม่พอใจอยู่ ขอตั้งอยู่ที่เมืองพนมเปญ ด้วย
ใกล้แม่น้ำ^๓ ครั้นเสร็จส่งสมเด็จพระอยู่ไทยราชาแล้ว พระยามหาอำมาตย์
พระยาราชโยธา ข้าหลวงไทยก็เดินบกมาเมืองพัตบอง

ครั้งนั้นองค์ากุนทำสง่าอวดพวกไทยแต่เขมร ดำแดงให้เห็นว่าเป็น
คนโอบอ้อมอารีมีเมตตาแก่ราษฎรเขมร หวังจะให้เขมรนับถือ ประกาศ
นายทัพนายกองไพร่พลของตนเป็นจำนวนจนถึงสองพันเศษ ไม่ให้ไป
เที่ยวเบียดเบียนเอาทรัพย์สินสิ่งของพวกเขมร ตั้งแต่ยกคันหนึ่งเป็นคันไป
ถ้าใครไปเอาของที่มีเจ้าของมาแล้วจะประหารชีวิตทีเดียว วันหนึ่งอง

๓ ทำเดทองทกรุกกัมพูชา ตอนข้างเหนือแต่เมืองบันทายเพ็ชร
มาเป็นที่ดอน (ในฤดูแล้ง) ไทยไปมาถึงง่ายกว่าญวน ตอนข้างใต้แต่
เมืองพนมเปญลงไปเป็นที่ทางน้ำ ไปมาถึงเมืองญวนได้ง่าย แม้แต่
ครึ่งกรุงเก่าถ้ากรุงกัมพูชาเป็นอริกับไทยเมื่อไร ก็มักไปตั้งเมืองพนม
เปญเป็นเมืองหลวง ถ้าอริกับญวนก็มาตั้งข้างเหนือ เช่นเมืองบันทาย
เพ็ชร แต่เมืองอุดงเป็นต้น อันเป็นที่ญวนมาถึงได้ยาก

ต้ากุนเห็นพวกญวนถือผักมากำมือหนึ่ง จึงให้เอาตัวมาถาม อ้าย
 ญวนแจ้งว่าของชาวบ้านเขาให้ โดยปรกติไม่ได้ชมเหงเขา องต้ากุน
 ว่ากฎหมายวางไว้แล้วตัวรู้หรือไม่ อ้ายญวนก็ให้การว่ารู้แต่เห็น
 ว่าไม่ได้ชมเหงเขา องต้ากุนตัดสินว่าในหมายประกาศไม่ได้ว่าขอเขา
 ให้ โดยดีแล้วไม่มีโทษ ตัวทำผิดต้องตาย จึงสั่งให้เอาตัวไปประหาร
 ชีวิตเสีย เอาศีรษะมาเดียบไว้ ส้มเด็จพระอุไทยราชาจะให้ตั้งใด ญวน
 ก็ไม่เอา จึงให้จับสุนัขแดงเช้ไปส่งกองทัพญวน องต้ากุนว่าสุนัข
 แดงเช้ไม่มีเจ้าของให้รับไว้แจกจ่ายกันเป็นอาหาร องต้ากุนให้เขมร
 ปลุกหอดั่งหลังหนึ่ง ตั้งโต๊ะเครื่องบูชาพระนามพระเจ้ากรุงเวียดนาม
 แล้วตั้งเป็นกำหนดว่าถึงวันขึ้นค่ำ ๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำให้ส้มเด็จพระอุไทยราชา
 แดพระยาพระเชมรผู้ใหญ่แต่งเครื่องแต่ง ตัวอย่างญวนตามยศซึ่ง พระเจ้า
 กรุงเวียดนามพระราชทานนั้น ขึ้นไปคำนับพระนามพระเจ้ากรุงเวียดนาม
 ทุกเดือน ให้คิดถึงพระเดชพระคุณพระเจ้ากรุงเวียดนามอย่าให้ลืมเสีย
 แต่ความที่พระเจ้ากรุงเวียดนามรับสั่งแก่ทูตไทย ว่าจะให้เมืองเขมร
 มาขึ้นกรุงเทพ ฯ อย่างเดิม แดจะให้ส้มเด็จพระอุไทยราชาเข้ามาเฝ้า
 ถึงกรุงเทพ ฯ นั้น จะเป็นสักแต่ว่ารับสั่งหรือจะเป็นด้วยองต้ากุนเห็น
 เป็นโทษของญวนมาพดิกแพดงเสียอย่างไรไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ว่าตั้ง
 แตนนมส้มเด็จพระอุไทยราชาก็มิได้เข้ามาเฝ้า เป็นแต่ตั้งเครื่องบรรณา
 การเข้ามาถวายตามอย่างแต่ก่อนทุกปี คือผ้าแพรไม้เถียน ๕๐ ผืน
 ผ้ายาย ๒๐๐ ผืน ขมงหนักหาบ ๑ ผดเว่อหนัก ๒ หาบ ครึงหนักหาบ ๑
 รงหาบ ๑ น้ำรัก ๕๐ กตะออม ที่กรุงเทพ ฯ จะบังคับบัญชาสิ่งใดไปก็

พระราชพิธีลงสระ
สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฏ ฯ

ในปีออกจัตวาศก จตุศักราช ๑๑๗๔ พ.ศ. ๒๓๕๕ นั้น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ พระชนมายุได้ ๘ พรรษา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริหา การพระราชพิธี ได้กหนดเจ้าฟ้าตามแบบอย่างกรุงเก่า ก็ได้ทำเมื่อในรัชกาลที่ ๓ มีแบบแผนอยู่สำหรับแผ่นดินแล้ว แต่การพระราชพิธีลงสระเดิมพระนามเจ้าฟ้าตามตำราเก่า ยังหาได้ทำไว้ให้เป็นแบบอย่างไม่ ผู้หลักผู้ใหญ่ที่เคยเห็นก็แก่ชราเกือบจะหมดตัวไปแล้ว แบบแผนพระราชพิธีนั้นจะลำบากยิ่ง ควรจะทำได้ให้เป็นแบบอย่างอยู่สำหรับราชการแผ่นดินต่อไป ถึงเดือน ๔ ปีออกจัตวาศกนั้น จึงรับสั่งให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวงษ์พิทักษมุนตรี กับเจ้าพระยาศรีธรรมราช (บุญรอด) เป็นผู้อำนวยการ จัดตั้งพระราชพิธีลงสระสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่

ลักษณะพระราชพิธีลงสระ เหมือนพระราชพิธีโสกันต์ ในการ
ทรงปลง ผิดกันแต่พิธีโสกันต์ทำเขาไกรลาสที่ในพระบรมมหาราชวัง

แต่พิธีดังตรงทำแพพระมณฑปที่ตรงในแม่น้ำ แพนนผูกเทียบหน้าพระ
 คำหนักน้ำ กตางแพมพระมณฑปทำด้วยไม้อุทุมพรหุ้มผ้าขาว มีที่
 ดังตรงอยู่ในพระมณฑป ดัดพันลงไปให้ต่ำกว่าพื้นน้ำ ปูพื้นด้วย
 กระดาน แดทำซักรงล้อมรอบชั้น ๑ ตรงไม้ไม้ล้อมอีกชั้น ๑
 แดวงกว้างแสดล้อมอีกชั้น ๑ มีกระดานเดียบรอบนอกแสดมอพนที่ตรง
 พอดคนลงไปได้ ที่ตรงภายในซักรงนั้นกรุผ้าทงพันแสดข้าง ๆ มี
 บันไดลงจากพื้นแพถึงที่ตรง บันไดเงินอยู่ด้านเหนือ บันไดทองอยู่
 ด้านใต้ ด้านตะวันออกริมพระคำหนักน้ำเรียกว่าบันไดแก้ว ด้าน
 ตะวันตกนั้นตั้งพระแท่นสองชั้นสำหรับเบ้นที่ตรงหน้ามูรธาภิเศก ในกรงนั้น
 มีรูปกึ่งทองกึ่งนากกึ่งเงิน แดปลาทองปลาเงิน มีมะพร้าว
 บิดทองคู่ ๑ บิดเงินคู่ ๑ นอกพระมณฑปออกมา มีฝาแสดซุ้มประตูสี่ทิศ
 มีราชวัตรฉัตรทองล้อมพระมณฑปชั้น ๑ ราชวัตรนากชั้น ๑ ราชวัตร
 เงินชั้น ๑ พราหมณ์ตั้งโต๊ะรองน้ำตั้งหน้ากรตบุชาถวายไชยดีมุกรง
 ราชวัตรชนกต่างมีทหารถือทวนด้ามหุ้มทองประจำในเวดาศัสด์ดังตรงทั้ง
 ด้านด้าน ๆ ละ ๓๐ คน หว่างราชวัตรชนนอกมีทหารถือดาบโต้ให้
 ๓ ด้าน ๆ ละ ๑๕ คน ทหารถือดาบหนึ่งรายริมแพนอกราชวัตรด้าน
 ด้าน ๆ ละ ๑๖ คน ทหารถือดาบอยู่ในน้ำริมแพด้านด้าน ๆ ละ ๑๖ คน

๕ ลักษณะการพระราชพิธีที่พรรณาคือไปนี้ ข้าพเจ้ากล่าวตามที่
 พรรณาไว้ในหนังสือพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ฯ
 ได้แก้ไขถ้อยคำบ้าง แดเพิ่มเติมความตามที่ปรากฏในหนังสือพระ
 ราชวิจารณ์บ้าง

ทหารถือปืนคาบศิลาอยู่นอกราชวตฺรด้านเหนือ ๘ คน มีเรือบริดดงกัประทับ
 นำพระคําหนักแพ แดมเรือกษยาเรือกระบี่เรือครุฑเรือดง เรือรูปสัตว์
 เรือพิฆาตเขียนรูปสัตว์ต่าง ๆ ทอดทูนเหนือหน้าท่ายนารายรอบด้อมวง
 รวม ๓๕ ลำ พดพายด้อมเดื่อแดงหมวกแดง มีเรือหมอจระเข้เรือ
 ทอดแหสำหรับจับสัตว์ร้ายรายกันอยู่ในที่ด้อมวง ฝ่ายที่ในพระบรม
 มหาราชวังนั้นตั้งโรงพิธีพราหมณ์ตรงประตูออกโรงแสงใน แดจัดตั้ง
 พระแท่นมณฑลที่พระสงฆ์ เจริญพระพุทธมนต์ แดสดภาณวาร ที่พระที่นั่ง
 คุณุติมาหาปราสาท วงลายฉลุฉลุ โยงตลอดสถานที่ทำพระราชพิธีทุกแห่ง
 เหมือนอย่างพระราชพิธีได้กั้นคั่นนั้น

ครั้นวันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๔ ค่ำ ส้มเด็จพระเจ้าสุทนต์ยาเธอ
 แต่งพระองค์ที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ทรงเครื่องขาว ครั้นเวดabay
 กระบวนแห่อย่างแห่ได้กั้นคั่นเข้าไปรับเสด็จที่เกยข้างพระราชมณเฑียรฝ่าย
 ตะวันออกตรงสวนขวา แห่เสด็จสมเด็จพระเจ้าสุทนต์ยาเธอ ฯ ออกประตู
 ราชตำราญ มาทางถนนริมกำแพงพระบรมมหาราชวัง มาเข้าประตู
 พิมานไชยศรี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จตั้งสมเด็จพระเจ้าสุทนต์
 ยาเธอ ฯ ขึ้นพระยานมาศแล้ว เสด็จทรงพระดำเนินทางข้างใน เสด็จ
 ออกประทับที่เกยพระมหาปราสาท รับพระกรสมเด็จพระเจ้าสุทนต์ยาเธอ ฯ

๕ ในตำราเจ้าพระยาศรีธรรมราช (บุญรอด) เรื่องงานตงตง
 คราวนั้น เรียกว่าพระที่นั่งนำพระไชย พระบาทสมเด็จพระจุลจอม
 เกดเจ้าอยู่หัวทรงตั้งนิฐานว่า จะเป็นพระที่นั่งไพศาลทักษิณนั่นเอง
 พระบรมราชาธิบายแจ้งอยู่ในหนังสือพระราชวิจารณ์ หน้า ๔๐๖

จากพระราชนาน เจ้าจอมข้างในรับพระกรต่อพระหัตถ์เชิญสมเด็จพระ
 เจ้าdukยาเธอ ฯ มาชำระพระบาทในถาดเงิน เจ้าพนักงานถวายน้ำล้าง
 พระบาทแล้ว เสด็จขึ้นบนพระมหาปราสาท ประทับสดับพระปริตอยู่
 ข้างในพระฉาก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จตามขึ้นไปภายหลัง
 เสด็จออกทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ ทรงศีลแล้ว ประทับทรงสดับพระ
 ปริตจนจบแล้ว จึงเสด็จลงมาประทับที่เกย ข้างในรับเสด็จสมเด็จพระ
 พระเจ้าdukยาเธอ ฯ ตามเสด็จ ทรงจุพระกรตั้งตงพระราชนานแล้ว
 แห่กลับคืนเข้าพระบรมมหาราชวัง แห่สมเด็จพระเจ้าdukยาเธอ ฯ ไป
 ทรงสดับพระดังษ์วัดมณฑลเย็น ๓ วัน เหมือนกันดังกล่าวมานั้น
 ครั้นวันจันทร์ เดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำเวลาย่ำ แแบ่งพระดังษ์ใน
 พระราชพิธีลงไปคอยสวดถวายไชยมงคลที่ทิมตรงทำน้ำ ๑๕ รูป แห่เสด็จ
 สมเด็จพระเจ้าdukยาเธอ ฯ ลงไปประทับที่เกย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 เสด็จรับพระกรบนเกย ข้างในรับพระหัตถ์มาประทับที่พระตำหนักแพ
 เปิดเครื่องทรงพระภษาแดงทองพระองค์เครื่องถอด พอดวงเวลาย่ำพระ
 ฤกษ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุพระกรสมเด็จพระเจ้าdukยา
 เธอ ฯ เสด็จจากพระตำหนักแพไปยังแพพระกระยาสำนาน เจ้าฟ้ากรม
 หดวงพิทักษ์ มนตรีรับ ต่อพระหัตถ์เชิญสมเด็จพระเจ้าdukยาเธอ ฯ ตาม
 เสด็จพระราชดำเนินเข้าไปยังที่พระมณฑป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่
 หัวเสด็จประทับอยู่บนพระเก้าในราชวัตร ถ้วนสมเด็จพระเจ้าdukยา
 เธอ ฯ ประทับที่เบาะอันทอดไว้ริมพระเก้า พระมหาราชครูพราหมณ์
 ดอຍกຸ່ງທອງຄຸ່ງນາຄຸ່ງເງິນ ปดาทองปदानากปดาเงิน แดดอยมะพร้าว

บิดทองบิดเงิน ๒ คู่ลงในกรงที่ตรง พระโหราดอยบัตร์ตามกระแค้น้ำ
 พอได้อุคมฤกษ์เวลาดาเข้าโมง ๑ กับ ๓ บาท เจ้าพนักงานต้นช่องไชย
 กระทั่งตั้งขั้วแปรประโคมเครื่องดนตรีแต่ยี่สิบ ด้ญญาน้ำเรือ ขึ้นพร้อมกัน
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงอุ้มสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ เสด็จไป
 ยี่สิบใดแก้ว เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราธิราชวรยศพร้อมด้วยพระหัตถ์แล้วอุ้มสมเด็จพระ
 พระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ลงสู่กรงที่ตรง ให้ทรงเกาะมะพร้าวตรงหน้าแม่น้ำ
 ที่ในกรงก่อน แล้วรับเสด็จขึ้นมาประทับพระแท่นตรง พระบาท
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานน้ำพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏ สมเด็จพระ
 พระสังฆราชประพรมน้ำพระพุทธมนต์ พระราชวงษ์ผู้ใหญ่ถวายน้ำพระ
 เตาประทุมนิมิต ๖ พราหมณ์ถวายน้ำสังข์นาครด ครั้นเสร็จตรงพระ
 กระยาสถานผลัดพระภูษาแล้ว เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีรับเสด็จ
 สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวขึ้น
 มายังตำหนักแพมาทรงเครื่องอย่างเทศ ล้วนกระบวนแห่ผลัดเครื่องแดง
 แห่กลับเข้าในพระราชวังไปเข้าประตูลาดำราญ ขึ้นสู่พระราชมณเฑียร
 เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระเจ้าลูกยาเธอ ฯ ขึ้น
 พระราชยานที่ตำหนักแพแห่กลับแล้ว เสด็จมาที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท
 ทรงประเคนพระสังข์ทำภักตริกิถ ล้วนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ นั้นครั้น
 เป็ดองเครื่องเทศเสร็จแล้วแต่งพระองค์เสด็จมาทางข้างในพระราชวัง ขึ้น
 สู่พระมหาปราสาท ทรงประเคนไทยธรรมพระสังข์ แล้วเสด็จกลับ

๖ ในตำราเจ้าพระยาศรีธรรมราช ไม่ปรากฏข้อที่ว่าพระราช
 วงษ์ผู้ใหญ่ถวายน้ำ

เข้าในพระราชวังตามทางข้างใน ในเวลานั้นเจ้าพนักงานตั้งบายศรี
 แก้ว บายศรีทอง บายศรีเงิน ที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน^๗ ตั้งพระ
 แท่นที่ดómเด็จพระเจ้าสุทนต์มณี^๘ ๑ ประทับตรงหน้าบายศรี ครั้นเวดabay
 แต่งพระองค์ดómเด็จพระเจ้าสุทนต์มณี^๘ ๑ ทรงเครื่องต้น กระทบแ้ว
 แต่งเครื่องแดง ให้เสด็จแต่ภายในพระราชวัง ดómเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 เสด็จส่งดómเด็จพระเจ้าสุทนต์มณี^๘ ๑ ขึ้นพระราชยานแล้ว เสด็จมา
 ทางในพระราชวังคอยรับพระกรอยู่ท่เกยหน้าพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ กระ
 บวนแห่มมาถึงแล้วก็ทรงรับพระกรเสด็จเข้าไปใน พระที่นั่งจักรพรรดิ พิมาน
 ให้ดómเด็จพระเจ้าสุทนต์มณี^๘ ๑ เสด็จขึ้นสถิตย์บนเศวตฉัตร ได้ฤกษ์
 บ่าย ๒ โมง ๖ บาท ชาวประโคม ๆ ขึ้นพร้อมกัน จึงพระราชทาน
 พระสุพรรณบัตรจากฤกพระนามว่า ดómเด็จพระเจ้าสุทนต์มณี^๘ เจ้า
 พ้ามงกุฎ ดómมฤคเทวารักษ์ พงษ์อัครราชกุมาร ขัตติยราชกุมาร แล้วพระ
 ครุพราหมณ์เบิกแว่นเวียนเทียนดómมโกลธแล้วแห่กลับ คืบเข้าภายในพระราช
 วัง ในวันขึ้น ๘ ค่ำ ๘ ค่ำ ดómมโกลธอีก ๒ เวลาค เปน ๓ เวลาค
 ด้วยกัน การพระราชพิธีตั้งสร้างครังนั้นก็เหมือนอย่างแห่ได้กันค้ทุกตั้ง
 ผิดกันอยู่แต่ทมิแพพระมณฑปที่ต่งตรงแทนเขาไกรลาศเท่านั้น^๙

๗ คือพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยทุกวันนี้ เปนที่ดómมโกลธ

๘ ลักษณะการพระราชพิธีตอนพระราชทานพระสุพรรณบัตรแด่ดómมโกลธ
 ความที่กล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์กับ
 ตำราของเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราชผิเดกันอยู่ ในตำราเจ้าพระยา
 ศรีธรรมาธิราชไม่กล่าวถึงข้อพระราชทานพระสุพรรณบัตร แลว่าแห่

ใต้พระยาเสวตรบุญศรีข้างเผือกเมืองโพธิ์สัตว์

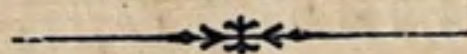
เมื่อณวันศุกร์เดือน ๑ ขึ้นค่ำ ๑ ปีวอกจัตวาศก จุติศักราช ๑๑๗๔
 พ.ศ. ๒๓๕๕ นายมหหมอ นายคงควาน คดองได้ถูกช้างพลายเผือก
 ผู้ท่ทุ่งยงเขากระพ้อปลายหน้าเมืองโพธิ์สัตว์ข้างหนึ่ง เมื่อแรกคดองเห็น
 แต่ว่าจักษุขาวหางขาวผิดกับช้างดำมัญ แต่ตัวนั้นมอมเบื่อนอยู่ หา
 รู้แน่ว่าเป็นช้างเผือกไม่ ค่อเข้าไม้ฝนตกใหญ่จึงรู้ว่าเป้นช้างเผือกแท้
 หมอควานจึงนำความ มาแจ้งค่อพระยา อภัยภูเบศร์ ผู้ว่าราชการเมืองพัท
 บอง พระยาอภัยภูเบศร์เห็นว่าจะให้ ผูกหัดในป่าแขวงเมืองโพธิ์สัตว์
 อยู่ใกล้แดนเขมรนัก เวदानนพวกกรงกัมพูชากระต้างกระเดื่องอยู่
 จึงจัดคนให้ ไปรับมาเมืองพัทบอง แต่ช้างนั้นยังเด็กนัก วัดได้สูง
 เพียงสองศอกคืบแปดนิ้ว จะคิดดำโยงจูมาเกรงจะเป็นอันตรายเสีย
 ไปสมโภชที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ส่วนในหนึ่งคือพระราชพงษา
 คารณบับเจ้าพระยาทิพากรวงษ์ ว่าให้มาสมโภชที่พระที่นั่งจักรพรรดิ
 พิมาน คือพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย แดพระราชทานพระสุพรรณ
 บัตรก่อนสมโภชวันแรก ข้าพเจ้าพิเคราะห์ดู เห็นว่าตำราเจ้าพระ
 ยาศรีธรรมมาธิราชเป้นหนึ่งตั้งแต่งถวายเมื่อก่อนงาน ส่วนความที่

จึงทำเป็นแท่นมัตถมัย^๕ให้คนทำทางดากมาจนถึงเมืองพิศบอง ปลูก
 โรงพักไว้^๖ฝึกหัดจนเชื่องราบ แล้วให้เดินบกเข้ามาตงแพที่บ่อโพงแขวง
 กรุงเก่า โปรดให้พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นเทพพิทักษ์ กับเจ้าพระ
 ยาศรีธรรมมาธิราชขึ้นไปรับ พระยาช้างมาถึงบ่อโพงแล้วโปรดให้พระ
 เจ้าตุ๊กยาเธอพระองค์ใหญ่^๗ คุมเงินตราสืบขงขึ้นไปพระราชทานให้
 แก่หมอความแลผู้คุมช้างมาได้รับพระราชทานทั่วกัน เสด็จกลับลงมา
 กราบทูลว่า เป็นช้างเผือกเอกขาวบริสุทธิ ครั้นทำพิธีพนมไชย
 บาทว์ฟาดเคราะห์ได้ยไพร่สมโภชที่บ่อโพงแล้ว ก็นำพระยาช้างตงแพ
 ช่อฟ้าต้องตงมาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อวันศุกร์เดือน ๔ แรม ๓ ค่ำ ให้
 ปลูกพลับพลา^๘น้อยที่ท่าพระ แด่ตั้งราชวัตรฉัตรเบญจรงค์ต้องฟากถนน
 จัดกระบวนแห่แต่งพระเทพกฤษณธร พระอินทไอยรา พระบรมฉัตรคัน
 ช้างมัตถมัตถลง^๙ไปรับด้วย ครั้นได้เวลาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 เสด็จโดยกระบวนไปประทับพลับพลา^{๑๐}น้อยที่ท่าพระ โปรดให้แห่พระยา
 ช้างขึ้นจากแพไปเข้าโรงสมโภชที่สนามไชย มีการมโหรีศพนมโกล
 ลามวันลามคืน แล้วพระราชทานนามขึ้น^{๑๑}ว่า พระยาเสวตรกฤษณ

พรรณาในพระราชพงษาวดารในเรื่องพระราชพิธีดัง^{๑๒}ทรงนี้ ดูถ้วนถ้วน
 คง ขำพเจ้าเข้าใจว่า เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ท่านจะเรียงตามหมาย
 รับสั่ง ซึ่งแก้ไขคำราชของเจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราชบ้าง จึงได้ตง
 ไว้ตามความในพระราชพงษาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์

๕ คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

อติศรประเสริฐศักดิ์ เมื่อเอกอรรคไอยรา มงคตพาหนนารถ บรมราช
 จักรพรรดิ วิเชียรรัตนนาเคนทร์ ชาติคเชนทรณทัณฑ์ หิรัญรัศมี
 ศรีพระนคร ดุณฑรลักษณะเดชฟ้า แด้วแท้เข้ามาไว้ โรงในพระราชวัง
 มังงานดมโภชอีกสามวันสามคืน

เรื่องตั้งกรม

ปีรกาเบญจศก

จุล ๑๑๗๕

พ. ศ. ๒๓๕๖

ในปีรกาเบญจศกนี้ ทรงพระกรุณาโปรด
ให้ตั้งกรมเจ้านายหลายพระองค์ คือ

๑ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าทบทิม
เป็นกรมหมื่นอินทรพิพิธ

๒ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าทบ เป็น
กรมหมื่นจิตรภักดี

๓ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าคันทรค์
เป็นกรมหมื่นศรีสุเรนทร

๔ พระเจ้าดุกยาเธอ พระองค์เจ้าทบ เป็น
กรมหมื่นเจษฎาบดินทร (คือพระบาทสมเด็จพระ
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว)^๑

๑ การตั้งกรมเจ้านายในรัชกาลที่ ๒ ในจดหมายเหตุห้องอาลักษณ์
ปรากฏว่า ตั้งก่อนปีรกาเบญจศกแต่กรมพระราชวังบวรสถานมงคลกับกรม
สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีพันปีหลวงเท่านั้น นอกจากนั้นมาตั้ง
กรมคราวแรก เมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๑๐ แรม ๓ ค่ำ ปีรกาเบญจศก

๕ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าฉัตร เปนกรมหมื่นสุรินทรรักษ์

๖ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสุริยา เปนกรมหมื่นรามอิศเรศ

๗ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าไกรธร เปนกรมหมื่นรักษ์

รณเรศ

๘ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าพระวาสุกรี เปนกรมหมื่น

นุชิตชิโนรด์

๙ พระเจ้าดุกยาเธอ พระองค์เจ้ากตวัญไม เปนกรมหมื่นสุนทร

ธิปัต

๑๐ พระเจ้าดุกยาเธอ พระองค์เจ้ามั่ง เปนกรมหมื่นเดชอดิศร์

๑๑ พระเจ้าดุกยาเธอ พระองค์เจ้าพนมวัน เปนกรมหมื่นพิพิช

ฎาเบนทร์

๑๒ พระเจ้าหลานเธอ (ลูกเธอในกรมพระราชวังบวร ฯ) พระ

องค์เจ้าประยงค์ เปนกรมหมื่นชิเบศร์บวร

น ๔ พระองค์ ตามรายพระนามที่ลงไว้เพียงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า

เจ้าอยู่หัว ต่อกฎหมายเจตนาหมายเหตุปรากฏแต่ว่า เมื่อเดือน ๑๐

ปีชวดอัฐศก จุติศักราช ๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๕๘ ทรงตั้งพระเจ้าน้อง

ยาเธอ พระองค์เจ้าฉัตรเปนกรมหมื่นสุรินทรรักษ์อีกพระองค์ ๑ นอก

จากนั้นยังทราบไม่ได้ว่าพระองค์ไหนได้รับกรมเมื่อใด จะรวมพระ

นามเจ้านายบรรดาศักดิ์ที่ได้รับกรมในรัชกาลที่ ๒ มาลงไว้ ในที่นี้แห่งเดียวกัน

ทั้งหมด

๑๓ พระองค์เจ้าฉิม เปนกรมหมื่นนรินทรเทพ (พระองค์เจ้าฉิม
 เปนโอรสของกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ พระมารดาเป็นพระเจ้าน้องนาง
 เสด็จในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งปรากฏพระนาม
 ภายหลังว่า กรมหลวงนรินทรเทวี)

เรื่องปิดน้ำบางแก้ว

ในปีระกาเบญจศกนั้น โปรดให้เจ้าพระยายมราช (น้อย) ซึ่งได้
 เดือนชนเป็นเจ้าพระยาอภัยภูธร ที่สมุหนายก เมื่อเจ้าพระยารัตนา
 ชิเบศร์ (กุน) ถึงอสัญกรรม เปนแม่กองเกณฑ์คนเมืองนครราชสีมา
 ตลอดจนเมืองเวียงจันทน์ แลหัวเมืองฝ่ายตะวันออกนอกเมืองนครราช
 สีมาออกไป เข้ามารวมกันทำท่งบกกันตามแม่น้ำที่เมืองอ่างทอง เพื่อ
 จะให้ลำน้ำไหลเข้าทางคลองบางแก้วซึ่งตนเห็นชน ให้ก่ดขี่ใช้เรือได้
 ตลอดจนบัดนี้แต่ก่อน

เนื้อความที่กล่าวในพระราชพงษาวดารตรงนี้ ผู้ที่ไม่ได้ทราบ
 เรื่องทางน้ำในประเทศนี้แต่โบราณมา แม้จะไปดูที่คลองบางแก้วใน
 เวลานี้ น่าจะปลื้มใจว่าทำไมจึงเกณฑ์คนเข้ามาทำท่งบกปิดแม่น้ำ
 เจ้าพระยาในครั้งนั้น อันความจริงที่เปนมามากแต่เดิมนั้น ถ้าแม่น้ำเจ้า
 พระยาไม่ได้ลงมาทางน้ำเมืองอ่างทองทุกวันนี้ ถ้าแม่น้ำเข้าทางบางแก้ว
 มาทางคลองเมืองกรุงเก่า ดังทางวัดพุทธไสยวรรณ์มาออกตรงบ่อมเพ็ชร
 แม่น้ำคอนไต่บางแก้ว เดิมเป็นแต่คลองขุดมาต่อแม่น้ำน้อย แต่ลำ

นำมาเดินเดี่ยวทางคลองชุน^๕ กัดแผ่นดินกว้างลึกออกไปเป็นลำแม่น้ำ
 ทางบางแก้วจึงตนเข็นขนทุก^๕ จน^๕ใช้เรือไม่ได้ในฤดูแล้ง ด้วยเหตุ^๕
 จึงไปทำท่อบบิิดทางใหม่ซึ่งน้ำกัด ประสงค์จะให้ลำน้ำกัดบิิดไปเดิน
 ทางบางแก้วซึ่งเป็นลำแม่น้ำเดิม แต่ท่อบบิิดทำเมื่อปีระกาเบญจศกนั้นทาน
 กำตั้งน้ำไม่อยู่ ถึงฤดูน้ำเหนือหลากท่อบบิิดก็พัง ไม่ได้ประโยชน์ดังคาด
 ลำน้ำลำแม่น้ำเจ้าพระยาจึงลงทางเมืองอ่างทองมาจนตราบเท่าทุกวันนี้^๕

ไฟใหญ่ไหม้ในพระนคร

ในเดือน ๒ ปีระกาเบญจศกนั้น เกิดเพลิงไหม้ตั้งแต่ตลาดบ้านหม้อ
 เห็นวัดเดียว^๒ ไหม้บ้านเรือนลงมาถึงวัดพระเชตุพน วังเจ้าบ้าน
 ชุนนางแถบบ้านเรือนราษฎรไฟไหม้เดี่ยวครั้งนั้นเป็นอันมาก

เรื่องสร้างพระมณฑปพระพุทธบาท

ขณะเมื่อพม่าเข้าคักล้อมกรุงเก่าอยู่เมื่อคราวจะเดี่ยวกรุงนั้น^๕ จัน
 พวkb้าน คดองส่วนพญู กรุงเก่าคบคิดกัน ขนไปปล้น เอาเงินทอง ของพุทธ
 บูชาที่พระพุทธบาท แดเผาพระมณฑปเดี่ยว มาถึงรัชกาลที่ ๑ กรุง
 รัตนโกสินทร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้
 สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นแม่กอง

๒ เห็นจะเป็นราวที่ถนนพาหุรัดทุกวันนี้

สร้างพระมณฑปพระพุทธบาทชั้นใหม่ ของเดิมครั้งกรุงเก่าทำเป็นห้ายอด เห็นไม่งาม ทำใหม่ครั้งนแก็บยอดเดียว การสร้างพระมณฑปในรัชกาลที่ ๑ ดำริแต่พระมณฑปใหญ่ แต่พระมณฑปน้อยสวมรอยพระพุทธบาทข้างในอีกชั้น ๑ ยังหาได้ทำไม่ เมื่อปีรกาเบญจศก^๕ จึงโปรดให้สร้างพระมณฑปเล็กข้างในให้บริบูรณ์ตามเดิม^๓

เรื่องพม่าขอเป็นไมตรี

ในปีรกาเบญจศก^๕ ที่กรุงเทพฯ ได้ข่าวทางเมืองพม่าว่า พระเจ้าอังวะ ประสงค์ให้ห่อพระพุทธรูป ด้วยเหล็ก องค์หนึ่ง สูงแปดศอก ถวายพระนามว่าพระมหาเจ้านามุนี^๔ ประดิษฐานไว้ในมณฑปในพระราชวัง ทำรูปพระอรหันต์ ๘๐ องค์รอบมณฑปพระมหาเจ้านามุนีแล้ว พระเจ้าอังวะให้ประกาศราชทูรชาวเมืองว่า พระพุทธดำด่นาของ

๓ ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างพระมณฑปเล็กเปดียนใหม่ พระมณฑปเล็กที่ท่าครั่งรัชกาลที่ ๒ เสด็จมาปรุงในวิหารพระบาทจำลองในบริเวณพระพุทธบาท ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

๔ พระพุทธรูปพระองค์นี้ไม่ได้ห่อใหม่ ที่จริงคือพระพุทธรูปที่เรียกว่าพระมหาหมัณนี หรือพระมหามนี เป็นพระดำคัญของเมืองยะไข่ พระเจ้าประสงค์ยกกองทัพไปตีได้เมืองยะไข่ ให้เชิญพระพุทธรูปองค์^๕ ดากข้ามเขามาได้ เสด็จมาไว้ที่เมืองอมรปุระ

ดมเด็จพระมหากรุณากำหนดไว้เพียง ๕๐๐๐ ปี ๒๕๕๕ บดินทร์พระพุทธ
 ดำรงแล้วไม่มีพระสงฆ์ ๒๕๕๖ แต่หนีไปให้อาณาประชาราษฎร์ทั้งปวงมา
 ทำบุญให้ทานเฉพาะแต่พระพุทธรูปเดียวพระอรหันต์ จึงจะมีอันถึง
 ไปภานา ๒๕๕๗ ซึ่งจะทำบุญแก้ภิกษุสงฆ์ทุกวันนี้ห้ามประโยชน์ไม่ แล้ว
 พระเจ้าอังวะ ให้เอาตุ๊ก พวกข้าพระ มาโกนศีรษะ นุ่งผ้าเหลืองครบองค์พระ
 อรหันต์ ๒๕๕๘ ครั้นพระเจ้าอังวะจะทำบุญครั้งใดให้แต่งเครื่องสักการบูชา
 อาหารบิณฑบาตถวายไว้หน้าพระพุทธปฏิมากรส่วนหนึ่ง ๒๕๕๙ บิณฑบาต
 ส่วนอุทิศแก่พระอรหันต์ ๘๐ องค์นั้น ๒๕๖๐ ให้คนนุ่งผ้าเหลืองนุ่งหน้าพระ
 อรหันต์เป็นผู้ฉันแทน ๒๕๖๑ ให้ราชบัณฑิตยสถานหนึ่งตรงหน้าพระพุทธปฏิมา
 ถวายคืดแก่พระเจ้าอังวะ ๒๕๖๒ ครั้นเสร็จการทานบริจาคแล้ว ให้ราช
 บัณฑิตจารย์ทำภักตานุโมทนาบอกอันถึงท่าน ๒๕๖๓ ครั้นสำเร็จทำบุญ
 แล้ว ๒๕๖๔ พระเจ้าอังวะให้เอาใบบัวใบทองปาดดงกับพื้น เอาเข้าตุ๊ก
 กองเรียงไปทุกใบบัว ๒๕๖๕ ตักเอาแกงถั่วเทศถั่วเขียวใส่กะทงเรียงไป พระ
 เจ้าอังวะเสวยเป็นประธานพร้อมด้วยพระญาติวงศ์ ๒๕๖๖ แดพวกราชบริวาร
 ทั้งปวง ๒๕๖๗ เรียกว่ากินบวชคราว ๑ แล้วพระเจ้าอังวะประกาศห้ามไม่ให้
 ดัปฐทายกทำบุญให้ทานแก่พระภิกษุสงฆ์ตามเนร ๒๕๖๘ ถ้าผู้ใดไม่ฟังจะ
 ลงโทษ ๒๕๖๙ พระภิกษุสงฆ์ตามเนรรูปใดอยากบวชอยู่ ก็ให้คิดอ่านทำไร่นา
 ค้าขายหากินเอง ๒๕๗๐ เพราะพระเจ้าอังวะดำคัญพระไทยว่าพระสงฆ์ยุคนี้
 อุปสมบทไม่ขึ้นแล้ว ๒๕๗๑ ที่บวชอยู่ก็ไม่เป็นพระสงฆ์ ครั้นนั้นพระสงฆ์พม่าได้
 ความเดือดร้อน ๒๕๗๒ ก็พากันหนีไปสู่ทิศน้อยทิศใหญ่เป็นอันมาก

เรื่องที่ว่าพระเจ้าปะดุงดำคัญแดะประพฤติพระองค์วิปริตดังกล่าวมา
 น มีอยู่ในหนังสือพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์
 ข้าพเจ้าเชื่อว่าท่านคงจะจดตามคำให้การของพม่าหรือมอญ ซึ่งได้ถาม
 เมื่อในรัชกาลที่ ๒ ข้าพเจ้าได้ดอบหนังสือพงษาวดารพม่า ได้ความ
 ว่าพระเจ้าปะดุงได้ปรากฏาจะบำเพ็ญพระบารมีหาเกียรติยศในทางจะเป็น
 อรรคสาส์นูปถัมภกคราว ๑ จริง นัยว่าถึงบังคับบัญชาให้พระภิกษุสงฆ์
 ประพฤติกิจวัตรไปตามทางคตัททวงนิยมนว่าเป็นถูกต้อง แต่จะจัดอย่าง
 ไบบ้าง หนังสือที่ข้าพเจ้าได้พบเป็นหนังสือฝรั่งแต่ง ไม่ได้ความ
 แต่ได้ความต่อไปว่า พระเจ้าปะดุงคิดจะสร้างพระเจดีย์ใหญ่องค์ ๑
 ไม่ให้มีพระเจดีย์ที่โหลในโดกนี้ใหญ่โตเท่า เกณฑ์คนทั้งในเมืองหลวง
 แลหัวเมืองชนตอดออกไปจนเมืองยะไข่ ให้มัดแวงกันเข้ามาก่อสร้าง
 พระเจดีย์เป็นจำนวนผู้คนมากกว่ามาก ส่วนพระเจ้าปะดุงเองถึงมอบ
 ราชการบ้านเมืองให้พระมหาอุปราชดูแลต่างพระองค์ แล้วแต่ดีใจออก
 ไปตั้งพลับพลาอยู่ในที่ซึ่งจะสร้างพระเจดีย์ ทำการอยู่หลายปีก็ไม่สำเร็จ
 ราษฎรที่ถูกเกณฑ์มาทำการ เดือดร้อนล้มตายมากนัก พระมหา
 อุปราชกับข้าราชการผู้ใหญ่ เห็นจะเกิดจลาจลขึ้นในบ้านเมืองด้วย
 เรื่องพระเจดีย์ใหญ่องค์นั้น จึงคิดอ่านจะระงับเหตุที่เกิดความเดือด
 ร้อน จะเป็นด้วยอุบายของพระมหาอุปราช เพื่อจะให้พระเจ้าปะดุง
 เลิกการสร้างพระเจดีย์ใหญ่หรืออย่างไร ชื่อนี้ไม่แน่ แต่พม่าเกิดทำศึก
 ขึ้นกับเมืองกระแซในคราวนั้น การสร้างพระเจดีย์ใหญ่ก็เป็นอันงดมา
 โครงอิฐอย่างใหญ่ที่สุด ปรากฏอยู่ในเมืองพม่าจนตราบเท่าทุกวันนี้

ชาวต่างประเทศเข้ามาถึงเมืองไทยว่าเกิดวิปริตผิดผันอะไรต่าง ๆ ในเมือง
พม่าที่กล่าวมาแล้ว เห็นจะมาแต่เพียงผู้ที่มีความเดือดร้อนถูก
กะเกณฑ์สร้างพระเจดีย์ แดพวกพระพม่ารามัญที่ถูกบังคับให้ประพฤ
ติสมณกิจตามพระราชนิยมของพระเจ้าปะดุงในครั้งนั้น แดอาไศรยเหตุ
ที่พม่าเกิดทำศึกกับเมืองกระแซที่อยู่ฝ่ายเหนือในคราวนั้นเอง พม่าจึง
ให้เข้ามาขอเป็นไมตรีกับไทย

ได้ความว่า เมื่อณเดือนยี่ปรกาเบญจศก มีหนังสือบอกเมือง
กาญจนบุรีเข้ามาว่า พม่าแต่งให้สุริยพันธ์บุตรจมนัดมอใจราชครู
กรุงเก่า กับพราหมณ์ชื่อสังขรินชาวกรุงเก่าซึ่งตกไปอยู่เมืองพม่า นาย
ไพร่รวม ๗๑ คนถือหนังสือเจ้าเมืองเมะตะมาถึงพระยากาญจนบุรีว่า
พระเจ้าอังวะรับสั่งให้เข้ามาขอเจรจาความเมือง พระยากาญจนบุรีให้
พวกสุริยพันธ์รอรออยู่ที่เมืองกาญจนบุรี มีใบบอกส่งหนังสือพม่าเข้า
มายังกรุงเทพ ฯ เป็นหนังสือเด่นาบดีพม่ามีมาถึงเด่นาบดีไทย แปลได้
ความว่า หนังสืออรรคมหาเด่นาบดีผู้ใหญ่กรุงอังวะ มาถึงเด่นาบดี
ผู้ใหญ่กรุงเทพมหานครศรีอยุธยา ด้วยพระเจ้ากรุงรัตนบุรีอังวะ
ประกอบไปด้วยสัตย์ธรรม ๑๐ ประการ แต่ได้ด้วยราชสมบัติรักษา
แผ่นดินครองกรุงอังวะมา ก็ได้ทำราชยุทธนาการสงครามขับเคี่ยวกับกรุง
พระมหานครศรีอยุธยามาถึงสองแผ่นดินแล้ว ก็ไม่แพ้ชนะกัน ท้าว
ทหารไพร่พลข้างมาตมตายทั้งสองฝ่าย เหลือที่จะนับจะประมาณ
จนพระชนมายุล่วงมาได้ถึงเพียงนี้ มีความดังเวชพระไทยนัก เห็นอย
หน่ายในการยุทธสงคราม บัดนี้ตั้งพระไทยฝ่ายแต่ในการพระราชกุศล

หาความพยายามได้ จะใคร่ให้สองพระนครเป็นมหามิตรกัน ไพร่ฟ้า
 ฟ้าแผ่นดินจะได้อยู่เย็นเป็นสุขไปชั่วบุตรหลาน จึงมีรับสั่งให้มีหนังสือ
 มาถึงเสนาบดีกรุงพระมหานครศรีอยุธยา ขอให้ตรียองคูให้เป็นผล
 ประโยชน์ เมื่อเห็นชอบด้วย ก็ให้นำความขึ้นกราบบังคมทูลสมเด็จพระ
 พระเจ้าข้างเมืองกรุงศรีอยุธยาให้ทรงทราบ ทรงพระราชดำริห์
 ประการใด ขอให้เสนาบดีไทยตอบไปให้แจ้งด้วย สิ้นความในหนังสือ
 พม่าแต่เท่านี้

ในแผ่นดินพระเจ้าปะดุงเอง พม่าได้เคยให้เข้ามาทาบถามจะ
 เป็นไมตรีกับไทยตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ หลายครั้ง แต่การไม่เป็นจริงดังคำ
 พม่า มักจะเป็นเวลาดำคิดการทัพศึกข้างเหนือเมื่อไร ก็แต่งให้มา
 พุดจาทาบถามจะเป็นไมตรีกับไทย ด้วยเกรงไทยจะยกกองทัพไปตีทาง
 ข้างใต้ ในเวลาดำคิดการศึกสงครามอยู่ทางอื่น เพราะฉะนั้นพม่า
 ให้เข้ามาขอเป็นไมตรีคราวใด ต่อมาในไม่ช้า เมื่อพม่าว่างการศึก
 ทางอื่นแล้ว ก็หันกลับมาทำศึกกับไทยอีก ไทยจึงไม่ไว้วางใจพม่าใน
 เรื่องขอเป็นไมตรีมาแต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ ในครั้งนั้นจึงมีรับสั่งให้ทำเป็น
 ศุภอักษรเสนาบดีให้ สूरยนั้นทูลสุรพราหมณ์ ส่งหนังสือออกไปถึงเสนาบดี
 พม่า ใจความว่าเสนาบดีกรุงอังวะให้มีหนังสือมาว่าดังนกหลายครั้ง
 การก็ไม่จริงเหมือนถ้อยคำ ครั้นว่าพระเจ้าอังวะรับสั่งก็ไม่มิสลด
 สำคัญอันใด เป็นแต่หนังสือเสนาบดีมีมาเจรจาความเมือง มิใช่พระ
 ราชดำรัส ไม่ต้องด้วยอย่างธรรมเนียมราชประเพณีพระบรมธรรมิกมหา
 ราชาราชแต่ปางก่อน เมื่อพระเจ้าอังวะมีพระไทยตั้งเวรเกรงบาปกรรม

จะติดตามไปภายหน้า จะเป็นทองแผ่นเดียวกับกรุงมหานครศรีอยุธยา
 จริง ก็ให้มีพระราชดำذنแต่งตั้งทูตานุทูตเชิญเข้าไปกับพระดั่งหมไทยอัน
 ทรงศีลบริสุทธิ์ ให้ต้องอย่างธรรมเนียม แม้มีทำดั่งนกอย่าเจรจา
 ต่อไปเลย ถ้อยที่หาความศุขทั้งสองฝ่ายเกิด อย่าทำอันตรายแก่กันก็
 แล้วกัน แดโปรดให้พระยากาญจนบุรีมีหนังสือตอบไปถึงเจ้าเมืองเมะ
 ตระด้วยฉบับหนึ่ง มีความว่า อักษรรวรวาที่ศรีสุทธธิดาไศรย ในท่าน
 ผู้ครองเมืองกาญจนบุรีมาถึงท่านผู้ครองเมืองเมะตะระ ด้วยให้สุริยนั้นท
 ด้รกับพราหมณดั่งชรนถือนั่งด้อมมาถึงเรา มีความตักเตือนจะให้เรา
 ทำนุบำรุงพระราชไมตรีแต่ไมตรี ให้ราชธานีทั้งสองมีดีมานสุจริตสันนิท
 เสนหาแก่กันไป จะเป็นทศตพระบวรพุทธศาสนาเย็นอกถ่มณพราหมณ
 ประชากราษฎรทั้งปวง แดมีเนื้อความอื่นอีกเป็นหลายประการ คือจะให้
 เรามีสั่งดั่งให้คนถือไปถึงท่าน ท่านจะได้ ให้คนถือหนังสือขึ้นไป
 กราบทูตพระเจ้าอังวะ ขอให้มิทูตานุทูตจำทูตพระราชดำذنมาถึงกรุง
 เทพมหานครเป็นต้นนั้น เราได้สั่งหนังสือเข้าไปกราบเรียนท่านอรรคมหา
 เสดนาบดี ท่านอรรคมหาเสนาบดีได้ชุมนุมเสนาพฤตมาตยราชปโรหิต
 พร้อมกันปรึกษาว่า หนังสือแกล่เกยว หากต้องกันกับข้อศุภอักษรซึ่ง
 กรุงศรีอยุธยาให้ไปแต่ก่อนนั้นไม่ ไม่ควรจะนำขึ้นกราบบังคมทูลพระ
 กรุณา ท่านจึงบังคับให้เราตอบหนังสือมาว่า ซึ่งข้อ (ความทักถ้าว
 มาในจดหมายของท่านว่า) กาดะมีสองประการ คือ กาดวิบัติ ๑
 คือ กาดล้มบิบัติ ๑ แดกาดวิบิตนั้น คือเกิดทุพภิกขัณตรกัณฑ์ แด
 ด้ถันตรกัณฑ์รบพุ่งฆ่าฟันกัน โรคันตรกัณฑ์ แดกาดวิบิตนั้นจะไถ่

ด้^๕นอยู่^๕แล้ว^๕ จะ^๕ถึง^๕กา^๕ด^๕ล^๕ม^๕บ^๕ค^๕บ^๕ร^๕บ^๕ร^๕ณ^๕ช^๕น^๕เพ^๕ระ^๕ผ^๕ด^๕ก^๕ุ^๕ศ^๕ด^๕อ^๕ด^๕า^๕ห^๕ะ^๕ต^๕ง^๕จิ^๕ต^๕ร^๕
 บ^๕า^๕เพ^๕ญ^๕ท^๕า^๕น^๕ร^๕ัก^๕ษ^๕า^๕ค^๕ั^๕ด^๕ภ^๕า^๕ว^๕น^๕า^๕ต^๕า^๕ม^๕พ^๕ระ^๕บ^๕ว^๕ร^๕พ^๕ุ^๕ท^๕ธ^๕ด^๕ำ^๕ด^๕น^๕า^๕ช^๕น^๕ อ^๕า^๕จ^๕บ^๕ั^๕น^๕ด^๕า^๕ด^๕
 ใ^๕ห^๕เ^๕ท^๕ว^๕ค^๕า^๕ ร^๕ัก^๕ษ^๕า^๕โ^๕ด^๕ก^๕ น^๕ำ^๕เ^๕อ^๕า^๕ค^๕ว^๕า^๕ม^๕ด^๕ ม^๕า^๕ช^๕แ^๕จ^๕ง^๕ แ^๕ก^๕ด^๕ว^๕ง^๕จิ^๕ต^๕ร^๕ ก^๕ร^๕ุง^๕ก^๕ระ^๕ษ^๕ต^๕ร^๕ิ^๕ย^๕ ท^๕ง^๕
 ด^๕อ^๕ง^๕ฝ^๕าย^๕ใ^๕ห^๕ี^๕ต^๕ง^๕อ^๕ย^๕ใ^๕น^๕ป^๕ระ^๕โย^๕ค^๕ด^๕ล^๕ม^๕บ^๕ค^๕ ป^๕ร^๕น^๕ิ^๕บ^๕ั^๕ด^๕ี^๕ช^๕อ^๕ต^๕ร^๕ง^๕ก^๕า^๕ย^๕แ^๕ด^๕ว^๕า^๕จ^๕า^๕ต^๕อ^๕ง^๕
 ก^๕น^๕ก^๕บ^๕จิ^๕ต^๕ร^๕ม^๕ิ^๕ไ^๕ด^๕วิ^๕ป^๕ริ^๕ต^๕แ^๕ล^๕ว^๕ ก^๕็^๕เ^๕ห^๕ี^๕น^๕ว^๕า^๕ก^๕า^๕ด^๕ว^๕ิ^๕บ^๕ั^๕ค^๕ิ^๕ด^๕ง^๕น^๕ั^๕จะ^๕เ^๕ล^๕ี^๕ม^๕ด^๕ุ^๕ญ^๕ ถ^๕า^๕
 แ^๕ด^๕ต^๕ง^๕อ^๕ย^๕ใ^๕น^๕ป^๕ระ^๕โย^๕ค^๕ว^๕ิ^๕บ^๕ั^๕ค^๕ิ^๕ป^๕ร^๕น^๕ิ^๕บ^๕ั^๕ค^๕ิ^๕ด^๕ จ^๕ิ^๕ต^๕ร^๕ก^๕บ^๕ก^๕า^๕ย^๕แ^๕ด^๕ว^๕า^๕จ^๕า^๕ม^๕ิ^๕ต^๕อ^๕ง^๕ก^๕ัน^๕
 ย^๕ัง^๕แ^๕ผ^๕ก^๕ณ^๕อ^๕ย^๕ณ^๕ ก^๕็^๕เ^๕ห^๕ี^๕น^๕ว^๕า^๕จะ^๕เ^๕ก^๕ิ^๕ด^๕ก^๕า^๕ด^๕ว^๕ิ^๕บ^๕ั^๕ค^๕ิ^๕ช^๕น^๕ไ^๕ป^๕ก^๕ว^๕า^๕เ^๕ก^๕า^๕ไ^๕ด^๕ร^๕อ^๕ย^๕เ^๕ท^๕า^๕พ^๕ัน^๕
 ท^๕ว^๕อ^๕ก^๕ แ^๕ด^๕ช^๕อ^๕ท^๕ว^๕า^๕อ^๕ย^๕ณ^๕เ^๕ด^๕เ^๕อ^๕น^๕ ๑๒ แ^๕ร^๕ม^๕ ๓ ค^๕ำ^๕ ค^๕ั^๕ก^๕ร^๕า^๕ช^๕ ๑๑๕๖ ช^๕า^๕ว^๕ด^๕ำ^๕น^๕
 ส^๕ม^๕ิ^๕ไ^๕ป^๕ด^๕า^๕ค^๕ต^๕ระ^๕เว^๕น^๕ก^๕ิ^๕ง^๕ร^๕ิ^๕ม^๕ค^๕ด^๕อ^๕ง^๕ม^๕ิ^๕ป^๕ร^๕ัก^๕ไ^๕ด^๕ห^๕น^๕ง^๕ด^๕ี^๕อ^๕แ^๕ว^๕น^๕ แ^๕ล^๕ว^๕เ^๕อ^๕า^๕ไ^๕ป^๕ด^๕ัง^๕ใ^๕ห^๕
 เ^๕ย^๕ท^๕า^๕ง^๕น^๕ร^๕ท^๕า^๕น^๕า^๕ย^๕บ^๕ำ^๕น^๕อ^๕ด^๕ร^๕น^๕ ๕ ๕ จ^๕ิ^๕ง^๕เ^๕อ^๕า^๕ห^๕น^๕ง^๕ด^๕ี^๕อ^๕ช^๕น^๕ไ^๕ป^๕ใ^๕ห^๕เ^๕จ^๕ำ^๕เ^๕ม^๕เ^๕อ^๕ง^๕เ^๕ม^๕า^๕ระ^๕ค^๕ม^๕ะ ๕ ๕
 จ^๕ิ^๕ง^๕แ^๕ต^๕ง^๕ค^๕น^๕ใ^๕ห^๕ี^๕อ^๕ห^๕น^๕ง^๕ด^๕ี^๕อ^๕แ^๕ว^๕น^๕ช^๕น^๕ไ^๕ป^๕ก^๕ร^๕า^๕บ^๕ท^๕ุ^๕ด^๕พ^๕ระ^๕เ^๕จ^๕ำ^๕อ^๕ัง^๕ว^๕ะ^๕น^๕ แ^๕ด^๕ค^๕ว^๕า^๕
 ช^๕อ^๕น^๕เ^๕ห^๕ี^๕น^๕ว^๕า^๕พ^๕ระ^๕เ^๕จ^๕ำ^๕อ^๕ัง^๕ว^๕ะ จะ^๕แ^๕จ^๕ัง^๕ใ^๕น^๕ห^๕น^๕ง^๕ด^๕ี^๕อ^๕ ก^๕ร^๕ุง^๕ค^๕ั^๕ร^๕อ^๕ย^๕ุ^๕ท^๕ช^๕ย^๕า^๕ ช^๕ั^๕ง^๕ค^๕ิ^๕ด^๕พ^๕อ^๕ไ^๕ป^๕ว^๕า^๕
 ถ^๕า^๕จะ^๕เ^๕ป^๕เ^๕น^๕ท^๕า^๕ง^๕พ^๕ระ^๕ร^๕า^๕ช^๕ไ^๕ม^๕ต^๕ร^๕ก^๕ิ^๕น^๕น^๕ จะ^๕ใ^๕ห^๕ี^๕พ^๕ระ^๕ม^๕ห^๕า^๕ก^๕ระ^๕ษ^๕ต^๕ร^๕ิ^๕ย^๕ท^๕ง^๕ด^๕อ^๕ง^๕ฝ^๕าย^๕
 ร^๕ว^๕ม^๕เ^๕ล^๕ว^๕ต^๕ร^๕ณ^๕ต^๕ร^๕ก^๕ิ^๕น^๕ห^๕ร^๕ือ ๕ ๕ จะ^๕ใ^๕ห^๕ี^๕แ^๕ด^๕เ^๕ล^๕เ^๕น^๕า^๕บ^๕ด^๕ี^๕ผู้^๕ ใ^๕ห^๕ี^๕ผู้^๕น^๕อ^๕ย^๕ท^๕แ^๕ก^๕ด^๕ว^๕ท^๕ห^๕า^๕ร^๕ท^๕ำ^๕
 ด^๕ั^๕ต^๕ย^๕ก^๕ัน^๕ ห^๕ร^๕ือ^๕จะ^๕ไ^๕ม^๕ท^๕ำ^๕ด^๕ั^๕ต^๕ย^๕แ^๕ล^๕ว^๕แ^๕ด^๕จะ^๕ไ^๕ม^๕ท^๕ำ^๕ย^๕ุ^๕ท^๕ธ^๕ด^๕ัง^๕ค^๕ร^๕า^๕ม^๕แ^๕ก^๕ก^๕ัน^๕ ต^๕ำ^๕ง^๕ค^๕น^๕
 ต^๕ำ^๕ง^๕อ^๕ย^๕ป^๕ระ^๕ก^๕า^๕ร^๕ไ^๕ด^๕ ใ^๕ห^๕ี^๕เ^๕ล^๕เ^๕น^๕า^๕บ^๕ด^๕ี^๕เ^๕อ^๕า^๕เ^๕น^๕อ^๕ค^๕ว^๕า^๕ท^๕ุ^๕ด^๕พ^๕ระ^๕เ^๕จ^๕ำ^๕อ^๕ัง^๕ว^๕ะ ๕ ๕ จะ^๕
 ป^๕ระ^๕พ^๕ฤ^๕ต^๕ิ^๕ณ^๕ิ^๕ไ^๕ด^๕ก^๕็^๕ใ^๕ห^๕ี^๕แ^๕ต^๕ง^๕ช^๕ุ^๕น^๕น^๕า^๕ง^๕พ^๕ม^๕ำ^๕เ^๕น^๕ท^๕ุ^๕ต^๕า^๕น^๕ท^๕ุ^๕ต^๕ ก^๕ิ^๕บ^๕ช^๕ุ^๕น^๕น^๕า^๕ง^๕ไ^๕ท^๕ย^๕ผู้^๕ ใ^๕ห^๕ี^๕ผู้^๕
 ช^๕ั^๕ง^๕ไ^๕ม^๕พ^๕อ^๕ไ^๕จ^๕ร^๕บ^๕ค^๕ิ^๕ก^๕เ^๕ล^๕ย^๕ก^๕ร^๕ุง^๕แ^๕ก^๕พ^๕ม^๕ำ ๕ ๕ จ^๕ิ^๕ง^๕ไ^๕ด^๕็^๕ก^๕ว^๕า^๕ด^๕เ^๕อ^๕า^๕ไ^๕ป^๕ไ^๕ว^๕ั^๕น^๕น^๕ก^๕ิ^๕อ^๕ม^๕า ถ^๕า^๕
 ม^๕ิ^๕ไ^๕ด^๕ผู้^๕ ใ^๕ห^๕ี^๕ผู้^๕ ใ^๕ห^๕ี^๕ผู้^๕ แ^๕ล^๕ว^๕จ^๕น^๕แ^๕ด^๕ห^๕ั^๕ว^๕ห^๕ั^๕ม^๕ิ^๕น^๕ม^๕ห^๕า^๕ด^๕เ^๕ก^๕ก^๕็^๕เ^๕อ^๕า^๕เ^๕ก^๕ิ^๕ด^๕ ใ^๕ห^๕ี^๕ม^๕ำ^๕ด^๕ั^๕ก^๕ด^๕ำ^๕ม^๕น^๕า^๕ย^๕
 ด^๕ี^๕น^๕า^๕ย^๕ ก^๕ิ^๕บ^๕พ^๕ระ^๕ด^๕ัง^๕ช^๕อ^๕ิ^๕น^๕ท^๕ร^๕ง^๕ค^๕ั^๕ด^๕ด^๕ัง^๕ว^๕ร^๕บ^๕ริ^๕ด^๕ุ^๕ท^๕ช^๕ จะ^๕ไ^๕ด^๕็^๕เ^๕น^๕ด^๕ั^๕ก^๕ิ^๕ช^๕พ^๕ย^๕า^๕น^๕
 จ^๕ิ^๕ง^๕จะ^๕เ^๕น^๕ด^๕ั^๕ต^๕ย^๕ั^๕ธ^๕ร^๕ร^๕ม^๕น^๕ั^๕น^๕ค^๕ง^๕ไ^๕ด^๕ ถ^๕า^๕ก^๕ร^๕ุง^๕อ^๕ัง^๕ว^๕ะ^๕แ^๕ต^๕ง^๕ม^๕ำ^๕ด^๕ัง^๕น^๕ จะ^๕บ^๕อ^๕ก^๕เ^๕ำ^๕ไ^๕ป^๕

ให้ท่านอรรคมหาเสนาบดีผู้ใหญ่เอา เนื้อความ กราบบังคมทูลพระกรุณา
 สัมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวแห่งเรา ถ้าทำมิได้ก็อย่าเจรจากันต่อไปเลย
 แลว่าเนื้อความนักได้กราบทูลพระเจ้าองวะ ๆ ทราบแล้ว ไฉนจึงเจ้า
 เมืองเมาะตะมะไม่มีหนังสือมาถึงเรา (กดับ) ว่าให้ (เรา) แต่งคนถือ
 หนังสือไปถึงเจ้าเมืองเมาะตะมะ ๆ จะได้บอกขึ้นไปกราบทูลพระเจ้าองวะ
 อีกเล่า เนื้อความนั้นเห็นแปลกอยู่ แลขอว่าให้ฝ่ายเรามีใจใส่สุจริตในวัด
 ประทานุทิศประโยชน์ทั้งสองประการ แลให้มีหิริโอตตปปะ แลให้ตั้งอยู่
 ในสัตย์สุจริตกตัญญูมั่นคง ผู้ได้ชีวิตคิดที่จะบำรุงพระมหากษัตริย์
 เจ้าทั้งสองอย่าให้ขุนหมองพระไทยแก่กัน ให้เป็นพันธมิตรมีพระไทย
 ดำรงในพระราชไมตรีเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันสืบไป พึงวางใจว่าอย่า
 ให้หัดสนั้ ควรกระทำให้ชอบในการที่จะได้โดยรมย์สุขไปในปัจจุบัน
 แลอนาคตนั้น ขอนอย่าพกตกเดือนเลย ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยาทุกวันนี้
 ก็มีพระราชบัญญัติไว้ให้ข้าทูลฉลอง รุดพระบาทผู้ใหญ่น้อย กรมฝ่ายหน้า
 ฝ่ายในให้ตั้งอยู่ในทศกัศถกรรมบท แลถึงคาโถวาทวัตรวินัย แลให้
 เข้าใจปณิบัติในหมวดพระโพธิ์กษิยธรรมด้ามสืบเจ็ด แลอุโบสถดี
 ประการ คือ ประกตอุโบสถ ปฏิชาครอุโบสถ ปาฏิหาริย์บักขอุโบสถ
 แลอริยอุโบสถ แลให้ปณิบัติตามอนุปปพปฏิบัติ คัดขันธ พระ
 สมาริขันธ แลปัญญาขันธ มีพระอรหัตเป็นที่สุดคน อย่าวิตกเลย
 ที่ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาจะมีตั้งอยู่ในสัตย์สุจริต ที่จะมีผู้ได้ชีวิตเอา
 ความชอบ ช่วยทำนุบำรุงพระมหากษัตริย์ เจ้าทั้งสองให้ตั้งอยู่ในคดอง
 พระราชประเพณีอันชอบนั้น บรรารกแต่ฝ่ายข้างท่านให้มันอยู่ในสัตย์

สัจจิตเกิด แด^๕ชื่อว่ากรงทวาราวดี^๕เป็นกรงอยู่ทศยาดี^๕บมาแต่โบราณ
 เป็นราชธานีใหญ่^๕สำหรับ^๕ผู้มีบุญ^๕ กรงมหาอมรบุรี^๕ก็มีนามตามพงษา
 วดาร แดบรรดากรงใหญ่^๕มีขอบชั้น^๕เช่น^๕เตมา คือ กรง^๕สุนาป^๕รันต^๕ กรง
 ตามพที่^๖ป^๖ กรง^๕กัมพูชา^๕ เป็น^๕ที่ตั้ง^๕พระบวรพุทธ^๕เจ้า^๕นา^๕เป็น^๕ด^๕มี^๕มา^๕ที่^๕ฐิ
 หนัก^๕ถือ^๕พระรัตน^๕ไตรยา^๕ธิ^๕คุณ^๕ด้วย^๕กัน^๕ แม้^๕ว่า^๕กรง^๕ใหญ่^๕ใด^๕ใด^๕จะ^๕คิด^๕ประ^๕ทุ^๕ษ^๕ฐิ
 ร้าย^๕กัน^๕ ถึง^๕จะ^๕ได้^๕ร^๕พ^๕ด^๕ท^๕แก^๕ด^๕ว^๕ท^๕ห^๕าร^๕ช^๕าง^๕มา^๕ โค^๕กระ^๕บ^๕ือ^๕ด^๕ง^๕ร^๕อย^๕พ^๕น^๕ห^๕ัน^๕ก^๕ด^๕
 ที่^๕จะ^๕ได้^๕ด^๕ำ^๕ร^๕ะ^๕จ^๕า^๕ร^๕า^๕ช^๕การ^๕เป็น^๕ดี^๕ท^๕ธ^๕ชา^๕ด^๕ที่^๕เด^๕ย^๕ว^๕น^๕น^๕ก^๕ห^๕า^๕ม^๕ได้^๕ มี^๕แต่^๕จะ^๕เป็น^๕เว^๕ร^๕
 น^๕เว^๕ร^๕ด^๕ี^๕บ^๕กัน^๕ไป^๕ เป็น^๕ท^๕ษ^๕ใน^๕อน^๕าค^๕ต^๕ แด^๕ช^๕ม^๕พ^๕ุ^๕ท^๕ว^๕ป^๕น^๕ก^๕ว^๕าง^๕ถึง^๕ห^๕ิม^๕น^๕โย^๕ช^๕น^๕
 อ^๕น^๕กร^๕ง^๕ด^๕อง^๕กร^๕ง^๕ไม่^๕คว^๕ร^๕จะ^๕เป็น^๕ป^๕ร^๕บ^๕ั^๕ก^๕ษ^๕กัน^๕ พ^๕อ^๕ที่^๕จะ^๕ด^๕ำ^๕ร^๕ะ^๕จ^๕ความ^๕เม^๕ื่อ^๕ง^๕ได้^๕
 เพราะ^๕เห^๕ต^๕ม^๕ั^๕จ^๕ิ^๕ร^๕ร^๕ด^๕า^๕ด^๕ช^๕ิง^๕เช^๕ิง^๕กัน^๕อยู่^๕ จึง^๕มี^๕ได้^๕ด^๕ำ^๕ร^๕ะ^๕จ^๕การ^๕ แด^๕ความ^๕ท^๕ง^๕น^๕
 น^๕ัก^๕ป^๕ร^๕า^๕ช^๕ญ^๕ั^๕บ^๕ั^๕ณ^๕ท^๕ิ^๕ต^๕ย^๕จะ^๕ได้^๕จ^๕ด^๕ห^๕า^๕ย^๕เป็น^๕พ^๕ระ^๕ร^๕า^๕ช^๕พ^๕ง^๕ษ^๕า^๕ว^๕ด^๕า^๕ร^๕ไว้^๕ด^๕ี^๕บ^๕ไป^๕ แด^๕
 ให้^๕เร^๕า^๕ผู้^๕ค^๕ร^๕อง^๕เม^๕ื่อ^๕ง^๕กา^๕ญ^๕จ^๕น^๕บุรี^๕จ^๕ง^๕ย^๕า^๕เก^๕ร^๕ง^๕น^๕ัน^๕ ประ^๕การ^๕น^๕ด^๕ม^๕ค^๕ว^๕ร^๕น^๕ัก^๕ คือ^๕
 ช^๕ม^๕พ^๕ุ^๕ท^๕ว^๕ป^๕ ๑ แด^๕ดาว^๕ด^๕ิง^๕ษ^๕ด^๕ว^๕ร^๕ร^๕ค^๕เท^๕ว^๕โด^๕ก^๕ ๑ อ^๕เว^๕จ^๕ิม^๕ห^๕า^๕น^๕ร^๕ก^๕ ๑ มี^๕
 ป^๕ริ^๕ม^๕ณ^๕ท^๕ด^๕ก^๕ว^๕าง^๕ช^๕ว^๕าง^๕ห^๕ิม^๕น^๕โย^๕ช^๕น^๕ด^๕่^๕ม^๕อ^๕ก^๕ัน^๕ แด^๕ดาว^๕ด^๕ิง^๕ษ^๕เท^๕ว^๕โด^๕ก^๕น^๕น^๕ก^๕ม^๕ัง^๕
 ค^๕ัง^๕ไป^๕ด^๕ว^๕ย^๕พ^๕ว^๕ก^๕เท^๕ว^๕บ^๕ุ^๕ค^๕ร^๕เท^๕ว^๕ธ^๕ิ^๕ดา^๕ มี^๕ม^๕โน^๕ภ^๕ิ^๕ร^๕ม^๕ย^๕ห^๕ร^๕ร^๕ษ^๕า^๕ด^๕ว^๕ย^๕ท^๕ิ^๕พ^๕ศ^๕ุ^๕ช^๕ด^๕ม^๕บ^๕ั^๕ติ^๕
 แด^๕ช^๕ม^๕พ^๕ุ^๕ท^๕ว^๕ป^๕ก^๕บ^๕อ^๕เว^๕จ^๕น^๕เป็น^๕ค^๕ู่^๕กัน^๕ ฝ่าย^๕ช^๕ม^๕พ^๕ุ^๕ท^๕ว^๕ป^๕มี^๕ภ^๕ุม^๕ิ^๕ด^๕ถ^๕า^๕น^๕ว^๕าง^๕ บาง^๕
 แห^๕ง^๕ร^๕้าง^๕โร^๕ย^๕เป็น^๕ที่^๕เป^๕ด^๕่า^๕ไม่^๕มี^๕ม^๕น^๕ุ^๕ษ^๕ย^๕ที่^๕จะ^๕ไป^๕อยู่^๕ให้^๕เด^๕ิม^๕บ^๕ริ^๕บุ^๕ร^๕ณ^๕ได้^๕ เพราะ^๕
 เกิด^๕การ^๕ว^๕ิ^๕บ^๕ั^๕ค^๕ิ^๕บ^๕ห^๕าย^๕ด^๕ั^๕ม^๕ต^๕าย^๕ด^๕ว^๕ย^๕ป^๕ระ^๕โย^๕ค^๕ว^๕ิ^๕บ^๕ั^๕ค^๕ิ^๕บ^๕ั^๕ค^๕ิ^๕มี^๕เป็น^๕ย^๕ุ^๕ค^๕ิ^๕ร^๕ร^๕ม^๕ มี^๕
 ด^๕ัน^๕ค^๕า^๕น^๕ห^๕น^๕า^๕ไป^๕ด^๕ว^๕ย^๕โด^๕ระ^๕ โท^๕ษ^๕ะ^๕ โม^๕ห^๕ะ^๕ อ^๕ัน^๕เป็น^๕อ^๕ก^๕ุ^๕ศ^๕ด^๕ม^๕ุด^๕ ช^๕ว^๕ง^๕ช^๕ิง

๕ คือเมืองพม่า

๖ หมายความว่าดังกาทวี่ป

สมบัติพิศฐานเกิดยุทธนาการแก่กัน เป็นกรรมกรรมาการวิบัติอันนี้ ฝ่าย
 อเวจมากชนด้วยฝูงสัตว์เขี่ยคยัดกันอยู่ มิได้ว่างช่องที่ห่างจากสัตว์ได้
 เลย ล้วนเป็นทุกข์เวทนาอยู่ในพื้นเหล็กทั้งนั้น แดให้เจ้าเมืองเมาะตะมะ
 ราพึงเพียรพิจารณาประพฤติกิจโดยสัตย์สุจริต เป็นทางที่จะทำนุ
 บำรุง พระราชไมตรี ในทวยราชธานีให้จิรัฐติกาตเป็น เกียรติยศไว้ชั่ว
 กัลปาวสาน จะเป็นพงษาวดารสืบต่อไป ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยา
 (เมื่อ) เห็นเป็นแทเป็นสัตย์ธรรมในทางสุจริตแล้วก็จะประพฤติดามกรุง
 อังวะทุกประการ^๗

ครั้นถึงเดือน ๔ พระยากาญจนบุรีจัดเสบียงอาหารให้สุรียนันทสุร
 กับพราหมณ์ตั้งขบวนไพร่ถือหนังสือตอบกลับออกไป

๗ หนังสือพระยากาญจนบุรีตอบเจ้าเมืองเมาะตะมะฉบับนี้ ข้าพเจ้า
 ดงไว้ตามลำเนา ที่ปรากฏ ในหนังสือ พระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยา
 ทิพากรวงศ์ เพื่อจะให้ผู้อ่านเห็นจำนวนจดหมายโต้ตอบกันในครั้งนั้น
 ประเพณีของพม่าเมื่อมีหนังสือไปเมืองต่างประเทศ ชอบพูดโอ้อวด
 อ้างอิงอ้างทางตำนานแต่ทางธรรม ไม่เฉพาะแต่หนังสือที่มีมาถึงเมือง
 ไทย ซาคือเช่นอังกษแต่ญวนซึ่งไม่ได้ ถอดคัดลอกคัดธรรมอย่างเดียวกับพม่า
 น่าจะไม่เข้าใจแต่ตอบไม่ถึงแต้มเหมือนกับไทย หนังสือ
 ตอบพม่าอย่างดุดุดุทข้าพเจ้าเคยเห็นนั้น คือ พระราชนิพนธ์พระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นจดหมายพระพรหมมุนี (ยิ้ม)
 มีตอบไปถึงเสนาบดีพม่า ซึ่งได้พิมพ์ไว้ในหนังสือพระราชปจณา

ฝ่ายข้างปักข์ได้ พระยาโยธา หดง ชุน หมื่น ชาวด่านไป
 ดาดตระเวนทางคิงขร^๘ เมื่อณวันชน ๓ ค่ำ เดือน ๔ ได้หนังสือ
 พม่ามา แชนไว^๙ ที่ปลายด่าน เมือง ตนาวศรี ฉบับหนึ่ง^{๑๐} ส่งเข้ามา ยังกรุง
 เทพ ฯ แปรออกได้ความว่า พระเจ้าอังวะมีรับสั่งให้พระนครทั้งสอง
 เปนทองแผ่นเดียวไปมาหากันโดยสะดวกแล้ว อย่าให้กองตระเวนฝ่าย
 ไทยจับกุมรบพุ่งพม่าสืบต่อไป จึงโปรดให้ทำหนังสือพระยาพล
 ดงคราม เมืองเพ็ชรบุรี มีตอบไปแชนไวบ้าง ใจความว่าเราได้
 หนังสือแชนไว^{๑๑} ได้อำไปให้ท่านผู้ครองเมืองเพ็ชรบุรี ฯ ส่งให้เราตอบมา
 ให้รู้^{๑๒} ว่าแต่พม่าแต่งคนถือหนังสือเข้ามาเจรจาความเมืองถึง ๖-๗ ครั้ง
 แล้ว ก็ไม่มีความสัตย์ความจริงไม่เที่ยงแท้ จึงแต่งให้ออกไปดาด
 ตะเวนจับเอาผู้คนมา พม่าซึ่งไทยจับมาได้ก็ให้การรับว่า ทูตซึ่ง
 แต่งให้เข้ามาเจรจาความเมืองนั้นก็ไม่สัตย์จริงทั้งนั้น ด้วยเหตุที่เมือง
 อังวะจะไม่ปรกติเหมือนแต่ก่อน กัดวกที่กรุงเทพมหานครจะยกทัพไปตี
 จึงเกลี้ยกล่อมทำไมตรีไว้^{๑๓} คำให้การพม่าว่ายังยืนอยู่ณ^{๑๔} เปนหลายคน
 แดซึ่งว่าไทยไปจับคน พม่าก็จะจับบ้าง ถاربกนกก็จะรบบ้าง อย่างนี้

๘ เมืองคิงขร อยู่หลังเกาะหลัก ในแดนเมืองตนาวศรี

๙ วิถีส่งหนังสือในระหว่างไทยกับพม่าในครั้งนั้น ต้องใช้เอาไป
 แชนไว^{๑๕} ตามต้นไม้ ที่ปลายด่าน เพราะทั้งสองฝ่ายต่างมีกองดาด
 ตะเวนคอยตรวจตราจับคนสอดแนมแลผู้คนตามชายแดนที่ติดกัน เมื่อ
 พม่าแต่งทูตถือหนังสือเข้ามา จึงเลือกเอาไทยที่ตกไปอยู่เมืองพม่าให้
 เป็นผู้ถือหนังสือ

ก็เป็นเยี่ยงอย่างธรรมเนียมการสงครามเป็นประเพณีสืบมา ถึงมา
 ว่าจะเป็นคนคัมภีร์ ใ้ว่าจะเหาะเหินเดินอากาศได้ก็หาไม่ พม่า
 กับไทยก็ยอมหาบเล่บียงผ่อนดำเดียงเดียงชีวิตร. โดยความคิดคิดพัน
 รบราฆ่าฟันกันมากให้ตายครึ่งให้ตายหน การแพ้ชนะก็แจ้งมาแต่ก่อน
 หน ซึ่งอวดอ้างคนคัมภีร์มาแต่องจะว่ามีฤทธิ์ ความคิดเช่น
 เหมือนเขยนเลื่อให้วอกถัว หาคกใจไม่ ซึ่งว่าจะให้คนคืบไปแต่ฝ่าย
 เดียวหนยังไม่ได้ ให้ตั้งคนเมืองถดางซึ่งตกค้างอยู่เมืองมฤตเมือง
 ศนาวศรีมาแตกเปดียนกันเป็นไมตรีจึงจะคืบไปให้ ขอซึ่งว่าทงนี้ให้
 ชาวด่านผู้ใดหนึ่งถือเอาขึ้นไปแจ้งแก่เจ้าเมืองมฤตเมืองศนาวศรี ให้คิด
 ดูแต่การที่ชอบ ตั้งใจจะเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองหนเทอญ

ครั้นถึงปัจจุณศกจุตศักราช ๑๑๗๖ พ. ศ. ๒๓๕๗ พม่าเอาหนังสือมา
 แชวนไว้ปดายน่านเมืองกาญจนบุรี คอบหนังสือพระยากาญจนบุรีทมิให้
 ดุริยนั้นทศุกับพราหมณตั้งชรนถ่อออกไปเมื่อปีรกาเบญจศกนั้น ใจ
 ความในหนังสือพม่าว่า เหมโยนรทาเจ้าเมืองทวายแจ้งความมาถึง
 พระยากาญจนบุรี ด้วยมีหนังสือปิดตราได้ถูประจําครั้งออกไปถึง
 เมืองทวายหน ได้แต่งให้เยของคเยแคงปลัดเมืองทวายไปด้วยดุริย
 นั้นทศุกับพราหมณตั้งชรนถ่อไปถวายพระเจ้าองวะแล้ว กตบดงมา
 ถึงเมืองทวายเมื่อณวันเดือน ๑๑ แรม ๓ ค่ำ ปัจจุณศกจุตศักราช ๑๑๗๖
 มีหนังสืออรรคมหาเสนาบดีผู้ใหญ่ดงมาด้วยฉบับหนึ่ง ความว่าเจ้า
 เมืองกาญจนบุรีมีหนังสือออกไปถึงเมืองเมาะตะมะหน เป็นความเพียง
 เจ้าเมืองต่อเจ้าเมืองกล่าวคิดพันกัน ที่จะให้เป็นประโยชน์ในราชการ

ก็ชอบอยู่แล้ว แต่ว่าจะนำขึ้นกราบทูลพระเจ้าอังวะยังมิได้^{๑๐} ถ้า
 เป็นหนังสือออกไปจากกรุงเทพมหานครศรีอยุธยา จะได้เอาขึ้นกราบ
 ทูลให้ถึงพระเจ้าอังวะ ตัวเราผู้รักษาเมืองทวายปดายด้านข้างพม่า
 ก็เป็นผู้ต่างประเทศพระกรรณของพระเจ้ากรุงอังวะ เมืองกาญจนบุรี
 เด่าท่านก็เป็นท้าววังพระราชหฤทัยของพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา จึงให้
 รักษาหน้าด่านกรุงเทพมหานครศรีอยุธยา เราทั้งสองช่วยกันคิดอ่านให้
 เป็นประโยชน์แก่พระนครทั้งสองให้สนิทสนมกันจึงจะชอบ ตัวทั้งสอง
 จะได้เป็นสุข พระบวรพุทธศาสนาจะได้รุ่งเรืองสืบไป ตัวเราผู้รักษา
 เมืองทวายแต่ท่านผู้รักษาเมืองกาญจนบุรี (จง) ช่วยกันเร่งคิดอ่าน อย่า
 ให้มีการจับกุมผู้คนกันสืบไป^{๑๑} ณเมืองทวายยังคิดอ่านจัดเตรียมการ
 จะให้คนถือหนังสือเข้ามา ฝ่ายกองตระเวนกรุงพระมหานครศรีอยุธยา
 ออกไปดอบจับเอาคนกองด่านค่ายบ้านตแดงยามาเป็นอันมากเมื่อเดือน
 ๑๓ แรม ๗ ค่ำ^{๑๒} ความชอบนั้นทราบไปถึงพระเจ้าอังวะจะพาความ

๑๐ ที่ว่าไม่นำขึ้นกราบทูลนั้น ที่จริงนำขึ้นกราบทูลทุกฉบับ ทั้ง
 ข้างไทยแต่ฝ่ายพม่า แต่เชื่อได้ว่าเข้าใจความจริงชอบนด้วยกันทั้งสอง
 ฝ่าย ที่ว่าไม่นำขึ้นกราบทูล เป็นลัทธิแต่อย่างไม่ให้เสียเปรียบกัน
 โดยทางโวหาร

๑๑ การจับคนพวกข้าศึกข้างปดายแดน ทำด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย
 เพื่อประโยชน์การสืบสวนเอาความรู้ข่าวคราวทางเมืองข้าศึก เข้าใจว่า
 ตั้งแต่พม่าจู่มาตีเมืองถดาง เมื่อปีมเสงเอกศก ข้างไทยเห็นจะจัดการ
 สืบสวนแข็งแรงขึ้นมาก พม่าจึงบั่น

เก่าให้แปรปรวนไปเสีย เราทั้งสองเป็นผู้ใหญ่ฝ่ายหน้าด้านอย่าให้เสีย
 ถ้อยคำที่ว่าไว้แต่ก่อน คนที่จับมาได้ขอให้ปล่อยออกไปอย่าให้เหน
 ซ้ำ จะได้คิดอ่านการอื่นเป็นประโยชน์แก่พระนครทั้งสองสืบไป พระยา
 กาญจนบุรีบอกดังหนึ่งเดือนเช้ามาณกรุงเทพมหานคร แต่ไม่ปรากฏ
 ว่าได้มีตอบไปประการใด

เรื่องสร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์

ปีจอฉก

จุล ๑๑๗๖

พ.ศ. ๒๓๕๗

เมื่อเดือน ๕ ปีจอฉกจุลศักราช ๑๑๗๖ ทรงพระ
 ราชดำริห์ว่า ที่ดินอันโพชนนเมื่อในรัชกาลที่ ๑
 สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ได้โปรดให้ กรมพระราชวัง
 บวรมหาสุรสิงหนาท เสด็จลงไป กะการที่จะ สร้างเมือง
 ขนไวบ่อกันข้าศึกที่จะมาทางทะเลอีกแห่ง ๑ การยัง
 ค้างอยู่เพียงได้ลงมือทำบ่อยังไม่ทันแล้ว จะไว้ใจ
 แก่การศึกสงครามทางทะเลมิได้ ควรจะต้องทำขึ้นให้
 ดำรง จึงโปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระ
 ราชวังบวร สถาปนาถน เปนแม่กอง เสด็จลงไป ทำเมือง
 ขนที่ปากดัด ตัดเอาท้องที่แขวงกรุงเทพมหานครบ้าง
 แดแขวงเมืองสมุทรปราการบ้าง รวมกันตั้งขึ้น เปนเมือง
 ใหม่อีกเมือง ๑ พระราชทานชื่อว่าเมืองนครเขื่อน
 ขันธ์ ให้ย้ายครัวมอญเมืองประทุมธานีพวกพระยา

๑ ที่เมืองนครเขื่อนขันธ์ น แต่โบราณมากเป็นเมืองเรียกว่าเมือง
 พระประแดง ตั้งอยู่ที่ตำบลราชบูรณะฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา เป็น

เจ่งมีจำนวนชายฉกรรจ์ตามร้อยคนลงไปอยู่ณเมืองนครเขื่อนขันธ์ แล้ว
 ทำป้อมขึ้นข้างฝั่งตะวันออกตามป้อม ให้ขอป้อมไปเจ้าเมืองมิงพราย ๓
 ป้อมปีศาจถึง ๓ ป้อมราหุจร ๓ รวมทั้งป้อมเก่าชื่อป้อมวิทยาคม
 ซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๑ ด้วยเปน ๔ ป้อม สร้างข้างฝั่งตะวันตกอีก ๕ ป้อม
 ชื่อป้อมแสงไฟฟ้า ๑ ป้อมมหาสังหาร ๑ ป้อมศักรพินาศ ๑ ป้อม
 จักรกรรต ๑ ป้อมพระจันทร์พระอาทิตย์ ๑ ป้อมเหล่านชักกำแพง
 ถึงกัน ข้างหลังเมืองก็ทำกำแพงล้อมรอบ ตั้งยั้งฉางตักดินแถมศาลาไว้
 เครื่องศาสตราวุธพร้อมทุกประการ ทริมด้ามไม้ทำดุกท่อนด้ายโซ่สำหรับ
 ชิงกันแม่น้ำ หลักผูกท่อนก่อด้วยอิฐใช้ไม่ได้ จึงคิดเอาซุงมาทำเปน
 ต้นโกถน ร้อยเกี่ยวคาบกระหนาบกันเปนตอน ๆ เข้าไปปักหลัก
 หว่างต้นโกถนทุกช่อง ร้อยโซ่ผูกท่อนได้มั่นคงดี การสร้างเมืองนคร
 เขื่อนขันธ์สำเร็จ ได้ตั้งพิธีฝังอาถรรพ์ปักหลักเมืองเมื่อวันศุกร์
 เดือน ๗ แรม ๓๐ ค่ำ ปีกุญส์ปีศัศก จุลศักราช ๑๑๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๘ ครั้น
 กรมพระราชวังบวรสถานมงคลทรงสร้างพระอารามขึ้นไว้ในเมือง พระ
 ราชทานนามว่าวัดทรงธรรมพระอาราม ๑ พระอุโบสถเปนแต่เครื่อง
 ไม้ฝากระดาน แล้วจึงโปรดตั้งเมืองมิงทอมาบุตรพระยาเจ่ง^๒ ซึ่งเป็นพระยา
 เมืองปากน้ำอย่างเมืองสมุทรปราการทุกว้น ด้วยครั้งนั้นทอเคยเข้ามาภัก
 ครั้นแผ่นดินงอกออกไป เมืองพระประแดงห่างไกลนัก จึงย้ายเมือง
 ลงไปตั้งที่บางเจ้าพระยา เรียกว่าเมืองสมุทรปราการ ที่เมืองพระ
 ประแดงเก่ายังเปนเมืองอยู่จนแผ่นดินล้มตื้นพระเจ้าทรงธรรม

พระรามน้องเจ้าพระยามหาโยธาเป็นพระยานครเขื่อนขันธ์ รามัญราช
ชาติเด่นาบดี ศรีสัตยดงคราม ผู้รักษาเมือง แด่ตั้งกรมการพร้อมทุก
ตำแหน่ง

เรื่องตั้งเมืองประเทศราชมณฑลพายัพ^๓

ในปีจอฉก จุฬศักราช ๑๑๗๖ พ.ศ. ๒๓๕๗ นโปรดให้ตั้งเมือง
ดําพูนไชย ซึ่งร้างมาแต่ครั้งพม่ามาไต่เมืองเชียงใหม่ กตบขัน
เป็นบ้านเมืองตามเดิม แด่นโปรดให้เมืองเชียงใหม่ เมืองนครดําปาง
เมืองดําพูนไชย เป็นเมืองประเทศราชขึ้นกรุงเทพฯ แต่่นนมา

เหตุที่จะตั้งเมืองทั้ง ๓ ให้เป็นเมืองประเทศราชมีคดีเดิมกัน
เกี่ยวด้วยเจ้า ๗ คน ซึ่งเป็นต้นวงศ์สกุลของเจ้านายทั้ง ๓ เมืองสืบมา
จนทุกวันนี้ จำต้องอธิบายความในเรื่องพระราชพงษาวดารย้อนถอยหลัง
ขึ้นไปเล็กน้อย จึงจะเข้าใจได้ชัดเจน คือ เมื่อครั้งกรุงเก่าเสียแก่พม่า
ซ้าศึก เมืองเชียงใหม่ เมืองดําพูนไชย แด่เมืองนครดําปาง ก็ตกอยู่
ในอำนาจพม่า ในสมัยนั้นในพวกชาวเมืองเชียงใหม่มีหัวหน้า ๒ คน

๒ พระยาเจ่งคนน เป็นหัวหน้าพวกมอญที่อพยพเข้ามาอยู่ในเมือง
ไทยเมื่อครั้งกรุงธนบุรี แด่เป็นต้นสกุลคชเสนี

๓ ความตอนน กล่าวตามเนื้อความในหนังสือพงษาวดารเชียงใหม่
เมืองนครดําปาง เมืองนครดําพูน ที่พระยามหาอำมาตย์ (หรุ่น)
เรียบเรียงไว้

เชียงใหม่ เมืองนครลำปางอีก พระยาจำบ้านที่เป็นพระยาวิเชียรปราการ
 รักษาเมืองเชียงใหม่ไว้ไม่ได้ ต้องอพยพหนีเข้ามาอยู่หัวเมืองชั้นใน แต่
 พระยาภาวดีเป็นคนเข้มแข็งในการศึกสงคราม รักษาเมืองนครลำปาง
 ไว้ได้ พวกตระกูลเจ้า ๗ คนจึงตั้งอยู่เมืองนครลำปางต่อมา แต่เมือง
 เชียงใหม่นั้นต้องทิ้งร้างอยู่จนรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีมะแมพคก จุฬศักราช
 ๑๑๔๘ พ.ศ. ๒๓๓๐ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีรับ
 ตั้งให้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเดโชฯ ไปตั้งเมืองเชียงใหม่ให้
 เป็นเมืองใหญ่ สำหรับรักษาราชการข้างปลายแดนพระราชอาณาจักร
 โปรดให้ย้ายพระยาภาวดีเจ้าเมืองนครลำปางไปเป็นพระยาเชียงใหม่ ให้
 นายคำโสมผู้รองลงมาเป็นพระยานครลำปาง แบ่งเจ้านาย ๗ คน
 ไปช่วยราชการเมืองเชียงใหม่บ้าง เอาไว้เมืองนครลำปางบ้าง แต่
 เมืองลำพูนไชยนั้นยังต้องทิ้งให้ร้างอยู่ ด้วยยังรวบรวมราษฎรไม่ได้
 พอจะตั้งเป็นบ้านเป็นเมือง มาจนถึงรัชกาลที่ ๒ เมื่อปีจอคคก จุฬ
 ศักราช ๑๑๗๖ พ.ศ. ๒๓๕๗ ทรงพระราชดำริเห็นว่าเมืองนครเชียงใหม่แต่
 เมืองนครลำปาง ก็ได้ตั้งมั่นคง ผู้คนพลเมืองค่อยบริบูรณ์แล้ว สัมควร
 จะตั้งเมืองลำพูนไชยที่ยังร้างอยู่ก่ดเป็นบ้านเมืองตามเดิมได้ แต่ใน
 เวดานั้นพระยานครลำปาง (คำโสม) ซึ่งเป็นรองแต่พระยาภาวดีถึง
 อนิจกรรมมลง ตำแหน่งพระยาวังราชการเมืองนครลำปางว่างอยู่ จึง
 ทรงตั้งให้พระยาอุปราช ดวงทิพ ซึ่งเป็นน้องที่ ๔ เป็นพระยานครลำปาง
 ตั้งนายคำพันธ์ที่ ๖ เป็นพระยานครลำพูน ส่วนพระยาภาวดีเจ้าเมือง
 เชียงใหม่นั้นทรงพระราชดำริเห็นว่าเป็นผู้ใหญ่ และมีบำเหน็จความชอบ

มามาก จักรพรรดิพระกรุณาโปรดยกเกียรติยศขึ้นเป็นพระเจ้าเชียงใหม่
ให้พระเจ้าเชียงใหม่แด่พระยา นคร ลำปาง แบ่งราชฐาน มาตั้ง ภูมิ ลำเนาที่
เมืองนครลำพูน แยกทั้ง ๓ เมืองนั้นเป็นประเทศราชขึ้นกรุงเทพฯ ๗
เหมือนอย่างเมืองน่านแต่ก่อนมา

เรื่องสมณทูตไปลังกา

เมื่อปีมะเส็งเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ พ.ศ. ๒๓๕๒ แต่ในปีปลาย
รัชกาลที่ ๑ มีพระภิกษุชาวลังกาชื่อพระวดีศรภิกษุรูป ๑ กับสามเณร
๒ รูป เข้ามาจากเมืองนครศรีธรรมราช มาถึงกรุงเทพฯ โปรด
ให้วดีศรภิกษุกับสามเณรชื่อนั้นพาตะไปอยู่ในสำนักสมเด็จพระสังฆราช
ณวัดมหาธาตุ สามเณรอีกรูป ๑ ชื่อหิรายะ ให้ไปอยู่ในสำนัก
สมเด็จพระวันรัตวัดพระเชตุพน ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ สามเณรดังกา
ทั้ง ๒ รูปขออุปสมบทเป็นพระภิกษุสยามวงศ์ เพราะถือว่าเป็นวงศ์
เดียวกับพระสงฆ์ ในลังกาที่อุปซึ่งได้รับอุปสมบทแต่พระอุบาลีที่ออกไปใน
แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศฐครังกรุงเก่า จึงโปรดให้สามเณร
ทั้ง ๒ นั้นเป็นนาคหลวงบวชในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แด่พระราชทาน
นิตยภัตรไตรปีสืบมา ครั้นมาถึงปีระกาเบญจศก จุลศักราช ๑๑๗๕
พ.ศ. ๒๓๕๖ มีพระลังกาเข้ามาถึงกรุงเทพฯ อีกรูป ๑ ชื่อพระสาธน์
วงศ์ อ้างว่าพระมหาสังฆนายกในลังกาที่อุปให้เชิญพระบรมสารีริกธาตุ
เข้ามาถวายแด่สมเด็จพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา แต่ไม่มีสมณสาธน์หรือ

ดำคัญอันใดมา ครั้นไต่ถามถึงการพระดำสนาในดงกาทวี่ป พระ
 ดำสนวงษ์ก็ให้การเดือนเบื่อนไปต่าง ๆ ช้ามาเกิดรังเกียจไม่ปรองดอง
 กันกับพระดงกาที่เข้ามาอยู่แต่ก่อน วัตรปฏิบัติก็ไม่น่าเลื่อมใสด้วยกัน
 ทั้ง ๒ รูป จึงเป็นเหตุให้ทรงแค้นพระราชาเหตุไทยว่าจะมิใช่พระที่ได้
 รับอุปสมบทมาแต่ดงกาทวี่ป ทรงพระราชดำริว่าพระสงฆ์ในดงกา
 ทวี่ปก็เป็นสมณวงษ์อันเดียวกันกับพระสงฆ์ในสยามประเทศ เคยมี
 สมณไมตรีต่อกันมาแต่ครั้งกรุงเก่า แต่เรศร้างมาเดี่ยวเพราะเกิดเหตุ
 คึกด่งคราม ไม่ได้ไปมาหาสู่ถึงกันช้านาน บัดนี้กรุงสยามก็ได้
 ประดิษฐานพระนครรัตนโกสินทรเป็นราชธานี มีศัรมันคงแล้ว แด
 ได้ข่าวว่าดงกาทวี่ปเดี่ยวแก่อังกฤษ การพระดำสนาแด่ดำสนวงษ์ใน
 ดงกาทวี่ปจะเป็นอย่างไร ควรจะสืบสวนให้ทราบความจริงไว้ จึง
 ทรงเมตตียงดมเด็จพระวันรัตน์ (มี^๖) วัดราชบูรณะ กับพระพุทฺธโฆษา
 จารย์ (บุญศรี) ให้จัดหาพระภิกษุสงฆ์ทั้งฝ่ายคณะใต้แดนคณะเหนือ
 จะมีองค์ใดศรัทธาออกไปยังดงกาทวี่ปบ้าง สมเด็จพระวันรัตน์จัด
 ได้พระวัดราชบูรณะ ๔ รูป คือ พระอาจารย์รูป ๑ พระอาจารย์
 เทพรูป ๑ พระแก้วรูป ๑ พระคงรูป ๑ พระห้วงรูป ๑ พระพุทฺธโฆษา
 จารย์จัดได้พระวัดมหาธาตุ ๔ รูป คือ พระอาจารย์อยู่รูป ๑ พระ

๖ ในเวदानันสมเด็จพระสังฆราช (ดุก) วัดมหาธาตุยังมีพระชนม์
 อยู่ แต่เห็นจะมีความชราทุพพลภาพมากอยู่แล้ว พระพุทฺธโฆษาจารย์
 (บุญศรี) เป็นอนุนายกอยู่วัดมหาธาตุกับสมเด็จพระสังฆราช จึงเป็น
 ผู้ทำแทนในฝ่ายคณะเหนือ

ปรางรูป ๑ พระเซ่งรูป^๑ ๑ พระม่งรูป ๑ รวมพระสงฆ์ไทย ๘ รูป
 ครองหนพระรัตนปาละ พระหิชายะชาวดังกา ซึ่งเข้ามาอุปสมบทใน
 กรุงเทพฯ ฯ ทราบว่าพระสงฆ์สมณทูตไทยจะออกไปดังกา ถวาย
 พระพรดาจะออกไปเยี่ยมญาติโยมของตนด้วย โปรดให้ไปกับสมณทูต
 พระสงฆ์ที่จะไปจึงรวมเป็น ๑๐ รูปด้วยกัน

เมื่อจัดพระไตรพร้อมแล้ว ถึงเดือน ๒ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีมะจิดศก
 พ.ศ. ๒๓๕๗ โปรดให้นิมนต์พระสงฆ์สมณทูตเข้าไปรับผ้าไตรแด่เครื่อง
 บริหารต่อพระหัตถ์ แดโปรดให้จัดต้นไม้เงินทอง ๑๖ ตำรับ เทียน
 ไหใหญ่รูปใหญ่ ๓๐๐ คู่ เป็นของทรงพระราชอุทิศส่งไปบูชาพระรัตนตรัย
 แดพระเจดีย์ฐานในลังกาทวิป^{๑๐} แดโปรดให้จัดเครื่องสมณบริวาร
 ๓ ตำรับ คือ บาตร ฝาแดเชิงประดับมุก ถดกบาตรล็กถาดแดง
 ไตรแพรบังดี ย่ามหักทองขวาง เป็นของพระราชทานพระสงฆ์นายก

๗ จดหมายเหตุสมณทูตออกไปลังกาทวิปคราวัน หอพระสมุด
 ได้มาจากเมืองเพ็ชรบุรีฉบับ ๑ ความพิศดาร แดบางแห่งแปลกับที่
 จดไว้ในพระราชพงษาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ได้เอาจดหมายเหตุ
 เหตุทั้ง ๒ ฉบับ เทียบกันเก็บความจดลงในเรื่อง

๘ พระห้วงนี้ ในจดหมายเหตุฉบับเมืองเพ็ชรบุรี ว่าชื่อพระจันทร์

๙ พระเซ่งรูปนี้ เห็นจะเป็นรูปเดียวกับที่ได้เป็นสมเด็จพะวันรัตน์
 อยู่วัดอรุณในรัชกาลที่ ๔

๑๐ โสฬศเจดีย์ในลังกาทวิป ๑๖ แห่ง ซึ่งชาวดังกานับถือว่า
 เป็นมหาเจดีย์สถาน ที่พระราชทานต้นไม้เงินทองไปบูชา ปราง

พระอนุชาเอก แด่พระเถระซึ่งรักษาพระที่นั่งศาตุนเมืองถึงชั้นทศวิ
วัฒนบุรี^{๑๑} แต่มีสมณดำذنของสมเด็จพระสังฆราชไปถึงพระสังฆนายก
ด้วยฉบับหนึ่ง โปรดให้หมื่นไกรกรมการเมืองนครศรีธรรมราช เปน
เวรยาวัจกรสมณทูตแด่คัมภีร์ไมเงินทองถึงของพระราชทานไปด้วย

สมณทูตลงเรือกรมอาดำจามไปจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันเดือน ๒
ขึ้น ๑๓ ค่ำ ถูกลมว่าวพัดกลัดคลื่นใหญ่ เรือไปซำรุดเสียที่ปากน้ำ
เมืองชุมพร พระยาชุมพรจัดเรือส่งไปเมืองไชยา พระยาไชยาจัด
เรือส่งต่อไป ถึงเมืองนครศรีธรรมราชเมื่อเดือน ๔ ขึ้น ๘ ค่ำ ไม่
ทันฤดูลมที่จะใช้ ไปไปถึงกาทวิป สมณทูตจึงต้องค้างอยู่เมืองนคร
ศรีธรรมราช ๑๑ เดือน ในระหว่างนั้นพระวดีศรีภักษ์กับพระดำذنวงศ์
พระดังกาที่อยู่กรุงเทพ ฯ ทราบว่าพระดังขั้ไทยยังค้างอยู่ที่เมืองนครศรี
ธรรมราช ถวายพระพรตว่าจะกັดไปบ้านเมืองกับสมณทูตไทย
เมื่อได้พระราชทานอนุญาตแล้ว ก็ตามออกไปยังเมืองนครศรีธรรมราช
แต่เมื่อออกไปถึงเมืองนครศรีธรรมราชแล้ว พระวดีศรีภักษ์กับพระรัตน

ในสมณดำذنที่สังฆนายกตั้งกามีมาในรัชกาลที่ ๓ คือ ๑ พระที่นั่งศาตุน
๒ มหิยังคนเจดีย์ ๓ นาคทวิปคนเจดีย์ ๔ กิตยาณเจดีย์ ๕ รอยพระ
พุทธรบาทที่เขาสมณภูฏ ๖ ทิวาคูหังคนเจดีย์ ๗ ทิวาปิเจดีย์ ๘ มุติง
คนเจดีย์ ๙ ศิลาสมหาวิหาร ๑๐ พระมหาโพธิ์ที่เมืองอนุราชบุรี
๑๑ มริจวิญญูเจดีย์ ๑๒ ภูปาราม ๑๓ อภัยศิริวิหาร ๑๔ เขตวันมหา
วิหาร ๑๕ เสด็จเจดีย์ ๑๖ กาจรคามคนเจดีย์

๑๑ เมืองเดียวกับที่เรียกว่าเมืองแกนตทุกวนน

ปาละ พระหิชาเย ที่มาบวชในกรุงเทพฯ ๖ ไปประพาศิตัวไม่เรียบร้อย
ต่าง ๆ พระยานครศรีธรรมราช (น้อย) เห็นว่าถ้าให้พระดังกล่าว ๓ รูป
นั้นไปกับพระสงฆ์สมณทูตไทย เกรงจะไปเกิดเหตุการณ์ให้เสื่อมเสีย
พระเกียรติยศ จึงจัดส่งไปเกาะหมากทั้ง ๓ รูป ให้กลับกลับบ้านเมือง
ของตนตามอำเภอใจ คงให้ไปกับพระสงฆ์ไทยแต่พระดำณวงษ์
รูปเดียว แต่เมื่อไปขึ้นบกในอินเดียแล้วพระดำณวงษ์ก็หลบหายไปอีก

พระสงฆ์สมณทูตไทย ไปบอกจากเมือง นครศรีธรรมราช ไปลงเรือที่
เมืองตรัง ได้ออกเรือเมื่อเดือน ๔ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีกุญส์ปัตศก จุศักราช
๑๑๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๘ ไปกับเรือที่บรรทุกช้างไปขายในอินเดีย พระยานคร
ศรีธรรมราชมีจดหมาย ไปถึงตั้งขนาเกน นายห้างพราหมณ์ อยู่ณเมืองบ่า
บุคบาดี^{๑๒} ซึ่งเป็นคนชอบกับเจ้าพระยานครได้เคยรับซื้อช้างกันมา
เสมอทุกปี ครั้นเรือไปถึงเมืองบ่าบุคบาดี ตั้งขนาเกนได้ทราบความ
ในหนังสือเจ้าพระยานครแล้วก็ช่วยเป็นธุระรับรองพระสงฆ์สมณทูต แด
ให้เที่ยวหาจ้างคนนำทางที่จะไปดังกล่าว พระสงฆ์ต้องคอยทำอยู่อีกเดือน
หนึ่ง จึงได้บิณฑบาตคน ๓ เคยมาค้าขายที่เมืองตรังพูดไทยได้
เป็นถ่ามแต่นำทางไป คั้นไม้ทองเงินรูปเทียนแด่เครื่องบริวารของพระราช
ทานนับสิบก็รับไปด้วย เรียกค่าจ้างเป็นเงิน ๑๘๐ รูเปีย ออกเดิน
ไปจากเมืองบ่าบุคบาดีเมื่อเดือน ๕ แรม ๖ ค่ำ ไป ๗๖ วันถึงท่า
ข้ามไปเกาะดังกล่าว บิณฑบาตจ้างเรือไปส่ง ไปวัน ๑ ถึงเกาะดังกล่าว ขึ้นเดิน

๑๒ เมืองบ่าบุคบาดีนี้ เข้าใจว่าอยู่ที่เบงกอล ข้างเหนือเมือง

ดำคัญทุกแห่ง สมนทไทยอยู่ในลังกาทวีป ๑๒ เดือนจึงดาพระดังฆ
นายก พระอนุนายกกดบมา

พระดังฆนายก พระอนุนายก ประชุมพร้อมกันทำสมณดำณ
ตอบให้สมณทไทยถือเข้ามาถึงสมเด็จเจ้าพระดังฆราชฉบับ ๑ ในสมณ
ดำณนั้นว่า พระดังฆนายก พระอนุนายก ได้ช่วยทำนุบำรุงพระดังฆ
ไทยตั้งแต่ไปจนกดบมา มีความผาคูกทุกองค์ จัดได้พระเจดีย์แก้ว
ผดักสูง ๘ นิ้วบรรจุพระบรมธาตุ ๕ พระองค์ พระพุทธรูปกาให้ดทอง
คำนำตัก ๕ นิ้วองค์หนึ่ง ฉดองพระเนตรองค์หนึ่ง ถวายเข้ามาใน
สมเด็จเจ้าพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา แดจัดได้พระเจดีย์กาให้ดทองคำองค์
หนึ่งสูง ๑๒ นิ้ว บรรจุพระบรมธาตุ ๓ พระองค์ แวนตาคีดาอันหนึ่ง
ถวายสมเด็จเจ้าพระดังฆราช อนึ่งเมื่อสมณทไทยกดบมาคราวนั้นได้หน่อ
พระมหาโพธิเมืองอนุราชบุรีเข้ามาด้วย ๖ ต้น พระดังฆไทยออกจาก
เมืองถึงฉันท ณเดือน ๗ แรม ๖ ค่ำ ปีมดุนพศก พ.ศ. ๒๓๖๐ ขุนนาง
อังกฤษที่เปนเจ้าเมืองกดมพู^{๑๔} เอาเปนธุระ ผากเรือดุกคำมา ดังที่เมืองบ่า
บุคบาคัด แด้วดังฆนาเกนเศรษฐิ์เลี้ยค่าระวางให้เรือกำปั่นดุกคำมาดัง
ที่เมืองเกาะหมาก ขนพกอยทเมืองเกาะหมาก ๔ เดือน พระยา
นครศรีธรรมราชทราบวว่า พระดังฆซึ่งไปลังกา กดบมาถึงเมือง เกาะหมาก
แล้ว จึงแต่งเรือไปรับแดจัดดังเข้ามา ถึงกรุงเทพมหานครเมื่อณ
เดือน ๘ แรมคำ ๑ ปีมดลัมฤทธิศก จดศักราช ๑๑๘๐ พ.ศ. ๒๓๖๑ แด

๑๔ ในจดหมายเหตุไทย เขียนชื่อเมืองนว่าเมืองกดมพู คือ ที่เรียก
ว่าเมืองโกดัมโบทุกวนัน

คັນพระมหาโพธิ์ที่ไดมานัน พระอาจารย์^{๑๕} ขอเอาไปปลูกไว้ที่เมือง
 กถนคันทันหนึ่ง เจ้าพระยานครขอเอาไปปลูกที่เมืองนครดองคันทัน ได้เข้า
 มาถวายดามคันทัน โปรดให้ปลูกไว้ที่วัดสุทัศน์คันทันหนึ่ง วัดมหาธาตุ
 คันทันหนึ่ง วัดสระเกษคันทันหนึ่ง^{๑๖} แล้วทรงตั้งพระอาจารย์คันทันที่พระคัมภีร์
 ปรีชา ตั้งพระอาจารย์เทพเป็นพระบัญชาวิจารย์เถร พระห้วงนันท
 ทรงเห็นว่าได้เรียนหนังสือภาษาบาลีมาก ได้ช่วยแปลตามโต้ตอบกับ
 ชาวดังกา ไม่เคยรู้แต่เคยเปรียบ เป็นคนฉลาดไหวพริบดี จึงทรงตั้งให้
 เป็นพระวิสุทธิมุนี เป็นพระราชาคณะทั้ง ๓ รูป พระสงฆ์ที่ได้เป็นสมณ
 ทูตไปลังกานอกจากนั้น ก็พระราชทานไตรปิฎกคัมภีร์ ต่อมาเดือนละ ๘
 บาทบ้าง ๖ บาทบ้างทุกรูป

๑๕ พระอาจารย์อะไร สอบหาชื่อไม่ได้ บางที่อาจจะเป็นพระ
 อาจารย์เทพที่ไปในพวกสมณทูตนั้นเอง ตามความที่ปรากฏในจดหมาย
 เหตุฉบับเมืองเพชรบุรี พระอาจารย์เทพนทียอยู่ทางแหลมมลายู
 เมื่อสมณทูตออกไปจากกรุงเทพ ฯ พระอาจารย์เทพอยู่ทเกาะหมาก ต่อ
 จะออกเรือจากเมืองศรีวิชัย พระอาจารย์เทพจึงมาลงเรือไปพร้อมกับ
 พระสงฆ์สมณทูต ที่เมืองกถนคันทันมีไทยทนต์ถือพระดาดนามาก แต่โพธิ์
 คันทันจะไปปลูกไว้ที่ไหนยังหาทราบไม่ ที่พระยานครศรีธรรมราช เอา
 ไม้เมืองนครศรีธรรมราช ๒ คันทัน เข้าใจว่าปลูกไว้ที่วัดพระเดิมคันทัน ๑
 อีกคันทัน ๑ เห็นจะปลูกไว้ที่วัดท่าโพธิ์

๑๖ เรียกว่าโพธิ์ดังกา ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ทั้ง ๓ คันทัน

เรื่องเขมรที่เมืองปัตบอง

ปีกฤษีศักราช

จุล ๑๑๗๗

พ.ศ. ๒๓๕๘

ฝ่ายข้างเมืองเขมร ในเวลานั้นญวนให้องโป
โหเป็นข้าหลวงขึ้นมากำกับเมืองเขมรอยู่ สมเด็จพระ
อุไทยราชาปกครองกับองโปโหว่า เมืองปัตบองแต่
ก่อนก็เป็นเมืองขึ้นของกรุงกัมพูชา ฟังตกไปเป็น
เมืองขึ้นของไทย ๆ ได้เมืองปัตบองเป็นที่พักกองทัพแด
เสบียงอาหาร จึงสามารถทำการรบพุ่งในเมืองเขมร
ได้ ถ้าเขมรได้เมืองปัตบองกลับคืนไปเสียแล้ว ไทย
ก็จะหมดที่มั่น เขมรไม่ต้องเกรงทัพศึกที่จะมาจาก
ทางเมืองไทยต่อไป. องโปโหเห็นชอบด้วย แต่
แนะนำว่า การที่จะเอาเมืองปัตบองคืนนั้น ให้เป็นเขมร
ต่อเขมรทำกันเอง ญวนจะทำไมรู้เห็นเกี่ยวข้องด้วย
ให้สมเด็จพระอุไทยราชายกเหตุ แต่งคนไปขอเก็บ
น่านมคิลาแด่บุตรกำกาวในแขวงเมืองปัตบอง ตาม
ประเพณีซึ่งเคยทำมาแต่ก่อน แต่ให้แต่งเป็นกองทัพ
เข้าไป ถ้าเห็นพดเมืองปัตบองกลับเกรงอำนาจกอง

ทพ ก็ให้เดยตเอาเมืองพิศบองที่เดียว ถ้าเห็นว่าที่เมืองพิศบองจะ
 ต่อสู้มั่นคงอยู่ จะตีเอาไม่ได้ ก็อย่ารบพุ่ง ให้เป็นแต่ไปเก็บน้ำ
 นมคิตาแดมุดค่างคาว ส้มเด็จพระอุไทยราชาเห็นชอบด้วย จึงแต่ง
 ให้ส้มเด็จพระเจ้าพระยา (ติ) เป็นแม่ทัพ พระยาลังคโคกน้อง เป็นทัพ
 นำ คุมกองทัพบกยกมาทาง ๑ ให้พระยายมราช พระยาโยธา
 สังคราม คุมกองทัพร้อยยกมาอีกทาง ๑ ในเวลานั้นพระยาราม
 กำแหงเป็นข้าหลวงอยู่ที่เมืองพิศบองกับพระยาอภัยภูเบศร์ผู้ว่าราชการ
 เมือง เมื่อได้ทราบข่าวเขมรยกกองทัพล่วงเขตแดนเข้ามาตามทาง
 มาตั้งประชุมทัพอยู่ที่บ้านโอรสแวง พระยารามกำแหง พระยาอภัย
 ภูเบศร์จึงแต่งคนให้ไปห้ามกองทัพเขมร ๆ ก็ไม่ฟังว่าจะเข้าไปเก็บ
 น้ำนมคิตาแดมุดค่างคาวตามเคย จะให้ไปก็จะไป หรือมิให้ไปก็จะไป
 แล้วยกกองทัพล่วงเลยเข้ามาตั้งค่ายที่หนองจอก ๔ ค่าย ตัวส้มเด็จพระ
 เจ้าพระยา (ติ) ตั้งที่บ้านอินดงกูป พระยาเอกราชตั้งค่ายที่ริมวัด
 เขาบานน เขมรยกล่วงเข้าไปทางบ้านดั่ง ตั้งปิดหลังทางเมือง
 โตนดอีกทาง ๑ พระยาอภัยภูเบศร์จึงให้พระยาวงษาธิราชคุมกำลัง
 ออกมาตั้งรักษากันนายคำราโว่ ครั้นนั้นพวกกองทัพเขมรทยกเข้ามา
 ในแขวงเมืองพิศบอง เทียวปล้นสดมเก็บทรัพย์สิ่งของราษฎรชาวบ้าน
 เรื่อยมา จนพวกที่มาจากเขาบานนมาประทะกับกองทัพพระยาวงษา
 ธิราชเกิดรบกันชน พวกกรุงกัมพูชาสู้พวกเมืองพิศบองไม่ได้ ส้มเด็จพระ
 เจ้าพระยา (ติ) เห็นจะตีเอาเมืองพิศบองไม่ได้ ก็ให้ถอยกองทัพกลับ
 ไปตั้งอยู่เมืองโพธิสัตว์

ใบบอกพระยารามกำแหงแด่พระยาอภัยภูเบศร์ บอกเรื่อง
 เชมรยกกองทัพดองแดนเมืองพิศบองเข้ามา มาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อ
 เดือน ๖ ปีภุญต์ปัตศก จุติศักราช ๑๑๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๘ ได้ทรงทราบ
 ความทรงแค้นพระไทยอยู่ เหตุด้วยพวกกรุงกัมพูชาเคยแต่งคนเข้า
 มาเก็บน่านมศีลากับมุดค่างคาวเป็นประเพณีมาแต่ก่อน เกรงพวกเมือง
 พิศบองจะเห็นการเด็กเป็นการใหญ่เกินไปกว่าเหตุ จึงโปรดให้พระยา
 อินทราริบดีดีหราชรองเมืองกับ พระพรหมบริรักษ์เป็น ขำหาดวงรีบออกไป
 ดับเหตุการณ์ให้ ได้ความจริง ก็ได้ความสมกับใบบอกเมืองพิศบอง
 จึงโปรดให้เกณฑ์กองทัพกรุงเทพ ฯ สมทบกับกองทัพเมืองนครราชสีมา
 ให้เจ้าฟ้ากรมขุน อิศรานุรักษ์เป็นแม่ทัพยกลงไป ตั้งรักษาเมือง พิศบองไว้
 แล้วโปรดให้เสนาบดีมีศุภอักษรแจ้ง ความไปยังเสนาบดีเมือง ญวนให้ทูต
 แก่พระเจ้าเวียดนามยาดองให้ ทราบเหตุการณ์ที่ขำหาดวง ญวน มายูงให้
 เชมรกำเริบขึ้น

ครั้นปีชวดอัฐศก จุติศักราช ๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๕๙ เสนาบดีญวน
 มีศุภอักษรตอบเข้ามาว่า พระเจ้ากรุงเวียดนามได้ ให้ห็นโปดังกวาน
 เจ้าเมืองไซ่ง่อนเป็นขำหาดวงขึ้นไปไต่สวนที่กรุงกัมพูชา ได้ความว่า
 สมเด็จพระเจ้าพระยา (ติ) กับพระยาสังคโคตถ้อง ได้ยกเข้าไปในแดน
 เมืองพิศบองจริง แต่ไปเพื่อจะเก็บน่านมศีลตามมุดค่างคาวตามประเพณี
 ที่เคยทำมาแต่ก่อน กำนั่งแต่ไพร่พลมีไปก็แต่พอสมควร ทั้งได้บอก
 ความแก่ นายด่านให้แจ้งความไปให้ผู้ว่าราชการเมือง พิศบอง ทราบด้วย
 แล้ว ครั้นพวกกรุงกัมพูชายกเข้าไปถึงด่าน พวกนายด่านเมือง

พัดบองหน่วงเหนี่ยวไว้ ไม่ยอมให้พวกกรุงกัมพูชาเข้าไปเก็บน่านม
 คีตาแดมุดค้างคาวดังแต่ก่อน ทำให้พวกกรุงกัมพูชาเกิดความสงสัยได้ย
 สัมเด็จพระเจ้าพระยา (ติ) จึงให้พวกพระยาพระเชมรคุมกำลังเข้าไปตั้ง
 ที่บ้านอันดงกุกก่อน แล้วเกรงจะเกิดเหตุการณ์ สัมเด็จพระเจ้าพระยา
 (ติ) จึงติดตามเข้าไป หาได้คิดทำร้ายอย่างใดไม่ เพราะเหตุที่
 พวกนายด่านเมืองพัดบองได้อนุญาตแล้ว แด่ภายหลังกลับกีดกันห้าม
 ปราบพวกกรุงกัมพูชา จึงได้เกิดเป็นปากเสียงกันขึ้น พวกเมือง
 พัดบองกลับยกกองทัพออกรบพุ่งพวก กรุงกัม พูชาบาดเจ็บล้มตายเป็นอัน
 มาก ทั้งเก็บริบเอาช้างแควเวียนไปสิ้น และยังได้ติดตามพวกกรุง
 กัมพูชาลงไปจนถึงบ้านพระกำเบียน กวาดต้อนครอบครัวราษฎรในเขตร
 กรุงกัมพูชาไปกว่า ๔๐ บ้าน เป็นจำนวนชายหญิง ๑๔๐๐ คนเศษ
 เจ้าเมืองไซ่ง่อนได้ ไซ้ให้ขุนนางไปตรวจดูทุกบ้าน ก็เห็นแต่เรือนเปล่า
 ใต้ถุนคนที่ยังเหลืออยู่ ได้ความว่าพวกเมืองพัดบองกวาดต้อนเอาผู้
 คนไป ยังพวกออกญาสังคโลกน้องสัมเด็จพระเจ้าพระยา (ติ) นั้นก็หาย
 ไป จะตายหรือพวกเมืองพัดบองจะจับไปได้ก็หาได้ความไม่ เจ้า
 เมืองไซ่ง่อนได้ส่งคนได้ความดังนี้ ซึ่งพระยารามกำแหง พระยาอภัย
 ภูเบศร์มีใบบอกเข้าไปกราบทูลว่า พวกกรุงกัมพูชายกดงแดนเข้าไป
 ด่านทาง ได้ห้ามปราบให้กลับไปที่ไม่ฟัง ชนยกเข้าไปตั้งค่ายอยู่
 หนองจอก สัมเด็จพระเจ้าพระยา (ติ) ยกเข้ามาตั้งอยู่บ้านอันดงกุก
 คนประมาณ ๔๐๐๐ เศษ ยังกองทัพพระยาเอกราชยกเข้ามาตั้งอยู่บ้าน
 สดิ่ง บิดหลังทางบ้านโตนด แลว่าพวกกองทัพกรุงกัมพูชากวาด

คือนโคกระบือเก็บทรัพย์สินของของราษฎรไป แล้วชวนรบเอาปืนยิง
 พวกกองทัพอเมืองปัตบองก่อนจึงเกิดรบพุ่งกัน พวกกรุงกัมพูชาจึงล้ม
 ตายบาดเจ็บ หาร้องกับเรื่องที่พระเจ้ากรุงเวียตนามให้สืบสวนได้
 ความไม่ จะฟังว่าความฝ่ายใดเป็นแน่แท้ยังไม่ได้ แต่เพราะเหตุ
 ได้ความจริงที่พวกกรุงกัมพูชาถูกบาดเจ็บล้มตาย แดราษฎรในเขต
 กรุงกัมพูชาถูกพวกเมืองปัตบองกวาดต้อนไปเป็นอันมาก อีกข้อ ๑ ที่
 ว่าพวกกรุงกัมพูชาพากันเข้าไปถึง ๒๐๐๐-๓๐๐๐ คน ไปก่อการรบพุ่ง
 ขึ้นก่อนนั้นจริงอยู่ ผิดกันแต่พูดความ การที่ล้มเจ้าพระยา (ติ)
 ใช้ให้พวกกรุงกัมพูชาพากันไปดองแดนเมืองปัตบองเข้าไบนั้น ก็ไม่
 ได้ทูลให้ล้มเจ้าพระยาอุไทยราชาทราบ ที่ไปเกิดเหตุจนถึงผู้คนล้มตาย
 แดต้องถูกกวาดต้อนเข้าไปจากถิ่นฐานนั้น ล้มเจ้าพระยา (ติ)
 มีความผิด ไล่ด้วยบทกฎหมาย ล้มเจ้าพระยา (ติ) ควรถูก
 เชี่ยน ๘๐ ที่อย่าง ๑ หรือถ้าอย่างหนักเชี่ยน ๘๐ ที่อีกอย่าง ๑ ได้
 มอบตัวล้มเจ้าพระยา (ติ) ให้ล้มเจ้าพระยาอุไทยราชาจำไว้แล้ว แต่
 โทษของข้าราชการผู้ใหญ่ในเมืองปัตบอง ซึ่งแต่เดิมได้อนุญาตให้
 พวกกรุงกัมพูชาเข้าไปแล้ว แดภายหลังให้ผู้คนมากันทางเดียวประการ ๑
 ยังโทษที่ได้ติดตามฆ่าฟันพวกชาวกรุงกัมพูชา แดที่กวาดต้อนเอาครอบครัว
 ครัวผู้คนไปอีกประการ ๑ คุ้มโทษมากกว่าล้มเจ้าพระยา (ติ) เสีย
 อีก กรุงเทพมหานครรื้อยุทธยาจะชำระลงโทษข้าราชการเมือง
 ปัตบองอย่างไร หนึ่งเมืองเขมรเป็นเมืองน้อย แต่ก่อนมากก็เป็นข้า
 ขึ้นทั้งสองพระนครอันใหญ่ ได้พึ่งสองพระนครบำรุงไว้จึงได้เป็นบ้าน

เปนเมือง ที่ไหนจะอาจทำความถึงเพียงนี้ ที่เกิดเหตุจนได้ความ
 ด่าปากเดือดร้อนครองน ก็เพราะพวกเขมรทำตามอย่างตามธรรมเนียม
 เดิม กับเชื่อถือว่าได้ มีหนังสือบอกเมืองพัทลุงไปแล้วจึงด่วนไป
 จนเกิดความถึงผู้คนล้มตายเสียเปล่าเปนอันมาก จะเอาความนั้นไป
 โทษใหญ่อย่างไร ควรจะเอนดูโอบอ้อมต่อผู้น้อย ถ้าจะเอาไป
 ความผิดแก่กรุงกัมพูชาฝ่ายเดียว เกิดออกต้องพระนครอันใหญ่จะหมอง
 พระไทยกัน ก็จะไม่เหมือนเห็นกับน้อยปลดปล่อยให้เสียใหญ่ ขอให้กรุงเทพ ฯ
 คิดแต่ที่จะให้ดีขึ้นเต็มยศเต็มยศพลายเกิด ขึ้นความตามศุภอักษร
 เสนาบดีฉนวน ท่าน การครองนนั้นก็ดังบอญมีใครบัพุงกันอีก แต่มิได้ตอบ
 ศุภอักษรฉนวนประการใด เปนแต่เขมรแต่งกองทัพมาตั้งขัดด้านทางอยู่

เรื่องมอญอพยพครอบครัวเข้ามาพึ่งพระบรม

มอญกับพม่า แม้นมีฐานบ้านเมืองอยู่ติดต่อกันก็จริง แต่ชาติ
 แดภาษาตลอดจนความนิยมแตกต่างกันมาแต่โบราณ ด้วยพวกมอญ
 นั้นว่า โดยชาติเป็นเชื้อสายของ ชนชาวทวันออกคือขอมแต่ไทยที่แม่น้ำฉาน
 จักรออกไปแต่ก่อน ฝ่ายข้างพวกพม่าเป็นชนชาติซึ่งอพยพลงมาจาก
 ประเทศธิเบตมาตั้งอยู่ในดินแดนข้างเหนือเขตรมอญ มามีกำดั่งขมจึง
 ได้เมืองมอญ แต่ไทยใหญ่ที่อยู่ใกล้ชิดด้วย ต่อสู้ตันทาน กำดั่ง พม่าไม่ได้
 ทั้งมอญแต่ไทยใหญ่อยู่ในอำนาจพม่าแต่ด้วยความกลัว ถ้าพม่าหย่อน
 อำนาจลงเวลาใด มอญแต่ไทยใหญ่ก็กลับตั้งตัวเป็นอิสระ พม่า

กตัญญูมีกำลังเมื่อใดก็ต้องปราบปรามอีก ถ้ามอญมีกำลังพอต่อสู้พม่าได้
มอญก็ตั้งอยู่เป็นอิสระ ถ้าทานกำลังพม่าไม่ได้ หรือเป็นเวลาที่ไทยมี
อำนาจมาก มอญก็หันมาพึ่งไทย เป็นดังนี้มาแต่ครั้งพ่อขุนรามคำแหง
ครองพระนครสุโขทัย ตลอดมาจนครั้ง สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ครอง
กรุงศรีอยุธยา ด้วยเหตุที่มอญไม่มีความนิยมต่อพม่า คอยหาโอกาส
ที่จะเอาใจออกหากอยู่แต่มาดั่งแค้นมานาน เมื่อพระเจ้าอลองพญาทำ
สงครามชนะมอญได้เป็นใหญ่ในแผ่นดินพม่า จึงมีความขัดเคืองคิดจะ
ทำลายล้างพวกมอญให้หมดแผ่นดินพม่า เมื่อมอญถูกพม่ากดขี่ข่มเหง
ต่าง ๆ แต่ไม่มีกำลังพอจะต่อสู้พม่าได้ จึงอพยพหนีเข้ามาอยู่ในเมือง
ไทย ดังพวกพระยาเจียงฮายอพยพเข้ามาในครั้งกรุงธนบุรี เมื่อปีมะเมียฉก
จุลศักราช ๑๓๓๖ พ.ศ. ๒๓๓๗ เป็นต้น

ครั้นมาเมื่อรัชกาลที่ ๒ พระเจ้าปะดุงตั้งพม่าคนหนึ่งลงมาเป็นเจ้า
เมืองเมะตะมะ พม่าเจ้าเมืองเมะตะมะคนนั้นเบียดเบียนพวกมอญให้ได้
ความเดือดร้อนต่าง ๆ พวกมอญไม่มีกำลังพอจะต่อสู้พม่าได้ มอญ
ที่เป็นเจ้าเมืองชนแดนกรมการหลายคน มีส้มิงดอดเบาเป็นหัวหน้า ปกษา
พร้อมกันว่า จะอพยพครอบครัว สัมคัพรอคพวก เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิ์อยู่ใน
กรุงสยาม ส้มิงดอดเบาคนหนึ่งได้อันดับเข้ามาถึงพระยากาญจนบุรี เมื่อ
เดือน ๑๑ ปีจอฉก จุลศักราช ๑๓๗๖ พ.ศ. ๒๓๕๗ พระยากาญจน
บุรียกกองทัพหนึ่งส้มิงดอดเบาเข้ามายังกรุงเทพ ฯ จึงโปรดให้พระยา
กาญจนบุรีคนหนึ่งได้อันดับตอบไปถึงส้มิงดอดเบาว่า ถ้ามอญเดือดร้อนก็
ให้อพยพเข้ามาเถิด จะทรงพระกรุณาโปรดรับเป็นที่พึ่ง ให้พวกมอญ

ได้อยู่ในพระราชอาณาจักรโดยความผาสุก ครั้นถึงปีกฤษฎีศักราช ๑๓๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๘ พวกมอญที่เมืองเมะระตะถูกพม่ากดขี่หนัก
เข้า จึงพร้อมใจกันจับเจ้าเมืองกรมการพม่าฆ่าเสียแล้ว พวกน้อยพยพ
ครอบครัวเข้ามาในพระราชอาณาจักร เดินเข้ามาทางเมืองตากบ้าง
ทางเมืองอุไทยธานีบ้าง แต่โดยมากมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์เข้า
แขวงเมืองกาญจนบุรี เมื่อได้ทรงทราบข่าวว่าครัวมอญอพยพเข้ามา
จึงโปรดให้กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จขึ้นไปคอยรับครัว
มอญอยู่ที่เมืองนนทบุรี จัดจากแต่ไม้สำหรับปลูกสร้างบ้านเรือน แด
แต่บึงอาหารของพระราชทานขึ้นไปพร้อมเสร็จ ทางเมืองกาญจนบุรี
โปรดให้สมเด็จพระเจ้าตากสินเจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ คุมไพร่พลสำหรับป้องกัน
ครัวมอญ แดแต่บึงอาหารของพระราชทานออกไปรับครัวมอญ
ทางหนึ่ง โปรดให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีเป็นผู้ใหญ่เสด็จ
กำกับไปด้วย ทางเมืองตากนั้นโปรดให้เจ้าพระยาอภัยภูธรที่สมุหนายก
เป็นผู้ขึ้นไปรับ ครัวมอญมาถึงเมืองนนทบุรีเมื่อวันพุธเดือน ๙
แรม ๓ ค่ำ ปีกฤษฎีศักราช ๑๓๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๘ เป็นจำนวน
คน ๔๐๐๐๐ เศษ^๑ โปรดให้ตั้งภูมิดำเนาอยู่ในแขวงเมืองประทุม
ธานี^๒ เมืองนนทบุรีบ้าง เมืองนครเขื่อนขันธ์บ้าง สมิ้งสด

๑ มอญพวกนี้เรียกกันว่ามอญใหม่ มอญที่มากครั้งพระยาเจ่ง
เรียกกันว่ามอญเก่า

๒ เข้าใจว่าเมืองประทุมธานีตั้งคราวนั้นเอง

บาทที่เปนน่าน^๕นทรวงพระกรุณาโปรดตั้งให้เป็นพระยารัตนจักร ตัว
 นายรามัญที่เป็นผู้^๕ใหญ่มียศอยู่ในเมืองเดิม ก็ทรงพระกรุณาโปรดตั้ง^๕
 ให้เป็นพระยาทุกคน

เรื่องจัดการปกครองเมืองนครศรีธรรมราช

ตาม^๕เนื้อความในหนังสือเก่า ซึ่งได้พบที่เมืองนครศรีธรรมราช
 เข้าใจว่า เห็นจะเป็นในราวปีจอฉศก จุฬศักราช ๑๑๗๖ พ.ศ. ๒๓๕๗
 เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (พัฒน์) จางวางเมืองนครศรีธรรมราชถึงอดัญ
 กรรม เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (พัฒน์) เป็นบิดาเจ้าจอมมารดา (นุ้ย)
 ซึ่ง^๕เป็นเจ้าจอมมารดากรมหมื่นศักดิพลเดช เมื่อปลดงศพเจ้าพระยา
 สุธรรมมนตรี จึงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้กรมหมื่นศักดิพล
 เดช เสด็จไปเมืองนครศรีธรรมราชในการปลดงศพเจ้าคุณดา แต่
 การที่เจ้านายเสด็จออกไปถึงหัวเมืองทางไกล เช่นเมืองนครศรีธรรม
 ราช ในสมัยนั้น^๕แต่เสด็จไปในราชการทัพศึกหรือราชการที่สำคัญ ไม่
 มี^๕ประเพณีที่เสด็จไปในการปลดงพระองค์อย่างทุกวันนี้ การที่กรมหมื่น
 ศักดิพลเดชเสด็จไปปลดงศพเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี^{๕๕}ครั้งนั้น กรมหมื่น
 ศักดิพลเดชทรงกำกับกระทรวงกลาโหม ซึ่งบัญชาการหัวเมือง^๕บ้างได้^๕
 เชื่อได้ว่าคงโปรดให้เสด็จไปในราชการ^๕อื่นด้วย ขอน^๕ดมกับคำกล่าว

กันมาในเมืองนครศรีธรรมราชว่า^๓ เมื่อกรมหมื่นศักดิพลเดชได้จัด
 ไปเมืองนครศรีธรรมราชครั้งนั้น ได้ทรงจัดระเบียบการปกครอง
 ตลอดจนจัดกำหนดเขตแขวงสำหรับการปกครองท้องที่ ยังมีแผนที่
 แด่ทำเนียบตำแหน่งกรมการปรากฏอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราช เพื่อ
 ความในหนังสือทำเนียบนั้นว่า เมื่อจุลศักราช ๑๑๗๓ ปีมแม
 เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๐ ค่ำ วันศุกร์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อน
 เจ้าพระยานครฯ (พัฒน์) เปนเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี แด่ทรงตั้งพระ
 บริรักษ์ภูเบศร์ เปนพระยานครศรีธรรมราช พระเจ้าน้องยาเธอ
 กรมหมื่นศักดิพลเดช กราบบังคมทูลว่า กรมการเมืองนครฯ ขาด
 ไม่ครบตำแหน่ง จึงทรงพระกรุณาโปรดให้จัดแจงขึ้นให้ครบ
 ครบถ้วนจันทร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมแมตรีศก (พระยา
 นครฯ กัดบ้อออกไปถึงเมืองแล้ว) จึงให้เชิญพระอัยการตำแหน่งซึ่ง

๓ เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (หนู อนุคร) เคยเล่าเรื่องนี้ให้ข้าพเจ้าฟัง
 เจ้าพระยาสุธรรมมนตรีคนนั้นเป็นบุตรใหญ่ของเจ้าพระยานครฯ (น้อยกลาง)
 ได้เป็นพระยานครฯ อยู่นาน เดือนเป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรีเมื่อใน
 รัชกาลที่ ๕ คนทั้งหลายเข้าใจกันว่าช่อพร้อม แต่ตัวท่านเองได้เอาสัญญา
 บัตรใบแรกของ ท่านมาให้ข้าพเจ้าดูเป็นพยานว่าที่จริงท่านชื่อหนู แต่ผู้
 อื่นไปเข้าใจว่าท่านช่อพร้อม เหตุนี้ข้าพเจ้าจึงตั้งชื่อไว้ในหนังสือว่า “หนู”

๔ หนังสือทำเนียบเมืองนครฯ ทว่าน พระยาศรีธรรมบริรักษ์ (เย็น)
 ไปพบที่บ้านผู้เป็นเชอฝ่ายกรมการเก่าแห่ง ๑ จึงได้ฉบับมา จะได้ตั้ง
 พิมพ์ เต็มดำเนินในหนังสือเทศาภิบาล

ในพระบรมโกษฐทรงชำระใหม่^๕ กับสมุด (ทำเนียบ) ตำแหน่งกรม
การเมืองนคร ฯ ครึ่งพระยาสุโขไทยออกไปเป็นเจ้าพระยานคร ฯ^๖ มา
สอบกัน ในพระอัยการที่ทรงชำระใหม่ มีแต่ตำแหน่งกรมการผู้ใหญ่
แต่ทำเนียบครึ่งพระยาสุโขไทย มีตำแหน่งกรมการผู้น้อยด้วย จึง
เอาทำเนียบทั้ง ๒ คำนานัน รวมบรรจบกันเป็นทำเนียบใหม่ สำหรับ
เมืองต่อไป^๗ ดึงน

ก่อนที่จะกล่าวความในทำเนียบกรมการเมืองนครศรีธรรมราช ควร
จะอธิบายถึงทำเนียบหัวเมืองเล็กน้อย หัวเมืองที่ขึ้นตรงต่อกรุงเทพ ฯ
แต่ก่อนมากำหนดเป็น ๔ ชั้น เรียกว่าเมืองเอก เมืองโท เมืองตรี

๕ พระอัยการที่อ้าง^๕ คือ ทำเนียบศักดินาตำแหน่งข้าราชการ
หัวเมือง ซึ่งปรากฏในหนังสือกฎหมายชำระในรัชกาลที่ ๑

๖ พระยาสุโขไทยคน^๕ เห็นจะเป็นคนเดียวกับพระยาไชยาธิเบศร์
ที่ได้เป็นเจ้าพระยานคร ฯ เมื่อปีจอจัตวาศก จุลศักราช ๑๓๐๔
พ.ศ. ๒๒๘๕ ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐครั้งกรุงเก่า เรื่องได้
พิมพ์ไว้ในหนังสือเทศาภิบาล

๗ ถ้าดูแต่คำพิงความที่กล่าวในบานแพนกทำเนียบ อาจจะทำ
ให้เข้าใจว่า ทำเนียบกรมการเมืองนคร ฯ ได้จัดไว้เสร็จแต่ก่อนกรม
หมื่นศักดิพลเดชได้จัดออกไป แต่ข้าพเจ้าได้พิจารณาเหตุทำเนียบนั้น
โดยถ้วนถี่ เข้าใจว่าบางที่จะได้ โครงไว้ก่อนเป็นเดา ๆ แต่การที่
ได้จัดจริงนั้น เชื่อตามคำเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (หนู อนุคร)
ว่าจัดเมื่อกรมหมื่นศักดิพลเดชได้จัดออกไป

เมืองจัตวา หัวเมือง เอก โท ตริ มีเมืองชนมากบ้างน้อยบ้างทุกเมือง
 แต่หัวเมืองจัตวาไม่มีเมืองชน การที่กำหนดว่าหัวเมืองใดเป็นชนใด
 ข้าพเจ้าพิเคราะห์ดูในทำเนียบดลกับแผนที่ แด่เรื่องราวที่มีมาใน
 พงษาวดาร เข้าใจว่าอาจไครยเหตุต่างกัน หัวเมืองชนเอกแต่เดิมมีแต่
 ๒ เมือง คือ ฝ่ายเหนือเมืองพิศณุโลก ๑ ฝ่ายใต้เมืองนครศรี
 ธรรมราช ๑ แต่เมืองนครราชสีมา นั้น แม้ในทำเนียบครั้งรัชกาล
 ที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทรก็ยังเป็นแต่หัวเมืองโท ข้าพเจ้าเข้าใจว่า
 จะพียงมายกขึ้นเป็นเมืองเอกเมื่อในรัชกาลที่ ๓ นี้เอง หัวเมืองเอกทั้ง
 ๓ เมืองนี้ ส่วนเมืองพิศณุโลก แด่เมืองนครศรีธรรมราช จัดเป็น
 เมืองเอก ด้วยเคยเป็นราชธานีมีศรี ราชภูมิตั้งเมืองยังมีความ
 นิยมต่อผู้ปกครองว่าเป็นเจ้านาย ทั้งเป็นเมืองใหญ่อยู่หน้าด่าน จึง
 กำหนดเป็นเมืองเอก^๘ ส่วนเมืองนครราชสีมา ข้าพเจ้าเข้าใจว่า
 จะเป็นเมื่อครั้งปราบชบถ เวียงจันทน์แล้วเมืองนครราชสีมา ดำคัญขึ้นกว่า

๘ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทาน
 พระบรมราชาธิบายว่า เจ้าพระยาสุรสีห์ ผู้สำเร็จราชการเมือง
 พิศณุโลก แด่เจ้าพระยาศรีธรรมมาโคกราช ผู้สำเร็จราชการเมือง
 นครศรีธรรมราช ๒ ตำแหน่งนี้ แต่โบราณมามีบันดาศักดิ์รองอรรคมหา
 เสนาธิบดี แด่สูงกว่าจุลสดมภ์ จะพึงเห็นตัวอย่างได้ ด้วยกรม
 พระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เมื่อครั้งกรุงธนบุรี เป็นตำแหน่ง
 พระยายมราชอยู่ก่อน แล้วจึงเลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ ผู้สำเร็จ
 ราชการเมืองพิศณุโลก

แต่ก่อน ด้วยเป็นหัวเมืองใหญ่นาด่าน ต้องบังคับบัญชาการกว้าง
ขวางทั่วไปในทิศตะวันออก จึงยกขึ้นเป็นหัวเมืองเอกอีกเมือง ๑ ส่วน
หัวเมืองที่กำหนดเป็นเมืองโทนั้น พิจารณาเหตุโดยแผนที่ดูชอบกุดอยู่
บางเมือง เช่นเมืองคณาครี เมืองนครราชสีมา (แต่ก่อนมา)
เมืองเพชรบูรณ์ ๓ เมืองนี้เป็นเมืองใหญ่อยู่ด่าน ค่ายเมืองเอกที่
กล่าวมาแล้ว แต่ความสำคัญอย่างอื่นไม่เหมือนกัน จึงกำหนดเป็น
แต่เมืองโท เข้าใจได้ไม่ยาก แต่ยังมีอีก ๓ เมือง คือ เมือง
สุโขทัย เมืองสวรรคโลก เมืองกำแพงเพชร ๓ เมืองนี้ ทั้งเมือง
สงขลา ซึ่งยกขึ้นเป็นเมืองโทขึ้นกรุงรัตนโกสินทร์นอกเมือง ๑ อยู่
ใกล้กับเมืองเอกราชนา เวลามีศึกสงคราม เช่นรบพม่ารบแขก
มลายู ก็ต้องเอาไพร่ยกกำลังเมืองเอกที่อยู่ใกล้ ด้วยกำลังผู้คนพล
เมืองไม่มีมากมายเท่าใดทุกเมือง แต่ทำไมจึงยกขึ้นเป็นเมืองโท
ขึ้นหน้าพิจารณาอยู่ ข้าพเจ้าเห็นว่าจะเป็นไปได้ด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือ
เพราะเมืองสุโขทัย เมืองสวรรคโลก แต่เมืองกำแพงเพชร เคยเป็น
ราชธานีแต่เป็นเมืองถูกหลวงมาแต่เดิม เมื่อได้มาเป็นเมืองขึ้นกรุง
ศรีอยุธยา ยังเป็นเมืองสำคัญแต่อยู่ด่าน จึงยกเป็นเมืองโท
แล้วก็เป็นเมืองโทตลอดมาด้วยเหตุประการ ๑ ยังมีเหตุอีกประการ ๑
ซึ่งเห็นได้แต่โดยทางสันนิษฐาน ว่าที่ยกเป็นเมืองโทนั้น เพื่อจะกำกับ
เมืองเอก ไม่ให้แผ่อำนาจใหญ่โตเกินกว่าสมควรไป ส่วนหัวเมือง
ครั้นนั้น เห็นได้ ในทำเนียบ ว่าเอาท้องที่เป็นใหญ่ คือ ท้องที่แห่ง
ใดซึ่งต้องจัดการปกครองเป็นเมือง แต่ไม่มีข้อสำคัญอย่างเมืองเอก

เมืองโทจึงกำหนดเป็นเมืองตรี ส่วนหัวเมืองจัตวานั้น เมื่อแรกจัด
ขึ้น จัดด้วยความมุ่งหมายจะขยายอำนาจในราชธานีให้กว้างขวาง
ออกไป ดังข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในคำอธิบายพระราชพงษาวดาร
แผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ขอนี้จะพึงเห็นหลักฐานประกอบ
ความสันนิษฐานได้ในทำเนียบตำแหน่งกรมการ ซึ่งปรากฏอยู่ใน
กฎหมายลักษณะศักดินา คือ กรมการเมืองเอกมีครบกระทรวง แต่
ยังมีตำรวจด้วย กรมการเมืองโทเมืองตรี มีตำแหน่งน้อยลงมา
แต่ยังมีครบกระทรวง ส่วนเมืองจัตวานั้น ไม่มีตำแหน่งกระทรวง
จุฬาลงกรณ์ด้วย

ทำเนียบกรมการหัวเมือง ที่ตั้งไว้ในกฎหมายย่อมาก ข้าพเจ้า
พึงได้พบฉบับพิศดารถ้วนถี่ แต่ทำเนียบเมืองนครศรีธรรมราชฉบับที่
กล่าวมาแล้ว มีเนื้อความหายข้อ ซึ่งข้าพเจ้าเห็นสมควรจะนำมา
กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับนี้ จึงได้คัดความข้อ
สำคัญในทำเนียบ มาลงไว้ต่อไปนี้ คือ:—

๑ กรมการทุกตำแหน่ง แบ่งเป็นอยู่ฝ่ายขวาหรืออยู่ฝ่ายซ้าย
ลักษณะการที่แบ่งเป็นฝ่ายขวาฝ่ายซ้ายนี้ น่าเข้าใจว่า มาแต่ลักษณะ
กำหนดเป็นฝ่ายทหารฝ่าย ๑ ฝ่ายพลเรือนฝ่าย ๑ ที่ในกรุงเทพฯ นี้ แต่
เดิมศาลาตุกษุณใน (คือ ที่ประชุมข้าราชการฝ่ายธุรการ) ศาลา
มหาดไทยอันเป็นฝ่ายพลเรือน ก็เรียกว่าศาลาตุกษุณในฝ่ายซ้าย

๕ ถ้าท่านผู้ใดอยากอ่านทำเนียบเมืองนคร ฯ โดยพิศดารจงไปดู
หนังสือเทศาภิบาล

ศาลาดูกขุนสำหรับกตโหมฝ่ายทหาร เรียกว่าฝ่ายขวา ถึงที่เฝ้า
 ในท้องพระโรง ข้าราชการฝ่ายพลเรือนก็เฝ้าข้างซ้าย ข้าราชการ
 ฝ่ายทหารเฝ้าข้างขวา เปนแบบแต่โบราณมาจนทุกวันนี้ แต่เมื่อ
 พิศุเคราะห์ดู การที่จัดตำแหน่งแบ่งเปนขวา, ซ้าย, มุขเหตุเดิม
 เห็นจะไม่ได้เอาฝ่ายทหารแลพลเรือนเปนเกณฑ์ เพราะลักษณะกำหนด
 ตำแหน่งเปนขวาเปนซ้าย มีทั้งในกรมฝ่ายทหารแลในกรมฝ่ายพลเรือน
 ข้างซ้ายยังไม่แน่ใจว่ามุขเหตุที่แบ่งเปนขวา, ซ้าย, นี้จะมาแต่อะไร แต่มี
 มาแต่โบราณ ว่าเฉพาะทำเนียบเก่าเมืองนคร ฯ ที่ได้พบ ทั้งปัด
 แดยกรบัตร์อยู่ฝ่ายขวา แต่มหาดไทยไปอยู่ฝ่ายซ้าย ตำแหน่งกรม
 เมือง, กรมนา, อยู่ฝ่ายขวา ตำแหน่งกรมวัง, กรมคลัง, อยู่ฝ่ายซ้าย
 ดั้ง

๒ กรมการ ตามทำเนียบเก่าเมืองนคร ฯ ถ้าจัดเป็นชั้นตาม
 ศักดินา

ชั้นที่ ๑ ถ้อยศักดินา ๓๐๐๐ ออกพระศรีราชสงครามรามภักดีปัด
 คนเดียว

ชั้นที่ ๒ ถ้อยศักดินา ๑๖๐๐ มี ๓ คน คือ ออกพระภักดีราช
 ยกรบัตร์ ๑ ออกพระจำศรีสุรินทรภักดี พระมหาดไทย ๑ ออกพระ
 ไกรพตแสนยากรบัตร์ศรีสุรินทรเดโชไชย (พระพล) ๑

ชั้นที่ ๓ ถ้อยศักดินา ๑๔๐๐ มี ๘ คน คือ ออกพระศรีราชวัง
 เมือง กรมเมือง ๑ ออกหลวงเทพมณเฑียร กรมวัง ๑ ออกหลวง
 อินทรมนตรีศรีรัตนโกษา กรมคลัง ๑ ออกหลวงพดพากรราชมนตรี

กรมท่า ๑ ออกพระวิศตสงครามรามภักดีศรีปะดาวัน กรมท่า (ตรง
กับตำแหน่งท้ายน้ำ) ๑ ออกพระพรหมเสนา พระสุรัสวดีกตาง ๑
ออกพระเทพเสนาบดีศรีธมม ๑ พระสุรัสวดีขวา ๑ ออกพระไชยประยา
บดีศรีธมม ๑ พระสุรัสวดีซ้าย ๑

รองแต่ชั้นลงไป ถือศักดินา ๓๒๐๐ บ้าง ศักดินา ๓๐๐๐ บ้าง
ศักดินา ๘๐๐ บ้าง แดงดลงไปโดยลำดับจน ๒๐๐ ไม่จำจะ
ต้องนำมาพรรณนาในที่นี้โดยพิศดาร แต่ควรกล่าวไว้ตำแหน่ง ๑ ที่
เรียกว่าผู้ช่วยราชการ ตามทำเนียบเป็นตำแหน่งพิเศษ ถือศักดินา ๓๐๐๐
ตำแหน่งผู้ช่วยราชการนี้ เพราะเหตุที่ไม่มีหน้าที่จากัดแต่ชั้นตรงต่อผู้ว่า
ราชการเมือง จึงเป็นตำแหน่งสำหรับทรงตั้งข้าราชการชั้นหนุม ๆ
เช่นบุตรผู้ว่าราชการเมืองซึ่ง สำหรับจะรับราชการในตำแหน่งใหญ่ต่อไป
ตัวอย่างที่ปรากฏมาในเมืองนครศรีธรรมราช เจ้าพระยานคร ฯ
(น้อย) ก็เป็นพระบริรักษ์เบศร์ ผู้ช่วยราชการ เดือนจากผู้ช่วยก็
เป็นพระยานคร ฯ เจ้าพระยานคร ฯ (น้อยกตาง) บุตรเจ้าพระยา
นคร (น้อย) ก็เป็นพระเสนาหามนตรี ผู้ช่วยราชการ แดงเดือนเป็น
พระยานคร ฯ เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (หนู) ก็เป็นพระเสนาหามนตรี
ผู้ช่วยราชการ แดงเดือนเป็นพระยานคร ฯ การที่บุตรผู้ว่าราชการ
เมืองเป็นผู้ช่วยราชการดังกล่าวมานี้ มีผลจนรู้ดีกว่าตำแหน่งปกติ,
ยกบริบททางหัวเมืองบ้าง ได้คำไปมาก เช่นที่เมืองสงขลา บรรดาเชื้อ
วงศ์เมืองสงขลาถ้ารับสัญญาบัตร ขอเป็นผู้ช่วยราชการทั้งนั้น ข้างเจ้า
ไม่เคยพบปกติ,หรือยกบริบทเมืองสงขลา จนมาจัดการเปลี่ยนแปลง

เปนมณฑลเทศาภิบาลเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ประเพณีเดิมที่ได้กล่าวมา
จึงได้เลิก

๓ ตำแหน่งกรมการผู้ใหญ่ ในเมืองนครศรีธรรมราช มี
ตราตำแหน่ง มีเครื่องประจำยศ แต่มิได้สำหรับเก็บผลประโยชน์ดัง
ไว้ในทำเนียบ ควรจะยกมาพรรณนาไว้พอเป็นตัวอย่างดังตำแหน่ง ๑ คือ
ออกพระศรีราชสงครามรามภักดี ปลัด ถิ่นศักดินา ๓๐๐๐ ฝ่าย
ขวา ถิ่นตรารูปไต่ย่นบนแท่น (เครื่องประจำยศ) มีช้างพดาย ๑ ช้าง
พัง ๑ จ้าดอง ๒ ชงทอง ๔ นวม ๖ แหวน ๔ บั้นนกดับหลังช้าง
๒ กระบอก หมวกม้า^{๑๐} ๒ เครื่องม้า ๒๐ บั้นกระดุนหวกิงบันดาศักดิ์
๒ กระบอก บั้นกระดุน ๓ นวชเดยศักดิ์ ๒ กระบอก บั้นกระดุนหวกิง
๑๘ กระบอก บั้นนกดับบันดาศักดิ์ ๒๔ กระบอก บั้นนกดับชเดยศักดิ์
๑๘ กระบอก เสด็จพด ๔๒ หอกเชน ๓๐ ทวนเท้า ๑๕ เรือพนัก ๒ ลำ ได้
รับพระราชทาน^{๑๑} กิจกตงความแดเจ้าผู้กกิงเจ้าเมือง แดทพกหมาก^{๑๒}
คำบดเพนียนชนอม ชินสำหรับที่ ๓ คำบด มีนาดี^{๑๓} (ทิศตะวันออก)
ออกเมือง ๒ เค้น

๑๐ ที่เรียกว่าหมวกม้าในทำเนียบนี้ จะเขียนผิดหรือจะเป็นหมวก
สำหรับใช้ในเวลายี่ม้า หรืออะไร ชำพเจ้าไม่แน่ใจ

๑๑ ที่ว่าได้กิจกตงความแดเจ้าผู้กกิง หมายความว่าคำธรรมเนียม
ความ

๑๒ ที่เรียกว่าทพกหมาก ๓ คำบด หมายความว่าบ้านด้วยตนเอง
แต่จะเก็บอย่างไร ชำพเจ้าไม่ทราบ

๔ การที่จัดหมวดกรม ตามทำเนียบกรมการเมืองนคร ฯ มี
ถึง ๓๖ กรม ตำแหน่งข้าราชการ มี พระ ๙ หาดวง ๒๑ เมือง ๒
ขุน ๒๒๕ หมื่น ๑๔๙ พัน ๑๔ จ่า ๔ รวม ๔๒๔ คน จะระบุแต่กรม
ใหญ่ต่อไปนี้ คือ :—

- ๑ กรมปดัด
- ๒ กรมยกรบัตร
- ๓ กรมมหาดไทย
- ๔ กรมสุรัสวดี
- ๕ กรมเมือง
- ๖ กรมคลัง
- ๗ กรมนา
- ๘ กรมวัง

ชั้นในกรมวังมี

- (ก) กรมมหาดเล็ก
- (ข) กรมสังฆการี
- (ค) กรมหมอ
- (ฅ) กรมโหร
- (ง) กรมตำรวจ
- (จ) ศาสดแพ่ง

๑๓ ที่เรียกว่านาดี เข้าใจว่า นาดำหรับตำแหน่งปดัด จัดให้
บ่าวไพร่ทำเป็นผลประโยชน์

(ณ) กรมท้ายวัง (เห็นจะเป็นด้อมวัง)

(ช) กรมตุกเชอ (เห็นจะเป็นด้นมพดเรือน)

(ซ) กรมข้าง

๙ กรมอาดำ

๑๐ กรมผีพาย

๑๑ กรมอาดักษณ

๑๒ พราหมณ์ตุกขุนแดศาตหวง

๑๓ กรมข้าพระ

๕ ส่วนการปกครองท้องถิ่น จัดเป็นหัวเมืองชั้นเมืองนครศรี
ธรรมราช & ชั้น ๒ โดยศักดินาผู้เป็นหัวนารักษารในท้องที่ คือ—
ชั้นที่ ๑ เมืองตรงชั้นฝ่ายขวา เมืองท่าทอง (คือ ทดงทวการ
มณฑลชุมพรที่บ้านดอนทุกวณ) ชั้นฝ่ายซ้าย ผู้รักษามืองทง ๒ นอก
ศักดินา ๑๖๐๐

ชั้นที่ ๒ เช่นแขวงปากพนัง แดเกาะลุ่มยเปนต้น มี ๗ เมือง ผู้
รักษามืองถือศักดินา ๑๒๐๐ ชั้นฝ่ายขวา & เมือง ฝ่ายซ้าย ๓ เมือง
ชั้นที่ ๓ ผู้รักษามืองถือศักดินา ๑๐๐๐ มี ๒ เมือง ชั้นฝ่ายขวา
เมือง ๑ ฝ่ายซ้ายเมือง ๑
ชั้นที่ ๔ ผู้รักษามืองถือศักดินา ๘๐๐ มี ๘ เมือง ชั้นฝ่ายขวา ๓
เมือง ฝ่ายซ้าย ๒ เมือง

รองแต่ชั้นเมืองดงมา จัดเป็นท่านองอำเภอย่างทุกวณ มี ๒ ชั้น
ชั้นที่ ๑ ผู้รักษารถือศักดินา ๖๐๐ มี ๘ อำเภอ ชั้นฝ่ายขวา ๓ ฝ่าย

ซ้าย ๕ ขนท ๒ ผู้รักษาการถือศักดินา ๔๐๐ มี ๒๖ ขนฝ่ายขวา ๘
ฝ่ายซ้าย ๓๘

รองแต่นั้นลงมา จัดเป็นด่านแต่ค่าย เข้าใจว่าเป็นที่มีผู้อยู่
ประจำตรวจทาง รวม ๑๔ แห่ง ขนฝ่ายขวา ๒ ฝ่ายซ้าย ๑๒
ทำเนียบที่แต่ดงมานั้น จะจัดได้เต็มททเดียวหรือประการใดทราบ
ไม่ได้ แต่น่ากลัวจะจัดไม่ได้ ด้วยจำนวนตำแหน่งมากนัก แต่เป็นแบบ
เก่า จึงควรแสดงไว้ให้ผู้ศึกษาโบราณคดีทราบ

เรื่องตั้งเมืองกดินันต์เป็นประเทศราช

เมืองกดินันต์เดิมเป็นเมืองชนเมืองศรีลังกา ดังกล่าวมาแล้ว เห็น
จะเป็นในราวปีจอฉศก จุศักราช ๑๑๗๖ พ.ศ. ๒๓๕๗ พระยา กดินันต์
(หลวงมเหหมัด) เกิดวิวาทบาดหมางกับพระยาศรีลังกา (อมัด) จึงมีใบบอก
เข้ามายังพระยาวิเศษภักดี (จิ่ง) ผู้ว่าราชการเมืองสงขลา จะขอ
ถวายต้นไม้ทองเงินขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ พระยาสงขลาไม่ยอม พระยา
กดินันต์จึงบอกเข้ามายังพระยา นคร (น้อย) จะประจวบกับเวตา
กรมหมื่นศักดิพลเดช เสด็จอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราชหรือไม่ ขอน
ไม่แน่ แต่พระยา นครศรีธรรมราชรับรู้พระยา กดินันต์บอกเข้ามายัง
กรุงเทพฯ จึงโปรดให้เมืองกดินันต์เป็นเมืองประเทศราชขึ้นต่อกรุงเทพฯ
อยู่ในบังคับบัญชาเมืองนครศรีธรรมราชแต่นั้นมา ๑๔ ตั้งแต่นั้นเมืองนคร

ศรีธรรมราชจึงได้ว่ากล่าวเมืองไทรบุรีกับเมืองกตันตัน ด่วนเมือง
 ดงชลาครังได้ว่ากล่าวเมืองตรังกานูกับเมืองปัตตานี ซึ่งแยกเป็น ๗
 หัวเมือง

๓๔ ในหนังสือพงสาวดารเมืองดงชลา แดพงสาวดารเมืองกตันตัน
 ว่าเมืองกตันตันแยกเป็นประเทศราชขึ้นกรุงเทพฯ ตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๑ แต่
 ข้าพเจ้าได้พบหลักฐานที่อื่น แดคิคำนวณชนบคคตที่ปรากฏชื่อใน
 พงสาวดารเมืองกตันตัน เช่นพระยา กตันตัน (สนิปากแดง) แดพระยา
 บาโงย ซึ่งมีชื่อในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ ครึ่งจุลศักราช ๑๒๐๐
 ในรัชกาลที่ ๓ เชื่อว่าพึงคงเป็นประเทศราช เมื่อในรัชกาลที่ ๒ ใน
 ปีที่กล่าวมาแล้ว

เรื่องพม่าแหกคุก

ปีชวดอัฐศก

จุล ๑๑๗๘

พ.ศ. ๒๓๕๘

เมื่อณวันพุธเดือน ๕ แรม ๕ ค่ำ ปีชวดอัฐศก
 จุลศักราช ๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๕๘ เพลา (บ่าย) ๔ โมง
 เศษ พม่าซึ่งต้องจำอยู่ณคุก ๑๐๗ คน พร้อม
 กันฆ่าฟันพวกดีแต่พวามรงนายยามซึ่งควบคุมอยู่ตมตาย
 หตายคน แล้วพากันแหกคุกหนีลงไปทางลำเพ็ญ
 เวตา นั้นแต่ดีจ ออก ทอดพระเนตร งาน อยู่ที่ท้อง ดนาม
 นาวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระอินทรเดชเห็นพวก
 พม่าวิ่งได้พันผู้คนเกรี้ยวกราว ก็รีบเข้าไปกราบ
 บังคมทูล ฯ จึงมีรับสั่งให้เจ้ากรมปลัดกรมตำรวจ
 กรมล้อมพระราชวัง แลข้าราชการกรมอื่นรับตามลงไป
 ตามจับพวกนักโทษพม่า จับได้ในวันนั้นบ้าง ไป
 จับได้ตามเรือก่สวนบ้าง จับได้ที่บ้านพระยาทวาย
 (คือเจ้าเมืองทวายที่อพยพเข้ามาอยู่กรุงเทพฯ ฯ แต่ใน
 รัชกาลที่ ๑ นั้น) บ้าง รวมจำนวนนักโทษพม่าที่
 จับตัวคืนได้ ๖๕ คน ชำระพวกนักโทษพม่าให้การ

ชัดถึงพระยาทวายเป็นด้วย คิดจะพากันอพยพหลบหนีไปบ้านเมือง
 เมื่อชำระได้ความจริงดังนั้นแล้ว จึงมีรับสั่งให้เอาตัวพระยาทวากับ
 พวกนักโทษพม่าที่แหกคุกไปประหารชีวิตเสีย การที่พม่าแหกคุก
 ครั้นนั้น ที่จริงพวกนักโทษในคุกได้ทราบความ แลได้ให้กราบทูล
 พระเจ้าตากยาเชอ กรมหมื่นพิพิชญ์เบนท์ ซึ่งกำกับราชการนครบาด
 ทรงทราบแต่ก่อนเกิดเหตุ แต่กรมหมื่นพิพิชญ์เบนท์ไม่ทรงเชื่อว่าจะ
 เป็นความจริง มิได้จัดการป้องกันประการใด นักโทษพม่าจึงแหก
 คุกได้

สถาปนาสมเด็จพระสังฆราช (มี)

ณวันพุธเดือน ๖ แรม ๑๑ ค่ำ ปีชวดอัฐศก เวลา ๒ โมง
 เข้า สมเด็จพระสังฆราช (ดุก) ขึ้นพระชนม์ ครั้นณวันพฤหัสบดี
 เดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ จึงทรงตั้งสมเด็จพระวันรัตน์ (มี) วัดราชบูรณะ
 เป็นสมเด็จพระสังฆราช แด่หม่อมอยู่ณวัดมหาธาตุเมื่อณวันจันทร์
 เดือน ๔ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีชวดอัฐศกนั้น

ไต่พระยาเสวตรไอยราข้างเผือกเมืองเชียงใหม่

เมื่อณวันพุธเดือน ๖ แรม ๓ ค่ำ ปีชวดอัฐศก หมอกความ
 เทียวโพนข้างในแขวงเมืองนครเชียงใหม่ คดองได้ช้างพลายข้างหนึ่ง

ตั้งตามศอกคืบหกนิ้ว เปนข้างเฝือกเอก พระยาเชียงใหม่ (น้อย
 ธรรม) บอกมากราบบังคมทูล ฯ ให้ทรงทราบ แด่ให้ฝึกหัดช้างนั้น
 เชื่องราบแล้วจึงพาเดินทางมาตรงแพที่เมืองกำแพงเพชร ต้องแพแตร
 ส้มโงะมาทุกหัวเมืองในระยะทาง ตงมาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อณวัน
 พฤษศันต์เดือน ๑๑ ขึ้น ๕ ค่ำ เสด็จไปรับแตรมีการแห่การส้มโงะเหมือน
 กับเมื่อครั้งพระยาเสวตรบุญชู พระราชทานชื่อชนรวางเปนพระยาเสวตร
 ไอยรา บวรพาหนะนารถ อิศรราชบรมจักร ศรีสังข์ศักดิ์อุโบสถ
 คชคเชนทราชาธิอากาศจาวี เฝือก่องศรีบริสุทธิ เณรมอญทชายัง วิมต
 มังมกคด จบดกตเดิศาฟ้า แดทรงพระกรุณาโปรดพระราชทาน
 เกียรติยศพระยาเชียงใหม่ (น้อยธรรม) เดือนขึ้นเปนพระเจ้าเชียงใหม่^๑

เรื่องพระราชาคณะต้องอธิกรณ์

ในเดือน ๑๒ ปีชวดอัฐศกนั้น มีโจทย์ฟ้องว่า พระพุทธโฆษา
 จารย์ (บุญศรี) วัดมหาธาตุรูป ๑ พระญาณส้มโพธิ (เค็ม) วัดนาค
 กถารูป ๑ พระมงคลเทพมุนี (จั่น) วัดหน้าพระเมรุกรุงเก่ารูป ๑
 ทั้ง ๓ รูปนี้ประพฤติดิเสสพระวินัยบัญญัติข้อสำคัญ ต้องเมณูปาราชิก
 มาช้านาน จนถึงมีบุตรหลายคน โปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ

๑ พระเจ้าเชียงใหม่ (น้อยธรรม) น ช่างเชียงใหม่เรียกกันว่า
 พระเจ้าเชียงใหม่ช่างเฝือก เพราะเหตุที่ได้อาษาเฝือกมาถวาย

เมื่อชำระความปาราชิกคราวนั้นแล้ว ไม่ข้ามผู้ทั้งบุตรต้นแท้
แต่งเป็นโคลงบท ๑ ว่า

๑ ไกรสรพระเดส์จได้	ดีกรี
กรมเจษฎาบดี	เร่งไม้
พิเรนทรแม่นอเวจี	ไปคดาค
อาจพิถกแผ่นดินได้	แม่นมั่นเมืองทมิฬ ฯ

ได้ทรงทราบ ทรงพระราชดำริเห็นว่า ผู้ที่แต่งโคลงบังอาจ
ว่ากล่าวหยาบช้าตลอดจนถึงแผ่นดิน จึงโปรดให้สืบเอาตัวผู้ทั้ง
ได้ความว่าเป็นโคลงของพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นศรีสุเรนทร เหตุ
ด้วยกรมหมื่นศรีสุเรนทรเป็นศิษย์พระพุทฺธโฆษาจารย์ (บุญศรี) ประการ ๑
กรมหมื่นศรีสุเรนทรเป็นจินตกว^๒ ประการ ๑ กับอีกประการ ๑ คำว่า
“ไป” ใช้แทน “ไม่” ซึ่งปรากฏในโคลงบัตรต้นแท้^๕ กรมหมื่นศรี
สุเรนทรมักทรงใช้ ได้หลักฐานดังกล่าวมานี้ จึงมีรับสั่งให้เอากรม
หมื่นศรีสุเรนทรมาขังไว้ เพื่อบุญกรมหมื่นศรีสุเรนทรมาประหารด้วยพระ
ชนม์ในระหว่างที่ขังอยู่^๖ นั้น จึงไม่ได้คดีดังโทษอย่างใด

๒ หนังสือที่กรมหมื่นศรีสุเรนทรได้ทรงแต่งไว้ คือ โคลงเรื่อง
สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณสมเด็จพระปฐมบรมวงษ์เมื่อในรัชกาลที่ ๑ เรื่อง ๑ กับ
ฉันทกถอมข้างเผือกพดาย เห็นจะแต่งถวายเมื่อคราวสมเด็จพระยา
เลวทรกฤษฎีกาอีกเรื่อง ๑

พระราชพิธีโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฏ

ในปีชวดอัฐศกนี้ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฏ ฯ
 เจริญพระชันษาถึงกำหนดโสกันต์ เมื่อณเดือน ๔ จึงโปรดให้ตั้งพระ
 ราชพิธีโสกันต์ตามแบบการโสกันต์ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า ซึ่งได้
 ตั้งเป็นแบบไว้เมื่อในรัชกาลที่ ๑ ให้ปลูกเขาไกรลาสที่ชาดาน้ำทิมดาบ
 ดำรงสูง ๗ วา มีพระมณฑปอยู่บนยอดเขา^๓ มีที่ตั้งตรงแถบดับพดา
 ทรงเครื่องที่เชิงเขา แดมเครื่องตั้งเครื่องแต่งตามแบบเขาไกรลาสที่ทำมา
 ทุกอย่าง ตั้งแต่วันอังคารเดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ จนวันพฤหัสบดีเดือน ๔
 ขึ้น ๑๒ ค่ำ เวลารายตังกระบวนแห่เครื่องขาว เกณฑ์จุลศัตมภ์แดม
 มนตรที่ไว้รับพระราชทานพานทองเป็นคู่เคียงให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
 แต่ในพระราชวังเสด็จไปทรงสดับพระสงฆ์เจริญ พระปริต ที่พระที่นั่งดุสิต
 มหาปราสาท ๓ วัน ครั้นวันศุกร์เดือน ๔ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เวลาเช้าได้พระ
 ฤกษ์โสกันต์บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทแล้ว เสด็จไปทรงน้ำอันไหด
 ออกจากปากสัตว์ทั้ง ๔ ที่สระอโนดาตณเขาไกรลาส ครั้นเสร็จแล้วเสด็จ

๓ พระราชพิธีโสกันต์ที่พรรณาคือไปน

ตามฉบับเจ้าพระยา

ทิพากรวงษ์

ไปทรงเครื่องที่พลับพลาอันยทศหรัดี ทรงภูษาจับเขียนทอง นุดอง
 พระองค์กรุยเฉวียงพระองษา เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา เจ้าพระยา
 ศรัทธมาชิราช จูงพระกรเล็ดจันเขาไกรลาสทางปัจจุิมทิศ ไปยัง
 พระมณฑปยออดเขาเข้าไปเฝ้าพระอิศวร ครองหนเจ้าฟ้ากรมหลวง
 พัททกษมนตร์แต่งพระองค์ทรงเครื่องเป็นพระอิศวรประทานน้ำพระมหาสังข์
 ทักษิณาวัญ แล้วประทานพรแด่เครื่องต้น ทรงรับแล้ว ทรงเครื่อง
 ต้นที่ในพระมณฑป แล้วเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา เจ้าพระยาศรั
 ทธมาชิราชรับพระกร เล็ดจันจากเขาไกรลาสทางบันไดข้างทิศทักษิณ
 กระบวนแห่ก็ผลัดเครื่องแต่งทงต้น เล็ดจันประทับที่เกย พระบาท
 สัมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเล็ดจันลงขึ้นพระที่นั่งพุทไธศวรรย์ แห่เวียนประทักษิณ
 เขาไกรลาสด้ามรอบแล้ว ก็ให้เล็ดจันกลับคืนเข้าไปในพระราชวัง ครั้น
 เวดabayตงบายศรีแก้ว,บายศรีทอง,บายศรีเงิน กระบวนแห่แต่งเครื่อง
 แต่ง แห่ไปเวียนเทียนส้มโอบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท แห่กลับเข้า
 ในพระบรมมหาราชวัง เวดabayในวันต่อมาให้มาส้มโอบอกสองวัน
 เป็นด้ามเวดา พระราชทานเงินทองของส้มโอบ แดพระราชวงษา
 หวงษ์เสนาบดีก็พากันส้มโอบตามผู้ใหญ่ผู้น้อย ครั้นณวันจันทร์เดือน ๔
 แรมค่ำ ๑ ให้ฉะบอบพระเกษาเป็นกระบวนเรือตงไปดอยในแม่น้ำที่ท้าย
 พระบรมมหาราชวัง

ไต่พระยาเสวตรคชลักษณะช้างเผือกเมืองน่าน

ปีฉลูนพศก

จุล ๑๑๗๘

พ.ศ. ๒๓๖๐

เมื่อวันพุธเดือน ๑ แรม ๗ ค่ำ ปีชวดอัฐศก
 จตุศักราช ๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๕๘ หมอความเทียวโพน
 ช้างในแขวงเมืองน่าน คล่องไต่ช้างพลายเผือกเอก
 ช้าง ๑ วัดไต่สูง ๓ ศอก ๒ นิ้ว พระยาน่านฝึกหัด
 เชื่องราบดีแล้ว พาช้างนั้นลงมาถวาย ถึงกรุงเทพ ฯ
 เมื่อวันพฤหัสบดีเดือน ๕ แรม ๘ ค่ำ ปีฉลูนพศก เด็ดจ
 ไปรับแถมการแห่ส้มโกลเหมือนช้างเผือก ๒ ช้างที่ได้มา
 แต่ก่อน พระราชทานชื่อชนรวาง เปนพระยาเสวตร
 คชลักษณะ ประเสริฐศักดิ์มบูรณ์ เกิดตระกูลด้าว
 ดิบหมู่ เผือกผู้พาหนะนารถ อิศรราชช้าง บัณฑิต
 พงษ์จตุรภักตร์ สุรารักษ์วังสระบุรี ผ่องแผ้วพรรณ
 มุขมาด ศรีไกรดาศึกศดบ เสด็จมพิภพอยุธยา
 ชื่นชมเสด้ามณฑล มิ่งมงคลเลิศฟ้า พระราชทาน
 บำเหน็จรางวัลแก่พระยาน่านเปนอันมาก แต่มิได้
 เสด็จยศชน เพราะเหตุว่า ผู้ครองเมืองน่านในครั้งนั้น

เป็นตระกูลเจ้ามาแต่ก่อน ใช้นามในพื้นเมืองว่าเจ้าฟ้าเมืองน่าน
 เหมือนอย่างเจ้าเมืองไทยใหญ่ทั้งปวง ไม่ใช่เป็นตระกูลซึ่งตั้งเป็นเจ้า
 ชนใหม่เหมือนเจ้า ๗ คน เมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง
 เมืองนครลำพูน

ที่ได้ช้างเผือกเอก ๓ ช้างในรัชกาลอันเดียวกัน ยังไม่ปรากฏ
 ว่าเคยมีมาแต่ก่อน ทั้งในสยามประเทศตลอดจนเมืองพม่าแต่เมืองรามัญ
 ในเวดามือเป็นอิศร ในครั้งกรุงเก่า เมื่อแผ่นดินสมเด็จพระมหา
 จักรพรรดิ ปรากฏว่ามีช้างเผือก ๗ ช้างจริงอยู่ แต่จะเป็นเผือกเอก
 ก็ช้างก็ไม่ปรากฏ ประเพณีที่ถือกันในประเทศไทย, มอญ, พม่า มีเหมือน
 กันมาแต่โบราณ ถ้าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใด ได้ช้างเผือกมาสู่พระ
 บารมี ถือว่าเป็นมงคลเพิ่มบุญพระเกียรติยศ ถึงถวายพระนามพิเศษ
 แก่พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้น ว่าพระเจ้าช้างเผือก เจ้าแผ่นดินพม่าได้มี
 พระนามพิเศษเรียกในพงษาวดารว่าพระเจ้าช้างเผือกลงมาจนพระเจ้านมโห
 ที่มาศกรุงเก่าคราวหลัง ด้วยประเพณีมีมาแต่โบราณอย่างนี้ เมื่อได้
 พระยาช้างเผือกถึง ๓ ช้างในรัชกาลที่ ๒^๑ จึงบังเกิดความชื่นชมยินดี
 ในพระบารมีเป็นอันมาก ได้ถวายพระนามตามโบราณราชประเพณีว่า
 พระเจ้าช้างเผือก แด่ในเวदानั้นโรงช้างเผือกในพระราชวังไม่พอกัน

๑ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีช้าง
 เผือก ๓๓ ช้าง เป็นเผือกเอก ๓ ช้าง ช้างเผือกที่ได้ในรัชกาล
 ที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทร์^๒ เป็นมากกว่ารัชกาลอื่นที่ปรากฏมาใน
 พงษาวดารประเทศทางตะวันออกทุกประเทศ^๓

ทรงพระราชดำริว่า เมื่อครั้งกรุงเก่าทำโรงช้างเผือกไว้ระหว่างพระ
ที่นั่งวิหารสมเด็จกับพระที่นั่งสุวรรณเพ็ชรปรางค์ ๒ โรง ระหว่างพระ
ที่นั่งสุวรรณเพ็ชรปรางค์กับพระที่นั่งสุริยามรินทร์ ๒ โรง ควรจะสร้าง
โรงช้างเผือกไว้ในพระราชวัง อย่างเดียวกับเมื่อครั้งกรุงเก่า จึง
โปรดให้สร้างโรงช้างเผือกเป็น โรงช่อฟ้าชั้นตรงที่ในระหว่าง ประตูสนาม
ราชกิจกับประตูพรหมไศยา ๒ โรง ๆ ต้นทางตะวันออกไว้พระเทพกษัตริย์
ซึ่งเป็นช้างพังเผือกเอกได้ ในรัชกาลที่ ๑ โรงที่ ๒ ไว้พระยาเสวตรกษัตริย์
โรงที่ ๓ ไว้พระยาเสวตรไอยรา โรงที่ ๔ ไว้พระยาเสวตรคชดักษณ

เรื่องใช้ธงช้าง

เนื่องแต่เหตุที่ได้ช้างเผือกเอก ๓ ช้าง ซึ่งซุกในเรือกำปั่นหลวง
ที่แต่งไปค้าขายยังนานาประเทศ โปรดให้ทำรูปช้างดีขาวอยู่กลางวงจักร
ติดในธงพื้นแดง เป็นมูลเหตุที่ใช้ธงช้างเป็นธงสำหรับชาติไทยแต่นั้นมา^๓

๒ คือตรงที่สร้างพระที่นั่งจักรมหาปราสาททุกวันนี้ โรงช้างเหล่านี้
พังรื้อเมื่อรัชกาลที่ ๕

๓ ธงสำหรับชาติไทย ที่ใช้ในเรือ แต่ก่อนมาจะใช้ธงอย่างไร
ข้าพเจ้าได้ตรวจค้นในหนังสือที่ฝรั่งแต่ง ไม่พบ มาพบในหนังสือจดหมายเหตุ
ทูตไทยไปลังกาทวีป เมื่อคราวพระอุบาลีออกไปให้อุปถัมภ์แก่
ชาวสิงหล ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศว่า ใช้ธงพื้นแดง
ดีเดียว จึงเห็นว่าจะใช้ธงสีแดงเป็นธงชาติมาแต่โบราณ

เรื่องพิธีวิสาขบูชา

ในปีฉลูนพศก จุติศักราช ๑๓๗๙ พ.ศ. ๒๓๖๐ น ^๕ ทรงพระราช
ดำริห์ด้วยสมเด็จพระสังฆราช (มี) ให้ทำพิธีวิสาขบูชาเมื่อกลางเดือน ๖
เป็นครั้งแรกที่ได้ทำในกรุงรัตนโกสินทร์ มีพระราชกำหนด ได้พบที่เมือง
นครศรีธรรมราช ดง ^๕

พระราชกำหนดพิธีวิสาขบูชา

๑ ศุภมัสดุ ๑๓๗๙ ศก อุกุณฺธสังวตฺสร เจตมาศกาเพ็งกษ ^๕ ทศ
ดิถีศุกรวาร บริเณทกาตกำหนด พระบาทสมเด็จพระบรมชนกรมิกมหา
ราชารามาธิราช บรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ^๕ ผู้ทรง
พระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ เสด็จออกณพระที่นั่งบุษบกมาตามหา
จักรพรรดิพิมาน พร้อมด้วยอรรคมหาเสนามาตยาธิบดี มุขมนตรี
กระทรวงาติ ราชปโรหิตาโหราจารย์ ทูลดอองธุลีพระบาทโดยอนันต
ทรงพระราชศรัทธาถวายสังฆภัตตรทานแก่พระสงฆ์ ^๕ มีองค์สมเด็จพระ
สังฆราชเป็นประธาน ครั้นเสร็จการฤๅตตาทิจ ^๕ พระสงฆ์รับพระราช

ทานฉันแล้ว ส้มเด็จพระพุทฺธเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริถึงสรรพการ
 กุศล เป็นต้นว่าบริจาคทานรักษาศีลเจริญภาวนา ซึ่งได้ทรงบำเพ็ญ
 มาเป็นนิจกาลนั้น ยังหาเต็มพระราชศรัทธาไม่ มีพระไทยปราณา
 จะใคร่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ให้มีผลวิเศษประเสริฐยิ่งที่พระองค์
 มิได้ทรงกระทำ เพื่อจะให้แปดกปดาด จึงมีพระปวงญาณสมเด็จพระ
 พระสังฆราช แดพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยถวายพระพรว่า แต่
 ก่อนสมเด็จพระมหากระษัตราธิราชเจ้า กระทำตักการบูชาพระศรี
 รัตนไตรยในวันวิสาขบูชาปีนี้ คือวันเดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เป็นวัน
 วิสาขนักขัตฤกษ์มหาบุญพิธีบูชาใหญ่ มีผลอันยิ่งใหญ่ยิ่งกว่า
 ตรุศตกรานต์ เหตุว่าเป็นวันสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประสูติ
 ได้ตรัสรู้ ปรีชาญาณ แดสมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ เจ้าสิริวิภาวดี
 ราช เสด็จกระทำความดีพระชนมายุเป็นเยี่ยงอย่างโบราณราชประเพณีมีมา
 แต่ก่อน แดพระราชพิธีวิสาขบูชาอันมีผลอันยิ่งใหญ่มาช้านานแล้ว
 หากมีกระษัตริย์พระองค์ใดกระทำให้ไม่ได้กระทำความดีตักการบูชาพระศรี
 รัตนไตรยในวันนั้นแล้ว ก็จะมีผลอันยิ่งใหญ่ยิ่งนัก อาจดามารถ
 บิณฑบาตถวายบาตรบาฬีทั้ง ๔ แดเป็นที่จะดำเนินไปในสุคติภพเบื้องหน้า
 อาจให้เจริญทฤทธานุภาพวิเศษวิเศษพิพัฒน์มงคล ร่างบิณฑบาต
 อันตรายไทยต่าง ๆ ในบริเวณกาลปัจจุบัน เป็นอนันตคุณอันยิ่งใหญ่
 วิเศษนัก จะนับจะประมาณมิได้ ครั้นได้ทรงฟังเกิดพระราชปิติโสมนัส
 ตรัสเห็นว่าวิสาขบูชา^๕ จะเป็นเนืองนาบุญราชย์ของพระราชกุศลเกิดขึ้น
 อีกแห่ง ๑ เป็นแท้ จึงทรงพระราชศรัทธาจะยกกรวดวิสาขบูชามหาบุญพิธี^๕

อันขาดประเพณีมานั้น ให้ก่ดบ่คั่นเจียรฐิตีกาดปรากฏสำหรับแผ่นดิน
 ดับไป จะให้เป็นอศัตตลประโยชน์ แดปรัตถประโยชน์ ทรง
 พระราชศรัทธาจะให้สัตวโลกเข้าขอบขันฑสีมาทั้งปวงจำเรณูอายุแดอยู่
 เย็นเป็นสุข ปราศจากทุกข์โศกในชวันแฉวันนา จึงมีพระราชโองการ
 มารพระบิณฑุรดูรดังหนาทคำรัสเห็นอเกตุเห็นอกระหม่อมดั่งว่า แตน
 ดับไป เถิงฉวันเดือน ๖ ชัน ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ แรมค่ำ ๑ เป็นวันพิช
 วิสาขบูชาหนักชัตฤกษ์ใหญ่ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวจะทรง
 รักษาพระอุโบสถศีต ประทับพระสงฆ์ ๓ วัน ปลดอยสัตว ๓ วัน
 ห้ามมิให้ผู้ใดฆ่าสัตวคัตตชีวิตรเสัพสุราเมรัยใน ๓ วัน ถวายประทับ
 ตั้งโคมแขวนเครื่องสักการบูชาดอกไม้เพลิง ๓ วัน ให้เกณฑ์ประโคม
 เวียนเทียนพระพุทธรเจ้า ๓ วัน ให้มีพระธรรมเทศนาในพระอารามหลวง
 ถวายไชยทาน ๓ วัน ส่วนพระบรมราชวงษานุวงศ์แดเข้าทอดทองชุด
 พระบาทไพร่ฟ้าอาณาประชาราษฎร์ถูกคำวานิชสมณะชีพราหมณทั้งปวง
 จงมีศรัทธาปลงใจลงในการกุศล อุดำห์กระทำวิสาขบูชาให้เป็น
 ประเพณียังยืนไปทุกปีอย่าให้ขาด ฝ่ายฆราวาสนั้นจงรักษาอุโบสถศีต
 ถวายบิณฑบาตทาน ปลดอยสัตวตามศรัทธาทั้ง ๓ วัน ดูจวันตรุษ
 สงกรานต์ เพดาเพนแด่มมีพระธรรมเทศนาในพระอาราม ครั้นเพดา
 บ่ายให้ตักแต่งเครื่องสักการบูชาพวงดอกไม้มาดากระทำให้วิจิตรต่าง ๆ
 รูปเทียนชวาลาทั้ง (ธง) ฝ่ายกระดาษออกไปยังพระอาราม บูชาพระรัตน
 ไตรย ตั้งพนมดอกไม้แขวนพวงดอกไม้รูปเทียนธงใหญ่ธงน้อยในพระ
 อุโบสถพระวิหาร ที่ถานพระเจดีย์แดพระศรีมหาโพธิ แดผู้ใดจะมี

เครื่องดุริยดนตรีมโหรีพิณพาทย์เครื่องเล่นสมโภชประการใด ๆ ก็ตามแต่
 ใจศรัทธา ครั้นเพลาค่ำให้บูชาพระรัตนไตรย ด้วยเครื่องบูชาประทีป
 โคมตั้ง โคมแขวน จงทุก หน้าบ้าน ร้านโรง เรือนแด เรือแพทุกแห่ง ทุกตำบล
 ให้ฆราวาสทำตังกถาวจนจกวันครบ ๓ วัน แดณวันเดือน ๖ ขึ้น ๑๕
 ค่ำ^๕ เปนวันเพ็ญบูรณมี ให้ข้าทูลดอองชุดพระบาทในพระราชวังหลวง
 ในกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ประชุมกันถวายฉดากภัตตรแก่พระ
 ดงษ์ แดให้มรรคนายกทั้งปวงชักชวนตั้งปฐษทายก บรรดาที่อยู่ใกล้
 เคียงอารามใด ๆ ให้ทำฉดากภัตตรถวายพระดงษ์ในอารามนั้น ๆ
 เพลาบ่ายให้เอาหม้อใหม่ได้นำดอยด้วยดอกอบตบัวหลวง วงสายดิญจน์
 สำหรับเปนน้ำปริดไปตั้งที่พระอุโบสถ พระดงษ์ตั้งพระอุโบสถแล้วจะ
 ได้สดพระพุทธรพนต์จำเริญพระปริตกรรม ครั้นจบแล้วหม้อน้ำของ
 ผู้ใดก็ให้เอาไปกินอาบประพรหมรดเข้าเรือนเคหาบำบัดโรคอุบ้ทวไทยต่าง
 ต่าง ฝ่ายพระดงษ์สมณนั้น ให้พระราชาคณะถานานุกรมประกาศ
 ให้ตั้งพระอุโบสถแต่เพลาเพนแล้วให้พร้อมกัน ครั้นเสร็จอุโบสถกรรม
 แล้ว เจริญพระปริตกรรมแล้วพระพุทธรอาชญาไปในพระราชอาณาเขต
 ร้างบอุบ้ทวไทยทั้งปวง ครั้นเพลาค่ำเป้นวันโอกาสแห่งพระดงษ์
 ดำเนินกระทำการบูชาพระศรีรัตนไตรยที่พระอุโบสถแดพระวิหารด้วย
 รูปเทียนโคมตั้งโคมแขวนดอกไม้แดประทีปเป้นต้น พระภิกษุที่เป้น
 ธรรมกถึกจงมีจิตปราศจากโณโณกามิศ ให้ตั้งเมตตาศรัทธาเป้น
 บุเรจาริก จงดำแดงธรรมเทศนาให้พระดงษ์ดำเนินแดตั้งปฐษฟังโดย
 อันควรแก่ราตรีวันนั้นทุกอาราม ให้กระทำตามพระราชบัญญัติดังกล่าว

มานั้เฒ่มอไปทุกปีอย่าให้ขาด ถ้าฆราวาศ์แด่พระดั่งซ้ด้ามเนรรูปใด
 เปนพาดทุจริตจิตรคนองหยาบชำหามี่ศรัทธาไม๊ กระทำความอนัมิชอบ
 ให้เป้นอนัตรายแก่ผู้กระทำวิธัาบูชาในวันนักขัตฤกษ์นั้น ก็ให้ร่อยแขวง
 นายบ้านนายอำเภอ กำชับตรวจตรา สอดแนมจับกุม เอาตัวผู้กระทำผิดให้
 จงได้ ถ้าจับกระหึญรู้ได้ ในกรุง ฯ ให้ส่งกรมพระนครบาล นอก
 กรุง ฯ ส่งเจ้าเมืองกรมการ ถ้าจับพระดั่งซ้ด้ามเนรได้ ในกรุง ฯ ส่ง
 ส้มเด็จพระดั่งฆราช พระพนรัตน์ นอกกรุง ฯ ส่งเจ้าอธิการ ให้ได้
 เตียงไถ่ถาม ได้ความเป้นสัคัยให้ตงโทษตงทัณฑ์กรรมตามอาญาฝ่าย
 พระพุทธรจักรแด่พระราชอาณาจักร จะได้ห้ดาบจำอย่าให้ทำค่อไป
 แด่ให้ประกาศบ่าวร้อง อาณาประชาราษฎร์ ดูกัาว่านัช ส้มณัชัพราหมณ์
 ให้รู้จ้งทั่ว ให้กระตังพระราชบัญญัติดังกล่าวมานั้จ้งทุกประการ
 ถ้าผู้ใดมิฟัง จะเอาตัวผู้กระทำผิดเป้นโทษโดยโทษานุโทษ ฑะ
 พริวิธัาบูชาที่ท้ทำในกรุงเทพ ฯ เมื่อรัชกาลที่ ๒ ปราบกัว่ามีกการ
 เหล่านั้ คือ ทำโคมบีดกระดาษ ซักเต้าไม้ ฝ่ยอดผูกฉัตรกระดาษ
 พระราชทานไปปักจุดเป้นพุทธรูปตามพระอารามหลวงวัดดะดีเต้าอย่าง ๑
 ให้อำเภอกำนันบ่าวร้อง ราษฎรให้ จุดโคมตามประทีป ตามบ้านเรือนเป้น
 พุทธรูปอย่าง ๑ หมายแผ่พระราชกุศ์ดแก่ข้าราชการให้ร่อยดอกไม๊

๔ เรื่องดกษณทำพริวิธัาบูชาเมื่อในรัชกาลที่ ๒ แด่ที่ใดแก่ไซ
 ในรัชกาลต่อมา มีพระบรมราชาธิบายในพระบาทส้มเด็จพระจุลจอม
 เกด้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชนิพนัชไว้ โดยพิศดาร แจ้งอยู่ในหนังสือ
 เรื่องพระราชพิธี ๑๒ เดือน

มาแขวนเป็นพุทธรูปในวัดพระศรีรัตนศาสดารามทั้ง ๓ วันอย่าง ๑ มี
 ดอกไม้เพลิงของหลวง ตั้งจุดเป็นพุทธรูป ที่หน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
 อย่าง ๑ นิมนต์พระสงฆ์ให้ให้อุโบสถศีลแด่สงฆ์เทศนาแก่ราษฎร
 ตามพระอารามหลวงฝั่งตะวันออก ๑๐ วัด ฝั่งตะวันตก ๑๐ วัด เครื่อง
 ถวายเป็นของหลวงพระราชทาน แด่ให้อำเภอกำนันป่าวร้องตักเตือน
 ราษฎร ให้ไปรักษาศีลฟังธรรมแต่ห้ามการฆ่าสัตว์ตัดชีวิตอย่าง ๑
 ทำง จรเข้ ไปปักเป็นพุทธรูป ตามพระอารามหลวง วัดละคัน อย่าง ๑
 เที่ยงพระสงฆ์ในท้องพระโรง พระราชทานสดากภัตตร แด่วัดตักศิลา
 พระบรมมหาราชวังอย่าง ๑

กรมพระราชวังบวรสถานมงคลสวรรคต

เมื่อเดือน ๘ อุตราดาช ปีมะแม พุศ. ๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๖๐
 สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ประชวรเป็น
 พระยอดตรงพระที่นั่งทับก่อน ให้ฝ่าพระยอดนั้นเสกด้วยเป็นบาดพิศม์
 พระอาการมาก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปเยี่ยมพระ
 ประชวรทุกวันมิได้ขาด พระอาการกรมพระราชวังบวร ฯ ทรุดหนัก
 ลง จึงเสด็จขึ้นไปประทับแรมพยาบาลสมเด็จพระอนุชาธิราชอยู่ใน
 พระราชวังบวร ฯ เจ้าพระยาอภัยภูธร ผู้ว่าที่สมุหนายกจึงให้เกณฑ์
 เหวประจำช่อง เหวต่งกองเชิงกำแพงรอบพระราชวังหลวงแด่พระราชวัง
 หน้าชั้นในชั้นนอก แด่ให้ต่งกองรายทางตามถนนตั้งแต่ประตูวิเศษไชยศรี

ตรงขึ้นไปถึงประตูพรหมทวาร^๕ แดตามถนนคว้นนอก ถึงศาลาดำ
 บาญช^๖ ตามถนนคว้นตกถึงประตูท่าพระให้เจ้าพระยาธรรมมา พระยา
 เพ็ชรพิไชย รักษาพระราชวังหลวง ให้พระยารองเมืองตั้งกองอยู่
 ท่งพระเมรุหน้าวัดพระมหาธาตุ ให้พระยาพดเทพ พระยายมราช
 ตั้งกองอยู่ศาลาริมประตูพรหมทวารวังหน้า เจ้าพระยาอภัยภูธร ผู้ว่า
 ที่สมุหนายก ตั้งอยู่ริมประตูมหาโกศราช^๗ ข้างเหนือ^๘
 ครั้นถึงณวันพุธเดือน ๘ อุตราดาร^๕ ขึ้น ๓ ค่ำ เวดเช้า ๕ โมง
 กับ ๗ บาท กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จผู้สวดรรคตณพระที่นั่งวายุ

๕ ประตูพรหมทวาร เปนประตูพระราชวังบวร ฯ ข้นนอกข้างใต้
 ตรงถนนหน้าพระธาตุ

๖ ศาลาดำบาญช^๖ เปนหอทเบี่ยนดีดี อยู่ใกล้หัดกเมือง

๗ ประตูมหาโกศราช เปนประตูวังชั้นกลาง ตรงพระที่นั่ง
 ศิวโมกชพิมาน

๘ ความปรากฏในหนังสือเทศนาพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ว่าเมื่อครั้งกรมพระราชวังบวรมหาสุร
 สิงหนาทประชวรหนักคราวจะสวรรคต พระบาทสมเด็จพระพุทธยอด
 พญาจุฬาโลกเสด็จขึ้นไปประทับแรมอยู่รักษาพยาบาลเหมือนกัน ครั้น
 นั้นพวกวังนากับวังหลวงไม่ไว้ใจกัน ข้าราชการวังหลวงจึงต้องขึ้นไป
 ตั้งกองล้อมวงรักษาพระองค์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดพญาจุฬาโลก
 ในรัชกาลที่ ๒ ที่จริงไม่มีเหตุในระหว่างพวกวังนากับวังหลวงเช่นคราว
 ก่อน แต่การล้อมวงเคยมีเป็นประเพณีมาแล้ว ก็จัดตามประเพณี

สถานอมเรศร์ พระชนมพรรษาได้ ๓๗ ปี เสด็จดำรงอยู่ในที่พระ
มหาอุปราชได้ ๗ ปี กับ ๑๑ เดือน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงเป็นประธานพร้อมด้วยพระราชวงษานุวงษ์ ตรึงหน้าพระศพแล้ว
เจ้าพนักงานทรงเครื่องเชิญพระศพเข้าสู่พระโกศสูง เวลาราย ๕ โมง
เศษ เชิญพระโกศขึ้นพระเสด็จยังแว่นฟ้าออกประตูพรหมภักตร์ เมื่อ
ถึงข้าง หน้าแล้วเชิญขึ้นตงบนพระยานุมาศ ๓ ลำคานประกอบพระโกศสูง
แล้วแห่เชิญพระศพมาประดิษฐานไว้ในพระที่นั่งสุทธารัถวรรย์^{๑๐}

๙ ประตูพรหมภักตร์ เป็นประตูวงชั้นใน อยู่หลังพระที่นั่ง
คิวกมกษพิมาน มีทางแฉะออกมาจากถนนข้างใน
๑๐ พระที่นั่งองค์นี้ คือ พระที่นั่งองค์พินธุ่ง ที่ไว้พระพุท
ธิหิงค์ในพิพิธภัณฑสถานทุกวันนี้ ในหนังสือเก่าที่ได้พบ เรียกชื่อ
พระที่นั่งองค์นี้เป็น ๒ ชื่อ บางแห่งเรียกว่าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ บาง
แห่งเรียกว่าพระที่นั่งสุทธารัถวรรย์ ทำไมจึงเป็น ๒ ชื่อ ข้าพเจ้าได้
ค้นนิฐานตามเรื่องราวที่มามี เข้าใจว่าเห็นจะมาสร้างในราวเมื่อปีเถาะ
ต้นศก จุติศักราช ๑๑๕๗ พ.ศ. ๒๓๓๘ เมื่อกรมพระราชวังบวรมหา
สุรสิงหนาท ทรงเชิญพระพุทธรูปหิงค์มาจากเมืองเชียงใหม่ ทำนอง
จะสร้างถวายเป็นพุทธรูปบูชา จึงเขียนผนังข้างในเป็นรูปเทพชุมนุม
แต่เรื่องปฐมสมโพธิซึ่งยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ชื่อพระที่นั่งนั้นเห็นจะ
เรียกว่า พระที่นั่งพุทไธสวรรย์มาแต่แรกสร้าง ครั้นกรมพระราชวัง
บวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคต ที่วังหน้าว่างอยู่ตลอดรัชกาลที่ ๑ มี
จดหมายเหตุปรากฏว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรง

อนึ่งในการอันเนื่องด้วย กรมพระราชวังบวรสถานมงคลสวรรคต
 นี้ ได้มีหมายประกาศให้คนโกนหัวแต่ที่มีสังกัดในฝ่ายกรมพระราชวัง
 บวร ฯ ต้นหมายประกาศนี้ ได้พบในจำพวกทอตราเก่าที่เมืองนคร
 ศรีธรรมราช มีข้อความขแจ้งการแก้ไขขนบธรรมเนียม จึงได้นำหมาย
 ประกาศนั้นมาลงไว้ต่อไป

๑ ตำรา ทานเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาธิบดี อภัยพิริยปรา
 กรมพาหุสุมหพระกดาโหม ให้มาแก้ดวงพรหมเสนา ว่าที่ปลัด
 หดวงเทพเสนา ว่าที่จำ แดกรมการเมืองนครศรีธรรมราช ด้วย
 พระวิศกกเกรงผู้รายจะเข้าไปลักพระพุทธรูป แดเครื่องพุทธรูปในพระ
 ที่นั่งพุทไธสวรรย์ จึงโปรดให้เชิญพระพุทธรูปสี่หิ้งค์แดพระพุทธรูป
 เครื่องพุทธรูปมาไว้ในพระราชวังหลวง ประดิษฐานพระพุท
 ไธหิ้งค์ไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตรงที่ตั้งพระ
 สัมพุทธรูปมณ้อยู่ทุกวันนี้ ในรัชกาลที่ ๒ กรมพระราชวังบวรมหา
 เสนานุรักษ์ โปรดให้ตั้งพระแท่นเสวตรฉัตรในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์
 เปนที่ทรงธรรมแด่เสด็จออก ชื่อพระที่นั่งในคอนนั้นจึงปรากฏในหนังสือ
 เก่า ว่าพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าพระพุทธรูปสี่หิ้งค์อยู่ใน
 พระราชวังหลวงตลอดรัชกาลที่ ๒ แดรัชกาลที่ ๓ จนถึงรัชกาลที่ ๔ พระ
 บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้เชิญขนไปประดิษฐาน
 ไว้ในพระบรมราชวังตามเดิม แดเข้าใจว่าชื่อพระที่นั่งจึงกลับเปลี่ยน
 เปนพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ตามเดิม เรียกมาจนตราบเท่าทุกวันนี้

ทรงพระกรุณาตรัสเห็นเกล้าเห็นอกระหม่อมตั้งว่า ณเดือนแปดข้าง
 ปฐมาศารชนปีฉลูนพศก ดั้นเกล้าดั้นอกระหม่อมพระราชวังบวรสถาน
 มงคล ทรงพระประชวรพระโรคไม่คลาย อยู่ณวันเดือนแปดทุติยาศาร
 ชนด้ามคำเดืจตุ์สวรรคตแล้ว ทรงพระราชดำริเห็นว่าเมื่อครั้งพระราชวัง
 บวรสถานมงคลในพระบรมโกศ เดืจตุ์สวรรคตนั้น ทรงพระ
 กรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระเจ้าลูกเธอหลานเธอข้างน่าข้างใน
 เจ้าต่างกรม หากกรมมิได้ ข้าทูลฉลองชุดพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหาร
 พลเรือน ในพระราชวังหลวง พระราชวังบวรสถานมงคล แด
 เจ้าเมืองกรมการอาณาประชาราษฎร์ โทณคี่คะด้วยกันดั้น แดครงน
 ทรงพระ กรุณาโปรดเกล้าโปรด กระหม่อม จะให้เป็น อย่าง ธรรมเนียมถูก
 ต้องตามราชประเพณีดีบมาแต่ก่อน จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้
 แดพระเจ้าลูกเธอหลานเธอ แดข้าทูลฉลองชุดพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย
 บุตร ภรรยา ข้าใช้ ในเรือนทั้ง ชาย หญิงในพระราชวัง บวรสถานมงคลนั้น
 ให้ โทณคี่คะให้ ดั้นจงทุกคน กำหนดให้ โทณเดือนละครึ่งกว่าจะได้ถวาย
 พระเพลิง แดเจ้าต่างกรม หากกรมมิได้ฝ่ายน่า กับข้าทูลฉลอง
 ชุดพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายทหารพลเรือน ในพระราชวังหลวง
 เจ้าเมืองกรมการ อาณาประชาราษฎร์ชายหญิงในกรุงนอกกรุงเทพ
 พระมหานคร แขวงจังหวัดหัวเมืองทั้งปวงนั้น เกดอกจะมีรู้จะโทณ
 คี่คะเดี่ย ห้ามอย่าให้ โทณเดย ให้เจ้าเมืองกรมการประกาศป่าว

ร้องอาณาประชาราษฎรให้รู้ทั่ว^{๑๑} ครั้นดูดารตรา^๕น^๕ไซ้^๕ก็ให้พระยา
นคร กรมการ กระทำตามรับสั่งมานั้นทุกประการ
ดารตรา^๕มาน^๕นั้น^๕จน^๕ทร^๕เดือน^๕แปด^๕ทุก^๕ค^๕ียา^๕ดาร^๕ชน^๕เจ็ด^๕คำ^๕บ^๕ี^๕น^๕น^๕พ^๕ศ^๕ก^{๑๒} ๓๒

สถานที่ซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ได้ทรงสร้าง

กรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๒ ได้เป็นแม่กองสร้างเมือง
นครเขื่อนขันธ์ทรงสร้างวัดขึ้นใหม่ในเมืองนครเขื่อนขันธ์วัด ๑ คือ วัด

๑๑ ความในท้องตรา^๕ก่อน^๕ ว่าถึงเกณฑ์^๕ดัง^๕ของ^๕ท่า^๕พระ^๕เมรุ^๕ไม่^๕เกี่ยว
แก่^๕เรื่อง^๕ที่จะ^๕กล่าว^๕ จึง^๕ตัด^๕ออก^๕เสีย

๑๒ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราช
นิพนธ์หนังสือพระราชวิจารณ์^๕ ยัง^๕ค้น^๕ไม่^๕พบ^๕ท้อง^๕ตรา^๕ฉบับ^๕นี้ ได้^๕ทรง
พบ^๕หนังสือ^๕ฉบับ^๕ ๑ ลง^๕พิมพ์^๕ไว้^๕ใน^๕หนังสือ^๕วชิรญาณ^๕วิ^๕เค^๕ษ^๕ อ้าง^๕ว่า^๕เป็น
พระราช^๕นิพนธ์^๕พระ^๕บาท^๕สม^๕เด็จพระ^๕จุ^๕ล^๕จ^๕อม^๕เกล้า^๕เจ้า^๕อยู่^๕หัว พระ^๕ราช^๕ทาน^๕พระ^๕
บรม^๕ราชา^๕ธิ^๕บาย^๕ไว้ ว่า^๕เมื่อ^๕ครั้ง^๕กรม^๕พระ^๕ราช^๕วัง^๕บวร^๕มหา^๕เด^๕น^๕านุ^๕รักษ์^๕
สวรรคต บัง^๕คับ^๕ให้^๕ โท^๕น^๕หัว^๕แต่^๕ผู้^๕หญิง^๕ทั้ง^๕แผ่นดิน^๕ ทรง^๕ส่ง^๕โดย^๕หนังสือ^๕
ฉบับ^๕นั้น^๕อยู่^๕ แจ^๕ง^๕อยู่^๕ใน^๕หนังสือ^๕พระ^๕ราช^๕วิจารณ์^๕หน้า ๔๒๔ ที่^๕มา^๕พบ^๕ท้อง^๕
ตรา^๕ฉบับ^๕นี้ เป็น^๕อัน^๕ด^๕ม^๕กับ^๕ที่^๕ทรง^๕พระ^๕ราช^๕ดำ^๕ริ^๕ห^๕ัง^๕ได้^๕ย แต่^๕ได้^๕ความ^๕
รู้^๕เป็น^๕แน่ ว่า^๕กรม^๕พระ^๕ราช^๕วัง^๕บวร^๕ ฯ สวรรคต โท^๕น^๕หัว^๕ทั้ง^๕แผ่นดิน^๕แต่^๕
เมื่อ^๕รัช^๕กาล^๕ที่ ๑ คราว^๕เดีย^๕ว ต่อ^๕นั้น^๕มา โท^๕น^๕แต่^๕ข้าราชการ^๕บุ^๕ตร^๕ภ^๕ร^๕ร^๕ยา
บ่าว^๕ไพร่ อัน^๕มี^๕ดัง^๕ก^๕ด^๕ฝ่าย^๕พระ^๕ราช^๕วัง^๕บวร^๕ ฯ เหม^๕อ^๕น^๕กัน^๕หม^๕ค^๕ทุ^๕กร^๕รัช^๕กาล

ทรงธรรม ทรงปฏิสังขรณ์วัดเก่าในกรุงเทพฯ ๒ วัด คือ วัดสิงขร
ที่มาจาก (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระราชทานนาม
ว่าวัดบรมวงศวัต ๑ วัดเล่าพระโคนเหนือปากคลองบางกอกน้อย พระ
ราชทานนามว่าวัดดุสิตารามวัด ๑ แด่ได้ทรงแก้ไขสถานที่ในพระ
ราชวังบวร ฯ หาดายอย่าง^{๑๓}

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฏ ฯ
ทรงผนวชตามเนร

ในเดือนแปดอุตราสาธ ขึ้น ๑๑ ค่ำ มีการให้สมเด็จพระเจ้าลูก
ยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฏ ฯ ไปทรงผนวชเป็นสามเณรที่ในพระอุโบสถวัด
พระศรีรัตนศาสดาราม^{๑๔} สมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นพระอุปัชฌาย์
สมเด็จพระญาณสังวร (ตุ๊ก) วัดราชโอรสารามเป็นพระอาจารย์ ทรง
ผนวชแล้วเสด็จไปประทับอยู่ณวัดมหาธาตุ พระตำหนักอยู่ทางต้นโพธิ์
ถึงกามุมวัดด้านตะวันออกเฉียงเหนือ^{๑๕} อนึ่งเป็นประเพณีเจ้านายเมื่อ

๑๓ การที่แก้ไข ปรากฏอยู่ในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้พิมพ์ในเรื่องชุมนุมพระบรมราชาธิบายโดยพิศดาร

๑๔ กระบวนให้ทรงนั่งได้อย่างไร ไม่ปรากฏ เข้าใจว่าคงจะ
เทียบเป็น ทำนองเดียวกัน กับเมื่อให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภา
ลัยโดยทรงผนวชเป็นพระภิกษุเมื่อในรัชกาลที่ ๑

๑๕ ถึงรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงสร้างพระวิหารขึ้นไว้ในที่บริเวณซึ่งเคย

ทรงผนวช ย่อมหัดเทศน์มหาชาติ เพื่อจะได้เทศน์ถวายพระราช
 กุศัล ส้มเด็จพระเจ้าดุกยาเชอ เจ้าฟ้ามงกุฏ ฯ เมื่อทรงผนวชเป็น
 ตามเนรได้ทรงหัดเทศน์กัณฑ์มัทรี แด่ถวายเทศน์ในพระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ครั้นเทศน์หัดดวงแก้ว ถึงเดือน ๑๒ พระ
 เจ้าดุกยาเชอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ มีเทศน์มหาชาติทวง ทรงทำ
 กระจาดใหญ่บูชากัณฑ์เทศน์มัทรี แด่เชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้า
 ดุกยาเชอ เจ้าฟ้ามงกุฏ ฯ มาประทานเทศน์ กระจาดใหญ่ครั้งนั้น
 ว่าเป็นการครึกครื้นใหญ่โตกว่าที่เคยทำมาแต่ก่อน ส้มเด็จพระเจ้า
 ดุกยาเชอ ฯ ทรงผนวชอยู่จนออกพรรษาแล้วจึงตามผนวช

เป็นพระค้ำหนัก วิหารนพยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

๑๖ ประเพณีมีกระจาดใหญ่ในเวดาส้มเด็จพระเจ้าดุกยาเชอ ฯ ที่ทรง
 ผนวชถวายเทศน์มหาชาติ ว่ามีแต่ครั้งนั้นมาเป็นอย่าง ต่อมาใน
 รัชกาลที่ ๕ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช
 ตามเนร ถวายเทศน์กัณฑ์สักรบรพ ก็มีกระจาดใหญ่ทำเป็น
 ลำเกา ตั้งหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อสมเด็จพระ
 พระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศทรงผนวชตามเนรถวาย
 เทศน์กัณฑ์สักรบรพ ก็มีกระจาดใหญ่ตั้งหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ต่อ
 มาเมื่อสมเด็จพระเจ้าดุกยาเชอ เจ้าฟ้าอภัยวงศ์เดชาวุธ กรมขุน
 นครราชสีมา ทรงผนวชตามเนร ถวายเทศน์กัณฑ์นกระษัตริย์ที่สวน
 ดุสิต ก็โปรดให้ทำเป็นผลไม้ อันประกอบด้วยเครื่องใช้แต่เครื่อง
 ประดับต่าง ๆ บูชากัณฑ์เทศน์ ทำนองเป็นกระจาดใหญ่อีกครั้ง ๑

งานพระเมรุกรมพระราชวังบวร ฯ

ปีชวด ในเดือน ๕ ปีชวดสัมฤทธิศกนั้น เมื่อพระเมรุ
 สัมฤทธิศก ที่โปรดให้ปลูกขึ้นในท้องสนามหลวง ดำหรับพระ
 จุติ ๑๑๘๐ ราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระอนุชาธิราช กรม
 พ.ศ. ๒๓๖๑ พระราชวังบวรสถานมงคล ปลูกสร้างสำเร็จ
 แล้วจึงเริ่มงานเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๑๐ ค่ำ
 ทำตามแบบงานพระเมรุใหญ่ในครั้งรัชกาลที่ ๑ คือ วัน
 แรกเชิญพระบรมสารีริกธาตุให้ไปประดิษฐานที่พระเมรุ
 มิ่งานมโหรีศพสมเด็จพระวันหนึ่งกับคันทนึ่งก่อน เชิญ
 พระบรมสารีริกธาตุ ถัดขึ้นเข้า พระบรมมหาพระราชวัง
 แล้วรุ่งขึ้นวันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เวลาเช้า เชิญ
 พระโกษฐพระศพกรมพระราชวังบวร ฯ จากพระที่นั่ง
 สุทธารัถรรักษ์ ขึ้นพระยานุมาศตามดำคานแห่งกระบวน
 น้อยออกประตูพรหมทวาร (ลงมาทางถนนริมกำแพง
 พระนครข้างหลังวัดมหาธาตุแต่ท้ายถนน) จนถึงวัด
 พระเชตุพน เชิญพระโกษฐขึ้นพระมหาพิไชยราชรถ

แห่งกระบวนใหญ่ขึ้นไปสู่พระเมรุ^๕ ทางสนามไชย มีการบำเพ็ญพระ
ราชกุศล แด่มิโหรศุพดมโกช ๗ วัน ๗ คืนแล้ว ครั้นณวันพฤหัสบดี
เดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ พระราชทานเพลิง แล้วมิ่งงานสมโภชพระอัฐิอีก
วันกับคืนหนึ่ง ณวันเสาร์ เดือน ๕ แรม ๔ ค่ำ จึงให้พระอัฐิมา
ประดิษฐานไว้ในพระบรมมหาราชวัง^๒

งานพระเมรุกรมพระราชวังบวร ฯ คราวนี้ พระราชวงษานุวงศ์
ตั้งศาลาถนทานเตียงพระดั่งมีแลราชภูรหทัยโรง คือ สมเด็จพระ
อมรินทรามาตย์ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง ทรงตั้งโรง ๑ สมเด็จพระ
พระเจ้าที่นั่งนางเชอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพวดี ทรงตั้งโรง ๑ พระเจ้า

๑ เมืองานพระศัพ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในรัชกาล
ที่ ๔ นั้น เสด็จพระโกษฐแห่งกระบวนน้อยไปลงท่าค้ำหนักแพพระราช
วังบวร ฯ ตั้งพระโกษฐในเรือพระที่นั่งกิ่ง แห่งกระบวนเรือลงมาจน
ท่าเตียน แล้วจึงเสด็จพระโกษฐขึ้นพระยานุมาศตามลำคานแห่งจาก
ท่าเตียนไปขึ้นพระมหาพิไชยราชรถที่หน้าวัดพระเชตุพน แห่งกระบวนใหญ่
ทางสนามไชยขึ้นไปพระเมรุอย่างเดียวกันกับครั้งรัชกาลที่ ๒ ข้าพเจ้า
ได้เคยสดับคำผู้ใหญ่เล่ามา ว่ากรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๒
แต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ พระองค์ ทรงถือพระองค์
ว่าเป็นเจ้านายวังหลวง ความชอบมีแล้ว ในหนังสือพระราชวิจารณ์
หน้า ๔๓๘ เห็นจะเป็นด้วยเหตุนี้ จึงตั้งกร ให้พระศัพตั้งแต่
ข้างใต้ขึ้นไปเหนือ แต่เมืองานพระศัพกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ
ในรัชกาลที่ ๕ ตั้งกระบวนใหญ่ที่ถนนหน้าพระราชวังบวร ฯ ให้พระศัพ

ดุกยาเชอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงตั้งโรง ๑ พระเจ้าดุกยาเชอ
กรมหมื่นสุนทรธิติ ทรงตั้งโรง ๑ เจ้านายในกรมพระราชวังหลัง
ทรงตั้งโรง ๑ กรมหมื่นนรินทรเทพ ทรงตั้งโรง ๑

เรื่องขยายเขตพระบรมมหาราชวัง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสร้างพระ
บรมมหาราชวังเวด้าแรกประดิษฐานกรุงรัตนโกสินทร์นั้น โปรดให้
สร้างวังเจ้านาย แด่ให้เสนาบดีสร้างบ้านเรือนอยู่รักษาการรายรอบ
พระราชวัง ฝ่ายข้างด้านใต้ระหว่างกำแพงพระบรมมหาราชวังไป
จนถึงเขตวัดพระเชตุพน เมื่อในรัชกาลที่ ๑ นั้นโปรดให้เสนาบดีสร้าง
บ้านเรือนอยู่ ครั้นต่อมาเมื่อสร้างพระนครสำเร็จ มีผู้คนพลเมือง
มาตั้งบ้านเรือนบริบูรณ์มั่งคั่งขึ้น เสนาบดีชุดเก่าถึงอสัญกรรมตวงไป
เสนาบดีที่เป็นชนใหม่ ก็อยู่บ้านเรือนห่างพระราชวังออกไป บ้าน

มาสู่พระเมรุจากข้างเหนือ เมืองานพระศุภกรมพระราชวังบวรมหา
สุรสิงหนาท ในรัชกาลที่ ๑ แดกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๓ ก็นำ
เข้าใจว่า จะตั้งกระบวนแห่แต่นำพระราชวังบวร ฯ ลงจากข้างเหนือ
เหมือนกัน

๒ พระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๒ อยู่ในพระบรม
มหาราชวังจนรัชกาลที่ ๓ จึงโปรดให้เชิญไปประดิษฐานไว้พระราช
วังบวร ฯ กับพระอัฐิกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์อื่นด้วยกัน

เณรบัดนี้ที่อยู่มีกำแพงพระราชวังกรุงรัตนโกสินทร์ ๑ คงมีแต่บุตรหลาน
 เชื้อวงศ์ของเณรบัดนั้น ๆ อาศัยอยู่ มาถึงรัชกาลที่ ๒ พระราช
 วงษ์แต่ข้าราชการฝ่ายใน ที่ต้องอยู่ในพระบรมมหาราชวัง รวมเป็น ๒
 รัชกาล จำนวนคนมากขึ้น ที่ภายในพระบรมมหาราชวังคับแคบ
 ที่สร้างคาน้ำรดเรือนข้าราชการฝ่ายในไม่พอ ในปีชาตัมฤตคติศก
 จึงทรงพระกรุณาโปรดให้จัดหาที่พระราชทานแก่ที่บ้านเณรบัดนี้ แล้ว
 สร้างกำแพงขยายเขตพระราชวังออกไปข้างด้านใต้ ให้ทำถนนสาย ๑
 ขึ้นในระหว่างเขตพระราชวังกับวัดพระเชตุพน (ซึ่งเรียกว่าถนนท้าย
 วังบัดนี้) แล้วสร้างประตูสกัดใต้สกัดเหนือ ชื่อว่าประตูทักษิณบวร
 ประตูสุนทรพิศาล (ซึ่งปากตลาดเรียกกันว่า ประตูแดง ในครั้งนั้นด้วย)
 ที่พระบรมมหาราชวังซึ่งขยายออกไปข้างด้านใต้ ในครั้งรัชกาลที่ ๒
 จะพึงสังเกตได้ในเวลานี้ คือ ข้างด้านตะวันออกเฉียงใต้ ตั้งแต่บ่อน
 อนันตคีรีตรงไปจนบ่อนมณีนีปรการ ที่อยู่มุมกำแพงพระบรมมหาราช
 วัง ส่วนด้านตะวันตกเฉียงใต้ ตั้งแต่บ่อนสัตว์คตบรรพตลงไปยัง
 บ่อนภูผาสัตว์คัน ที่ประตูทักษิณบวรสกัดใต้
 อนึ่ง เมื่อมาสอบแผนที่แล้ว ชื่อ บ่อน รอบ พระบรมมหาราชวัง
 พิเคราะห์ดู เข้าใจว่าเมื่อแรกสร้างพระบรมมหาราชวังในรัชกาลที่ ๑
 เห็นจะมีบ่อนรอบพระบรมมหาราชวังแต่ ๘ บ่อน เป็นบ่อนมุม ๔
 บ่อนกลางย่าน ๔ แต่ข้างด้านตะวันตกบ่อนเหล่านี้อยู่กับกำแพงเมือง
 ด้วยคาน้ำรดกำแพงเมืองอยู่ชิดกับกำแพงพระบรมมหาราชวัง รูปบ่อน
 ที่สร้างในรัชกาลที่ ๑ เป็นแปดเหลี่ยม แต่มิชอบคดองกันทั้ง ๘ บ่อน

คือ บัอมอินทรวงศ์^๑ บัอมชนรเชื่อนเพชร^๑ บัอมเผด็จดัษกร^๑
 บัอมถึงขรรชน^๑ บัอมอนันตศิริ^๑ บัอมมณีนีปรากการ^๑ บัอม
 พิศาดดีมา^๑ บัอมมหาโทะ^๑ เมื่อขยายเขตพระราชวังใน
 รัชกาลที่ ๒ เข้าใจว่ารอบบัอมมณีนีปรากการเดิม ซึ่งอยู่ย่านกลางข้างด้าน
 ใต้ ออกมาสร้างตามแนวกำแพงที่ขยายใหม่ แดสร้างบัอมมุมพระบรม
 มหาราชวังด้านใต้ขึ้น แล้วจึงจัดระเบียบซื้อบัอมเดี่ยวใหม่ เอาชื่อ บัอม
 มณีนีปรากการเดิมมาเป็นชื่อบัอมมุม บัอมย่านกลางด้านใต้ซึ่งสร้างใหม่
 ใช้ชื่อว่า บัอมพิศาดดีมา เอาชื่อบัอมภูผาดี^๑ที่ศันมาใช้เป็นชื่อบัอมมุม
 ด้านตะวันตกเฉียงใต้ที่สร้างใหม่ เปลี่ยนชื่อบัอมพิศาดดีมาเดิมเป็น
 บัอมลัดคตบรรพต แกะไขบัอมย่านกลางด้านตะวันตกเป็น ๒ บัอมอยู่ ๒
 ข้างประตูคนวน ชื่อบัอมโศภคศิลาบัอม^๑ บัอมมหาโทะบัอม^๑
 รูปบัอมที่สร้างในรัชกาลที่ ๒ ทำเป็นรูปหอรับ ไม่ใช่รูปแปดเหลี่ยม
 อย่างรัชกาลที่ ๑ ดังจะเห็นได้จากทุกวันนี้^๓

๓ ทักถ้าวมาด้วยเรื่องชื่อบัอมนี้ ถ้าวตามความสันนิฐานของ
 ข้าพเจ้าเอง ถ้าหากว่าชื่อบัอมรอบพระบรมมหาราชวังอย่างเรียกกัน
 ทุกวันนี้ มาชานใหม่ในรัชกาลที่ ๒ หรือรัชกาลที่ ๓ ทั้งนี้ ความ
 สันนิฐานก็อาจจะผิดได้ ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดให้สร้างบัอมรอบพระบรมมหาราชวัง
 เดิมขึ้นอีก ๓ บัอม พระราชทานชื่อแทรกให้คล้องกับของเดิม คือ
 บัอมลัญจกรใจวิง ตรงถนนบำรุงเมือง อยู่ระหว่างบัอมเผด็จดัษกร
 กับ บัอมถึงขรรชน^๑บัอม^๑ บัอมขนิษฐยงยุทธ อยู่ริมพระที่นั่ง

เรื่องสร้างสวนขวา

เมื่อขยายเขตพระบรมมหาราชวังออกไปแล้ว ทรงพระราช
ดำริว่าพระราชวังหลวงกรุงเก่า มีสวนแต่สระแก้วเป้นที่สำหรับ
ประพาศตำราญพระราชอิริยาบถข้างภายในพระราชวัง พระบรมมหา
ราชวังที่ได้สร้างขึ้นในกรุงรัตนโกสินทรนี้ เมื่อในรัชกาลที่ ๑ ก็ได้ทรง
สร้างสวนสำหรับประพาศไว้ภายในพระราชวัง เรียกว่าสวนขวา
แต่สวนขวาซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๑ นั้น เปนแต่ได้ขุดสระแดงปลูกพระ
ตำหนักทองที่ประทับในสระไว้หลัง ๑ กับมีพลับพลาที่เสวยหลัง ๑
อยู่ริมปากอ่างแก้ว นำเขาก่อด้วยฟองน้ำ นอกจากนั้นยังหาได้สร้าง
สวนสระให้เป้นที่ประพาศบริบูรณ์เหมือนพระราชวังกรุงเก่าไม่ ครั้น
เมื่อได้ขยายเขตพระบรมมหาราชวังมีที่ว่าง แดทรงพระราชดำริว่า

สุทโธสวรรยช้างด้านเหนือ ค่อมบ่อมดิงขรชนที่บ่อม ๑ บ่อมฤทธิ
รุกโรมรัน อยู่ริมพระที่นั่งสุทโธสวรรยช้างด้านใต้ ค่อมบ่อมนนคศิริ
บ่อม ๑ ค่อมมาในรัชกาลที่ ๕ แต่แรกจะสร้างปราสาทบนกำแพง
พระนครข้างด้านตะวันตก ตรงประตูคันทพิศาต อย่างพระที่นั่งสุทโธ
สวรรย สำหรับทอดพระเนตรพยุหเสนากระบวนเรือ เรียกว่าพระ
ที่นั่งทศนานิกร พอยกโครงปราสาทขึ้นแล้ว การค้างอยู่ ภายหลัง
เลิกการที่จะสร้างปราสาท จึงแก้เป้นบ่อม เรียกว่าบ่อมทศนานิกร

ช่างฝีมือดีมากจนแล้ว สมควรจะสร้างสวนขวาในพระบรมมหาราชวัง
ให้งดงามบริบูรณ์ได้ ทรงหารือพระราชดำริห์กับพระราชวงษา
นุวงศ์แต่เดิณมาดี ก็เห็นชอบโดยพระราชบริหาร จึงโปรดให้
พระเจ้าดุกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เปนแม่กองจัดการสร้าง
สวนขวา แต่ให้พระราชวงษานุวงศ์ ข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายใน
ที่มีกำลังและความสามารถ ช่วยกันรับหน้าที่ในการก่อสร้างบ้าง การ
ตกแต่งบ้าง ดังจะปรากฏรายการต่อไปข้างหน้า

เรื่องสร้างสวนขวาซึ่งกล่าวมา ที่ปรากฏว่าถึงทรงหารือแต่เดิณดี
เห็นชอบตามพระราชบริหารแล้ว จึงกะบั้นหน้าที่ให้พระราชวงษานุวงศ์
แต่ข้าราชการช่วยกันจัดการก่อสร้างตกแต่ง ดังนี้ ถ้าผู้อ่านเข้าใจว่า
การสร้างสวนขวา เปนแต่เพียงสร้างที่ประพาศเพื่อสำราญพระราช
อิริยาบถเท่านั้นแล้ว ก็น่าที่จะรู้สึกประหลาดใจ ความจริง การ
ที่สร้างสวนขวานั้น เกี่ยวแก่ราชการบ้านเมืองเปน ๒ ประการ มี
ปรากฏในท้องตรา^๔ ที่ได้ โปรดให้ มีขึ้นไปถึงเจ้าอนุซึ่งเป็นเจ้านคร
เวียงจันทน์อยู่ในเวลานั้น กล่าวในท้องตราถึงเรื่องสร้างสวนขวานั้น ว่า

มีอยู่จนทุกวันนี้ ต่อมาเมื่อทำถนนใหญ่นอกกำแพงด้านตะวันตก ใน
รัชกาลปัจจุบันนี้ บ่อมหินทรวงศ์^๕ ที่มุมกำแพงด้านตะวันตก
เฉียงเหนือบ่อ ๑ บ่อตัดศตบรรพต อยู่ท้ายถนนด้านตะวันตกบ่อ ๑
กุดขวางแนวถนน จึงรอดได้ ๒ บ่อ

๔ คำเนาท้องตราฉบับนี้ ได้พิมพ์ไว้ในหนังสือพระราชวิจารณ์

จะให้ปรากฏพระเกียรติยศสืบไปในแผ่นดินประการ ๑ จะคู่ดคีบัญชา
 ราชการซึ่งเปนช่างให้ทำการไว้ฝีมือประการ ๑ ควรจะอธิบายไว้
 ในที่นี้ ว่าเกี่ยวข้องกับราชการอย่างไร

ในข้อที่จะให้ปรากฏพระเกียรติยศนั้น จะเข้าใจความข้อนี้
 ต้อง แล ดู เหตุ การณ์ ถอยหลัง ชนไปถึงเมื่อ ครึ่งกรุงเก่าเสียแก่พม่า ชำคัก
 ครองนบ้านเมืองยับเยิน ทงที่ถูกพม่าเผาทำลายราชธานี แดกวาด
 ต้อนผู้คนเก็บทรัพย์สินสมบัติไปเสียมากกว่ามาก ด้วยพม่าตั้งใจจะทำลาย
 ความเปนอิสระของสยามประเทศมิให้มิได้ต่อไป ความพิพาศของเมือง
 ไทยในครั้งนั้นยอมทราบทั่วไปในนานาประเทศ ครั้นเมื่อไทยกลับตั้งเป
 อิสระได้ แม้แต่กรุงธนบุรี ความประสงค์ของไทยมีอยู่ทั่วกัน
 ที่จะให้ปรากฏแก่นานาประเทศ ว่าไทยกลับตั้งเปเมืองมีเจ้านาย
 ปกครองเปอิสระได้เหมือนอย่างเดิม ข้อนี้จะพึงได้เห็นได้ในเรื่อง
 พระราชพงษาวดาร ตั้งแต่พระเจ้ากรุงธนบุรีได้กรุงเก่าคืนจาก
 พม่า แต่เดิมก็ทรงพระราชดำริห์จะกลับตั้งกรุงเก่าเปราชธานี แต่
 ครั้นเมื่อไปทอดพระเนตรเห็นบ้านเมืองยับเยิน เกินกำลังที่จะกลับตั้ง
 ให้คืนดี แดรักษาได้ในเวลานั้น จึงลงมาตั้งเมืองธนบุรีเปราชธานี
 ไปพลาง ไม่ทันที่จะได้ดำริห์ถึงเรื่องสร้างราชธานีใหม่นคง ด้วยคิด
 ทำศึกตลอดมา ชนแรกต้องรบพุ่งกับไทยด้วยกันเองที่แตกไปตั้งเปต่าง
 ก๊กต่างเหล่า แลจะต้องทำศึกกับพม่า แลจะต้องปราบปรามเมืองซึ่งเคย
 เปนประเทศราชชนกรุงศรีอยุธยาแต่ก่อน คือ กรุงกัมพูชาเปต้น
 ตลอดจนเกิดวิบัติสิ้นรัชกาล ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร

เมื่อย้ายพระนครมาตั้งข้างฝั่งตะวันออก เป็นอันตกลงว่าจะเอากรุงเทพ
 มหานครเดิมนั้นเป็นราชธานีต่อไป จึงเริ่มการสร้างพระนครแด่พระราชวัง
 ตลอดจนวัดวาอารามทั้งปวง ทำด้วยมุ่งหมายจะให้เหมือนกรุงเก่าทุก
 อย่าง ความที่กล่าวนี้จะเห็นได้ด้วยแผนที่แด่เนื้อความมีปรากฏในหนังสือ
 จดหมายเก่าหลายแห่ง ยกตัวอย่าง ดังเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอด
 พระจุฬาโลก ทรงสร้างพระวิหารพระศรีรัตนมุนีวัดสุทัศน์ ก็กะขนาด
 จะสร้างให้สูงเทียบเท่าวิหารพระเจ้าพนัญเชิงที่กรุงเก่า (ดังปรากฏอยู่ใน
 หนังสือพระราชวิจารณ์ หน้า ๓๘๕) ด้วยความมุ่งหมายนี้เป็นข้อสำคัญ
 อัน ๑ ที่จะให้ความปรากฏไปถึงนานาประเทศ ว่าไทยมีกำลังสร้างราช
 ธานีได้ ใหม่เหมือนดังราชธานีเดิม คคือนั้นมีตลอดลงมาถึงรัชกาล
 ที่ ๓ เหตุที่สร้างวัดวาอารามขึ้นเป็นอันมากในรัชกาลที่ ๓ นั้นก็ด้วยความ
 นิยมอย่างเดียวกันกับที่กล่าวมาแล้ว ที่กล่าวโดยใจความในท้อง
 ตราถึงนครเวียงจันทน์ว่าจะให้เป็นพระเกียรติยศนั้น หมายความว่า
 แต่งมานั้น

ในข้อที่ว่า จะดัดบัญญัติข้างที่มีฝีมือนั้น เกี่ยวแก่เรื่องบำรุง
 ฝีมือช่างไทย เรื่องนี้ก็ต้องพิจารณาให้ความถอยหลังกันไป จนถึง
 เมื่อกรุงเก่าเสียแก่พม่าซ้ำศึกเหมือนกัน เมื่อพม่าตีได้กรุงเก่า พม่าตั้ง
 ใจเลาะแสวงหาช่างไทยที่มีฝีมือ กวาดเอาไปเสียเป็นอันมาก เป็น
 เช่นนั้นมาแต่ครั้งพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองตีกรุงเก่าได้ ในแผ่นดินสมเด็จพระ
 พระมหินทราธิราช ครั้นนั้นในหนังสือพงษาวดารพม่าก็กล่าวไว้ว่า พระ

เจ้าหงสาวดีให้เดอกหาเก็บเอาช้างไทยไปเป็นอันมาก ด้วยมีวิชาช่าง
หลายอย่างทีไทยสันทัด แต่พม่าทำไม่เป็น ยกตัวอย่างเช่นวิชา
ช่างหล่อเป็นต้น

การที่พม่ากวาดเอาช้างไปนั้น ไม่ว่าช้างอย่างไรถ้าได้ตัวก็กวาด
เอาไป ไม่เฉพาะแต่ช้างหล่อ เพราะณนั้นเมื่อเมืองไทยเรากลับตั้งเป็นนคร
ได้ในกรุงธนบุรี ช้างที่มีฝีมือเห็นจะเหลืออยู่น้อยเต็มที ด้วยเหตุนี้

๕ มีเรื่องที่เขาพเจ้าได้ทราบเอง จะนำมาเล่าไว้เป็นอุทาหรณ์
คือ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาวัด
เบญจมบพิตร ต้องพระราชประสงค์พระพุทธรูป อันเป็นฝีมือช่าง
ต่างชาติต่างสมัย มาตั้งเป็นพระรเบียง ข้าพเจ้าอยู่ในยุคนั้น
เล่าหาพระพุทธรูปคน ๑ คิดอยากจะได้พระพุทธรูปฝีมือพม่ามาถวาย
จึงวานห้างบอมเบพม่า ซึ่งเป็นห้างทำป่าไม้ตั้งอยู่ทางที่เมืองพม่าแต่ใน
กรุงสยามนี้ ให้ช่วยเล่าหาพระพุทธรูปหล่อ ตามขนาดที่ท้องพระ
ราชประสงค์ในเมืองพม่า เขาพยายามหามาได้ แต่แจ้งว่าพระ
พุทธรูปนั้นพม่าบอกว่า เป็นฝีมือช่างไทย ซึ่งพม่าได้ไปครั้งกรุงเก่า
หล่อตามแบบอย่างพระพุทธรูปพม่า พระพุทธรูปองค์นั้น ยังตั้งอยู่ที่
พระรเบียงวัดเบญจมบพิตรจนทุกวันนี้ ข้อที่กล่าวว่าเป็นฝีมือช่างไทย
ข้าพเจ้าไม่มีหลักฐานทางที่จะเห็นชอบด้วย หรือจะคิดค่าน จนได้
อ่านหนังสือจดหมายเหตุของครอเฟ็ด ซึ่งเป็นทูตอังกฤษไปเมือง
พม่าเมื่อครั้งสมัยในรัชกาลที่ ๓ แต่งไว้ ได้ความว่า พระพุทธรูป
ในเมืองพม่า โดยมากสลักด้วยศิลาทั้งแท่ง หรือปั้น หรือมีฉนวน

จึงไม่ปรากฏสิ่งของฝีมือคัมภีร์กรุงธนบุรี แม้แต่พระแท่นของพระเจ้า
 กรุงธนบุรีเอง ซึ่งยังมีอยู่ทุกวันนี้ ที่วัดอินทารามองค์ ๑ อยู่ที่
 โรงพระแก้ววัดอรุณราชวรารามองค์ ๑ ฝีมือก็อยู่ข้างหายาบเต็มที
 จึงทำให้เข้าใจว่าเพราะทำในเวลายังไม่มีช่างฝีมือดี ฝีมือช่างไทยพอง
 มานิดชนค่อเมื่อในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ ไม่ว่าของอย่างใด ๆ
 ที่จะพึงพบเห็นได้ในเวลานี้ บรรดาเป็นของฝีมือช่างดี ที่เป็นชนเก่าเป็น
 ของสร้างในรัชกาลที่ ๑ ทั้งนั้น เช่นเครื่องราชูปโภค เป็นต้น หรือถ้า
 จะเลือกกล่าวแต่สิ่งของซึ่งคนทั้งหลายจะพึงเห็นได้ด้วยกันโดยง่าย เช่น
 บานประตูกุฎีพระศรีรัตนศาสดาราม แดบานมุกพระมณฑปพระพุทธ
 บาท ฝีมือเขียนฝาผนังพระอุโบสถวัดราชบูรณะ เหล่านี้เป็นต้น เมื่อว่า
 โดยย่อการบำรุงวิชาช่างต่าง ๆ เป็นการสำคัญอย่างยิ่งอย่าง ๑ ในการ
 ก่อสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ เพราะเป็นเวลาหมดช่างฝีมือดีด้วยเหตุ
 ดังกล่าวมาแล้ว อันการบำรุงฝีมือช่าง เป็นการฟื้นฟูได้โดยราษฎรจะ
 ทำได้เอง ด้วยต้องการทุนรอน ตลอดจนอำนาจในการก่อสร้าง
 จำต้องเป็นการหลวง พระเจ้าแผ่นดินต้องทรงเป็นพระราชธุระเอง
 จึงจะรวบรวมแนะนำ แดลงทุนรอนให้ช่างทำการอันประกอบด้วยฝีมือ

ก็แก่ด้วยไม้ ด้วยพม่าไม่สันต์วิชาหล่อพระพุทธรูป เหมือนกับไทย
 เมื่อใดความดังนี้ จึงแต่เห็นว่า พระพุทธรูปที่ได้มาจากเมืองพม่า
 เห็นจะเป็นฝีมือช่างไทยจริง ด้วยเป็นพระขนาดใหญ่ มีน้อยองค์
 คงจะเป็นของซึ่งแปดกประหลาดของพวกเขา จึงได้จำเรื่องราวเล่า
 ดึงค่อกันมาได้

ให้ได้ดี^๕ ตั้งแต่งการที่จะทำเพื่อบำรุงฝีมือช่างนั้น ถ้าเป็นเครื่องเงิน
ทองของเดี่ยยด^๕ ก็ทำเครื่องราชูประ^๕ โภคตลอดจนเครื่องยศสำหรับ
พระราชทานผู้อื่น ถ้าเป็นของเนื่องในวิชาก่อสร้างแกะสลักวาดเขียน
ก็มีแต่สร้างวัดสร้างวัง เป็นต้น เพราะฉะนั้นการที่สร้างวัดสร้างพระ
ราชวังครั้งรัชกาลที่ ๑ ก็ดี ในรัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ ต่อมาก็ดี นับเนื่องใน
การบำรุงฝีมือช่างไทยให้กลับคืนดีขึ้นสำหรับพระนคร เพราะฉะนั้นการ
สร้างสวนขวา ที่กล่าวในท้องตรา^๕ ว่าเพื่อบำรุงฝีมือช่างนั้น ที่
จริงมีเหตุเนื่องด้วยราชการบ้านเมืองดังแต่เดิมมานี้ แม้ฝีมือทำเครื่องถม
ซึ่งคนทั้งหลายเข้าใจกันโดยมากกว่า ช่างชาวเมืองนครศรีธรรมราชทำ
ฝีมือดี ถึงเรียกกันว่าถมนคร ๖ นั้น ที่จริง ก็มีใช้ช่างประจำเมืองมี
มาแต่ครั้งกรุงเก่า วิชาช่างถมนคร ๖ พึ่งบำรุงขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๒ กรุง
รัตนโกสินทร^๕ ทรนเหมือนกัน ตั้งแต่เจ้าพระยาหนคร ๖ (น้อย) เป็นผู้
ดำริราชการเมือง เจ้าพระยาหนคร ๖ (น้อย) เป็นคนแข็งแรงในการ
งาน ทำอะไรทำจริง แดพอใจในการช่าง เจ้าพระยาหนคร ๖ (น้อย)
ได้รับกระแด้รับสั่งออกไปให้จัดการฝึกหัดบำรุงวิชาช่างถม ช่างถม
เมืองนคร ๖ จึงมีฝีมือขึ้น ความทวาทชอบ ถ้าพิเคราะห์ดูตลอดลายเครื่อง
ถมเมืองนคร ๖ ก็จะเห็นได้โดยตลอดลายเครื่องถมนคร ๖ เป็นอย่างใหม่
อันมีขึ้นในรัชกาลที่ ๒ เป็นต้นมา

เมื่อว่าด้วยแบบอย่างการช่างที่บำรุงขึ้นในชั้นกรุงรัตนโกสินทร^๕ ถ้า
สังเกตก็จะได้เห็นได้ว่าของทำในครั้งรัชกาลที่ ๑ ตลอดลายแต่ทรงสถ
ฐานถ่ายแบบมาแต่ของครั้งกรุงเก่าทั้งหนักกว่าได้ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ มา

ความนิยมจึงกว้างขวางออกไป ใช้แบบอย่างฝรั่งแต่เงินเข้ามาปะปน
แสดงให้แปดกออกไปกว่าแต่ก่อน

สิ่งของซึ่งจะพึงเห็นได้ ในเวदानว่า เป็นแบบอย่างครึ่งรัชกาล
ไหน ข้าพเจ้าได้ทูลขอให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรม
พระนริศรานุวัดติวงศ์ ฯ ทรงจดปรทานมาดังนี้

“การก่อสร้างซึ่งเป็นฝีมือช่างในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่มีอยู่ แต่ได้ซ่อม
แปดงแปดียนรูปไปเสียแล้วมาก ที่ยังคงเหลือแบบอย่างของเดิมปรากฏ
อยู่น้อย แต่ที่เหลืออยู่นั้นคบ้างไม่สู้คบ้าง จะกล่าวถึงแต่ที่คพึงชม
ๆที่ควรกำหนดใจไว้ ฝีมือช่างรัชกาลที่ ๑ มีอยู่ดังนี้

ที่ ๑ พระที่นั่งในพระบรมมหาราชวัง ไม่เห็นมีองค์ไหนซึ่งคง
เป็นฝีมือในรัชกาลที่ ๑ นอกไปจากพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ ถึงกระนั้น
รูปนอกก็เป็นแบบรัชกาลที่ ๓ คงได้ซ่อมแปดงในรัชกาลนั้น เหลือ
แต่ผนังสกัดกตาย กับเสาไม้ในประธาน ยังคงเป็นฝีมือในรัชกาลที่ ๑
แต่มีได้เป็นฝีมือจิตรคพึงชม

ที่ ๒ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีสิ่งที่เป็นฝีมือในรัชกาล

ที่ ๑ คือ:—

ก พระอุโบสถ รูปทรงเป็นอย่างรัชกาลที่ ๑ แต่ถวดตาย
นั้นปะปนกัน เป็นอันได้ซ่อมแปดงหลายคราว ถวดตายชั้นรัชกาล

ที่ ๑ ซึ่งยังปรากฏอยู่ก็ คือ:—

๑ ถายฐานบัวทำแต่พอคู้ได้

๒ ชุ่มทวารแถบญชร ทำทรงงาม แต่ดวดตายนั้นพอประมาณ
(ตายขาดในช่องนั้นทำเต็มในรัชกาลที่ ๔)

๓ บานทวารประดับมุกด์ เป็นฝีมือที่หน้าชมอย่างยิ่ง เห็นว่า
ตั้งใจทำแข่งขันกับบานที่ทำครั้งแผ่นดินพระเจ้าบรมโกศ ซึ่งอยู่ที่วิหาร
ยอดในวัดตนเองคู่ ๑ อยู่ที่วัดพระมหาธาตุเมืองพิษณุโลกอีกคู่ ๑

๔ ฐานชุกชีพนักทองคำ ทำแต่พอคู่ได้

๕ บุษบกทองคำทรงพระแก้วมรกต ทำด้วยความตั้งใจ เป็น
ทรงงามที่หนึ่ง ซึ่งเห็นในกรุงรัตนโกสินทร

๖ พระมณฑป เป็นสิ่งที่ตั้งใจทำอย่างดีที่สุดควรชมทุกอย่าง
ทั้งฝีมือยังมั่งคงอยู่มาก คือ—

๑ นาคพุดสิงห์หักโค เป็นแบบเก่าที่สุด

๒ ยักษ์บนปลายพุดสิงห์ งามที่สุด

๓ ฐานบัลลังก์ คดอดถึงผนัง งามที่สุด

๔ ชุ่มทวาร งามพอตัว

๕ บานทวารประดับมุกด์ ดีเสมอกับพระอุโบสถ

๖ คู่พระไตรปิฎก ทรงมณฑป ประดับมุกด์งามอย่างยิ่ง

๗ หอพระมณฑิยารธรรม ไม่ได้ตั้งใจทำอย่างประณีต แต่
กระนั้นรูปทรงก็งามอย่างยิ่ง สิ่งซึ่งอยู่ในนั้นมิดชิดตายอย่าง คือ—

๑ คู่พระไตรปิฎกประดับมุกด์คู่ ๑ งามหนักหนา เห็นว่าจะไม่
ได้ทำสำหรับตั้งในหออื่น เดิมจะอยู่ที่อื่น

๒ พระแท่นที่บันชมประดับมุกด์ ถอดตายอย่างพระแท่น
เศวตฉัตร ซึ่งตั้งอยู่ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทแต่ก่อน เดิมจะใช้
ตั้งในพระที่นั่งแห่งใดแห่งหนึ่ง งามมากอยู่

๓ คู่พระไตรปิฎกตายทองใบใหญ่ ๆ นั้นทำสำหรับหอแน งาม
มากทีเดียว

ที่ ๓ วัดมหาธาตุ ได้ทำในรัชกาลที่ ๑ เหมือนกัน แต่ได้ซ่อม
แปลงเสียใหม่ เปนฝีมือช่างในรัชกาลที่ ๓ ไปหมดแล้ว แต่ควร
กำหนดใจได้อย่างหนึ่ง ว่าพระอุโบสถเปนทรงโรมันเบียงรอบผนังอยู่
นอกเช่น เปนแบบโบราณ มีพระอุโบสถวัดชนะสงครามอีกหลัง
หนึ่งเปนแบบเดียวกัน ต่อมาชั้นหลังไม่ได้ทำอีกเลย

ที่ ๔ พระที่นั่งในพระราชวังบวร มีหลายองค์ที่เห็นปรากฏว่า
ทำในรัชกาลที่ ๑ คือ:—

ก พระวิมานสามหลัง นั้นเปนเก่าที่สุด แต่ฝีมือทำไม่ประณีต
มีแต่น่าบรรพแดเปนงามมาก แต่น่าดูที่ทำเปนแบบกรุงเก่าทุกสิ่งทุกอย่าง

ข พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ดูท่วงที่ไม่เปนฝีมือในรัชกาลที่ ๑
เลยเลย เพราะมีเสาเบียงดีเหลี่ยมโต ๆ ก่ออิฐทับหลังบนคาน
ไม้ ไม้คอดองที่หลังคาค่อ ช่างเหมือนวัดบวรสถานเดียวกัน ๆ แต่
ปรากฏฝีมือน้อยที่เขียนข้างใน เปนฝีมือช่างรัชกาลที่ ๑ แท้ แต่
เปนฝีมืออย่างเอก น่าชมอย่างยิ่ง (มีซ่อมใหม่เสียแล้วหลายห้อง
แต่ผู้ซ่อมก็เปนช่างฝีมือดี ๆ พอดูได้) ถ้าไม่มีรูปเขียนข้างในนั้นเปน
พยานอยู่แล้ว อยากจะคิดว่าทำรัชกาลที่ ๑ ถ้าจะมีใครมาบอกว่า

กรมพระราชวังบวรมหาคัศักดิ์พิศุทธิ์ทรงทำระเบียบต่อออกมาแล้ว
ต้องร้องเออยาวทีเดียวด้วยความโล่งใจ

ข พระที่นั่งศิวโมกษ ว่าทำในรัชกาลที่ ๑ เรียกพระที่นั่งทรง
ปืน เอาอย่างกรุงเก่า แต่เห็นวิธีทำเป็นอย่างรัชกาลที่ ๓ เสียอีก
รูปร่างก็เลวเต็มที่ คงจะได้ทำเสียใหม่แล้วในรัชกาลที่ ๓

ที่ ๕ วัดราชบูรณะ พระอุโบสถมีหนังสือเขียนไว้ที่คานไม้
เหนือเพดาน บอกปีสร้าง บอกนามผู้เป็นแม่การ คือเจ้าฟ้ากรมหลวง
เทพหริรักษ์ รูปทรงก็เป็นโรงกลาย แบบรัชกาลที่ ๑ งามพอควร ช่าง
ในผนังแต่หลังบานเขียนภาพเรื่องทงหน เป็นฝีมือช่างรัชกาลที่ ๑ มี
หนังสือจดชื่อคนเขียนแต่ปีเขียนทุกห้อง ดูเหมือนจะประกวดประชัน
ฝีมือกันมาก น่าชมมาก แต่เป็นรองที่พระที่นั่งพุทไธศวรรย์

ที่ ๖ วัดพระเชตุพน ยังมีสิ่งก่อสร้างในรัชกาลที่ ๑ เหลืออยู่
ดูได้ คือ—

ก พระวิหารทิศทั้งสี่ มีถายหน้าบรรพเป็นเอก กับฐานพระ
พุทธรูปประจำพระวิหาร แต่ทิศก็จัดทำอย่างงามปดาดไม้มีเดนมอดลอง
ล้อมกับองค์พระพุทธรูปอันงาม ซึ่งเดิมนักคิดเชิญมาแต่หัวเมืองเหนือ
แต่ก่อนรูปเขียนมารประจัญในพระวิหารเบื้องบูรพทิศ เป็นฝีมือดีแต่
ประเสริฐยิ่งกว่าที่ไหนหมดในพระราชอาณาจักร มีความเสียใจที่ไม่
ได้รักษา ปดอยให้หลังการวิวรณ์ฝนชะดอกเสียเป็นอันมาก เหลืออยู่
ดูได้เป็นหย่อม ๆ ครั้นซ่อมใหม่ก็เคยถูกดบซ้ำ ฝีมืออันประเสริฐ
หนักดูณดู้น น่าเสียดยเป็นอย่างยิ่ง ผู้เขียนนี้ได้ทราบว่าคุณพระ

อาจารย์นาค (ภิกษุ) ผู้มีฝีมืออยู่อีกที่ด้านอุดหลังพระอุโบสถวัด
ราชบูรณะ แต่ที่หอพระไตรปิฎกวัดธรรม์ แต่ไม่ได้ตั้งใจทำจนลุดฝีมือ
เหมือนमारประจัญทน

๒ พระวิหารคดทั้งสี่ ไม่ใช่ดังที่ลาคัญ จึงมิได้ทำอย่างวิจิตร
พิสดาร แต่ถึงกระนั้นก็ยังมิแปลกปลาดที่หน้าบรรพ ทำเป็นภาพจับ
เรื่องรามเกียรติ์แกมกับลาย ซึ่งยังไม่เคยเห็นทำหน้าบรรพที่ไหนมา
ก่อนเคย

๓ พระรเบียง ดูประหนึ่งว่าเป็นฝีมือในรัชกาลที่ ๓ แต่เข้าใจว่า
ทำซ่อมแปลงตามทำนองเดิม ซึ่งทำไว้แต่รัชกาลที่ ๑ ซึ่งเป็นความ
คิดอย่างวิเศษ เหตุว่าคิดวางท่าทางดี มีพระรเบียงใหญ่อยู่ชั้นใน
มีพระรเบียงเล็กซ้อนชั้นนอก แต่ไม่วงล้อมไปรอบ เดียวย่อเข้าหาพระ
รเบียงใหญ่เดียวที่โถงมุม เมื่อดูภายนอกทำให้เห็นมุมพระรเบียงชั้นนอก
ชั้นในผสมกันหล่นดคเป็นไม้สิบสอง ไม่จิตตา แต่เมื่อดูภายในเป็น
วงสี่เหลี่ยมเข้ากับพระอุโบสถ ไม่มีที่ไหนได้ทำเหมือนดังนี้ เป็น
ความคิดอันดีสมควรจะสรรเสริญยิ่งนัก

ที่ ๗ วัดธรรม์โฆสิตาราม มีสิ่งซึ่งเป็นฝีมือช่างในรัชกาลที่ ๑
ทำปรากฏอยู่ คือ:—

ก พระอุโบสถ เป็นทรงแบบรัชกาลที่ ๑ งดงามดีแต่ไม่มี
ลวดลายที่ประณีต

ข พระปราง ทำอย่างลูกแบบแผน ซึ่งมีในเมืองเหนือแต่
กรุงเก่า ไม่มีพระปรางองค์อื่นในกรุงรัตนโกสินทร์ที่ทำถูกต้องเหมือน

พระปรางองค์นอกเคย จึงเป็นที่สงสัยอยู่ว่าจะทำในรัชกาลที่ ๑
 ฤๅทำไว้แล้วแต่ครั้งกรุงเก่า เอาแน่ไม่ได้ เพราะไม่มีพระปรางในกรุง
 รัตนโกสินทร ซึ่งทำก่อนรัชกาลที่ ๓ จะดูเทียบเคียง ถ้าจะคาดค
 ตามฐานที่ น่าจะว่าทำครั้งกรุงเก่า เพราะเป็นของดีควรชม แต่
 ไปชุกอยู่ที่มุมไม่เป็นที่ชมชม ชำคร่งน่าโบสถ์เก่าด้วย เปนทางนำ
 ไปให้เห็นว่าทำสำหรับมากับโบสถ์เก่า แต่ถ้าจะคิดไปอีกที่ โบสถ์
 เก่าซึ่งทำอย่างเดวตามธรรมเนียมเด็ก ๆ แถวบ้านนอกจะมีพระปราง
 งามถึงปานนั้นก็ควรกัน ต้องเป็นทำในรัชกาลที่ ๑ แต่อย่างไรก็ดี
 พระปรางองค์^๑เป็นแบบอย่างอันดี ซึ่งมีจะดูได้ ในกรุงรัตนโกสินทรแต่
 องค์เดียว

๒ หอพระไตรปิฎก จับได้แน่ว่าทำในรัชกาลที่ ๑ ท่วงทีปลาดกว่า
 หอไตรที่ไหนหมด เปนหอฝากระดานมุงกระเบื้อง ตามหลังแผ่นมี
 ชาดนำ ปลุกอยู่กลางสระ ดูเหมือนหนึ่งว่าหลังซ้ายขวา จะเป็น
 ไวกมภีร์พระปริยัติธรรม หลังกลางจะเป็นที่บอกหนังสือ ฤๅดู
 หนังสือ ผู้มีหน้าที่หออย่างประณีตแบบกรุงเก่า มีสิ่งซึ่งควรชมอยู่
 หลายอย่าง คือ—

๑ ชายคามกระเบื้องกระจิงเทพประนมอย่างกรุงเก่า ถ้าผู้ใด
 ไม่เคยเห็นจะดูที่ไหนได้

๒ ประตูแด่ซุ้มซึ่งจะเข้าในชาดา สลักลายอย่างเก๋งามปลาด
 คาทเดียว

๓ ประตูหอกลางก็สลักงามอีก ต่างลายกับประตูนอก

๔ ฝาในหอกตางเขียนเรื่องรามเกียรติ์ ฝีมือพระอาจารย์นาค
ผู้ที่เขียนมารประจัญในพระวิหารวัดพระเชตุพน ท่วงที่ซึ่งชงนัก

๕ บานประตูหอกตางเขียนรดน้ำ ดายผูกโดยตั้งใจจะพลิกแพลง
มาก แต่ดูหาดีดีไม่

๖ ฝาในหอกตาง เขียนภาพเรื่อง เห็นจะเป็นชาดก ฝีมือ
เรียบ ๆ

๗ ตู้สำหรับไว้พระไตรปิฎก ตั้งอยู่ในหอทั้งซ้ายขวามันมากมาย
ใหญ่จนออกประตูไม่ได้ก็มี เขียนด้ายรดน้ำหาดายฝีมือด้วยกันแต่ดวน
ดี ๆ ฝีมือคนที่ผูกด้ายบานมุกต์ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามก็หาดายไป
ผู้ใดที่รักการช่างได้ไปชมที่นั่นแล้ว จะไม่ยากกลับบ้าน เป็นเคราะห์
ดีมากที่หอพระไตรปิฎกนี้ยังอยู่ให้ดูได้ดี ๆ ไม่พังเสีย จะต้องขอบคุณ
ความดีของพระครูวินัยธรรม ซึ่งท่านอาไศรยอยู่ในหอ นั้น คงจะ
ได้เอาใจได้รวิงซ่อมแซมอยู่เดมอ

ที่ ๘ วัดดุสิตาราม ก็ยังคงปรากฏฝีมือช่างรัชกาลที่ ๑ อยู่
เหมือนกัน คือทรงพระอุโบสถและรูปเขียนภายใน แต่เป็นฝีมือปานกลาง
ทำแต่พอดูได้ไม่สู้จะประณีต

ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ การก่อสร้างซึ่งประกอบด้วยฝีมือช่าง
อย่างวิจิตร อยู่ข้างจะน้อย ด้วยสิ่งใดซึ่งควรทำก็ได้ทำเสียแต่เร็ว
แล้วแต่รัชกาลก่อน ถึงกระนั้นสิ่งที่ดียังมีให้เห็นได้อยู่บ้าง ดังนี้

ที่ ๑ วัดอรุณราชวราราม มีสิ่งที่ยังคงเกิดแต่รัชกาลที่ ๑ คือ—

ก พระอุโบสถ ทำทรงคล้ายรัชกาลที่ ๑ แต่แนวมั่นกว่า

ด็กน้อย ยังมีเหลืออยู่ได้แต่ตั้งที่ทำได้ด้วยอิฐปูน เครื่องไม้
เพลิงไหม้เสียหมดแล้ว

๖ พระประธานในพระอุโบสถ ลักษณะแตกต่างทรงเป็นอย่าง
ใหม่ ซึ่งพึงประดิษฐานในรัชกาลที่ ๒ นั้นเองเป็นต้นมา

๗ พระรเบียง มีอยู่ให้ดูได้บริบูรณ์ ทรวดทรงงามกว่าพระ
รเบียงที่ไหนหมด เป็นศรีแห่งฝีมือในรัชกาลที่ ๒ ควรชมอย่างยิ่ง แต่
ตายเขย่นผ่นนั้น เป็นฝีมือในรัชกาลที่ ๓ ทำเพิ่มเติม

ที่ ๒ บานทวารวิหารพระศรีดากยมุนี เป็นลายสลักซับซ้อน
กันหลายชั้น งามวิจิตรน่าพิศวงอย่างยิ่ง เคยได้ยินพูดกันว่าเดิมได้
มาแต่เมืองเหนือคนหนึ่ง ต้องพระราชหฤทัยว่าเป็นของงาม จึงโปรด
เกล้าฯ ให้ทำเพิ่มขึ้นใหม่อีก ๒ คู่ ประดิษฐานไว้ประจำพระวิหาร
ภายหลังมาปรากฏขึ้น ว่าทรงจำตกด้วยผีพระหัตถ์แห่งพระองค์เอง แจ้ง
อยู่ในหนังสือพระราชวิจารณ์ เห็นจะฟังต้นนิฐานผิดกันได้ ว่าเดิมได้
มาแต่เมืองเหนือจริง เพราะบานที่เรียกว่าแกะท่านองนี้ เห็นข้างเมือง
เหนืออยู่บ้าง เช่นที่วิหารพระแท่นศิลาอาสน์ (ที่ไฟไหม้เสียแล้ว) แด
เมืองฝางเป็นต้น ในยุคนั้นคงจะทำประกวดประชันกันมาก ที่เรียก
ว่าแกะนั้นก็สมควร เพราะคว้านปรูซับซ้อนกันลงไปหลายชั้น ซึ่งจะ
ใช้ดีอย่างเดียวไม่ได้ ต้องอาศัยระยคมมีดมาก เมื่อได้ตายแกะอันงาม
มาเช่นนั้น เป็นเหตุเตือนพระราชหฤทัยให้ทรงแกะสู้ เพราะพระองค์ทรง
ชำนาญการแกะยิ่งนัก หน้าหุ่นซึ่งทรงแกะด้วยผีพระหัตถ์ก็มีหน้าพระใหญ่
กับพระน้อยอยู่คู่หนึ่งเรียกกันว่าพระยารักใหญ่ พระยารักน้อย (รักนั้น

หมายความว่าแกะด้วยไม้รัก) งามไม่มีหน้าพระอื่นเล่มต้อง ถ้าจะ
 ความดู จงรังตั้งเกศหน้าทศรวมชฎานั้นแต่เป็นผีพระหัก บรรจุไว้ดัง
 เดียวกันทั้งคู่ มียอกคู่หนึ่งซึ่งรวมมงกุฏ นั้นไม่ใช่ผีพระหัก พระองค์
 เจ้าตั้งหน้าทศตรงฤทธิทรงจัดการให้ทำขึ้นใหม่ เพราะพระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดรวมชฎา ด้วยทรงพระราชดำริห์ว่า
 เป็นพระราชา ควรจะทรงมงกุฏ”

ผู้อ่านหนึ่งคือพระราชพงษาวดาร เมื่ออ่านเรื่องสร้างสวนขวาควร
 เข้าใจความอันประกอบด้วยเหตุผลเนื่องในพงษาวดาร ดังแสดงมานี้

การสร้างสวนขวาครงนน^{๕๕๖} สร้างพระมหามณเฑียรที่ประทับใน
 สวน มีมุขด้านด้านเป็นที่ประทับองค์ ๓ แดให้ชุดสระใหญ่ในสวน
 นั้นยาว ๓ เส้น ๔ วา กว้าง ๒ เส้น ๘ วา ข้างสระนั้นลงเขื่อนแล้ว
 ก่ออิฐบังน้ำเขื่อน^{๕๕๗} พันสระนั้นให้ปลูกอิฐปลูกปูนทั่วไป ทำเหมือนอ่าง

๖ เรียกว่าสวนขวา เพราะอยู่ฝ่ายขวาพระราชมณเฑียร สวนนั้น^{๕๕๘}
 ทุกวันหรือเดี๋ยวหมดแล้ว เรื่องสวนขวานี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอม
 เกศาเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายถึงการเมื่อแรกสร้าง
 แดที่แก^{๕๕๙} ไซเมื่อในรัชกาลที่ ๔ มีแจ้งอยู่ในหนังสือพระราชวิจารณ์
 หน้า ๔๒๖ เขตสวนขวาจะพึงตั้งได้ ในทุกวันนี้กำหนดตั้งแต่ถนน
 ตรงประตูราชดำริมาข้างเหนือถึงเขื่อนเพชรโรงแดง ซึ่งเคยวน
 อยู่หลังพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญด้านตะวันออก แนวประตูถดงราชกิจ
 ไปหาพระที่นั่งศิวิไลโดย ด้านตะวันตกกแนวประตูกลม ซึ่งยังเป็น
 ขอบเขตรอยู่จนทุกวันนี้

แก้ว ให้ชุดท่อน้ำเป็น ๓ ด้าย บิดเปิดน้ำถ่ายไปได้ให้น้ำได้สดอาด
 เป็นอันดี ไม่มีเดนม ในสระนั้นมีเกาะน้อยแต่เกาะใหญ่รายเรียง
 ไปเป็นหลายเกาะ ชักสะพานถึงกัน ทำแก่งแตกออกเขาไว้ริมเกาะ ๆ
 ละ ๒ เก่งบ้าง ๓ เก่งบ้าง ขอบสระใหญ่นี้ให้ก่อภูเขาทำแก่งดังที่
 ดาด ๆ ท่วงที่เหมือนอย่างแพจอดไว้รอบสระ เรียกว่าแพ หดงแก่ง
 แพให้ปลูกต้นไม้ใหญ่ ๆ มีผลต่าง ๆ พระเจ้าน้องยาเชกกรมหมื่น
 ศักติพิศได้พบแม่กองก่อภูเขาแต่ปลูกต้นไม้ นำเชือกเส้นใน
 มีกำแพงล้อมรอบพระราชอุทยาน ริมกำแพงด้านตะวันออกโปรดให้ทำ
 เก่งน้ำถึงยัดเนื่องกันไป ตั้งแต่ประตูราชตำราญลงมาด้านใต้ด้านตะวันออก
 ตกตลอดถึงประตูกุดม แต่ให้ทำพระที่นั่งอย่างฝรั่งพินสองชั้นของค
 หนึ่งเป็นททรงพุ่มโหร แต่ทำป้อมที่ริมหน้าเป็นที่จอดประทับเรือพระที่
 หนึ่งด้านข้างใหญ่ ทำเรือเท่งเป็นที่ประทับอีกแห่งหนึ่ง แต่ทำป้อม
 สูงสำหรับทอดพระเนตรแข่งเรือ แต่ทอดพระเนตรในจังหวัดพระราช
 อุทยานนั้น แต่แก่งใหญ่ที่เสวยอีก ๓ เก่ง แล้วโปรดให้พระยาสุริยวงษ์
 มนตรี พระยาศรีสุริยวงษ์ ทำแก่งโรงดครชนแก่งหนึ่ง แบ่งน้ำที่กั้นทำ
 คนละครึ่ง ๑๕ วันก็แล้ว แต่มอบให้พระราชวงษานุวงษ์ฝ่ายหน้า
 ฝ่ายใน แต่ท้าวนางผู้ใหญ่ในพระราชวังที่สมควรจะแต่งแก่งแต่งแพได้

๗ คือสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงษ์ แต่ยังเป็นจางวาง
 มหาเด็ก

๘ คือสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ แต่ยังเป็นจางวาง
 มหาเด็ก

ให้เป็นเจ้าของแต่งแพพระองค์ตะแพ ฝ่ายหน้าเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ
มนตรี ๑ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราภรณี ๑ กรมหมื่นศักดิพลเดช ๑
กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ๑ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ๑ เจ้าฟ้ามั่งคั่ง ๑
ให้แต่งเก๋งที่เกาะเป็นส่วนของหลวง ฝ่ายในสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ
เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพวงศ์ ๑ พระองค์เจ้า ๑ พระเจ้าน้องนางเธอ
พระองค์เจ้านม ๑ พระองค์เจ้าพัฒน์ ๑ พระองค์เจ้าจงกต ๑ พระองค์
เจ้ามณฑา ๑ พระองค์เจ้ามณี ๑ พระองค์เจ้าดวงสุดา ๑ พระองค์
เจ้าศรีศร ๑ พระองค์เจ้าอุบล ๑ พระองค์เจ้าเกตุ ๑ พระองค์เจ้า
นิมิต ๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้าอุบลรัตน์ ๑ พระองค์เจ้าหญิงสุดา ๑ พระเจ้า
ตากสินมหาราช ๑ พระองค์เจ้าตากสิน ๑ พระองค์เจ้ายี่ดู่ ๑ พระ
องค์เจ้าวงษ์ ๑ พระองค์เจ้าบุบผา ๑ พระองค์เจ้าปุก ๑ พระองค์เจ้า
ดมจัน ๑ พระองค์เจ้าดวงวาท ๑ พระองค์เจ้าประภา ๑ พระองค์เจ้า
ศุภดาอัมพร ๑ พระองค์เจ้าดวงจันทร์ ๑ สองพระองค์นี้ในกรมพระ
ราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท พระองค์เจ้าประทุมวงษ์ ๑ พระองค์เจ้า
นิตดา ๑ สองพระองค์นี้ในกรมพระราชวังบวรมหาเดชะนรินทร์ รวม
พระองค์เจ้ายี่ดู่เจ็ดหลัง ข้าราชการฝ่ายในเจ้าคุณนุ่น ซึ่งเรียกกันว่า
เจ้าคุณวังหลวง ๑ เจ้าคุณคุ้ม ซึ่งเรียกกันว่า เจ้าคุณวังหน้า ๑ เจ้าคุณ
๑ พระองค์เจ้าชน เป็นธิดาพระเจ้าสุนทรามณรังค์ ซึ่งเป็น
พระเชษฐาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ในรัชกาลที่ ๔
ทรงสถาปนาพระเกียรติยศพระอัฐิพระองค์เจ้าชนให้มีพระนามว่า กรม
ขุนรามนิทรสุดา

ค่าย ซึ่งเรียกกันว่า เจ้าคุณปราสาท ๑^{๑๐} ท้าวทรงกันดาลศรี ๑ เจ้าจอม
 มารดาเรียน ซึ่งภายหลังได้เป็นสมเด็จพระศรีสุตาโดย ๑^{๑๑} เจ้าจอม
 มารดาศรี ที่เขาเรียกว่าเจ้าคุณพิ ๑^{๑๒} เจ้าจอมมารดาอัมพา ๑^{๑๓}
 เจ้าจอมหงษ์บุตรเจ้าพระยาโกษา (ตั้ง) ๑ เจ้าจอมทองคำบุตรเจ้า
 พระยาธรรมมา ๑ เจ้าจอมทับบุตรเจ้าพระยารัตนาพิพิธ ๑ เจ้าจอมน้อย
 พระแสงบุตรพระยาสวรรค์ (นิม) ๑ เจ้าจอมน้อยบุตรเจ้าพระยาพด
 เทพ (นิม) ๑ เจ้าจอมน้อยใหญ่บุตรเจ้าพระยานคร (น้อย) ๑ เจ้า
 จอมพลบุตรพระยาศรีราชอากร ๑ เจ้าจอมหงษ์บุตรพระยาจุพา
 ราชนนตรี ๑ เจ้าจอมอัมบุตรพระยาไชยภูมิ ๑ เจ้าจอมบัวบุตร
 พระศรีสมบัติ (เตียง) ๑ รวมข้าราชการฝ่ายใน ๑๘ ห้าง แด่
 แถว้านนำถังกมอบให้มีเจ้าของต่างกัน ตั้งเครื่องแก้วแว่นโคม แด
 ตั้งโต๊ะเครื่องบูชา ตั้งตุ๊กตาเท้าคนนั่งบ้างยืนบ้าง บันเป็นถม้าย

๑๐ เจ้าคุณทอง ๓ นเป็นเจ้าคุณชั้นดัมพันธวงษ์ พัดมเด็จพระเจ้า
 พระยาบรมมหาประยูรวงษ์

๑๑ คือสมเด็จพระบรมราชชนนีพันปีหลวง แห่งพระบาทสมเด็จพระ
 พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

๑๒ เจ้าคุณพน เป็นธิดาเจ้าพระยาศรีธรรมราชาธิราช (บุญรอด
 บุญยรัตพันธุ์)

๑๓ เจ้าจอมมารดาอัมพาน เป็นเจ้าจอมมารดากรมหมื่นภูบาล
 บริรักษ์ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ

คล้ายรูปคนจริง ๆ มีชื่อต่าง ๆ นุ่งห่มแต่งตัวด้วยเครื่องทองจริง ๆ
 แดงท่งที่แพนหนานผู้เจ้าของตักแต่งประกวดประชันกันยิ่งนัก อนึ่งโปรด
 ให้หาสัตว์จุฬาภรณวิบาทต่าง ๆ ควรปลอญก็ปลอญไว้ ควรขังก็ทำกรงถัก
 ด้วยทองคำไว้ นกแก้ว, นกขุนทอง, นกไนรี, สัตว์, นกที่จับคอนักน้อย
 แขนงไว้ทุกแห่งทุกตำบล เฝี้ยงพลอดแด่พุดเซ่งแซ่ไปในพระราชอุทยาน
 การทำครุงานนันทนุกดนานยิ่งนัก

ครั้นถึงหน้าฤดูน้ำก็ให้ ไชยนาเข้ามาเต็มเปี่ยมสระ แดโปรดให้มี
 การฉลองสมโภชพระที่นั่งในกลางระหว่างการยังไม่สำเร็จ ให้นิมนต์
 สมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระวันรัตแด
 พระราชาคณะอื่น ๆ สวดพระปริตพุทธมนต์ณพระที่นั่งเก้งใหญ่ รุ่งขึ้นเช้า
 จึงโปรดให้แยกย้ายไปเฝี้ยงตามเก้งตามแพทุกแห่ง เก้งตะตองรูป แพร
 ตะตองรูป มีตกร้างในสองโรงเด่นประชันกัน เมื่อทำเก้งที่ประทับ
 ในพระราชอุทยานเสร็จแล้ว เชิญพระบรมสารีริกธาตุไปสมโภชบนเก้ง
 สูงที่ประทับเก่า เฝี้ยงพระแก้วมรกตสมโภชเวียนเทียน การครุงาน
 ทำตามวัน ภายหลังมาโปรดให้ข้าราชการนิมนต์พระมาเฝี้ยงทุก ๆ ปี
 การในสระแด่เก้งนั้น ก็ทรงเปลี่ยนแปลงแก้ไขทำมาโดยลำดับ เวล
 กต่างวันเสด็จออกทอดพระเนตรพวกร้างทำการ ครั้นเวลาพลบค่ำสิ้น
 ราชการแล้ว ก็เสด็จประพาสดงเรือพระที่นั่งลำนั้นน้อย เจ้าจอมพวย
 นุ่งยกไหมบ้างแพรบ้าง สวมเสื้อผ้าไหมแพรสดับดีต่าง ๆ คาค
 เข็มขัด ดงเรือลำนั้นถ้าจะหกกคน เรือเจ้าคุณวังหลวงดำ ๑ เจ้าคุณ
 วังหน้าดำ ๑ เปนเรือตำรวจไปนำ เรือบีพาทย์สองลำ เรือดงดีดำ

เรือพระที่นั่งรองดำ ๑ เรือมหาดเล็ก เจ้าจอมแถมคนรำพายดำตะหกคน
 ๑๒ ดำ เรือพระองค์เจ้าบ้าง เรือเจ้าจอมมารดาเป็นเจ้าของบ้าง ข้าราชการ
 การฝ่ายในที่เปนนายท้าวพ่องเป็นคนพายเรียกว่าเรือต่างกรม ๒๐ ดำ
 เรือข้าราชการ ๘ ดำ คือ เรือเจ้าคุณปราชญ์ดำ ๑ เจ้าคุณพิทักษ์ดำ ๑ ท้าว
 สัมศักดิ์มณีนดำ ๑ เจ้าจอมมารดาเยี่ยมดำ ๑ เจ้าจอมมารดาตานี^{๑๔}ดำ ๑
 เจ้าจอมมารดาอยู่ดำ ๑ เจ้าจอมมารดานิมดำ ๑ เจ้าจอมทองคำ
 บุตรเจ้าพระยาธรรมมา ๑ พายตามเสด็จเที่ยวทอดพระเนตรเก่งแฉแพที่
 เจ้านายข้าราชการแต่งไว้ทวทุกแห่ง แฉแพเดียวไปตามเกาะใหญ่น้อย
 นน ๆ ครั้นเสด็จขึ้นที่ประทับแล้ว เสด็จประทับแรมใหญ่กว่า
 กว่าทุกแห่ง มีปาทย์มโหรีทำด้วย มีพระราชดำรัสสั่งให้ข้าราชการ
 ฝ่ายในพายเรือแข่งกัน แฉแพ่นได้กันตามหว่างเกาะ ถ้าเรือที่อยู่โยงออก
 ได้จับได้ดำหนึ่ง ผู้แพต้องเสียเงินให้ผู้ชนะด้ามสดึง แฉเรือดำที่แพนั้น
 ออกได้ต่อไป จับเรือดำอื่นใดก็ได้เงินด้ามสดึงเหมือนกัน เมื่อ
 จับกันได้พามาที่เสาโยง มีรับสั่งให้คนรำเล็ก ๆ ที่ยังพายเรือไม่ได้
 ร้องเป็นดำ ๆ ต่าง ๆ ทรงพระราชนิพนธ์ใหม่ว่าเยาะเย้ยถึงคนถือท้ายแฉ
 เจ้าของเรือดำนั้น ถ้าจับกันไม่ได้เรือหนึ่งเข้าโยงหมดด้ามเดียว เรือ
 ไถ่นักก็ต้องถูกปรับโทษให้รำบ้าง ให้ออกถึงออกยักษ์บ้าง ให้สวม
 เทริดโม่งक्रमแฉสวมงอบบ้าง สวมหน้ากากข้างหลังบ้าง สวมหน้า

๑๔ เจ้าจอมมารดาตานี^{๑๕} เป็นธิดาเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา
 (บุญนาค) ต่างมารดากับสมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงษ์ แฉ
 เป็นเจ้าจอมมารดากรมหมื่นสุนทรภักษ์

โชนบ้าง เปนหน้าเอบ้าง ให้พายเรือได้จับกันต่อไป เรือดำได
 พายไม่สู้แข็งแรงเขาจับได้หลายหนก็ต้องปรับโทษให้เต็มดำเหมือนที่กล่าว
 มาแล้วนั้น แต่บรรดาเรือทั้งปวง จำสำคัญโคมกันได้ทุกดำ ด้วย
 ว่าโคมไม่เหมือนกันสักดำเดียว เล่นอยู่จนเวลาดึกทึ่มเศษ แปรทึ่ม
 จึ่งเลิก แล้วโปรดให้จ่ายเงินหลวงให้ผู้จับดำละด้ามถึงทุกดำ

ครั้งนั้นโปรดพระราชทานเงินให้เจ้าคุณวังหลวง เจ้าคุณวังหน้า
 เจ้าคุณปราสาท เจ้าคุณพิ เจ้าคุณตาทที่เขาเรียกว่าเจ้าคุณวัง แด
 ท้าวนางผู้ใหญ่ท่าของหนึ่งร้านขายหมี่หมูแฮมได้กรอก ถูกบัวถ่วง
 ขนมห่าง ๆ วางขายอยู่ที่ร้านน้ำถึงบ้างที่แพบ้าง พวกที่ไปเล่น
 เรือพากันซื้อมาเคียงกันเป็นหมู่ ๆ คุณุกัดน่านขึ้นบานตำราญใจทุกคน
 พระองค์เจ้าท้าวนางเจ้าจอมมารดาที่เป็นเจ้าของเรือ ที่ไม่พอใจซื้อ ก็
 จัดหาของกินมาเคียงคนพายเรือของตัว ถ้าเรือล่มก็ให้ฆ่าผลัด แล้ว
 กัดบดพายเรือเล่นใหม่ เสด็จอยู่บนพระที่นั่งเฝ้าทอดพระเนตรดครบ้าง
 มโหรีบ้าง คักรวาดอกสร้อยบ้าง เคียงร้องแตรเคียงขับไพเราะ
 เปนที่เพลิดเพลินบรรเทิงพระราชหฤทัยเนื่อง ๆ

ถึงฤดูเดือน ๑๑ เดือน ๑๒ เสด็จลงทรงดอยพระประทับที่พระตำหนัก
 แผลแล้วเสด็จกลับชนมามการแห่ผ้าป่าที่ในสระ พระองค์เจ้าทมิฬแพต้อง
 เกณฑ์เรือผ้าป่าองค์ละดำ เครื่องเล่นแห่ผ้าป่ามีเรือแห่ ครูดครแต่งเป
 ขุนนางสวมเสื้อเข้มขาบดงเรือกษยาจำอวดพายคนละดำ เรือจำอวด
 แต่งเปนม้าเคียงถึง พวกจำอวดเล็ก ๆ เปนดังคักรบี่กระบองสองดำ
 เรือดครบันโยจำอวดดำ ๑ ทวายนุ้หญิงดำ ๑ เรือคักรวาวังหลวง

บัวพระสมุทรดำ ๑ วังหน้าครุฑครดำ ๑ เรือศักรวาท่านผู้หญิงอุภรรยา
เจ้าพระยาอภัยภูธรดำ ๑ ท่านผู้หญิงเพ็ญภรรยาเจ้าพระยาโกษา(สังข์)
ดำ ๑ เรือเพลงอำแดงเล่มดำ ๑ อำแดงมาดำ ๑ เรือพระองค์
เจ้ากุ^{๑๕} ขายขนมดำ ๑ เมื่อเสร็จการเดินในเวดากดางคืน เวดาเข้า
ก็ให้ตั้งกระจากผ้าป่าออกไปถวายพระสงฆ์

ครึ่ง ๑ ทรงพระราชพิธีให้นิมนต์พระราชาคณะหลายรูป เข้า
ไปตบเรือดำปั่นดำดะดองรูปบ้างดำมรูปบ้าง ให้ผีพายเข้าไปพายน่า
คนหนึ่งท้ายคนหนึ่ง พายเที่ยวรับบิณฑบาต เจ้าของแพออกนั่งถวาย
บิณฑบาตทุกแพ รับบิณฑบาตแล้วพระสงฆ์ก็นั่งลงในเรือ ผีพายๆ
เรือเที่ยวตลอดไปให้ดูตามเกาะตามแก่งแพทุกเกาะ เพื่อให้เจริญ
อาหารกิจแก่พระภิกษุสงฆ์ การที่ประพาศเดินนั้นก็ได้ตั้งเดิมมา
ครั้นทำแก่งแต่ครั้งเสร็จแล้ว ถึงวันตรุษก็แต่งแก่งแต่งแพ ข้างในแต่ง
ตัวเสร็จแล้วสวมมงคดย่นพายเรือเดินได้แต่เวลาบ่าย ๓ โมงไปเล่นมอทุกวัน
โปรดให้เจ้าต่างกรมฝ่ายหน้าบางพระองค์ กับขุนนางที่เป็นคนคุ้นเคย
สนิทในพระองค์เข้าไปเฝ้าในแก่งเนื่อง ๆ แต่ในเวดานักชัศตฤกษ์พระ
ราชทานอนุญาตให้ราษฎรผู้หญิงเข้าไปดูได้ตามสบายไม่ห้าม แต่งแก่ง
คราวหนึ่งก็ประพาศไปหลาย ๆ วันจึงเลิก ปีหนึ่งแต่งแก่งคราวหนึ่ง
ต้องคราวบ้าง ถ้าชาวต่างประเทศแต่หัวเมืองประเทศราชใหญ่น้อย

๑๕ พระองค์เจ้ากุ^{๑๕} ที่เรียกกันว่าเจ้าครอกวัดโพ เป็นพระเจ้า
บรมวงศ์ในรัชกาลที่ ๒ แต่ปรากฏพระนามทรงสถาปนาในรัชกาลที่ ๔
ว่ากรมหลวงนรินทรเทวี

เข้ามาเฝ้า ก็โปรดให้เจ้าพนักงานพาเข้าไปชม ความงดงามของ
สวนขวา ซึ่งสร้างขึ้นในครั้งนั้น เป็นที่สรรเสริญพระเกียรติยศเด็จพระ
ปรากฏไปในนานาประเทศ

การที่พรรณาดูด้วยเรื่องแบ่งหน้าที่สร้างตกแต่งสวนขวา ตลอดจน
ลักษณะดีดีประพาศ ดังกล่าวมานี้ ที่จริง ไม่เป็นข้อสำคัญในทาง
พงษาวดาร . ใจความก็เพียงแต่ว่า โปรดให้ผู้นั้น ๆ ช่วยกันสร้างตกแต่ง
สวนขวา แต่เมื่อสร้างสวนขวาแล้วเวดากว้างราชการ ได้จัด
ประพาศเป็นวัน ๆ บ้าง บางที่เวดาเทศกาดนักขัตฤกษ์ ก็มีการบำเพ็ญ
พระราชกุศล . แต่มีการเล่นให้เป็นที่รื่นเริงในสวนขวานั้นบ้าง แต่เรื่อง
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ๆ ท่านอยู่ดำให้สืบสวนมาเรียบเรียงเอาไว้ถนัดมาก
เมื่อข้าพเจ้าแต่งหนังสือพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๒ คราวนี้ มีผู้ซึ่ง
ได้เคยอ่านพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ๆ หาดายคน
อยากจะให้คงความตอนนั้นไว้ ด้วยเดียดายเกรงเรื่องจะสูญเสีย ข้าพเจ้า
เห็นชอบด้วย จึงคงไว้ เป็นแต่แก้ไขถ้อยคำบ้างเล็กน้อย กับเพิ่มเติม
ความซึ่งปรากฏในหนังสือพระราชวิจารณ์เข้าบ้าง

เรื่องบำรุงแบบแปลนทศคร

ในการทูลบำรุง กรุงรัตนโกสินทร ให้สมบูรณ์ด้วย ประการ ต่าง ๆ
 ดังได้แสดงเหตุแด่โดยอธิบายมาแลถึงเรื่องการก่อสร้าง แด่ผู้มีอำนาจ
 ในตอนที่กล่าวด้วยสร้างสวนขวาขึ้น ยังมีการอื่นอีกหลายอย่าง ซึ่ง
 เลื่องลือมาแต่แต่กรุงเก่า ได้มาทูลบำรุงให้ก่อกำหนดขึ้นเมื่อใน
 รัชกาลที่ ๒ จะกล่าวในทูลเฉพาะเรื่องทำนุบำรุงแบบแปลนทศครไทย
 ซึ่งเป็นเครื่องมโหรีสำหรับพระนคร

ตครเมื่อครั้งกรุงเก่ามีเป็น ๒ อย่าง เรียกว่าตครในอย่าง ๑
 ตครนอกอย่าง ๑ ตครในนั้น คือ ตครผู้หญิง มีได้แต่ของหลวง^{๑๖}
 ตครนอกเป็นตครผู้ชาย ใคร ๆ จะมีก็ได้ไม่ห้าม บทตครครั้งกรุงเก่าที่
 ได้พบหนังสือบท แด่ได้เห็นจดหมายเหตุประกอบกัน ที่เป็นเรื่องสำคัญ
 สำหรับเล่นตครโรงใหญ่ก็คือ เรื่องรามเกียรติ์ เรื่องอุณรุท เรื่องอิเหนา

^{๑๖} ตครผู้หญิง พึงอนุญาตให้ ใคร ๆ มีได้ไม่ห้าม เมื่อใน
 รัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทรนี้ ประกาศพระราชกฤษฎีกาเรื่องนี้
 ได้พิมพ์ไว้ในหนังสือเทศาภิบาล เดือน ๘ แผ่นที่ ๔๘ วันที่ ๑ มีนาคม

นอกจากนี้ เรื่องนครนอกเด่นเช่นเรื่องธงทอง ไกรทอง มณีพิไชย
 เปนต้น ก็มีมาแต่ครั้งกรุงเก่า เมื่อกรุงเสีย หนังสือบดนครคงเป็น
 อันตรายหายสูญไปเสียมาก ครั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี ตามความที่
 ปราบกฏในจดหมายเหตุ พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ทรงเอาเป็นพระธุระ
 บำรุงให้ก่ดบัมขึ้นทางนครในแวดนครนอก โดยถือว่าเป็นเกียรติยศ
 ดำหรับพระนคร เมื่อทรงตั้งเจ้านคร ฯ ให้ก่ดบัเป็นเจ้าประเทศราช
 ก็พระราชทานอนุญาตให้มัตครผู้หญิง แด่ถึงหาเข้ามาเด่นประชันกับ
 นครในของหลวง เมื่อสมโภชพระมหามณีนรัตนปฏิมากรแก้วมรกต^{๑๗}
 เมื่อปีชวดโทศก จุติศักราช ๑๑๔๒ พ.ศ. ๒๓๒๓ แด่บตครที่มีในครั้ง
 กรุงธนบุรี เห็นจะหาบตกรุงเก่าที่ยังเหลืออยู่มาได้ น้อย ปราบกฏว่า
 พระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงพระราชนิพนธ์บตครเพิ่มเติมที่ขาดฉบับขึ้นสำหรับ
 แเด่นนครหลวงบ้าง , แต่ก็ไม่สู้เรียบร้อย^{๑๘} มาถึงรัชกาลที่ ๑ กรุง
 รัตนโกสินทร ก็มีทั้งนครในแวดนครนอก เหมือนอย่างครั้งกรุงเก่า ส่วน
 บตคร นั้นพระบาท สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ ทรงทูลบำรุงมาก
 ดกษณที่ทรงทูลบำรุงบตครในครั้งรัชกาลที่ ๑ ตามคำที่เดาสืบกันมา
 แด่ถึงเกศหนังสือที่พบปะอยู่ทุกวันนี้ เห็นต้องกันดังกล่าว ว่าโปรดให้

๑๗ เรื่องนครผู้หญิงของเจ้านคร ฯ มีปรากฏอยู่ในหนังสือพระราช
 วิจารณ์หน้า ๑๒๒

๑๘ เรื่องบตครครั้งกรุงธนบุรี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว พระราชทานพระบรมราชาธิบายไว้ในหนังสือพระราชวิจารณ์
 หน้า ๑๒๓

ขอแรงบรรดาจินตกวีซึ่งมีอยู่ในเวลานั้น ให้ช่วยกันรับไปแต่งเป็นตอน ๆ
 เรื่องที่สำคัญเช่นเรื่องรามเกียรติ์ เรื่องอุณรุท เรื่องดาหัง (อิเหนา
 ใหญ่) เมื่อจะรวมเข้าเรื่องทรงพระราชนิพนธ์แก้ไขอีกชั้น ๑ จึงเรียก
 หนังสือบทละคร ๓ เรื่องนั้นว่าพระราชนิพนธ์ ส่วนที่ไม่ใช่เรื่องสำคัญ
 พวกจินตกวีคัดต่อรวบรวมกันโดยคำพัง หนังสือกตอนซึ่งบำรุงขึ้นใน
 ครองรัชกาลที่ ๑ จะพึงสังเกตได้ในเวลานั้น คือ เล่าเรื่องขุนช้างขุนแผน
 บทละครเรื่องไกรทอง เรื่องมณีนีลไซย เรื่องสังข์ทองตอนต้น ส่วนเป็น
 หนังสือแต่งหลายด้านวนทางนั้น บางเรื่องจะเห็นได้ ว่าบางตอนเป็นบท
 ละครกรุงเก่า มาแต่งซ่อมที่ขาดเมื่อในรัชกาลที่ ๑ แต่วิธีראהครุไม่ปรากฏ
 ว่าครองรัชกาลที่ ๑ ผูกหัดกวดขึ้นเพียงไรนัก มาจนถึงรัชกาลที่ ๒ การผูก
 หัดวิธีראהจึงกวดขึ้นจนได้ที เป็นแบบอย่างของละครรามาจนตราบเท่าทุก
 วันนั้น ส่วนบทละครนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโดย พระ
 องค์เป็นจินตกวีอย่างวิเศษที่สุดพระองค์ ๑ ตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๑ ก็ได้
 ทรงรับหน้าที่ในหมู่จินตกวี มีพระราชนิพนธ์ปรากฏอยู่ในหนังสือที่ช่วย
 กันแต่งหลายเรื่อง ครั้นมาในรัชกาลที่ ๒ เมื่อผูกหัดวิธีראהเด่นดครได้
 ดึงที่แล้ว บทละครที่แต่งครองรัชกาลที่ ๑ ซึ่งมีได้แต่งเข้ากับวิธีา เด่น
 ดครมักจะยืดยาวแต่รำได้ไม่สะดวก จึงทรงพระราชนิพนธ์บทละคร
 ใหม่ ๗ เรื่อง คือ:—

๑ เรื่องอิเหนา ทรงแต่ต้นจนจบ รวม ๔๕ เด่มสมุดไทย
 แต่เรื่องอนทรวงพระราชนิพนธ์เฉพาะตอนทีเลือกมาสำหรับเด่นดคร คือ:—

๒ เรื่องรามเกียรติ์ ตั้งแต่หนุมานถวายแหวน จนทศกรรฐ์
 ต้มคอน ๑ ตั้งแต่ฆ่าดีดา จนอภิเศกไกรดาศคอน ๑ รวม ๓๓ เด่ม
 ดมุดไทย

๓ เรื่องไชยเชษฐา ตั้งแต่ไชยเชษฐาไปตามช้าง จนไชยเชษฐากับ
 นางสุวิญชาคืนดีกับไชยเชษฐา รวม ๓ เด่มดมุดไทย เรื่อง ๑

๔ เรื่องมณีนีปไซย ตั้งแต่ขุนนางจันทร จนพระมณีนีปไซย
 ออกไปอยู่กับพราหมณ์ที่ศาลา รวม ๑ เด่มดมุดไทย เรื่อง ๑

๕ เรื่องคาวี ตั้งแต่ท้าวธรรมราชได้ละอบณม จนถึงคาวีฆ่า
 ไวยทัต รวม ๔ เด่มดมุดไทย เรื่อง ๑

๖ เรื่องสังข์ทอง ตั้งแต่นางพันธุรัตได้พระสังข์มาเลี้ยง จน
 ท้าวยศวิมลกับพระสังข์กลับจากเมืองดามด รวม ๗ เด่มดมุดไทย
 เรื่อง ๑

๗ เรื่องไกรทอง ตั้งแต่ไกรทองอยู่ในถ้ำชาดวัน จนกลับ
 ตามนางวิมาดาตงไปในถ้ำ รวม ๒ เด่มดมุดไทย

ลักษณะที่ทรงพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ ทราบว่าบางเรื่อง
 แบ่งกันแต่งเป็นตอน แต่ผู้ที่ได้รับแบ่งนั้นน้อยตัว ได้ยินแต่ ๓ คือ
 เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ แดขุนสุนทร (ภู)
 ประชุมแต่งนำพระที่นั่งหรือแต่งแล้วมาตรวจแก่นำพระที่นั่ง แต่โดยมาก
 นั้นทรงพระราชนิพนธ์เอง เด่ากันว่า เมื่อทรงพระราชนิพนธ์บทละคร
 เรื่องใดแล้ว พระราชทานไปให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีคัดวิธรา
 ทำบท บางทีบทใดราชคธิของ ต้องแก้บทเจ้าหาวิธราก็มี ด้วยเหตุนี้

บทละครพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ จึงเด่นดกได้เรียบร้อยดี นับว่า
หนังสือบทละครที่ได้เด่นกันแพร่หลาย แดดครว้าที่เด่นได้แบบแผนถึงที่
มีแต่รัชกาลที่ ๒ เป็นต้นมา

ไปตุเกตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี

เมื่อครั้งกรุงเก่าเป็นราชธานี ได้มีทางพระราชไมตรีกับฝรั่งชาติ
ไปตุเกต ตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ต่อมาถึงแผ่นดิน
สมเด็จพระเอกาทศรถ ปรากฏว่าได้มีทางพระราชไมตรีกับยี่ปุ่น แด
ฝรั่งชาติวิลันดา, อังกฤษ, สเปน แดแต่งราชทูตไทยออกไปถึงเมือง
วิลันดาในยุโรปเป็นครั้งแรกในแผ่นดินนี้ ถึงแผ่นดินสมเด็จพระเจ้า
ทรงธรรม ได้มีไมตรีกับฝรั่งชาติเดนมาร์ก ต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้า
พระเจ้าปราสาททอง หรือสมเด็จพระนารายณ์มหาราช จึงได้มีทาง
พระราชไมตรีกับฝรั่งเศสอีกชาติ ๑ มีตุกค้าฝรั่งไปมาค้าขาย แดมี
บาทหลวง เข้ามาตั้ง สอนศาสนาคริสต์ อยู่ตลอด จนเวดา เดียกรุงเก่าแก่
พม่าข้าศึก ในเวดาเมื่อบ้านเมืองเป็นจลาจล พวกฝรั่งต่างชาติ
ก็พากันไปค้าขายเมืองอื่น ทางพระราชไมตรีที่มีกับต่างประเทศ จึง
เป็นอันระงับไปคราว ๑ ในครั้งกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นพระ
ราชธุระบำรุงการศมาคม แดค้าขายกับจีนเป็นสำคัญ มาถึงรัชกาล
ที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร ประจบเวดาฝรั่งต่างชาติทำสงครามกัน

คราวเฒ่าไปเยือนที่ ๑ การสมาคมกับฝรั่งนาน ๆ จึงมีเรือถูก
 คำเข้ามาดำ ๑ แต่ข้างฝ่ายไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ มาจนรัชกาลที่ ๒
 เห็นประโยชน์ในการแต่งเรือไปค้าขายต่างเมือง มีเรือหลวง แต่เรือ
 ดำเฒ่าเจ้านายข้าราชการ แด่พ่อค้าแต่งไปค้าขายตามเมืองต่างประเทศ
 ทางตะวันตกไปจนถึงอินเดีย ข้างใต้ลงไปจนเมืองชวา ข้างตะวันออกไป
 จนเมืองจีน มีการค้าขายเกี่ยวของกันยิ่งขึ้นโดยลำดับมา เรือกำปั่น
 หลวงซื้อเรือมาถวายพระนคร หลวงสุรดาครเป็นนายเรือ ออกไปค้าขาย
 ถึงเมืองหมาเก๊า^{๑๔} ซึ่งไปตกได้ไวจากจีน ไปตกเจ้าเมืองหมาเก๊า
 เอาเป็นพระรับรองเลี้ยงดูเรือไทยโดยทางไมตรี แด่สงเคราะห์ให้ได้
 ค้าขายโดยสะดวก ครั้นเรือมาถวายพระนครกลับเข้ามากรุงเทพ ฯ เจ้าเมือง
 หมาเก๊าแต่งตั้งให้กาดส์ มั่นแวนต์ ดีดไวร์ เป็นทูตคุมเครื่องบรรณาการ
 เข้ามาถวายขอเจริญทางพระราชไมตรี กาดส์มาด้วยเรือกำปั่นชื่อ
 อียันเตเป็นเรือสองเสา ถึงปากน้ำเจ้าพระยาณวันพฤหัสบดีเดือน ๔
 แรมค่ำ ๑ ปีชวดสัมฤทธิ์ศก ผู้รักษาเมืองสมุทรปราการบอกเข้ามาให้
 กราบบังคมทูล ฯ ทรงพระราชดำริห์ว่าเมื่อเรือไทยออกไปค้าขายถึง
 เมืองหมาเก๊า เขารับรองแ่ด่คงไมตรีเป็นอันดี เมื่อเขามาก็สมควร

๑๔ คำบดหมาเก๊า หรือ มะเกา นั้น เป็นนามของภูเขายอดหนึ่ง
 อยู่ทชายทะเลตำบลนน ภาษากวางตุ้งเรียกเขายอดนั้นว่า ม่าเก๊าซึ่ง
 เดิมฝรั่งเรียกตามภาษากวางตุ้ง เพราะฝรั่งเอานามเขายอดนั้นเป็น
 เครื่องหมายแทนชื่อตำบลนั้น จึงได้เรียกเมืองมะเกา หรือ ม่าเก๊า
 แต่ไทยเราเรียกกันแต่ก่อนว่า เมืองหมาเก๊า จึงลงไว้ตามที่ไทยเรียก

ที่จะรับรองตอบแทน อีกประการ ๑ ในเวลานั้นที่ในกรุง ฯ กำลัง
 ต้องการหาซื้อปืนไว้สำหรับรักษาพระนคร ทรงพระราชดำริเห็นว่าถ้ามี
 ทางไมตรีไว้กับโปตุเกศ การซื้อหาปืนจะสะดวกขึ้น จึงโปรดให้อนุญาต
 ให้เรือโปตุเกศขนมาถึงกรุงเทพ ฯ ให้ทอดสมออยู่หน้าบ้านพระยาสุรวิชัย
 มนตรี กาดส่งโปตุเกศเข้ามาครุฑหนึ่งต่อเจ้าเมืองหมาเกามี่มาถึง
 เฒ่าบดี้ แผลดออกได้ความว่า ทางพระราชไมตรีกรุงเทพมหานคร
 ศรีอยุธยา กับกรุงโปตุเกศอดเลื้อมสัญญาช้านานแล้ว จึงแต่ง
 ให้ กาดส่ง มั่นแวนต์ ลีตไวร์ เข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้า
 อยู่หัว ขอสืบทางพระราชไมตรีต่อไป แด่ให้คุมสิ่งของเข้ามาทูล
 เกดาทูลกระหม่อมถวาย คือฉากเขียนรูปพระเจ้าแผ่นดินโปตุเกศ
 แผ่น ๑ พินอย่างฝรั่งเครื่องเงินดำรับ ๑ ระบายแก้วมีโคมคู่ ๑
 กระจกใหญ่รูปกลม ๒ แผ่น เชิงเทียนแก้วสำหรับกระจก ๒ คู่ เชิง
 เทียน แก้วมีโคมคู่ ๑ กระบี่ฝักกาไหล่ทองสองเล่ม สู้จหนัพ
 กำมหยิมเดิมเงินมีพรมรองสองผืน ตัวอย่างกำปั้นสองดำ แด
 ว่าถ้าจะต้องพระราชประสงค์สิ่งไร ก็ให้ส่งกาดส่งออกไป จะได้จัด
 หาเข้ามาถวาย หนึ่งต่อเจ้าเมืองหมาเกามี่เฝ้าขอความต่อไปว่า ขอให้เรือ
 โปตุเกศได้ไปมาค้าขายในกรุงสยามโดยสะดวกดังแต่ก่อน เจ้าพนักงาน
 นำความกราบบังคมทูลทรงทราบแล้ว จึงโปรดให้กาดส่งเข้าเฝ้าที่พระ
 ทับทิมพิมาน^{๒๐} เสด็จออกอย่างรับแขกเมืองเต็มยศ กาดส่ง

๒๐ คือ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยทุกวันนี้

เฝ้าแล้ว ไปหาพระยาสุริวงษ์มนตรี^{๒๑} แจ้งว่าสินค้าที่บรรทุกเข้ามา
จะขอจำหน่ายเสียให้สิ้นแล้ว จะขอซื้อ น้ำตาลทราย บรรทุก ออกไปขายที่
เมืองเกาะหมาก กาดนั้นจะขอขึ้นอยู่บนบกก่อน พระยาสุริวงษ์
มนตรีกราบทูล ฯ จึงพระราชทานอนุญาตตามความประสงค์ของกาด ๆ
ได้ ขึ้นอยู่ที่เรือนหน้าบ้านพระยาสุริวงษ์มนตรี พระราชทานเบี้ยเลี้ยงให้
เดือนละสองชั่ง กาดจำหน่ายสินค้าเสร็จแล้ว ซื้อน้ำตาลทรายได้
ดีพันหาบ ให้บรรทุกกำปั่นออกไปขายที่เมืองเกาะหมาก ส่วนตัว
กาดนั้นยังอยู่ในกรุงเทพ ฯ

ต่อมาโปรดให้พระยาสุริวงษ์มนตรี แต่งกำปั่นมาดาพระนคร
บรรทุกสินค้าให้หีดวงฤทธิดำแดงเป็นนายเรือ แลถือหนังสือพระยา
สุริวงษ์มนตรีไปถึงเจ้าเมืองหมาเก๊าว่า ที่เจ้าเมืองหมาเก๊าแต่งให้
กาดส่งเป็นทูตเข้ามาถวายเครื่องราชบรรณาการนั้น เมื่อกาดส่งเข้ามาถึง
กรุงเทพ ฯ ได้ทรงพระกรุณาโปรดทำนุบำรุงกาดให้มีที่อยู่แด่พระ
ราชทานเงินให้เป็นเบี้ยเลี้ยงเดือนละสองชั่ง แลได้นำกาดส่งเข้าเฝ้าถวาย

๒๑ การรับกาดส่งไปตุเกศครั้งนั้น พิจารณาเหตุตามเนื้อเรื่อง ไม่ได้
รับอย่างราชทูต โปรดให้เข้าเฝ้าอย่างพ่อค้าชาวต่างประเทศ แล
ให้พระยาสุริวงษ์มนตรีเป็นผู้จัดการต้อนรับ ตลอดจนมีจดหมายตอบ
เจ้าเมืองหมาเก๊า เพราะพระยาสุริวงษ์มนตรีเป็นพนักงานแต่งเรือ
ไปค้าขายเมืองหมาเก๊า อยู่ในฐานเป็นผู้คุ้นเคยกับไปตุเกศ ไม่ใช่ได้
ว่าที่พระคลัง พระยาสุริวงษ์มนตรี ได้ว่าที่พระคลังต่อเมื่อครอเปิด
ทูตอังกฤษเข้ามา เมื่อปีมะเมียจัตวาศก จุลศักราช ๑๓๘๔

ดั่งของแก้ว โปรดให้ลดค่าธรรมเนียมเรือให้กาดส์ แต่ว่าหลวง
 ฤทธิดำแดงออกมาค้าขาย ขอให้เจ้าเมืองหมาเก๊าช่วยทำนุบำรุงด้วย
 แลว่าจะต้องการปืนคาบศิลาเป็นอันมาก ขอให้เจ้าเมืองหมาเก๊าช่วย
 จัดซื้อปืนคาบศิลาให้หลวงฤทธิดำแดงคุมเข้าไปด้วย เมื่อหลวงฤทธิ
 ดำแดงกลับเข้ามา มีหนังสือเจ้าเมืองหมาเก๊าตอบมา ใจความว่า
 เจ้าเมืองหมาเก๊าได้ทำนุบำรุงหลวงฤทธิดำแดงให้ได้จำหน่ายสินค้าแดงจัด
 หาของที่ต้องพระราชประสงค์ แลได้ให้เงินรายวันแก่หลวงฤทธิดำแดง
 เหมือนอย่างหลวงสุรดาครออกไปเที่ยวก่อน แล้วยกค่าธรรมเนียม
 เมืองหมาเก๊าให้ ต้องเสียแต่ค่าธรรมเนียมปากเรือ ที่เจ้าบักกิ่งตั้ง
 ชุณนางจีนมากำกับเรียกอยู่ แลได้มอบปืนคาบศิลา ๔๐๐ บอกให้
 หลวงฤทธิดำแดงเข้ามา ราคาบอกละ ๘ เหรียญ แต่ว่าปืนคาบศิลา
 ซึ่งยังค้างอยู่นั้น ยังให้ไปจัดซื้อที่เมืองบังกาล่า จะส่งเข้ามาครั้งหลัง
 กาดส์ไปตุเกศพักอยู่ในกรุงเทพ ฯ จนถึงเดือน ๑๑ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมะ
 เอยศก จุติศักราช ๑๑๘๑ พ.ศ. ๒๓๖๒ จึงกราบบถวายบังคมลากลับ
 ไป^{๒๒} พระยาศุริยวงษ์มนตรีมีหนังสือให้กาดส์ถือไปถึงเจ้าเมืองหมาเก๊า
 ว่า ได้พากาดส์เข้าเฝ้ากราบบถวายบังคมตาแล้ว พระบาทสมเด็จพระ

๒๒ เข้าใจว่าที่กาดส์อยู่ในกรุงเทพ ฯ นั้น เพื่อให้เรือบรรทุก
 สินค้าไปขายที่เกาะหมาก แลรับสินค้าเข้ามาจำหน่ายในกรุงเทพ ฯ
 อีกเที่ยวหนึ่ง เมื่อรับซื้อสินค้าในกรุงเทพ ฯ บรรทุก روانเต็มเที่ยวที่
 สองแล้ว กาดส์จึงกราบบถวายบังคมลากลับไป การที่กาดส์อยู่ใน
 กรุงเทพ ฯ เป็นนานนั้น เชื่อได้ว่าเพื่อประโยชน์ ๓ อย่าง คือ อย่าง ๑

พระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานเลื้อผ้าให้กาตต์ แด
 ยกค่าธรรมเนียมปากกำปั่นพระราชทานกาตต์เป็นเงิน ๓๑ ชั่ง ๓ บาทตั่ง
 แดพระราชทานพริกไทยหนัก ๕๐ หาบ งาช้างหนัก ๒ หาบ ดิบุก
 หนัก ๑๕ หาบ มอบให้กาตต์คุมมาเป็นของพระราชทานเจ้าเมือง
 หมาเกาด้วย^{๒๓}

สืบสวนสินค้าที่จะซื้อขายได้ในกรุงเทพ ฯ อย่างที่ ๒ ที่จะไม่ตรีให้
 มีความคุ้นเคยชอบพอไว้กับไทย เปนทางให้ ไปตุ่เกิดไปมาค้าขายได้
 โดยสะดวก อย่างที่ ๓ เพื่อจะรับซื้อขายสินค้าให้ ได้กำไรคุ้มค่าใช้
 จ่ายที่เข้ามาในคราวนั้น หรือให้กลับได้กำไรด้วย ข้อความเหล่านี้
 เปนคำสั่งของเจ้าเมืองหมาเกาทั้งนั้น ไม่ใช่ความคิดของกาตต์เอง

๒๓ ได้พบในหนังสือซึ่งฝรั่งแต่ง ว่าด้วยการไปมาค้าขายกับกรุง
 สยาม กล่าวความต่องกันหลายเรื่อง ว่าเป็นประเพณีตั้งแต่ครั้ง
 กรุงเก่ามาจนกรุงรัตนโกสินทร์ คือ ถ้าแขกเมืองต่างประเทศนำสิ่งของ
 เครื่องราชบรรณาการเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวาย ย่อมพระราชทานของ
 คอบแทนราคาไม่ต่ำกว่าของที่ถวายนั้น ถ้าหากว่าเรือต่างประเทศ
 บรรทุกสิ่งของซึ่งต้องการใช้ในราชการเข้ามา เช่นเครื่องสำตราวุธ
 เป็นต้น ยังได้รับประโยชน์ยกค่าปากเรือแด่ภาษีสินค้าคุ้มค่ารางวัลอีก
 ไม่เอาเปรียบชาวต่างประเทศที่เข้ามาถวายสิ่งของราชบรรณาการ หรือ
 รับบรรทุกของที่ใช้ในราชการเข้ามา ด้วยเหตุนี้ จึงได้เห็นในหนังสือ
 พระราชพงษาวดารบ่อย ๆ แม้ตั้งแต่ครั้งกรุงเก่ามา ว่าครั้งนั้น ๆ ชาว
 ต่างประเทศคนนั้น ๆ ถวายสิ่งของอย่างนั้น ๆ บางทีถึงถวายปืนตั่ง

หดายร้อยกระบอกก็มี^{๔๔} ความจริงไม่ได้เป็นการถวายเป็นค่า ได้พระราช
 ทานตอบแทนคุ้มหรือเกินราคาของถวายทุกราย ด้วยประเพณีมั่งคั่ง^{๔๕}
 อธิบายมาน^๕

ตั้งสมเด็จพระสังฆราช (สุก ญาณสังวร)

ปีเถาะเอกศก

จุล ๑๑๘๑

พ. ศ. ๒๓๖๒

เมื่อวันอังคาร เดือน ๑๐ แรม ๗ ค่ำ เวลา ๗ ทุ่ม
 สมเด็จพระสังฆราช (ม) ขึ้นพระชนม์ ถึงเดือน ๑
 โปรดให้ทำเมรุมาชาวที่ทองดนามหลวง แล้วชักพระ
 ศพสมเด็จพระสังฆราชเข้าสู่เมรุ มีการดมโภช ๓ วัน
 ๓ คืน พระราชทานเพลิงเมื่อวันอาทิตย์เดือน ๑
 ขึ้น ๑๑ ค่ำ แด่ตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชนั้น
 เดิมทรงพระราชดำริห์จะตั้งสมเด็จพระวันรัตน์ (อาจ)
 วัดสระเกษ เปนสมเด็จพระสังฆราช ถึงได้แห่มา
 ดัดถึยณวัดมหาธาตุ เมื่อเดือน ๔ ปีเถาะเอกศก
 นั้นแล้ว แต่เมื่อในปีมโรงโทศกข้างต้นปีเกิดอหิวาตก
 โรคมาก ยังไม่ทันจะได้ทรงตั้งสมเด็จพระวันรัตน์
 (อาจ) เปนสมเด็จพระสังฆราช ถึงเดือน ๑๑ มีโจทย์
 ฟ้องกล่าวหาอธิกรณ์สมเด็จพระวันรัตน์ (อาจ) ว่า
 ขอบหยอกเอนศิษย์หนุ่มด้วยกิริยาไม่สมควรแก่ สมณะ
 ขำระได้ความเปนลัศนย์ อธิกรณ์ไม่ถึงเปนปาราชิก จึง
 เปนแต่ให้ถอดเสียจากตำแหน่งพระราชาคณะแด่เนรเทศ

ไปจากพระอารามหลวง ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช^๕ ทรงพระราช
ดำริห์ว่า สมเด็จพระญาณสังวร (ดุก) วัดราชดิฐาร^๖ เปนสมเด็จพระ
พระราชาคณะผู้ใหญ่ แดได้เปนพระอาจารย์ เปนที่เคารพในพระราช
วงษ์ จึงโปรดให้ให้สมเด็จพระญาณสังวร (ดุก) มาสถิตยณวัดมหา
ธาตุ เมื่อวันพฤหัสบดีเดือน ๑๒ ขึ้น ๔ ค่ำ ครั้นถึงวันพฤหัสบดี
เดือน ๑ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีมโรงโทศก จุติศักราช ๑๓๘๒ พ.ศ. ๒๓๖๓ จึง
ทรงตั้งสมเด็จพระญาณสังวร (ดุก) ขึ้นเปนมเด็จพระสังฆราช

สมเด็จพระสังฆราช (ดุก ญาณสังวร) พระองค์^๗ เดิมอยู่วัด
ท่าหยอดคลองคูจากกรุงเก่า มีเกียรติคุณวิเศษในทางวิปัสสนาธุระ กล่าว
กันว่ากระบวนแผ่เมตตาพรหมวิหารถึงทำให้ ไก่เถื่อนเชื่องได้ เปนเหตุ
ให้คนทั้งหลายเรียกพระนามเมื่อเปนมเด็จพระสังฆราชอีกอย่าง ๑ ว่า
พระสังฆราชไก่เถื่อน แดมีรูปไก่จำกัดไว้ฐานรูปสมเด็จพระสังฆราช
องค์^๘ ยังอยู่ทวคณมหาธาตุจนทุกวันนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลก ทรงอาราธนาให้ลงมาครองวัดพลับ คือวัดราชดิฐาราม
ทุกวันนี้ เปนที่เคารพนับถือในพระราชวงษ์มาแต่รัชกาลที่ ๑ ได้เป
นพระอุปัชฌายาจารย์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงผนวช
เปนมพระ อาจารย์ พระบาท สมเด็จพระ จอมเกล้า เจ้าอยู่หัว เมื่อทรง ผนวช
ด้ามเนร แดเมื่อเปนมเด็จพระญาณสังวรในรัชกาลที่ ๒ นั้น เข้า
ใจว่านั่งนำสมเด็จพระสังฆราช (มี) ด้วยได้เห็นบาญชัณมณฑ^๙พระสวด
มนต์ ในถวณขวา มีนามสมเด็จพระญาณสังวรอยู่หน้าสมเด็จพระสังฆราช
เห็นจะเป็นด้วยมีพรรษาอายุมากกว่า แต่ประเพณีการเดือกสมเด็จพระ

พระดังฆราวาส จะถือเอาคันถธุระเป็นสำคัญ สัมเด็จพระญาณสังวร
 เป็นฝ่ายวิปัสณาธุระ จึงไม่ได้เป็นสมเด็จพระดังฆราวาสแต่ก่อนมา ใน
 เวดามือเป็นสมเด็จพระดังฆราวาส เห็นจะชรามากอยู่แล้ว

เรื่องเมืองนครจำปาศักดิ์

เมื่อเดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ ในปีเถาะเอกศกนั้น มีศุภอักษรเจ้า
 นครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) บอกส่งมาถึงกรุงเทพ ฯ ว่า อ้ายดำเกียด
 โจ่งคน ๑ ไปตั้งตัวเป็นผู้วิเศษขึ้นในพวกข้าเมืองลาววัน เมืองคำทอง
 แดเมืองอัตปือข้างฝั่งตะวันตกแม่น้ำโขง มีพวกข้าเข้าเกลี้ยกล่อม
 เป็นลัทธิพรคพวกอ้ายดำเกียดโจ่งประมาณ ๘๐๐๐ อ้ายดำเกียดโจ่งยก
 มาตั้งอยู่ณทุ่งนาหวาทางห่างเมืองนครจำปาศักดิ์ ๓ คืน เมื่อวันอาทิตย์
 เดือน ๓ ขึ้น ๘ ค่ำ เจ้านครจำปาศักดิ์ให้ท้าวเพี้ยคุมไพร่ยกข้ามไปตั้ง
 อยู่ณบ้านพะโพ ได้รับกับพวกอ้ายดำเกียดโจ่งครั้ง ๑ พวกเมือง
 นครจำปาศักดิ์สู้ไม่ได้ ต้องถอยข้ามแม่น้ำโขงมาตั้งข้างฝั่งตะวัน
 ออก ครั้นเดือน ๓ ขึ้น ๘ ค่ำ อ้ายดำเกียดโจ่งยกเข้ามาตั้ง
 ถึงฝั่งแม่น้ำโขง เจ้านครจำปาศักดิ์แต่งให้เจ้าสุวรรณสาร เพี้ยเมือง
 กตาง เพี้ยหมื่นหน้า เพี้ยไชยภาค คุมไพร่พันเศษไปตั้งรายรับข้าศึก
 ที่ฝั่งแม่น้ำโขง แดลาดตระเวนทั้งทางบกทางเรือ อ้ายดำเกียดโจ่ง
 ยกข้ามแม่น้ำมาตั้งเมืองนครจำปาศักดิ์ พวกท้าวเพี้ยทริภุชฌาเมืองสู้ไม่
 ได้ เดี๋ยวเมืองนครจำปาศักดิ์แก่อ้ายดำเกียดโจ่ง เมื่อเดือน ๓ ขึ้น ๑๒ ค่ำ

เจ้านครจำปาศักดิ์กับพวกท้าวเพี้ย ราษฎรพากัน อพยพหลบหนี มาตั้งอยู่ที่
บ้านเจียมแขวงเมืองอุบล ได้ทรงทราบจึงโปรดให้ มีตำรวจให้เจ้า

พระยานครราชสีมายกกองทัพไปจากเมืองนครราชสีมาทาง ๑ ให้เจ้า

อนุเจ้านครเวียงจันทย์ยกกองทัพเมืองเวียงจันทย์ลงมาอีกทาง ๑ ช่วย

กันปราบปรามผู้ร้ายพวกอ้ายดำเกียดโง้ง กองทัพเจ้าราชบุตร (โย้)

เมืองเวียงจันทย์จับได้ตัวอ้ายดำเกียดโง้ง แดกรังนั้นจับครอบครัวพวกข้า

ที่เป็นพรรคพวกได้เป็นอันมาก บอกตั้งเข้ามายังกรุงเทพ ฯ มีรับตั้ง

ให้จำตัวอ้ายดำเกียดโง้งไว้ณคุก ส่วนพวกข้าที่เป็นพรรคพวกนั้นให้เป็น

ตะพุ่นหญ้าช้าง ตั้งบ้านอยู่ที่บางบอน ส่วนที่เมืองนครจำปาศักดิ์นั้น ทรง

พระราชดำริเห็นว่าพวกเจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์อ่อนแอ ถึงจะให้กักต้อนไป

ครองเมืองอีก ก็จจะรักษากันเมืองไว้ไม่ได้ เจ้าอนุเวียงจันทย์ทูลขอให้

เจ้าราชบุตร (โย้) ซึ่งเป็นบุตรของเจ้าอนุเป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ เจ้าอนุ

รับจะเป็นกำลังป้องกันมิให้เกิดเหตุการณ์ได้ดังเป็นมา จึงทรงพระ

กรุณาโปรดตั้งเจ้าราชบุตร (โย้) ให้เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์

เรื่องตั้งเจ้าราชบุตร (โย้) บุตรเจ้าอนุเวียงจันทย์ให้ไปเป็นเจ้า

นครจำปาศักดิ์นี้ มีคำเล่าสืบกันมาว่า (พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า

เจ้าอยู่หัว แต่ยังเป็น) กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงรับธุระจัดการ

เพ็ดทูลให้ส่งประสงค์เจ้าอนุเวียงจันทย์ แต่เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี

ไม่ทรงเห็นชอบด้วย วันเมื่อมีรับตั้งให้ตั้งเจ้าราชบุตร (โย้) เป็น

เจ้านครจำปาศักดิ์ พอเสด็จขึ้นแล้ว เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี

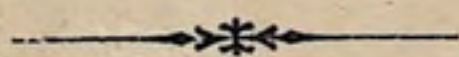
มีรับตั้งในท้องพระโรงว่าอยากจะรู้จัก ใครเป็นผู้จัดแจงเพ็ดทูลให้เจ้า

ราชบุตรเวียงจันทไปเป็นเจ้าเมืองจำปาศักดิ์ แต่เพียงพ้อมอำนาจ
 อยู่ข้างฝ่ายเหนือก็พออยู่แล้ว ยังจะเพิ่มเติมให้ดูกันไปมีอำนาจโอบตง
 มาข้างฝ่ายตะวันออกอีกด้าน ๑ ต่อไปจะได้ความร้อใจด้วยเรื่อง
 นี้ยว่า เมื่อเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีรับสั่งดังนี้ กรมหมื่น
 เจษฎาภินทร ก็ทรงได้ยินแต่หนึ่งอยู่ มิได้รับสั่งใดเถียง
 อย่างไร ครั้นเมื่อเจ้าอนุเวียงจันทแด่เจ้านครจำปาศักดิ์ (โย) เป็น
 ขบถในต้นรัชกาลที่ ๓ เป็นข้อที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงโทมนัสข้อ ๑ ที่ว่าการมาเป็นจริงดังเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี
 ได้ทำนายไว้ ความที่เด่า เด่ากันเพียงเท่าที่กล่าวมานี้ ยังไม่เคยได้
 ยินคำอธิบายว่า ทำไมพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึง
 ทรงตั้ง หรือแม้ที่สุด เหตุใดกรมหมื่นเจษฎาภินทรจึงทรง
 อุดหนุนให้ล้มประสงค์ของเจ้าอนุเวียงจันท เมื่อข้าพเจ้าดอบหนังสือ
 จะแต่งพระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๒ คราวนั้น ได้พบจดหมายเหตุ
 ต่างประเทศ ๒ แห่ง คือ จดหมายเหตุของราชทูตพม่าที่มาเมือง
 ญวน เมื่อปีมะแมเบญจศก จุดศักราช ๑๑๘๕ แห่ง ๑ ถ้าหากอักษรด่าถน
 ผู้ดำริราชการอินเดียของอังกฤษ มีถวายพระเจ้าเวียดนามมินมาง
 แห่ง ๑ จดหมายเหตุทั้ง ๒ นี้ พิมพ์ไว้ข้างท้ายเล่ม ๒ หนังสือ
 ครอปัดแต่งเรื่องเขาเป็นทูตที่มาเมืองไทย ได้ความจากอักษรด่าถนชาน
 พระนามพระเจ้ากรุงเวียดนามว่าเป็นใหญ่แก่ประเทศกัมพูชา แด่ประเทศ
 ดาว ดังนี้ ทำให้เข้าใจว่า ญวนตั้งใจมุ่งหมายจะเอาทั้งเมืองเขมรแด
 เมืองดาวไว้ในอำนาจ คงจะได้แสดงความจริงที่ว่าเป็นใหญ่แก่เขมรแด

ดาวไว้ในท้ายพระนามพระเจ้าเวียงคานาม จนปรากฏถึงต่างประเทศ
 อังกฤษจึงได้ใช้พระนามนั้นในอักษรดำน ความที่ปรากฏในจดหมาย
 เหตุของราชทูตพม่านั้น ปรากฏว่าญวนถามว่า ที่พม่าจะไปเป็นไมตรี
 กับญวนจะมีประโยชน์อันใด ด้วยสองประเทศอยู่ห่างไกลกันมากนัก
 ทูตพม่าตอบว่า แผ่นดินญวนกับแผ่นดินพม่าอาจจะไปมาค้าขายติดต่อ
 ถึงกันได้ ไม่ห่างไกล ด้วยยอดแม่น้ำโขงอยู่ในแดนพม่า ถ้าทำ
 ทางบกจากแดนพม่าไปเมืองต่งเกียก็จะไปมาถึงกันได้ทาง ๑ หรือมี
 ฉนวนจะพาเดินค้าขนลงทางดำแม่น้ำโขงก็ได้ อีกทาง ๑ มีความลำบาก
 แต่ที่จะต้องผ่านแดนเมืองเวียงจันทน์ ซึ่งเป็นไมตรีชอบพอกับเมือง
 ไทย ถ้าคิดอ่านเป็นไมตรีกับเมืองเวียงจันทน์เสียแล้ว พม่ากับญวน
 ก็จะไปมาถึงกันตามทางแม่น้ำโขงได้ โดยสะดวก ได้ความตามจดหมาย
 เหตุดังนี้ ทำให้เข้าใจว่า การที่ไทยรู้ดีว่าญวนจะคิดขยายอาณา
 จักรเข้ามาทางหัวเมืองริมแม่น้ำโขงจะมีมาแต่ในรัชกาลที่ ๒ ไม่ใช่เพิ่ง
 มาขึ้นในรัชกาลที่ ๓ เจ้าอนุเวียงจันทน์เป็นผู้สนับสนุนชักชวนกับไทยมาแต่
 ในรัชกาลที่ ๑ เป็นคนแข็งแรงแถมอำนาจรักษาการทางชายพระราช
 อาณาจักรต่อกับญวน เมื่อเมืองนครจำปาศักดิ์เกิดภัยแก่พวกข้าขอบ
 คราวนั้น ความคิดเห็นในกรุงเทพฯ เห็นจะเห็นเป็นอย่างเดียวกันว่า
 ถ้าไม่จัดการรักษาเมืองนครจำปาศักดิ์ให้มั่นคง ญวนจะขยายอำนาจ
 เข้ามาครอบงำถึงเมืองนครจำปาศักดิ์ ความเห็นที่ผิดกัน จะมีเพียง
 ข้อที่จะจัดการรักษาอย่างไร ด้วยเมืองนครจำปาศักดิ์อยู่ห่างไกล
 ข้างฝ่ายเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี เห็นจะทรงเห็นว่า ควรจะ

ให้เมืองนครราชสีมาปกครองออกไปจนเมืองนครจำปาศักดิ์ แต่ฝ่าย
 กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงพระดำริห์เห็นว่า ให้พวกเวียงจันทน์ลงมา
 ปกครองเป็นการสะดวกกว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภา
 โดย ทรงไว้วางพระราชหฤทัยในเจ้าอนุ ด้วยเป็นผู้ที่ชอตรงต่อ
 กรุงเทพฯ ๗ ตลอดจนแต่ในรัชกาลที่ ๓ จึงทรงตั้งเจ้าราชบุตร (โย้) ไป
 เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ ข้าพเจ้าต้นนิฐานเห็นว่าเรื่องที่จริงจะเป็นเช่นนั้น

เรื่อง ไปตุเกตขอทำสัญญา

ปีมโรงโทศก เมื่อณเดือน ๕ แรม ๑๔ ค่ำ ปีมโรงโทศก จุศ
 จุศ ๑๑๘๒ ศักราช ๑๑๘๒ พ.ศ. ๒๓๖๓ พระเจ้าแผ่นดินไปตุเกต
 พ.ศ. ๒๓๖๓ ให้เจ้าเมืองโค^๑ โครงข้อสัญญาทางพระราชไมตรีจะ ขอ
 ทำกับกรุงสยาม เปนสัญญา ๒๓ ข้อ มอบให้กาดส์
 เสด็จดีไวราเข้ามาอีก ขอให้กาดส์เปนกงสุลเยเนราล
 แดขอพระราชทานที่ตั้งบ้านเรือนให้กาดส์อยู่ แดให้
 ได้ปักธงด้วย ข้อสัญญาที่โครงมานั้นขอให้ท่าน
 เสนาบดีพิจารณาทุก ๆ ข้อ ข้อใดที่ไม่ชอบใจไทย
 ก็ให้แก้ไขตามเห็นสมควร ในเวลานั้นไทยกำลังต้อง
 การเครื่องดำตราจากต่างประเทศ ไปตุเกต
 ได้รับเปน ชุระไน เรื่องนี้ ดำเร็จได้เมื่อ กาดส์เข้ามาคราว

๑ ที่เรียกว่าเมืองโคหรือเมืองคว อยู่ชายแหลมอินเดียนข้างตวัน
 ตก เปนเมืองที่ตั้งอุปราชบังคับบัญชาหัวเมืองขึ้นของไปตุเกตทาง
 ประเทศตวันออกกันไป เจ้าเมืองโค คือตัวอุปราชของพระเจ้า
 แผ่นดินไปตุเกต

ก่อน แด่ตัวกาดเองก็ได้เข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ ชำนาญ เห็นจะได้
ประพฤติกวักกัธยาไศรยกับไทยไม่มีข้อรังเกียจ จึงโปรดพระราชทาน
ที่ให้กาดอยู่ที่บ้านองเชียงสืออยู่แต่ก่อน^๒ แล้วทรงตั้งให้กาด
เปนที่หลวงอภัยพานิช พระราชทานเครื่องยศเหมือนขุนนางในกรุง^๓
แต่หนังสือสัญญาอันยังหาได้ตรวจไม่ เพราะประจวบเวลาเกิดอหิวา
ตกะโรคจึงงดอยู่ จนเดือน ๑๒ ปีนั้นความไข้สงบแล้ว จึงได้ โปรด
ให้เสนาบดีประชุมกันตรวจดูข้อสัญญา ข้อใดไม่ชอบใจก็แก้ไขเสียบ้าง
แล้วจึงเขียนเปนอักษรไทยฉบับหนึ่ง อักษรไปตุเกตฉบับหนึ่ง เรื่อง
ความต้องกัน ประทับตราส่งออกไปเมื่อเดือน ๑๒ ขึ้น ๙ ค่ำ

หนังสือที่เสนาบดีทำให้ ไปตุเกตออกไปครึ่ง^๔ ฉบับภาษา
ไปตุเกต เห็นจะเป็นแต่คำแปล ไม่ได้ประทับตรา แม้ตราที่ประทับ
ฉบับภาษาไทยนั้น เข้าใจว่าจะเปนตราบัวแก้ว ไม่ใช่พระราชดิญจกร
หนังสือที่ทำให้ ไปตุเกตไปนี้ ที่จริงเปนหนังสืออนุญาตให้ ไปตุเกตมา
ค้าขาย ไม่ใช่หนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี เพราะเปนหนังสือ
ไทยทำให้ฝ่ายเดียว ไม่ใช่เปนหนังสือซึ่งผู้แทนรัฐบาลทั้ง ๒ ฝ่ายได้ตั้งข้อ
แດพระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๒ ได้พระราชทานอนุมัติตามประเพณีการทำหนังสือ
สัญญา การทำหนังสืออนุญาตให้ต่างประเทศไปมาค้าขายเช่นนี้ เปน

๒ คือ ที่สถานทูตไปตุเกตทุกว้น

๓ ได้เห็นใน หนังสือ ยอนครอ เพ็ด ทูตอังกฤษที่เข้ามาใน รัชกาลที่ ๒
แต่งไว้ กล่าวว่างงสุตเยเนราลไปตุเกตที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ เวลาเมื่อ
เขาเข้ามานั้น ดูอาการเปนข้าราชการไทยมากกว่าเปนกงสุลไปตุเกต

ประเพณีมีมาแต่โบราณ มีดำเนาศุภอักษรซึ่งออกญาไชยราชบดีผู้ดำริ
 ราชการเมืองนครราชสีมา อนุญาตให้ชาวเขมรมาค้าขายแต่ครั้ง
 แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ได้มาจากเมืองเขมรมา เปนตัว
 อย่างอยู่ในหอพระสมุดวชิรญาณ ส่วนหนังสือสัญญาฉบับนี้ แม้ประเพณี
 แต่โบราณก็ต้องทำพร้อมกันทั้ง ๒ ฝ่าย ข้าพเจ้าได้เห็นในหนังสือ
 รายงานของข้าราชการอังกฤษ ชื่อแคนเวอด ซึ่งรัฐบาลแต่งตั้งให้ไปค้น
 หนังสือเก่าที่เมืองไปตุเกต ปรากฏว่าเมื่อไปตุเกตแรกออกมาค้าขายถึง
 ประเทศทางตะวันออก เมื่อทำหนังสือสัญญากับเจ้าที่ครองเมืองทางตะวันออก
 ออกนี้ หนังสือสัญญาจากฤกตงในแผ่นดินของ แดทั้ง ๒ ฝ่ายเอาหัวแหวน
 ประทับแทนตราดังนี้ ก็เข้าใจได้ว่าประเพณีทำสัญญาระหว่างพระนครใน
 มัชฌิมประเทศแต่โบราณมา คงจะจากฤกตงในแผ่นดินจึงเป็นศัพท์ที่
 ใช้กันในหนังสือที่แต่งต่อมา ว่าต้องพระนครเป็นทองแผ่นเดียวกัน
 หรือใช้เป็นอุปมาว่า ต้องพระนครเป็นสุวรรณพลีอันเดียวกัน
 ทั้ง ๒ ด้านเห็นจะเกิดจากประเพณี ที่จากหนังสือสัญญาระหว่าง
 ประเทศลงในแผ่นดินนั่นเอง ข้อที่ว่าใช้หัวแหวนประทับแทนตรา
 นี้ก็เข้าใจได้ชัดเจน คือกดหัวแหวนลงบนแผ่นดินให้เป็นรอยตามรูปหัว
 แหวน ก็เป็นสำคัญได้เหมือนตรา ประเพณีที่แกะตราบนหัวแหวนสำหรับ
 ประทับดินประทับครั้ง จะเนื่องมาแต่ประทับหัวแหวนที่แผ่นดิน
 หนังสือที่ไทยทำให้ ไปตุเกตไปครั้งนั้น ไม่ปรากฏข้อความว่ามี
 อย่างไรบ้าง มีเรื่องราวปรากฏต่อมาแต่ว่า เมื่อเดือน ๔ ขึ้น ๓ ค่ำ
 ปีมะโรงโทศกนั้น เจ้าเมืองหมาเก่ามีหนังสือให้แก่นเรน โยโยกาบิคา

มัสดินโน^๕ เข้ามาขอต่อกำปั่น ด้วยหาซื้อไม้ในกรุงเทพ ฯ นีได้ดวดก
ก็โปรดให้ตั้งโรงต่อที่หน้าบ้านกงสุลเยเนราลไปตุเกต เรือดำนั้นปาก
กว้าง ๔ วา ๓ ศอก ครั้นเรือกำปั่นแลวไปตุเกตไม่มีทุนจะซื้อสินค้า
จึงถวายระวางให้บรรทุกสินค้าของหลวงออกไปจำหน่าย แดขอพระ
ราชทานยืมเงินหลวง ๑๒๐ ชั่งใช้ ในการต่อเรือ ก็โปรดพระราชทาน
ให้ตามความปรารถนา แดยกค่าธรรมเนียมต่อเรือพระราชทานให้ด้วย

เกิดไข้หวัดกะโรค

เมื่อเดือน ๗ ปีมโรงโทศกนั้น อหิวาตกะโรค หรือที่เรียกใน
เวदानว่า ไข้ปวงใหญ่ เริ่มมาเกิดขึ้นเปนคราวใหญ่ที่ผู้คนเปนอัน
ตรายมาก ในจดหมายเหตุเรื่องเกิดอหิวาตกะโรคครั้งนั้นจดไว้ว่า
เมื่อเดือน ๗ ข้างขึ้นเวลายามเศษ ทางทิศพายัพได้เห็นเหมือนแดง
เพลิงติดในอากาศ เรียกว่าชุมเพลิง แต่นั่นก็เกิดไข้ปวงใหญ่มาแต่ทาง
ทะเล ไข้ขึ้นเกิดมาแต่เมืองเกาะหมากก่อน แลวข้ามมาหัวเมืองฝ่าย
ตะวันตก ติดต่อชนมาจนถึงปากน้ำเจ้าพระยา ชาวเมืองสมุทรปราการ
ตายลงเปนอันมาก ราษฎรพากันอพยพหนีความไข้ ชนมากกรุงเทพ ฯ
บ้าง แยกย้ายไปหัวเมืองอื่นบ้าง คนในกรุงเทพ ฯ ก็เปนโรคปวง

๔ ชื่อไปตุเกตที่เข้ามาต่อเรือนี้ ดูท่านองจะเปน ๒ คน ไม่มี
อะไรจะตอบ

ใหญ่ขึ้นตั้งแต่วันเดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำไปถึงวันเพ็ญ คนตายทั้งชายทั้ง
หญิงศพที่เอาไปทิ้งไว้ในป่าช้าแต่ศาลาดินในวัดสระเกษ วัดบางลำภู^๕
วัดบพิตรพิมุข วัดประทุมคงคา และวัดอื่น ๆ กายกันเหมื่อนกองฟืน
ที่เผาเสียก็มากกว่ามาก ถึงมีศพลอยในแม่น้ำดำคดองเกลื่อนกลาดไป
ทุกแห่ง จนพระสงฆ์หนีออกจากวัด คฤหิ์^๖ก็หนีออกจากบ้าน
ถนนหนทางก็ไม่มีคนเดิน ตลาดก็ไม่ได้ออกซื้อขายกัน ต่างคนต่าง
กินแต่ปลาแห้งพริกกับเกลือเท่านั้น น้ำในแม่น้ำก็กินไม่ได้ ด้วย
อาเกียรณไปด้วยทรากศพ อหิวาตกะโรคซึ่งเกิดขึ้นเมื่อปีมโรงโทศกนั้น^๕
ผู้คนตายมากกว่าที่ใคร ๆ จำได้ว่าเคยมีมาแต่ก่อนไม่มีคราวไหนจะร้าย
แรงถึงคราวนั้น คนทั้งหลายพากันเกิดความหวาดหวั่นครั่นคร้ามต่อ
มรณโภชทั่วไปทั้งพระนคร จึงมีรับสั่งให้ตั้งพระราชพิธีอาพาธพินาศ^๖
ตามอย่างที่ได้เคยทำมาเมื่อปีมแมศร์ศก จุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔
อีกคราว ๑ เมื่อวันจันทร์เดือน ๗ ขึ้น ๑๐ ค่ำ

พระราชพิธีทำที่พระที่นั่งสุดีศมหาปราสาทคล้ายกับพิธีตรุษ^๖ มี
จดหมายเหตุดำรงไว้ดังนี้ คือ ยิงปืนใหญ่รอบพระนครตลอดรุ่งคืน ๑
แล้วเชิญพระแก้วมรกตและพระบรมราชาออกแห่ มีพระราชอาคันนะไปใน
กระบวนแห่ไปรยทรายประนํ้าพระปริตทั้งทางบกทางเรือ พระบาท

๕ คือวัดดังเวชวิศยาราม

๖ ลักษณะพระราชพิธีอาพาธพินาศ พระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายไว้ โดยพิศดารใน
หนังสือพระราชนิพนธ์เรื่องพระราชพิธี ๑๒ เดือน

ดมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรง (รักษาอุโบสถ) คัด ^๕ทั้งพระราชวงษา
 นุวงศ์หมักรมแดหากรมมิได้ ^{๔๔}ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายหน้าฝ่ายใน
 ก็พระราชทานอนุญาตให้รักษาคัดทำบุญให้ทานตามใจสมัคร ^๕มีต้องให้
 เข้าเฝ้าแต่ทำกิจราชการที่ไม่จำเป็น ^๕แม้บรรดาไพร่ซึ่งอยู่เวรประจำของ
 รักษาพระราชวังชั้นใน ^๕นอกนั้น ^๕ก็ได้รับพระราชทานอนุญาตปล่อย
 ไปบ้านเรือนตามใจสมัคร ^๕โดยทรงพระกรุณาตรัสว่า ^๕ประเพณีดีคว
 งด ^๕ทั้งหลาย ^๕ไทยมาถึงก็ยอมรักชีวิต ^๕บิดามารดาภรรยาและบุตรญาติพี่
 น้องก็เป็นทุกข์เหมือนกันทั่วไป ^๕จะได้ไปรักษาพยาบาลกัน ^๕ที่ผู้ใดมี
 กตัญญูอยู่รักษาพระองค์มิได้ ^๕ไปนั้น ^๕ก็พระราชทานเงินตราเป็นบำเหน็จ
 ตามความชอบ ^๕แต่โปรดให้จัดซื้อปลาสดดีแท้ต้องแท้ ^๕ที่มีผู้จะฆ่า
 ซื่อขายในท้องตลาดในจังหวัดกรุงเทพ ฯ ^๕มาถวายทรงปล่อย ^๕สิ้นพระ
 ราชทรัพย์เป็นอันมาก ^๕คนโทษที่ต้องเวรจำอยู่นั้นก็ปล่อยออกสิ้น ^๕เว้น
 แต่พม่าข้าศึก ^๕บรรดาประชาราษฎรทั้งปวง ^๕มีรับสั่งให้ประกาศห้ามมิให้
 ไปฆ่าสัตว์ตัดชีวิตให้อยู่แต่บ้านเรือน ^๕ต่อเมื่อมีการร่อนจำจะต้องไปจึง
 ให้ไป ^๕อหิวาตกโรคมีมากอยู่ประมาณ ๑๕ วัน ^๕ถึงณวันเสาร์เดือน ๗
 แรม ๗ ค่ำโรคจึงค่อยเสื่อมถอยน้อยลงโดยลำดับ ^๕ศพชายหญิงอันหา
 ญาติพี่น้องจะฝังจะเผา ^๕มิได้นั้น ^๕ก็พระราชทานเงินค่าจ้างแลเงินให้เก็บเผา
 จนนสิ้น ^๕ความไข้ครั้งนั้นสำรวจได้จำนวนคนที่ตายในจังหวัดกรุงเทพ ฯ ^๕แต่
 หัวเมืองใกล้เคียง ^๕รวมเบ็ดเสร็จประมาณสามหมื่น ^๕ผู้หญิงตายมาก
 กว่าผู้ชายประมาณ ๒ ใน ๓ ส่วน ^๕เมื่อความไข้ในกรุงเทพ ฯ ^๕สงบแล้ว

ได้ความว่าความชื้นนั้นเป็นต่อขึ้นไปข้างฝ่ายเหนือ แต่จะเป็นไปถึงไหน
 เป็นที่สุดไม่ปรากฏ

ฉลองวัดอรุณราชวราราม

เมื่อครั้งเจ้าตากสินตั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี ถวายพระราชวังที่มุม
 เมืองริมบ่อนวิไชยประสิทธิ์ ที่บริเวณพระราชวังคับแคบ ด้วยคิดเขต
 วัดแจ้งอยู่ข้างเหนือ วัดท้ายตลาดอยู่ข้างตะวันตก จึงขยายเขตพระราช
 วังจนเอาวัดทั้ง ๒ นั้นไว้ในพระราชวัง ครั้นเมื่อสร้างกรุงรัตนโกสินทร
 ย้ายพระราชวังข้ามมาอยู่ฝั่งตะวันออก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
 จุฬาโลก โปรดให้พระสงฆ์มาอยู่วัดแจ้งและวัดท้ายตลาดอย่างเดิมทั้ง
 ๒ วัด ครั้นเมื่อโปรดให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จ
 ไปประทับอยู่ที่พระราชวังเดิมนั้น จึงมีรับสั่งให้ทรงรับหน้าที่ในการปฏิ
 ตั้งชนวนวัดแจ้งและวัดท้ายตลาดด้วย ส่วนวัดท้ายตลาดได้ทรงสร้างพระ
 อุโบสถใหม่ แต่จะสร้างเมื่อในรัชกาลที่ ๑ หรือมาสร้างเมื่อในรัชกาล
 ที่ ๒ ไม่พบจดหมายเหตุ ปรากฏแต่ว่า แต่แรกได้พระราชทานนาม
 พระอารามว่า วัดพุทธไสยารักษ์ แล้วจึงมาเปลี่ยนเป็นวัดโมฬีโลก
 ส่วนวัดแจ้งนั้นทรงสร้างพระอุโบสถใหม่ มีพระระเบียงล้อมรอบ พระ
 ประทานในพระอุโบสถเมื่อขึ้นห่ม พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภา
 ลัยทรงบันทึกลงพระหัตถ์ แด่สร้างพระวิหารด้วย ส่วนกุฏิพระสงฆ์
 นั้น ที่สร้างครั้งรัชกาลที่ ๑ รับทำแต่พอให้พระสงฆ์มาอยู่ได้ ยังไม่

เรียบร้อย จึงโปรดให้ขอแรงพระราชวงษานุวงษ์แต่ข้าราชการช่วยทำ
 กฎพระสงฆ์เป็นคัมภีร์แต่ละถ้อย ครั้นการสำเร็จจึงได้มีงานฉลองใน
 ปีมโรงโทศก^๕ เติมนครหลวงรองเด็ก เติมนรืองรามเกียรติ์ตอน
 บุศดพ^๖ ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์บทขึ้นใหม่ พระราชทานนามพระอาราม
 เปดียนใหม่ว่า วัดอรุณราชวราราม^๗

ราชทูตญวนเข้ามาบอกข่าว
 พระเจ้ายาตรองสันพระชนม์

ในต้นปีมโรงโทศก เมื่อกำลังเกิดอหิวาตกะโรคนั้น ราชทูต
 ญวนเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เชิญพระราชดำذنของพระเจ้าเวียดนามพระ
 องค์ใหม่เข้ามาถวาย ทูลให้ทรงทราบ พระเจ้ากรุงเวียดนาม
 ยาตรองสันพระชนม์ เมื่อวันเดือน ๓ แรม ๔ ค่ำ ปีเถาะเอกศก

จุลศักราช ๑๓๘๓ พ.ศ. ๒๓๖๒

พระเจ้าเวียดนามยาตรอง^๘ คือองค์เชียงตุงที่ปรากฏนามมาใน
 พระราชพงษาวดารรัชกาลที่ ๑ เมื่อเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิ์อยู่ในกรุงเทพ ฯ
 ชนมาอยู่ ๓๓ ปี อยู่กรุงเทพ ฯ ได้ ๔ ปี ปีมเมียอัฐศก จุลศักราช ๑๑๔๘
 หนักดับไปทำศึกกับพวกชนบ่ไกเซินอยู่ ๒ ปี ต่ได้เมืองไซ่ง่อนเมื่อปี

๗ ส่วนพระปรางค์ใหญ่^๙ เมื่อในรัชกาลที่ ๒ เป็นแต่ได้กะที่ตงมือ
 ชุกราก การค้างอยู่ตลอดรัชกาล ถึงรัชกาลที่ ๓ ทรงสถาปนาอีกครั้ง ๑
 ทรงสร้างพระปรางใหญ่กับกุฎีที่เป็นตึกก่ออิฐกับตึ่งอื่นอีกหลายอย่าง

วอกส้มฤทธิศก จุดศักราช ๑๑๕๐ ตั้งตัวเป็นเจ้าอนัมกิกยอมเป็น
 ประเทศราชชนกรุงเทพฯ อยู่ ๑๕ ปี ครั้นปัจจุจฉวาศก จุดศักราช ๑๑๖๔
 ได้แผ่นดินญวนคนทั้งหมด จึงถ่ออิศรเป็นพระเจ้ากรุงเวียดนามอยู่ได้
 ๑๘ ปีสิ้นพระชนม์ รวมพระชนม์ได้ ๗๒ ปี มีราชบุตรชายหญิงเป็นอัน
 มาก ราชบุตรเกิดด้วยอรรคมเหษณ์ชอคงกง ให้ไปเรียนหนังสือแด่
 วิชาที่เมืองฝรั่งแล้วกลับมาเป็นไขพิศม์สิ้นชีพเสีย ยังแต่ราชบุตรเกิด
 ด้วยมเหษณ์ที่สอง ๓ องค์ ชื่อหมบัวทองขึ้นสิ้นชีพเสียแต่ครั้งไปรบเมือง
 กุยเยิน ๑ หมูกาม ๑ หมูกายต่อมาได้เป็นที่องเกียนอาน ๑ หมูกาม
 ราชบุตรที่ ๒ ชนมาอยู่ได้ ๓๐ ปีจึงได้รับราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ตั้ง
 ยี่ห่อใช้นามแผ่นดินว่า มินมาง แดยกอิศริยยศเป็นดึกกว่างเด่ ตรงกับคำ
 จีนว่าเป๋นฮ่องเต้

ทูตญวนเข้ามาครั้งนั้น ฮ่องกายกับไพร่ ๑๐ คนเข้ามาเป็นอหิชา
 ตกะโรคตาย จึงโปรดให้รับจัดเครื่องราชบรรณาการตอบแทน แด
 มีศุภอักษรเจ้าพระยาพระคลังให้ทูตญวนถอยกลับไปถึงเสนาบดีญวนว่า ที่
 ในกรุงเทพ ฯ ยังมีความไข้เจ็บชุกชุม เมื่อความไข้ค่อยสงบแล้ว

๘ มีคำเล่ากันสืบมา ว่าพระเจ้าเวียดนามมินมางชวนเข้ามา
 ให้พระเจ้าแผ่นดินสยามใช้พระนามเป๋นฮ่องเต้เหมือนกันในครั้งนั้น ได้
 โปรดให้ตอบไปว่า เกียรติยศที่เรียกว่าฮ่องเต้นั้น เป๋นเกียรติยศ
 ตามประเพณีจีน ไทยใช้เกียรติยศตามประเพณีบ้านเมือง ซึ่งมีมา
 แต่โบราณเป็นอย่างสูงอยู่แล้ว ไม่เห็นควรจะใช้เกียรติยศอย่างจีน

จึงจะ โปรดให้ ราชทูต เชิญ พระ ราชดำเนิน ออกไป คำนับ พระศพ พระเจ้า
 ยาดอง แดเจริญทางพระราชไมตรีตามประเพณี

ครั้นเดือน ๕ ปีมะโรงโทศกนั้น จึงโปรดให้พระยาทิพโกษา
 เปนราชทูต จมื่นจิตรเด่นให้เปนอุปทูต หดวงดำแดงฤทธิรงค์เปน
 ตรียทูต เชิญพระราชดำเนินออกไปยังกรุงเวียดนาม ดั่งของทรงยินดี
 ถวายพระเจ้ากรุงเวียดนามพระองค์ใหม่ คือ หีบหมากด้วยทองคำ
 เครื่องดงยาราชาวดิ ๑ เครื่องทองคำในหีบ จอกคู่ ๑ ฆ้องคู่ ๑ มีด
 ด้ามหุ้มทอง ๑ ซองพุด ๑ ซองบุหรี ๑ บ้วนพระโอษฐ์ทองคำดงยา
 ราชาวดิ ๑ เตาหน้าพานรองทองคำดงยาราชาวดิ ๑ เครื่องชาภาด
 ทองคำ ปิ่น ๑ ถ้วย ๑ จานรองปั้นเดยมทองคำด้ารับ ๑ กติ้อง
 ไม้แก้วหุ้มทองคำ ๑ กระเป๋ายาสูบกติ้องเครื่องทองคำ ๑ แพรจัน
 กิมค้วน ๕ ม้วน แพรมังกรเด่นหน้า ๑๐ ม้วน แพรค้วนลาย ๕ ม้วน
 ดุจหินรมปักทองขวาง ๒ ผืน ผ้ายันตะหิน ๑๐ พับ โหมด ๒๐ ม้วน
 แพรกระบวนผูกทอง ๒๐ ม้วน ไหม ๓๐ ม้วน ผ้าแดงเทศ ๑๐๐ ผืน
 พิมเสนหนัก ๒ ชั่ง น้ำมันจันทน์หนัก ๔ ชั่ง น้ำมันกระดังงาหนัก ๔ ชั่ง

ดั่งของช่วยในงานพระศพพระเจ้าเวียดนามยาดอง ผ้าขาวอัสด
 ห่าน ๑๐๐ พับ กฤษณา ๕๐ ชั่ง เครื่องหอมปรุงแล้ว ๕๐ ชั่ง จันทน์
 เทศหนัก ๕ หาบ น้ำตาลกววดหนัก ๑๐ หาบ น้ำตาลทราย ๒๐ หาบ
 เงินสดถึง ๑๐ ชั่ง

พวกทูตานุทูตไทยที่ไปเมืองญวนครั้งนี้ กลับเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ
 เมื่อเดือนเดือน ๑๒ แรม ๒ ค่ำ

พระเจ้ากรุงเวียงคนามมีนามมีพระราชดำذنตอบเข้ามาฉบับหนึ่งใจ
 ความว่า (พระเจ้า) กรุงพระมหานครศรีอยุธยาให้ทูตานุทูตคุมสิ่งของ
 ออกไปทรงยินดีแลช่วยในการพระศพนัน (พระเจ้า) กรุงพระมหานคร
 ศรีอยุธยามิพระไทยไมตรีเดิมอดันเดิมอดาย ขอบพระไทยยิ่งนัก
 บัดนี้จัดได้ทองคำ ๕๐ ตำลึงเงิน เงิน ๖๐๐ ตำลึงเงิน มอบให้ทูต
 คุมเข้ามา ทรงยินดี ขอให้ (พระเจ้า) กรุงพระมหานครศรีอยุธยาทรง
 พระเจริญ จะได้เป็นทางพระราชไมตรีสืบไป

ทูตกดับเข้ามาจากเมืองญวนครั้งนั้น ได้จดสำเนาหมายประกาศ
 พระเจ้าแผ่นดินญวนพระองค์ใหม่เข้ามาด้วย หนังสือประกาศญวนฉบับนี้
 ในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ดังคำแปลไว้เต็ม
 ที่จริงไม่เกี่ยวกับเรื่องพระราชพงษาวดารของเรา แต่โวหารเดชนบ
 ธรรมเนียมญวนที่ปรากฏในประกาศฉบับนี้ น่าอ่านอยู่บ้าง ข้าพเจ้าจึง
 เอาลงไว้ต่อไปนี้เต็มตามฉบับเดิม มีความว่า “หนังสือประกาศ ด้วย
 เรามีกตัญญูคุณบิดามารดา จึงได้เป็นเจ้าของดำหรับได้เด่นในทิว
 อักษรจากทุกซอกซอกแต่บิดาญาติพี่น้องทั้งปวงในหอท้ายเบี่ยง ได้เป็นใหญ่แก่
 อาณาประชาราษฎร์ในแคว้นแคว้นแดนเมืองญวน เคชะที่เราถอกตัญญู
 จึงได้สมบัติซึ่งเป็นดินมรดกตามบิดาเราตั้งโดยง่าย มิได้เห็นเห็นอย
 ดังใด อุปมาเหมือนหนึ่งถั่วเมล็ดแต่งตัวเดินดบายเข้ามาครองราช
 สมบัติ ดังนี้ ด้วยเทพยดาเอนดูเรา อันว่าราชสมบัตินั้น จะได้แก่ผู้ม
 บุญ ซึ่งท่านแต่ก่อนได้รักษาแผ่นดินมาหลายชั่วคนกำหนดถึง ๒๐๐ ปี
 เกษ ครนตงแต่ ๒๐๐ ปีเศษมาแล้ว สมบัติบ้านเมืองญวนกระจัด

กระจายไป อาณาประชาราษฎร์ได้ความเดือดร้อน วังคำวบิดาเรา
 ทรงพระอุดำหะไม่คิดเห็นคเห็น้อย ออกน้ำพักน้ำแรงปราบข้าศึกศัตรู
 เมืองญวนจึงได้รวบรวมเป็นปรกติราบคาบเหมือนสร้างแผ่นดินใหม่ อัน
 พระเจ้าแผ่นดินใหญ่ซึ่งได้บำรุงเมืองมาแต่ก่อนเป็นอันมาก ห้ามเกียรติยศ
 เหมือนหนึ่งวังคำวบิดาเราไม่ อันวังคำวบิดาเรา^๕ มีบุญคุณหนึ่ง
 ลงมาแต่ฟ้า ครั้นได้ด้วยราชย์แล้ว ก็ตั้งอยู่ในศีลธรรม เมตตา
 แก่อาณาประชาราษฎร์ ตั้งพระไทยแต่ที่จะบำรุงบ้านเมือง จะเห็นค
 เห็น้อยก็มีได้ คิดแก่พระองค์ ทุกครั้นแทนขุนนางแต่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน
 มาได้ ๑๘ ปี บัดนี้ท่านฉันทุกขไปหาที่สบายแล้ว เหตุทั้งนี้เพราะ
 เทพยูดาให้ไป อุประมาเหมือนหนึ่งภูเขายักษ์ใหญ่พังลงถ้ำเหว แต่
 ต้นไม้ใหญ่เล็กทั้งปวงก็หวั่นไหวสั่นเทือนทั่วกัน ตัวเราก็อ่อนแอโดย
 รักใคร่ในบิดาหาสิ่งใดจะเปรียบบมิได้ ซึ่งบิดาเรามอบราชสมบัติให้แก่
 เรา^๕ ด้วยมีความเมตตาแก่เรา แต่ทว่าผู้จะรักษาสืบต่อ อุประมา
 เหมือนหนึ่งอาไศรยนั่งอยู่บนกิ่งไม้อันสูง หรือมีคนนั้นก็เหมือนคนขี่เรือ
 โคตร ต้องรักษาตัวอยู่ทุกเวลา เรามีความวิตก ได้อาไศรย
 ขุนนางผู้ใหญ่ซึ่งมีอายุทำการมาแต่ก่อน ให้ช่วยว่ากล่าวตักเตือน
 ประการหนึ่ง กฎหมายอย่าง ธรรมเนียมแบบแผน สำหรับ กระษัตริย์ ซึ่งจะ
 รักษาแผ่นดินให้เป็นสุขุมอยู่ประการใด ให้ท่านทั้งปวงช่วยเอามาชี้แจง
 สั่งสอนเราด้วย แล้วการพระศัพยาตองสืบแปดปี^๕ ก็ได้จัดแจงที่
 ไว้พระศพ การทั้งปวงเสร็จในเดือน ๓ แรม ๑๒ ค่ำ ครั้นเดือน ๓
 แรม ๑๓ ค่ำได้จากพระนามวังคำว เชิญเข้าไว้ในหอท้ายเบญว

ดำหรับเดิน แด้วไดค่านับพระศัพเดินดีทศตามธรรมเนียม ณเดือน ๔
 ชนคำ ๑ ชุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกัน เชิญให้เราชนนงนพระทนต์
 ไทยว่าเคยน แด้วเชิญหนังสือรับสั่งวางคำวซึ่งมอบราชดมบคให้แกเรา
 นน มาอ่านไนที่ประชุมชุนนาง เราได้เด็วราชย์ไนเวदानน คังคักราช
 มินมางบิตัน แด้วด้วยดำอากรซึ่งค่างกับอาณาประชาราษฎรมาแต่
 ว้างคำว บิดาเราแรกเด็วราชดมบคมาจนยาตองดิบแปดปีนให้ยกเด็ย
 อย่าเรียกเอาแกกราษฎรค่อไป อนงมินมางบิตัน ด้วยดำอากร
 ด้วยด้วยคนคณแดภาษยกให้แกราษฎร์บิหนึ่ง อนงเจ้านอง เจ้าหาดาน
 ซึ่งวางคำวคังให้เป็นผู้มคตำแหน่งยศเด็วนน ให้พระราชทานเพิ่มเบ็ยชน
 บิเดหารอยพวง เข้าดาร์บิเดหารอยถง เจ้านองซึ่งยังเด็กอยู่มิได้มี
 คตำแหน่งยศนนให้คไว้ ค่อครบดามปีเคบใหญ่ชนเด็วจึงให้เดไป
 จดหมายรายชือมาทุด จะคิตคังให้มยศตามคตำแหน่ง อนงเชอพระ
 วงษซึ่งยังมีคเป็นชุนนางนน ให้คงเย็นซึ่งเป็นเชอวงษผู้ใหญ่กับเดไป
 ชำระคว่า ผู้ใดคณิทผู้ใดหำงจะได้พระราชทานเพิ่มเบ็ยเพิ่มเข้าให้ตาม
 คสมควร อนงชุนนางพดเรือนซึ่งทำราชการอยู่ในเมืองเวแดหวัเมืองชน
 ทงปวง ค้าจากชนท ๔ ที่ ๕ ดงไปจนถงองคโดยองกาย คตำแหน่งค
 มีเบ็ยบิอยู่เท่าใด ก็ให้คคณเด็ยเพิ่มชนอกคองค่อน อนงคกชำหาดวง
 เคิมซึ่งบิดาเป็นชุนนางชนท ๓ ชนไป ให้ดงไปเรียนหนังสือทกคคคอย่า
 ชนแด้หาดวง ถ้าเรียนคิเด็วให้ชุนนางผู้ใหญ่จดชือมาให้เดไปทุด
 จะคิตคังคังให้เป็นชุนนางตามคคิบัญญัติ อนงผู้ซึ่งคิตทำคคมากกับ
 ว้างคำวบิดาเรา คายเด็ยไนทามกคางคคคเป็นอันมาก ยังอยู่แต่คก

หาดานว่านเครือที่ใดเป็นขุนนางแล้วก็มี ที่ยังไม่ได้เป็นขุนนางนั้น ให้
 ขุนนางจดหมายรายชื่อส่งมาให้เดโชไปทูล จะได้ตั้งเป็นขุนนาง แด
 พระราชทานเบี้ยเข้าให้ตามสมควร อนึ่งขุนนางผู้มีความชอบตัวตาย
 ไปแล้ว ห้ามมิถูกหาดานซึ่งจะสืบเชื้อสายต่อไปไม่ ยิ่งแต่ภรรยาเป็น
 หม้ายอยู่ ให้เจ้าเมืองกรมการจดยาบัญชีขอเข้ามาให้เดโชไปทูล จะได้
 พระราชทานเบี้ยเข้าให้เพียงชีวิตบรรดแล่นผู้ตายต่อไป อนึ่งเมืองใดมี
 ค้าตเทพารักษ์อยู่ก็ค้าต เคยบวงสรวงตั้งเบี่ยงบิณะเท่าไร ให้จดหมาย
 บอกเข้ามาจะเพิ่มเบี้ยเงินขนให้ อนึ่งเมืองใดมีครูสอนหนังสืออยู่ก็แห่ง
 ให้เจ้าเมืองกรมการเอาเบี้ยหวดวงเมืองนั้น จัดแจงทำเรือนแต่ที่อยู่ให้
 กว้างขวาง กับจ่ายเบี้ยจ่ายเข้าให้ผู้เรียนหนังสืออีกนั้น อนึ่งเมื่อขาดอง
 ๑๘ ปี ผู้ที่เรียนหนังสือตลอดได้มาควกับนายบ้านแต่เจ้าเมือง ๓ ครั้ง
 ๔ ครั้งแล้วให้พ้นจากไพร่เรียนหนังสือต่อไป ที่ใดมาควต้องครั้งให้ยก
 ด้วยถ้วนตัวเดียว ๓ ปี ที่ใดมาควแต่ครั้งเดียว ให้ยกด้วยถ้วนตัว
 เดียว ๒ ปี แล้วให้เรียนหนังสือต่อไป อนึ่งคนโทษแต่ครั้งขาดองมา
 จนถึงมีนมางปีต้นเดือน ๔ ขึ้นค่ำ ๑ ให้ชำระคนโทษเบาให้ปลดปล่อย
 ถ้าโทษหนักทำบาปชั้มายืนให้หินไปทูล ถ้าควรประการใดก็จะโปรด
 ตามควร ถ้าโทษผู้ร้ายปล้นสดมภ์เรือถูกค้ำวานิชเมืองใดจับได้ไว้
 ให้เจ้าเมืองกรมการเรียกเอาทาบบให้มุนนายมา รับประกันตัวไว้แล้วให้
 ปลดปล่อยไป แดตัวเราทุกวันนี้อยู่ในระหว่างทุกข์ ขอรบสิ่งซึ่งประกาศ
 มาน เพื่อจะให้เป้นประโยชน์แก่เจ้าเมืองกรมการ แดอาณาประชา

ราษฎรโดยประเพณีกระษัตริย์สืบมา ผู้ใดเห็นหนังสืออันแล้ว ให้
กระทำตามทุกประการ."

อนึ่งพระยาทิพโกษาได้ความมากกราบทูล ว่า เมื่อไปอยู่ที่
เมืองเว้ ได้ทราบข่าวว่าหัวเมืองขึ้นญวนก็เกิดอหิวาตกะโรค ตาม
ใบบอกขึ้นไปถึงเมืองเว้ จำนวนคนที่ตายเมืองกวางนามหมื่นเศษ
เมืองกวางายด้ามพันเศษ เมืองกุกยเย็นดีพัน เมืองภูเวียงดองพันเศษ
เมืองยะตรางพันห้าร้อยเศษ เมืองไซ่ง่อนด้ามหมื่นเศษ เมืองดัมถือ
พันเศษ เมืองดองโหดองพันเศษ เมืองเตกเซี้ยด้ามร้อย เมือง
ไผทมาศเจ็ดร้อยเศษ ที่เมืองเว้ก็ตายถึงด้ามหมื่น

เรื่องตั้งคายนาสวดมนต์

ตั้งแต่เกิดใช้อหิวาตกะโรคคราวใหญ่มาแล้ว ทรงตั้งเวชดัด
พระราชหฤทัย ที่กรรมบันดาลให้เกิดโภยพิบัติแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเปน
อันมากในคราวนั้น เปนเหตุให้ทรงพระราชดำริห์บำเพ็ญพระราชกุศล
หลายอย่าง มีที่ปรากฏในจดหมายเหตุของกรมหลวงนรินทรเทวี่ ที่
พิมพ์ไว้ในหนังสือพระราชวิจารณ์ ว่าได้ทำตั้งคายนาสวดมนต์อย่าง ๓
ยกย่องในจดหมายเหตุว่า เปนคู่กับการตั้งคายนาพระไตรปิฎกที่ได้ทำ
เมื่อในรัชกาลที่ ๑ แต่ลักษณะการตั้งคายนาสวดมนต์ครั้งรัชกาลที่ ๒ หา
ได้ปรากฏในจดหมายเหตุนั้นว่าทำอย่างไรไม่ พึ่งมาพบหนังสือสวดมนต์
แปล ซึ่งหอพระสมุดวชิรญาณได้ฉบับมาจากหอพระมณฑัยรธรรม

ฉบับ ๑ ได้มาจากเมืองเพชรบุรีฉบับ ๑ ปราบฏอธบายในหนังสือฉบับ
ว่าแปลเมื่อในรัชกาลที่ ๒ จึงทำให้เข้าใจว่า ที่กล่าวอ้างทำตั้งคายนา
ดวดมนต์นั้น คือ โปรดให้แปลพระปริตทั้งหลายออกเป็นภาษาไทยนั้น
เอง^๙ ความชอบด้วยเรื่องที่ได้ปรากฏในพระราชพงษาวดารฉบับเจ้า
พระยาทิพากรวงศ์ว่า ในครั้งนั้นได้ โปรดให้พระเจ้าน้อยนางเชอ
พระองค์เจ้าศรีศักรเป็นหัวหน้า ชักชวนพระราชวงษานุวงศ์แลข้าราชการ
ฝ่ายในฝึกหัดดวดพระปริต ให้ราชบัณฑิตยส์เข้าไปบอกที่พระทวาร
เทวราชมเหศวร์ ข้างในท้องต้อยอยู่ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ นัยว่า
ครั้งนั้นข้างในฝึกหัดดวดมนต์ได้ชำนาญชาญ ท่องอักษรตั้งโยคแต่ทำนอง
ตลอดจนขัดตำนาน ดวดได้ทุกสูตรตลอดภาณวาร จนถึงดวดทำนอง
ภณียักษ์ ภณพระ เช่นพระดวดพิชิตรุษ เวตากดางวันแบ่งกันซ้อม
เป็นพวก ๆ เวตากดางคืนพร้อมกันไปดวดที่ท้องพระโรงใน เมื่อเสร็จ
ออกว่าราชการแล้ว เสด็จขึ้นทรงฟังข้างในดวดมนต์ถวายทุกคืน
อีกอย่าง ๑ นั้น โปรดให้ตั้งโรงทานขึ้นที่ริมประตูศรีรัตน
ระหว่างกำแพงพระราชวังกับกำแพงเมือง พระราชทานอาหารเลี้ยง
ราษฎรที่มีความปราถนามารับพระราชทาน แด่เจ็ดที่แด่ดงธรรมนิมิต
พระสงฆ์มาแด่ดงธรรมทานที่โรงทานนั้นทุกวันนี้ได้ขาด^{๑๐}

๙ หนังสือดวดมนต์แปลที่กล่าวนี้ พระยาประติพิทักษ์การ (สอาด
สิงห์เสนี) ได้พิมพ์แล้ว

๑๐ การตั้งโรงทานนี้ มีคำเล่ากันว่า แต่เดิมพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมือยังเป็นกรม ทรงพระดำริห์จัดตั้งขึ้นที่วังก่อน

เรื่องชาวศึกพม่า

เมื่อปีเถาะเอกศก จุลศักราช ๑๑๘๓ พ.ศ. ๒๓๖๒ มีพระทวายเป็น
หรือพม่ารูป ๑ ชื่อส้มเคียนอยู่เข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ โปรดให้เจ้าพนักงาน
ถามคำให้การได้ความว่า พระเจ้าอังวะปะดุงขึ้นพระชนม์

ในทศจะแทรกอธิบายพระนามพระเจ้าแผ่นดินพม่าเล็กน้อย ด้วย
พระนามพระเจ้าแผ่นดินพม่าที่ไทยเราเรียกกับที่พม่าเรียก แปรดกกันอยู่
หลายพระองค์ แต่เรียกตามปากตลาดไม่ตรงพระนามในราชการด้วยกัน

ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราช
ดำริให้เห็นชอบด้วย รับสั่งว่าแต่เขาเป็นต่างกรมยังอยู่ดำให้ทำทาน ควร
จะมีของหลวง จึงได้โปรดให้ตั้งโรงงานขึ้น อีกข้อ ๑ ที่โรงงาน
มีเก๋งน้อยข้างริมประตูศรีสุนทร เป็นที่เล่นหนังสือเด็ก นับว่าเป็น
โรงเรียนหลวงที่ใดจัดขึ้นเป็นครั้งแรก ข้าพเจ้าก็ได้ทบทวน เพราะโรง
งานพึงมีเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ด้วยทรงพระราชดำริเห็นว่าการทิ้งปวง
เบียดเบียนลงมา โรงงานเป็นประโยชน์แก่เจ้าพนักงานผู้จัดการ
มิได้เป็นประโยชน์แก่ราษฎรจริงดังแต่ก่อน จึงโปรดให้เลิกเสีย ส่วน
โรงเรียนซึ่งตั้งอยู่ที่โรงงานนั้น จะมีมาแต่ในรัชกาลที่ ๒ หรือพม่ามี
ขึ้นในรัชกาลที่ ๓ ซ่อนข้าพเจ้าไม่ทราบ แต่เด็กเมื่อตั้งโรงเรียนหลวง
ขึ้นแล้ว จึงเอามารวมกับโรงเรียนหลวง

ทั้ง ๒ ฝ่าย ฝ่ายไทยเห็นจะเรียกอย่างมอญจึงแปลกับพม่า ได้ให้
 ดอบหนึ่งด้อมหาราชวงศ์พงษาวดารพม่า เณระนามพระเจ้าแผ่นดิน
 ในราชวงศ์อดองพญา ได้ความดังนี้

รัชกาลที่ ๑ มังดองนายบ้านมุกโซโบ เปนปฐมวงศ์ ได้
 ด้วยราชย์เมื่อปีมะแม จุลศักราช ๑๑๑๓ พ.ศ. ๒๒๙๔ ไทยเราเรียกว่า
 พระเจ้ามังดอง ตามนามเดิม บ้าง พระเจ้าอดองพญา บ้าง พม่า
 เรียกว่าพระเจ้าอดองมินตยา คยี่ แปลความว่า พระบรมโพธิสัตว์ ถ้าแปล
 ตามศัพท์ อดอง แปลว่า หน่อ มินตยา แปลว่า รัมมะ คยี่ แปล
 ว่า บรม, มหา ถ้าจะแปลรวมความ น่าจะแปลว่าพระเจ้าทรงธรรม
 มากกว่าอย่างอื่น แต่ได้ยินแปลกันว่า พระโพธิสัตว์ เช่นใช้ใน
 คำว่า หน่อพระชินดีห์ ครองราชสมบัติอยู่ ๘ ปี ยกกองทัพเข้ามาตี
 กรุงศรีอยุธยา ตีไม่ได้ ประชวรกลับไป ดั้นพระชนม์ในระหว่างทาง
 เมื่อปีมะโรง จุลศักราช ๑๑๒๒ พ.ศ. ๒๓๐๓ ชนมาได้ ๔๕ ปี

รัชกาลที่ ๒ ไทยเราเรียกว่า พระเจ้ามังดอ ก ตามนามเดิม
 เปนราชโอรสผู้ใหญ่ของพระเจ้าอดองพญา ในพงษาวดารพม่าว่าได้
 เปน (พระ) ศิริวัตรมราชา แด่ได้เมืองทิปปินเปนเมืองด้วย แด้ว
 ได้อภิเษกเปนพระมหาอุปราช เมื่อได้ราชสมบัติ ชนานพระนามว่า
 พระเจ้าศิริบรมมหาธรรมราชา ครองราชสมบัติอยู่ ๓ ปีกับ ๔ เดือน
 ดั้นพระชนม์เมื่อปีมะแม จุลศักราช ๑๑๒๕ พ.ศ. ๒๓๐๖ ชนมาได้ ๒๙ ปี
 พระเจ้ามังดอ ก พม่าเรียกว่า พระเจ้านองคอคยี่ แปลว่า พระบรม
 เชษฐาธิราช

รัชกาลที่ ๓ ไทยเราเรียกว่า พระเจ้ามังระ (ที่ให้มาตีได้กรุงเก่าแต่
ให้กองทัพพมามารบกรุงธนบุรี) เป็นราชโอรสที่ ๒ ของพระเจ้า
อดองพญา ได้เป็นที (พระ) ศิริธรรมราชา ได้เมืองมะเยดเป็น
เมืองด้วย เมื่อเดิยราชย์ชานพระนามว่า พระเจ้าศิริบวรธรรม
มหาราช ชินนาธิบตี ครองราชสมบัติอยู่ ๑๒ ปี ขึ้นพระชนม์
เมื่อปีวอก จตุศักราช ๑๑๓๘ พ.ศ. ๒๓๑๘ ชนมาอยู่ได้ ๓๘ ปี พม่าเรียก
ว่า พระเจ้าดินพยุฉิน แปลว่า พระเจ้าช้างเผือก เพราะได้ช้างเผือก
ช้าง ๑

รัชกาลที่ ๔ ไทยเราเรียกว่า พระเจ้าจิงกูจา ตรงกับพม่า แปลว่า
ผู้กินเมืองจิงกู พม่าเรียกอีกนาม ๑ ว่า จิงกูมิน แปลว่า ชนหลวงจิงกู
เป็นราชโอรสของพระเจ้ามังระ แต่ได้เมืองจิงกูเป็นเมืองด้วยอยู่ก่อน
เมื่อเดิยราชย์ชานพระนามว่า พระเจ้ามหาธรรมราชาธิราช ครองราช
สมบัติอยู่ ๕ ปี ถูกมองหม่องชิงราชสมบัติ แล้วถูกพระเจ้าปะดุงปลง
พระชนม์เสีย เมื่อปีฉลู จตุศักราช ๑๑๔๓ พ.ศ. ๒๓๒๔ ชนมาอยู่ได้ ๒๕ ปี

รัชกาลที่ ๕ ไทยเราเรียกว่า มองหม่อง เหมือนพม่า แต่พม่า
เรียกอีกนาม ๑ ว่า ปองคามิน แปลว่า ชนหลวงปองคา เพราะได้
บ้านปองคาเป็นบ้านด้วยชอยู่แต่ก่อน เป็นราชบุตรพระเจ้ามังดอ กิ่ง
ราชสมบัติได้ แต่ครองราชสมบัติอยู่เพียง ๗ วัน ก็ถูกพระเจ้าปะดุง
จับดำเร้จโทษเสีย เมื่อในปีฉลูศักราช

รัชกาลที่ ๖ ไทยเราเรียกว่า พระเจ้าปะดุง เพราะเหตุที่ได้เมือง
ปะดุงเป็นเมืองด้วยอยู่แต่ก่อน พม่าเรียกเป็น ๒ นาม นาม ๑ เรียกว่า

ปะดุงมิน แปลว่า ขุนหลวงปะดุง ตรงกับที่ไทยเราเรียก อีกนาม ๑
 เรียกว่า โบคอปญา แปลว่า พระโอยกาธิราช พระเจ้าปะดุงเป็นราชโอรส
 ที่ ๔ ของพระเจ้าอดองพญา ซึ่งราชสมบัติได้ เมื่อปีฉลู จดศักราช ๑๑๔๓
 ก่อนตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ปี ๑ เป็นผู้ที่ได้ทำศึกกับไทยตลอด
 รัชกาลที่ ๑ แด่ต่อมาจนรัชกาลที่ ๒ เมื่อด้วยราชย์ชานพระนามว่า
 พระเจ้าศิริบวร ชยานันทยศ ตรีภูวนาทิตยาธิบดี บัณฑิตมหาธรรม
 ราชาธิราช ครองราชสมบัติอยู่ ๓๘ ปี ขึ้นพระชนม์เมื่อปีเถาะ
 จดศักราช ๑๑๘๓ พ.ศ. ๒๓๖๒ ชนมาอยู่ได้ ๗๖ ปี พระเจ้าปะดุง
 ที่สร้างเมืองอมรบรรพตขึ้นเป็นราชธานี

บาดหลวงฝรั่งผู้ ๑ ไปอยู่ในเมืองพม่าเมื่อในแผ่นดินของพระเจ้าปะดุง
 จดหมายเหตุไว้ว่า พระเจ้าปะดุงนี้ดุร้ายนัก แต่ในการปกครองพระ
 ราชอาณาจักมีความสามารถมาก แม้ราชอาณาเขตไปได้กว้างขวาง
 ได้เมืองยะไข่ เมืองมณีปุระ แด่เมืองกระแซ ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกไว้
 ในอำนาจ จนต่อแดนอินเดียของอังกฤษ ทำศึกมีไชยชนะมาทุกทิศ
 มาแพ้แต่ไทย พระเจ้าปะดุงเพียรจะตีเมืองไทยหลายคราวก็ไม่ได้ดัง
 ปราณ แด่มีแต่ไทยชาติเดียวที่กล้าเข้าไปตีหัวเมืองในเขตแดนพม่า
 เมื่อแผ่นดินพระเจ้าปะดุง พระเจ้าอังวะปะดุงมีราชโอรสด้วยอรรคมเหษี
 ชื่อจันกาสุริยะ ตั้งให้เป็นอินชะมหาอุปราช ๑ ราชบุตรชายอีก ๘ องค์
 ชื่อตะแครงปรอน ๑ ตะแครงตองอู ๑ มุมิตตะแครง ๑ มุปะแยตะแครง ๑
 ตะแครงถึงอะแมง ๑ ปะเยียงเตงแมง ๑ ปะเยียดซาแมง ๑ เตียงแครง
 คำแครง ๑ อินชะมหาอุปราชมีบุตร ๕ คน ชื่อตะโกตังชยา ๑

จักกายแมง ๑ แด่รกแมง ๑ ไปมแมง ๑ ตะโกถึงชยาบุตรใหญ่ของ
อินแะมหาอุปราชมีบุตร ๒ คน ชื่อโพนองตะแคง ๑ ตะแคงอุตวิ ๑
จันการุญะที่ได่เป็นอินแะอุปราชด้้นพระชนม์ก่อนพระเจ้าอิงวะปะดง ๓๐
ปี พระเจ้าปะดงจึงตงจักกายแมงราชนัดดาซึ่งเป้นบุตรอินแะซึ่งเป้น
มหาอุปราชแทนบิดา ครั้นพระเจ้าอิงวะปะดงด้้นพระชนม์แล้ว จักกาย
แมงซึ่งเป้นอินแะจึงได้ราชด้้นบัตติ ชนมาอยู่ได้ ๓๕ ปี เมื่อพระเจ้าอิงวะ
จักกายแมงด้วยราชย์แล้ว เกิดไฟไหม้พระราชวังให้ ไหormaพยากรณ์
ไหรรทำนายว่า ชดาเมืองอมรปุระไม่ดี จึงให้ย้ายราชธานีจากเมือง
อมรปุระกตบดงมาตงอยุทเมืองอิงวะ

รัชกาลที่ ๗ ไทยเราเรียกว่า พระเจ้าจกกายเมง ตรงกับ
จกกายมิน แปลว่า ขุนหลวงจกกาย เปนราชนัดดาของพระเจ้าปะดุง
คือเปนโอรสองค์ใหญ่ของพระมหาอุปราช ซึ่งสิ้นพระชนม์ไปเสียก่อน
พระเจ้าปะดุง ๆ จึงตั้งจกกายเมงเปนพระมหาอุปราช เมื่อได้เสวย
ราชย์ ชานพระนามว่า พระเจ้าศรีวิสุทธิวงศาธิราช บวร
บดินทมหาธรรมราชาธิราช แต่พม่าเรียกว่า พระเจ้าพะคยิดอ
แปลว่า พระบิดาธิราช พระเจ้าจกกายเมงคิดจะทำศึกกับไทย
ในรัชกาลที่ ๒ เมื่อปีมโรงโทศก จุฬศักราช ๑๑๘๒ พ.ศ. ๒๓๖๓ (ดังจะ
กล่าวต่อไปข้างหน้า) แต่เกิดรบชนกับอังกฤษแพ้สงคราม อยู่มาเมื่อ
สิ้นเพื่อน จึงถูกเขาออกจากราชสมบัติเมื่อปีระกา จุฬศักราช ๑๑๘๘
พ.ศ. ๒๓๗๐ (ตรงในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร)

รัชกาลที่ ๘ ไทยเราเรียก พระเจ้าแทรงแมง พม่าเรียกว่า
 ดัระวดีมิน ความตรงกัน แปลว่า ซุนหวดงเมืองดัระวดี เพราะเคย
 ได้เมืองดัระวดีเป็นเมืองด้วย ได้ราชสมบัติด้วยกำจัดพระเจ้าจกกาย
 แมงผู้เป็นพระเชษฐา ซุนหวดงพระนามว่า พระเจ้าศิริบริวารทิตยโลกที่ป
 วิไชยมหาธรรมราชาธิราช ย้ายกลับไปตั้งเมืองอมรปุระเป็นราชธานี
 ครองราชสมบัติอยู่ ๘ ปีกับ ๖ เดือน สิ้นพระชนม์เมื่อปีมะเมีย จุฬศักราช ๑๒๐๘
 พ.ศ. ๒๓๘๘ (ตรงกับรัชกาลที่ ๓) ชนอายุได้ ๗๐ ปี

รัชกาลที่ ๙ ในหนังสือไทยที่พบ เรียกแต่ว่า พระเจ้าอังวะ
 พม่าเรียก ภุกามมิน แปลว่า ซุนหวดงภุกาม เพราะได้เมืองภุกาม
 เป็นเมืองด้วยอยู่แต่เดิม เป็นราชโอรสของพระเจ้าดัระวดีรัชกาลที่ ๘
 เมื่อเสวยราชย์ซุนหวดงพระนามว่า พระเจ้าศิริวัชรธรรมดิถก บวรมหา
 ราชาธิราช ครองราชสมบัติอยู่ ๖ ปีกับ ๓ เดือน ทำสงครามครั้ง
 ที่ ๒ แพ้อังกฤษ ถูกเอาออกจากราชสมบัติ เมื่อปีชวด จุฬ
 ศักราช ๑๒๓๔ พ.ศ. ๒๓๘๕ (ตรงกับรัชกาลที่ ๔)

รัชกาลที่ ๑๐ พระเจ้ามินดง เรียกต้องกันทั้งไทยแต่พม่า เป็น
 โอรสพระเจ้าดัระวดี เป็นผู้กำจัดพระเจ้าภุกามออกจากราชสมบัติ
 ซุนหวดงพระนามว่า พระเจ้าศิริบริวารวิษยานันทยศ บัณฑิตมหาธรรม
 ราชาธิราช สร้างเมืองมณฑะเลชนเป็นราชธานี ครองราชสมบัติอยู่
 ๒๕ ปีกับ ๗ เดือน สิ้นพระชนม์เมื่อปีชวด จุฬศักราช ๑๒๔๐ พ.ศ. ๒๔๒๑
 (ตรงกับรัชกาลที่ ๕) ชนอายุได้ ๖๕ ปี

รัชกาลที่ ๑๑ พระเจ้าศรีบือ หรือ ธิบอ เรียกตรงกันทั้งไทย
 แดพม่า ด้วยเหตุชนนี้เปนไทยใหญ่ ธิดาเจ้าฟ้าเมืองศรีบือ แด
 พระเจ้านันทบุเรงนองเป็นพระราชบิดา ประทานเมืองศรีบือ ให้เป็นเมืองด้วยด้วย
 อิกสถาน ๑ เมื่อเสวยราชย์ชานพระนามว่า พระเจ้าศรีบริวาราทิทยโศกา
 ธิบดี บัณฑิตมหาธรรมราชาธิราช ครองราชสมบัติอยู่ ๗ ปี เกิด
 สงครามกับอังกฤษเปนครั้งที่ ๓ อังกฤษเอาเมืองพม่าเป็นเมืองขึ้น
 จับพระเจ้าศรีบือไปกักไว้ในอินเดียจนบัดนี้ รวมพระเจ้าแผ่นดินพม่าใน
 ราชวงศ์ดองพญา ๑๑ องค์ ได้ครองราชสมบัติตลอดเวลา ๑๓๓ ปี

ในครั้งเมื่อพระเจ้าจิงจุเจ้าได้ราชสมบัติเมืองพม่าใหม่ ๆ นั้น พวก
 เมืองมณิบุระขัดแย้งไม่ยอมเป็นเมืองขึ้นดังแต่ก่อน พระเจ้าอังวะจักกาย
 แมงปราบปรามเมืองมณิบุระได้เรียบร้อยแล้ว คิดจะยกกองทัพเข้ามาตี
 เมืองไทย เพื่อจะให้ปรากฏเกียรติยศว่าทำการซึ่งพระไอยกาทำไมไม่สำเร็จ
 นั้นได้ จึงให้ตั้งมอรวรรวมกำลังตั้งกองทัพที่เมืองเมะตะมะ แด
 ให้ต่อเรือสำหรับบรรทุกพลทหารที่เมืองคณาครีแดเมืองมฤตเป็นอันมาก
 ชาวที่พม่าเตรียมกองทัพทราบถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อเดือน ๑๑ ปีมะโรงโทศก
 ด้วยพระยาภักดีสงคราม สมิงอาทมาตของตระเวน ซึ่งให้ออกไปลาด
 ตะเวนสืบข่าวทางแดนพม่า จับได้ยายเยตะนายด่านโป่ง อ้ายเงจันตะนะ
 อ้ายเงโค ซึ่งเจ้าเมืองเมะตะมะให้คุมไพร่เข้ามาสืบราชการ ณตำบล
 ด่านดุมช้าง ดังตัวเข้ามายังกรุงเทพ ฯ อ้ายพม่าให้การว่าพระเจ้า
 อังวะ (ประคอง) องค์เก่าสิ้นพระชนม์แล้ว อินชระผู้หลานได้เป็นพระเจ้า
 อังวะแล้วให้หาเจ้าเมืองทวาย เจ้าเมืองเชียง เจ้าเมืองเมะด้าเล็ง ขึ้น

ไปคิดราชการ จะเข้ามาตั้งกรุงสยาม แลว่าเมื่อเดือน ๕ ค่ำมีงหาญ
 หักค่ายรามัญ หนีความไข้ออกไปเมืองมฤท บอกพม่าว่ากรุงเทพ ฯ
 เกิดความไข้ผู้คนล้มตายระดังระดายเป็นอันมาก เจ้าเมืองเมะตะมะจึง
 แต่งให้ระด้อยตาเจ้าเมืองพังดานนายไพร่ ๘๓ คนเข้ามาจับไทยทางท่าดิน
 แดงแขวงเมืองกาญจนบุรีไปสืบ ถ้าได้ความจริงตั้งมีงหาญหักค่าย
 ก่อแล้ว เจ้าเมืองเมะตะมะ เจ้าเมืองมฤท จะขึ้นไปทูลพระเจ้าอังวะ
 ให้ยกกองทัพมาทางเมืองเมะตะมะ พระยาถลางแต่งคนไปสืบราชการ
 ทางเมืองมฤท เมืองทนาวศรี ก็ได้ความว่า พม่าลงมาตั้งต่อเรือขึ้น
 เปนอันมาก เมื่อได้ข่าวทั้ง ๒ ทาง ความยุติต้องกันดังนี้ จึงทรง
 ปฤกษาพระราชวงษานุวงษ์ได้แนบคิดเห็นพร้อมกันว่า การทัพมาตระ
 เตรียมกองทัพ ข้างฝ่ายไทยจะชิงประมาทไม่ได้ ควรให้มีกองทัพไทย
 ไปตั้งขัดตาทัพอยู่ พม่ารู้ว่าไทยรู้ตัวแลมีกองทัพไทยไปตั้งสกัดอยู่ก็จะไม่
 ยกมา แม้นยกมาจริง กองทัพที่ยกไปก็จะได้ประทะประทังถ่วงไว้
 พอจะกะเกณฑ์กองทัพใหญ่ยกไปช่วยกันได้ทัน จึงโปรดให้จัดกองทัพ
 ยกไปจากกรุงเทพ ฯ หาดายกอง ให้พระเจ้านองยาเธอ กรมหมื่น
 ศักดิพลเดชเป็นแม่ทัพคุมพลไปตั้งขัดตาทัพอยู่ที่เมืองเพชรบุรีกอง ๓
 ให้พระเจ้าดุกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นแม่ทัพคุมคนหมื่นหนึ่ง
 ไปตั้งขัดทัพทางด้านเมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรีทาง ๓ กองทัพ
 ทั้ง ๒ ทပ်นี้ ได้ยกไปจากกรุงเทพ ฯ พร้อมกัน ณวันศุกร์เดือน ๓
 ขึ้น ๓๐ ค่ำ ปีมโรงโทศก^{๓๓}

ส่วนทางหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตะวันตกนั้น ได้ความในหนังสือเก่าที่
 เมืองนครศรีธรรมราชว่า ในครั้งนั้นโปรดให้พระยากตาไหมราชเสนา
 (บิดาเจ้าพระยายมราช คู่ข) คุมพลไปตั้งรักษาเมืองถดางกอง ๑ พระยา
 ศรดำแดงไปรักษาเมืองสงขลาคอง ๑ พระยาพิไชยสงครามไปรักษา
 เมืองพัทลุงกอง ๑ แดเกณฑ์พลเมืองสงขลาเมืองพัทลุงรวมกัน (ผู้ใด
 จะเปนหัวหน้าหาปรากฏไม่) ยกออกไปตั้งต่อเรือสำหรับบรรทุกพลทหาร
 ที่เมืองสตูล^{๓๒} ด้วยมีเหตุไม่ไวใจหัวเมืองแขก ดังจะปรากฏ
 ต่อไปข้างหน้า ส่วนที่เมืองนครศรีธรรมราชนั้น เวदानันพระยานคร
 (น้อย) บัวย โปรดให้พระยาวิจิตณรงค์คุมกำลังลงไปช่วยรักษาการ
 อยู่ที่เมืองนคร ฯ แดให้พระพงษ์นรินทร์ซึ่งเป็นลูกเชอพระเจ้ากรุงธนบุรี

๓๑ ทางที่พม่าเคยเดินกองทัพเข้ามาที่เมืองไทย มาได้ไกลกว่า
 ทางอื่น มี ๒ ทาง คือ ข้างเหนือทางด้านพระเจดีย์ด้ามองค์เข้าทาง
 เมืองกาญจนบุรี ทางหน้พระมหาอุปราชายกเข้ามาครองกรุงเก่า แด
 พระเจ้าปะดุงยกเข้ามาครองรัชกาลที่ ๑ จึงให้กองทัพพระบาทสมเด็จพระ
 หนึ่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไปตั้งขัดไว้ที่เมืองกาญจนบุรี อีกทางหนึ่งอยู่ข้างใต้
 เดินจากเมืองศนาวศรีเข้ามาทางด้านสิงขร แดเดินเดียบชายทะเลขึ้น
 มาเมืองกุย, เมืองปราณ, เมืองเพชรบุรี ทางหน้พม่ายกมาคราวเดีย
 กรุงเก่า จึงโปรดให้กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเดชคุมพลไปตั้ง
 ขัดอยู่ที่เมืองเพชรบุรี

๓๒ เมืองสตูลเวदानันยังชนเมืองไทรบุรี แต่เข้าใจว่าเชอสาของ
 พระยาอภัยนุราช (ปัดนู) เห็นจะปกครองอยู่

รับราชการเปนมอหดวงอยู่ ดงไปรักษาพระยานคร ฯ มีท้องตรา
สั่งดงไปว่า ถ้าพม่าข้าศึกยกมา ให้พระยานคร ฯ เปนแม่ทัพ
(พระยาวิชัยสงครามเป็นปลัดทัพ) พระพงษ์นรินทร์เป็นยกربัตรทัพ ยก
กองทัพเมืองนคร ฯ ไปต่อสู้ อีกทัพ ๑ ได้ความในหนังสือเก่าส่วน
หัวเมืองปักข์ได้ฝ่ายตะวันตกดังนี้ ทำให้เข้าใจว่า ทางข้างฝ่ายเหนือ
คงมีกองทัพไปตั้งดักพม่าที่จะยกมาทางด่านแม่ด้าเมา เข้าทางเมืองตาก
อีกกอง ๑ แต่หาปรากฏในหนังสือเรื่องใดไม่

พระเจ้าดุกยาเซอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เสด็จไปตั้งทัพ
หดวงอยู่ที่แม่น้ำน้อยเมืองกาญจนบุรี^{๑๓} แต่งให้พระยารัตนจักรไปสืบ
ราชการ จับได้พม่าที่ด่านมอระแซงเมืองทวาย ๘ คน เอาตัว

๑๓ ที่จดไว้ในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์
ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไปตั้งอยู่ที่แม่น้ำน้อย ที่เมือง
กาญจนบุรีนั้น คือ ตั้งอยู่ที่ตรงเมืองกาญจนบุรีทุกวันนี้เอง เมือง
กาญจนบุรีเก่าตั้งอยู่ที่เขาชนไก่ ริมแม่น้ำแควใหญ่เหนือขึ้นไป ถ้า
พม่ายกกองทัพบกต้องเดินทางนั้น แต่ในชั้นหลังเมื่อพม่ายกข้ามแนว
เขาบันทัดเข้ามาถึงด้ามล่บแล้ว แยกกันเข้ามาได้เป็น ๒ ทาง เดิน
ทางลาดหญ้าทางเก่าทาง ๑ ด่องแพทางเมืองไทรโยคลงทางแม่น้ำน้อย
หักเมืองกาญจนบุรีเข้ามาได้อีกทาง ๑ ครั้นนี้ไทยจึงไปตั้งที่ด้นข้าง
ตรงที่แม่น้ำแควใหญ่กับแควน้อยร่วมกัน เพื่อจะรับกองทัพพม่าได้ทั้ง ๒
ทาง ตรงนี้เป็นที่เหมาะแก่การป้องกันข้าศึกพม่า ถึงรัชกาลที่ ๓
จึงโปรดให้ย้ายเมืองกาญจนบุรีเข้ามาตั้งเป็นเมืองม้อมปราการที่ตรงนี้

มาถาม พม่าให้การว่า เจ้าเมืองทวายจะให้ปลูกยางเข้าชน ๓ ฉาง
ว่าจะขนเข้าเมืองยะไข่^{๑๔} มาไว้ณฉาง เดือน ๖ เดือน ๗ จะให้ตั้งกอง
ทำนาที่เมืองทวายระดมเสบียงอาหารให้พอแล้ว ปีมเสงตรีศกจะยก
กองทัพเข้ามาตีกรุงเทพ ฯ

กองทัพกรุงเทพ ฯ ตั้งกักด่านอยู่จนเข้าฤดูฝน ไม่มีกองทัพพม่า
ยกมา ทรงพระราชดำริเห็นว่าพม่าให้ปลูกยางดำเพียงเสบียงอาหาร
มาดำรงไว้ เห็นจะคิดทำการสงครามต่อไป ในเวลานั้นเข้าฤดูฝน
พันธุที่กองทัพพม่าจะยกมาได้สะดวก เห็นจะไม่มีค้ำกมาในฤดูฝนนั้น
จึงโปรดให้มีตราให้หากองทัพพระเจ้านองยาเธอ กรมหมื่นศักดิ์พิพัฒเสพ
แด่พระเจ้าดุกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ กัดบั่นมากรุงเทพ ฯ
ทั้ง ๒ กอง^{๑๕} ให้เจ้าพระยาวงษาตุรศักดิ์ พระยามหาโยธา คุมพลอยู่

๑๔ เมืองยะไข่อยู่ริมชายทะเลอ่าวเบงกอล โดยปรกติเป็นเมือง
เอกราชชาติ ๑ ต่างหาก คอคราวใดพมามีอำนาจมาก จึงได้
เมืองยะไข่ไว้ในอำนาจ ถ้าอำนาจพม่าลดลงเมื่อใด เมืองยะไข่ก็
กลับเป็นอิสระอีก เปนดังนี้มาหลายครั้งหลายคราว พระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งว่า ทรงสอบดูในพงษาวดาร ถ้า
พม่าตีเมืองมอญเมืองยะไข่ไว้ได้ ในอำนาจเมื่อใดแล้ว เปนมาตีเมือง
ไทยด้วยทุกครั้ง นับตั้งแต่พระเจ้าหงสาวดีตะเบงชเวต (สุวรรณเอก
ฉัตร) เปนต้นมา เมื่อปีมะโรงโทศกนั้น เมืองยะไข่เป็นเมืองขึ้นพม่า ๆ
ที่ได้แต่ครั้งพระเจ้าปะดุง พม่าจึงคิดจะเอาเข้าเมืองยะไข่มาเป็นเสบียง
ทำศึกกับไทย

พอรักษาการ แดมีตราให้หาพระยาตากโหมราชเสนาบดีเข้ามาคุม
กองทัพเป็นจำนวน ๘๒๐๐ ตั้งชัตตพอยู่ที่เมืองราชบุรีแห่งเดียว

หนึ่งในเรื่องชัตตพคราวนี้ ความปรากฏในพระราชพงษาวดาร
ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่า เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีมีลายพระ
หัตถ์ไปให้ทูตกรมหมื่นศักดิ์พิพัฒน์ฉบับ ๑ ว่าด้วยความประพฤติของ
พวกกองทัพที่ออกไปตั้งอยู่หัวเมือง เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ท่านได้ตั้ง
ลายพระหัตถ์ไว้เต็มคำเนา ข้าพเจ้าเห็นว่ามคคิอยู่ข้างไม่ควรจะยก
เลย จึงได้คัดมาลงไว้ต่อไปนี้

“เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี ทรงทราบความประพฤติของ
พวกกองทัพที่ตั้งอยู่เมืองเพชรบุรี จึงมีจดหมายบอกไปถึงเจ้าพระยา
โกษาธิบดี พระยาเสนาบดี ให้กราบทูลกรมหมื่นศักดิ์พิพัฒน์
ใจความว่า มีหนังสือห้ามปรามเตือนสติออกมาเถิดออกว่าจะไม่เห็น
ด้วย จะว่าอิจฉาแกล้งไฉน ความ ด้วยไม่มีคำว่า เปนแต่คำเต่าฏา
บัณฑิตมีความชดชวยกันมากแล้ว ว่าก็เกรงราชฎรเก็บเรือจะดำเดียง
เข้า เจ้าของเรือก็เป็นบ่าวนายที่พนายกอง ต่างมีอาญาดีทศคุ้มครอง
เสียสิ้น เวียนแต่ตากไปตากมาเกือบจะวิวาทชกต่อยกัน ที่ใครโฉดเขลา

๑๕ มีคำผู้ใหญ่เฒ่าสืบกันมาว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัว เสด็จจากดับจากราชการที่พคราวนั้น ทรงปรารภถึงเหตุที่
ได้เสด็จกลับมาโดยสวัสดิภาพ จึงทรงพระราชดำริท้าวร้างวัดจอมทอง
ซึ่งเป็นวัดเก่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระราช
ทานนามวัดจอมทองเปลี่ยนใหม่ ว่าวัดราชโอรส

เก็บได้ก็ส่งไปดำเดียง ทมิฬก็บัญชาข้าของถึงใจก็รอดตัว โดยแต่
 เรือจะเข้าออกก็ต้องเสียเบ็ดตองหน้าตาตหม้อหนึ่งจึงได้เข้ามา แล้ว
 ราษฎรมีเขาอยู่แถวหนึ่งก็ต้องจัดซื้อเอาเสียบนหนึ่ง หน้าตาราษฎร
 ซื่อซายกัน ๖ หม้อเป็นเงินบาทเพื่อง ก็จัดซื้อว่าเป็นหลอด ๗ หม้อบาท
 จะปฤักษาราชการก็เปนพวก ๆ กัน ถ้อยความเก่าใหม่ก็เอามาว่า
 ดับสน บรรดาตั้งของในเมืองเพ็ชรบุรีหาพอดความคิदनายทัพนายกอง
 จะประโยชน์ไม่ เคยยัดลงไปจนไม้ไม้แต่เขาโคก็เปนของต้องการ
 ไปเสียสิ้น ในชาวเก่ากว่าดังนั้นก็พดอยวิตกกัวจะเสียรังวัดด้วย
 ด้วยเปนผู้กราบทูลพระกรุณาให้ออกมาดำเร้จราชการ แล้วเห็นว่ามิใช่
 ผู้นั้น ตั้งพระไทยให้มีความดีไปภายนอก จะได้ช่วยราชการแผ่นดิน
 เบาแรง ครั้นความเปนดังนทรวงพระวิตกอยู่ ด้วยทางปากแพรก
 เมืองราชบุรี (คือกองทัพนครหมื่นเจษฏาบดินทร์) นั้น มีแต่คำไพร่
 บ้านพดเมืองธำรงดำรุการธรรเดริญ ไม่เหมือนทางเมืองเพ็ชรบุรี มี
 แต่ต่างคิดต่างทำ ด้วยเหตุว่าห้ามผู้เตือนสติไม่ จึงเกิดความฟุ้ง
 เฟื่องเข้าไปถึงกรุงเทพ ฯ ดังนั้ ไม่ควรที่จะให้เกิดความเคื่องไต่ผ้า
 ดอองชุดพระบาท แดอายแก่ชาวเมืองเพ็ชรบุรี ด้วยการชำน่ายังมี
 อยู่มาก ซึ่งว่ากล่าวมาทางนี้ ไซ้จะเอาความคิदनายทัพนายกองฤา
 ก็หาไม่ ด้วยเห็นว่าพึงแรกออกโรงใหม่ ได้พดั่งเกินไปคนตะเด็ก
 ตะน้อยแล้ว ให้พระเจ้าน้องยาเธอ ฯ หาตัวมาพร้อมกันสะต่างผ่อนปรน
 เสีย โดยควรโดยชอบแก่ราชการ”

ที่พม่าไม่ยกเข้ามาคราวนั้น เหตุด้วยพวกเมืองมณบุระกำเริบ
 ขึ้นอีก พม่าต้องส่งกำลังไปปราบเมืองมณบุระ พวกเมืองมณบุระ
 ไปอาศัยรักษากำแพงเมืองอัสสัม ซึ่งอยู่ต่อติดแดนแผ่นดินอินเดียของอังกฤษ
 เมื่อครั้งพระเจ้าปะดุงยกกองทัพไปตีเมืองยะไข่ เมืองมณบุระ เมือง
 กระแซ พม่าก็บุกรุกเข้าไปจนถึงเมืองอัสสัม แด่เมืองจิตตเกิง
 ซึ่งอังกฤษถือว่าอยู่ในอาณานิคมของอังกฤษ แต่ในเวลาดังกล่าวแผ่นดิน
 พระเจ้าปะดุง อังกฤษกำลังคิดทำการสงครามอยู่ในอินเดียข้างตวัน
 ตกแต่ข้างเหนือ จึงจำต้องอดทนผ่อนผันเอาใจพม่า ครั้นมาถึง
 แผ่นดินพระเจ้าอังวะจักกายแมง อังกฤษว่างการสงครามทางอื่น เมื่อ
 พม่าเข้าไปปราบปรามหัวเมือง ซึ่งพระเจ้าปะดุงได้อำนาจไว้ในทิศตะวันออก
 แดนอังกฤษ ๆ จึงเข้าอุดหนุนพวกที่เป็นอริกับพม่า เปนเหตุให้พม่า
 จะเกิดเหตุวิวาทชนกับอังกฤษ ดังจะปรากฏเรื่องราวต่อไปข้างหน้า

พระชนม์^๑ เมื่อยังมีพระชนม์อยู่ได้ทรงพระอักษรไว้ว่า ตั้งแต่ได้ราช
 สมบัติทรงอุดาหะทำนุบำรุงแผ่นดิน^๒ ชาศักดิ์ศรีมีมากได้จัดกองทัพไป
 ปราบปรามจนราบคาบ บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข^๓ เมื่อปีมโรงโทศก^๔
 พระชนม์ได้ ๖๑ ปี ศักราชเกียเซ็ง ๒๕ ทำนุชีวิตใหญ่ แต่บรรดาเมือง
 ชนใหญ่่น้อยมาบ้น^๕ จึงโปรดให้ยกด้วยแถมอากรเงินคัต^๖ ราช
 ทานให้เปเงินยี่สิบด้านคำดั่งเงิน (คิดเปเงินไทยหกแสนดองหมื่น
 ห้าพันชั่ง) ซึ่งยกด้วยแถมอากรให้ขุนนางแลราษฎร^๗ ทงน เพื่อจะให้
 มีความสุขทวัก^๘ ณปีมโรงโทศก ขุนนางแลเมืองชนมาแจ้งว่า ฤดูฝน^๙
 บริบูรณ์ อาณาประชาราษฎรทำนาได้ผลมาก ก็มีความยินดี^{๑๐}
 เมื่อเดือน ๙ ชน ๑๕ คำ เปนฤกษ์^{๑๑} เด็ดจไปประพาศเยี่ยมโห^{๑๒}
 ที่ดบาย ก็ยังห้ามพระโรคมาเบียดเบียน^{๑๓} ยังมีพระกำดังอยู่ ชน
 เขาตงเขาก^{๑๔} แขงแรง แดด้วน^{๑๕} เปนทเย็นมาแต่ก่อน ครองเด็ดจมา
 กตางทางเปนฤกษ์^{๑๖} จึงเกิดพระโรค วาน^{๑๗} ทรงม้าข้ามเนินมาถึงดวน
 เยี่ยมโห ให้บังเกิดเด่มหะประทะ^{๑๘} ชนมา ครน^{๑๙} เวดาคำพระโรคกำเรบ
 มากชน ทรงพระราชดำริ^{๒๐} เห็นว่าจะไม่คงพระชนม์ชีพแล้ว ทรงรฤก
 ถึงความหลังอย่างพระไอยกาทรงประพฤติมา จึงตั้งขุนนางผู้ใหญ่^{๒๑}
 ให้เอาหนังสือที่จดหมายเหตุยกความชอบ^{๒๒} ไทจื่อ มาตรัดบอกแก่ขุนนาง
 พระเจ้าปักกิ่งองค์ใหม่ยังใช้ศักราชเกียเซ็งอยู่ ดังปรากฏในหนังสือ^{๒๓}
 นั้น เพราะเหตุว่าพระเจ้าเกียเซ็ง^{๒๔} ดั้นพระชนม์ในกลางปี ถ้าจะเปดียน
 ศักราชนับ ๑ ใหม่ในเวदान^{๒๕} การนับเดือนจะคลาดเคลื่อน จึงใช้นาม
 แผ่นดินเก่าให้ตลอดปี ไปตั้งศักราชใหม่เอาวันชีวิต^{๒๖} อดชนปีใหม่ตรุษจีน

ผู้ใหญ่ว่า จดหมายนเมื่อเดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เวลารุ่ง คักราช
 เกยเซ่งไค ๑๘ ปี มีอายเหตาร้ายดอบเข้าไปในวัง ขนบนหงคาคา
 ไทจ้อเบี่ยนเหตงพระราชบุตรยงอายเหตาร้ายตายต้องคน พวกเพื่อน
 พัดตกกลงมา จับได้อายเหตาร้ายหลายคน ไทจ้อมมีความชอบ
 จึงตั้งให้เป็นเจ้าตี่ซันฮ้อง แด่บุตรเราคนนรจกคุณบิดามารดากด้าแขง
 มีสติปัญญามาก ควรจะครองราชสมบัติกรุงปักกิ่งได้ แด่ตรัด
 ตั้งด่อนตี่ซันฮ้องว่า ธรรมเนียมพระเจ้าแผ่นดินให้รจกคนดีแด่คนชั่ว
 แด่ให้รักใคร่อาณาประชาราษฎร ความทงนใดตั้งด่อนอยู่เนื่อง ๆ ให้
 จำไว้จะได้รักษาบ้านเมือง เราครองราชสมบัติมาจนอายุได้ถึง ๖๑ ปี
 ก็เป้นบุญมากอยู่แล้ว อยู่ภายหลังถ้ำตั้งอยู่ในคำตั้งด่อน ถึงจะตาย
 ไปก็ไม่เป้นห่วง แด่พระเจ้ากรุงจีนแต่ก่อนซงออกไปตั้งพระชนม์นอก
 พระราชวังก็มีอยู่ แด่ที่ดวนนเคยเด่ดีจไปมามีได้ขาดก็เหมือนพระราชวัง
 ตั้งพระชนม์แล้วให้นั่งชาวห่มขาวแต่ ๒๗ วัน แด่ให้แจกกฏหมาย
 ประกาศป่าวร้องไปตามหัวเมืองให้จงทั่ว พระเจ้าเกยเซ่งตั้งพระชนม์
 เดือน ๘ แรม ๑๐ ค่ำ คักราชเกยเซ่ง ๒๕ ปีมโรงโทศก

ครั้นถึงเดือน ๖ ปีมเสงตรีกก จุศคักราช ๑๑๘๓ จึงโปรดให้
 พระยาดำดีตี่สุนทรเป้นราชทูต หดวงบวรเด่นหาเป้นอุปทูต หดวง
 พจนานิมนท์เป้นตรีทูต ขุนพิณจวจาเป้นบันลือ ขุนพจนานิจิตร
 เป้นท่งลือใหญ่ เชิญพระราชดำذنออกไปคำนับพระคัพพระเจ้า
 เกยเซ่งฉบับหนึ่ง ทรงยินดีต่อไทจ้อตี่ซันฮ้อง ซึ่งได้เด่ด้วยราชย์
 ไซยหื่อนามแผ่นดินว่า พระเจ้าเตากวาง ฉบับหนึ่ง ใจความว่า

พระราชดำณัฒมเด็จพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา เจริญทางพระราชไมตรี
มาถึงสมเด็จพระเจ้ากรุงปักกิ่งพระองค์ใหม่ ด้วยมีพระราชดำณัฒแจ้ง
เข้าไปโดยทางพระราชไมตรีว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงปักกิ่งเกียเซ่ผู้ใหญ่
ตั้งแต่ได้ครองราชสมบัติมาจนสิ้นพระชนม์ พระองค์มีความอุสาหะ
ทำนุบำรุงแผ่นดินโดยสัตย์ โดยธรรม มีคุณแก่พระวงษานุวงษ์ได้ نابดี
อาณาประชาราษฎร์ยิ่งนัก ควรที่จะทำการฉลองพระเดชพระคุณตาม
อย่างแต่ก่อน จึงบวงสรวงเทวดาฟ้าแดดดินไหวพระไอยกาไอยกั๊ฉ้วน
รับครองราชสมบัติตามพระราชประสงค์ของสมเด็จพระเจ้าเกียเซ่ผู้ใหญ่
ซึ่งทรงตั้งไว้ ณ กรุงเทพมหานครศรีอยุธยาธิบดียงนัก จึง
แต่งตั้งให้พระยาธวัชดิษฐ์ทรราชทูต หดวงบวรเด่นหาอุปทูต หดวง
พจนานิมนต์ศรีทูต ขุนพิณิจวาจาบันดื้อ ขุนพจนานิจิตรทองดี้อใหญ่
เชิญพระสุพรรณบัตร ราชดำณัฒ แด่เครื่องมงคลราชบรรณาการออกมา
ทรงยินดี (สิ่งของเครื่องราชบรรณาการคือ) ข้างหน้า อำพันทองหนักชั่ง ๑
ข้างในหนักชั่ง ๑ กรักชี ข้างหน้าหนัก ๓ หาบ ข้างในหนักหาบ ๑
การบุน ข้างหน้าหาบ ๑ ข้างในห้าสิบชั่ง พิมเสนเอก ข้างหน้า
ชั่ง ๑ ข้างใน ๘ ตำลึง พิมเสนโท ข้างหน้า ๒ ชั่ง ข้างใน
ชั่ง ๑ ผดกระเบา ข้างหน้า ๓ หาบ ข้างในหาบห้าสิบชั่ง แก่นไม้มะเกดื้อ
ข้างหน้า ๓ หาบ ข้างในหาบห้าสิบชั่ง สุพรรณิณ ข้างหน้าหาบ ๓
ข้างในห้าสิบชั่ง นอระมาด ข้างหน้า ๖ ยอด ข้างใน ๓ ยอด หาง
นกยูง ข้างหน้า ๑๐ หาง ข้างใน ๕ หาง ปีกนก ข้างหน้า ๖๐๐ ข้างใน
๓๐๐ ปีก ดีปลี ข้างหน้าหาบ ๑ ข้างในห้าสิบชั่ง งาช้าง ข้างหน้า

ดี่ดำหาบดิบสองกิ่งหนัก ๓ หาบ ข้างในดี่ดำหาบหกกิ่งหนักหาบห้าดิบ
 ชั่ง ๕ หนัก ข้างหน้าหาบ ๑ ข้างในห้าดิบชั่ง กากกระรูนจันทบุรี
 ข้างหน้า ๗ ค่ำดิ่งไทย ข้างใน ๓ ค่ำดิ่งไทย เป็ดอกดีเดียวด ข้างหน้า
 หาบ ๑ ข้างในห้าดิบชั่ง เป็ดอกส้มดแว้ง ข้างหน้าหาบ ๑ ข้างใน
 ห้าดิบชั่ง รวง ข้างหน้า ๓ หาบ ข้างในหาบห้าดิบชั่ง กระวาน ข้างหน้า
 สามหาบ ข้างในหาบห้าดิบชั่ง ผาง ข้างหน้า ๓๐ หาบ ข้างใน ๑๕
 หาบ พรหมวิสูตร ข้างหน้า ๒ ผืน ข้างในผืน ๑ ผ้าไหมสีแดง ข้างหน้า ๑๐ ผืน
 ข้างใน ๕ ผืน พระราชดำรัสหมื่นไปในการคำนับพระศพพระเจ้าเกียเซ็งอีก
 ฉบับหนึ่งใจความว่า จัดได้เทียนใหญ่หนักเล่มละดิบชั่ง ๑๐ เล่ม หนัก
 เล่มละห้าชั่ง ๑๐ เล่ม รูปใหญ่หนักดอกดิบชั่ง ๑๐ ดอก รูป
 เด็กหนักดอกห้าชั่ง ๑๐ ดอก กฤษณาอย่างดีหนัก ๑๐ ชั่ง จันทน์
 ชมด หนัก ๒ หาบกบยดิบชั่ง ออกมาจุดเผาถักรการพระศพพระเจ้า
 เกียเซ็ง

เรื่องทางพระราชไมตรีในระหว่างกรุงสยามกับกรุงจีน ควรจะ
 ต้องอธิบายในที่นี้เล็กน้อย ทางพระราชไมตรีในระหว่าง ๒ พระนครนี้
 มีมาตั้งแต่ครั้งเมืองสุโขทัยเป็นราชธานีของสยามประเทศ แต่ลักษณะ
 ที่กรุงสยามเป็นไมตรีกับจีน ผิดกับเมืองญวนแต่เมืองพม่า เมือง
 ทัง ๒ นั้น ได้เคยทำสงครามแพ้จีน จึงยอมลงบรรณาการถวาย
 พระเจ้ากรุงจีนเป็นกำหนด แต่เมืองไทยไม่เคยทำศึกสงครามกับจีน
 เป็นไมตรีกันด้วยการค้าขาย ข้างไทยเอาสินค้าไปขายที่เมืองจีนแต่ขอหา
 สิ่งของที่ต้องการใช้มาจากเมืองจีน ฝ่ายจีนก็เอาไครยได้ สินค้าที่ส่งแต่

ราชดำเนินก็ไปได้ แต่เห็นควรจะต้องได้เต็มตำแหน่งที่ปรากฏในพระราช
พงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ผู้อ่านจะได้ทราบจำนวนเงิน

เรื่องตีเมืองไทรบุรี

เมืองไทรบุรี^๑ ตามเนื้อความที่ปรากฏมาในหนังสือพงษาวดาร
เมืองไทรบุรีเอง^๒ แดพงษาวดารไทย ดูเหมือนจะเป็นเมืองชั้นของ
ไทยมาตั้งแต่ครั้งพระนครคู่ไขไทยเป็นราชธานี พวกที่ตั้งเมืองไทรบุรี
ก็น่าจะเป็นชนชาติไทยด้วยซ้ำไป เพราะในหนังสือพงษาวดารเมืองไทร
ปรากฏว่า เจ้าเมืองไทรคนแรก มีนามว่าพระองค์มหาวงษ์ แด
ต่อมายังมีเจ้าเมืองที่เป็นนามไทยอีกหลายคน เช่นพระองค์ศรีมหาวงษ์
พระองค์ โพธิ์สัตว เป็นต้น ใช้แต่เท่านั้น ยังมีชื่อทองทึงซึ่งแซกเรียก
แต่แปลความไม่ออก เช่น “คดองแก้ว” เป็นต้น อันเป็นภาษาไทย
แท้ ๆ ปรากฏอยู่ในหนังสือพงษาวดารเมืองไทรก็หลายคำ ชาว

๒ พงษาวดารเมืองไทรบุรี หนังสือเก่าแต่งไว้ในภาษามลายู
เรื่อง ๑ เรียกว่าเรื่องพระองค์มหาวงษ์ แต่มลายูเรียกเพี้ยนไปเป็น
มะโรงมหาวงษ์ หนังสือเรื่องนหออพระสมุดได้พิมพ์ฉบับภาษาอังกฤษ
แล้ว พงษาวดารเมืองไทรบุรีที่พิมพ์ภาษาไทยในหนังสือประชุมพงษา
วดารภาคที่ ๒ แดที่นายพันโท โต อังกฤษ ได้เก็บใจความแปลเป็นภาษา
อังกฤษ เมื่อสมัยตรงในรัชกาลที่ ๓ อยู่ในพวกหนังสือเบอรัน
อีกฉบับ ๓ ก็เก็บจากหนังสือมะโรงมหาวงษ์^๓ นเอง

เมืองไทยแต่เดิมนับถือพระพุทธศาสนา วิชาของโบราณก็ยังปรากฏ
อยู่ พวกมลายูซึ่งเป็นชาวเมืองสุมาตรา พังอพยพข้ามมาอยู่ปะปน
ในชั้นหลัง แดพวกเมืองไทยทั้งที่เป็นเชื้อไทยแท้เชื่อมลาย พังมา
เข้าวัดถือศาสนาอิสลามในชั้นเมืองกรุงเก่าเป็นราชธานีเอง ทุกวันนี้ก็
ยังมีชนเชื้อไทยเดิมอยู่ในแขวงเมืองไทยเป็นอันมาก ราษฎรชาวเมือง
ศฤตเป็นพวกเชื้อไทยเดิมแทบทั้งนั้น คนพวกนี้มลายูเรียกว่า ต่อม
ต้าม^๓ ผิดกับมลายูที่พูดได้แต่ภาษาไทย แต่ถือศาสนาอิสลามเหมือนกับ
แขก พวกต้ามต้ามนี้เชื่อได้ว่าเป็นเชื้อสายสืบมาแต่พวกไทยที่ลงไปตั้ง
เมืองไทรบุรี หนึ่งในหลักฐานที่ปรากฏในพงสาวดารของไทย อนุยัติ
ต้องกับจดหมายเหตุของโปรตุเกส ว่าเมื่อครั้งแผ่นดินสมเด็จพระบรม
ไตรโลกนาถ ไทยได้ยกกองทัพลงไปตั้งเมืองมละกา ฯ อยู่ใต้เมืองไทย
บุรีแต่เมืองแปะ ไทยคงตั้งกองทัพที่เมืองไทรบุรีในครั้งนั้น หนึ่งใน
เนื้อความที่ยุติต้องกันทุกฝ่าย ว่าถึงเมื่อพวกเมืองไทรบุรีเมืองแปะ
เป็นมลายูโดยมาก แดถือศาสนาอิสลามแล้ว ก็ยังเป็นเมืองชนกรุง
ศรีอยุธยาตลอดมา จนกระทั่งเสียกรุงเก่าแก่พม่าเข้าศึก แดเมื่อ
เมืองไทยยังเป็นเจ้าเจดอยอยู่นั้น เมืองไทรบุรี เมืองแปะ ตั้งตัว
เป็นอิสระเหมือนกับเมืองนครศรีธรรมราช แดเมืองปัตตานี ครั้นรัชกาล
กรุงธนบุรีได้ลงไปปราบปรามเพียงเมืองนครศรีธรรมราช แดส่วนเมือง

๓ คำว่า “ต้ามต้าม” นี้ ฝรั่งที่ศึกษาโบราณคดีสันนิษฐานว่า
จะมาแต่ “ต้ามอิสลาม” คือเรียกเมื่อเข้าวัด ให้ผิดกับไทยที่ยังถือ
ศาสนาเดิม

ปัตตานีแด่เมืองไทรบุรีนั้น ปรากฏในหนังสือกฎรับสั่งตั้งเจ้านคร ฯ
 เมื่อปีวอกอัฐศก จุติศักราช ๑๑๓๘ พ.ศ. ๒๓๑๘ เพียงแต่จะให้เจ้า
 นคร ฯ ดองยืมเงินพระยาปัตตานีกับพระยาไทรบุรี ว่าจะเอามาซื้อหา
 เครื่องศาสตราวุธ เมืองละ ๑๐๐๐ ชั่ง. ดูเพนทำนองดองใจ ไม่ปรากฏ
 ว่ามีผลอย่างไร แต่เชื่อได้ว่าคงไม่สำเร็จ ฝ่ายพระเจ้ากรุงธนบุรีก็
 คิดการทัพศึกทางอื่น ไม่มีเวลาจะลงไปปราบปราม เมืองปัตตานีแด่
 เมืองไทรบุรีจึงตั้งเป็นอิสระอยู่ใต้จนตอดศรีษะกาตกรุงธนบุรี ส่วนเมือง
 ตรังกานแด่กดินตันนั้น ตามความที่ปรากฏในหนังสือพงษาวดารของ
 ๒ เมืองนั้น เดิมเป็นแต่เมืองชนของเมืองปัตตานี มาเมื่อในราช
 ษากาตกรุงธนบุรีนั้นเอง ญาติวงศ์ของพระยาปัตตานีคน ๑ ชื่อศุวัน
 มาโชะไปได้ก้างจากเมืองยะโฮมาตั้งเมืองตรังกาน ครั้นเมืองตรัง
 กานมีก้างมากขึ้น ศุวันมาโชะมาได้เมืองกดินตันไปเป็นเมืองชน
 จึงมีเมืองตรังกานเป็นเมืองใหญ่ขึ้นอีกเมือง ๑ เมื่อในชั้นปลายรัชกาล
 กรุงธนบุรี

อนึ่งในสมัยเมื่อตอนปลายรัชกาลกรุงธนบุรีนั้น พวกฝรั่งต่าง
 ชาติชาวยุโรปที่ไปมาค้าขายอยู่ทางศวันออก แย่งประโยชน์การค้าขาย
 กัน ในครั้งนั้นอังกฤษอยากจะหาหัวเมืองเป็นที่ตั้งทำการค้าขายแข่ง
 พวกกิดินดาทางแหลมมลายู เห็นเกาะหมาก คือที่มลายูเรียกว่า เกาะ
 ปีนัง อันเป็นเขตรของเมืองไทรบุรีเหมาะแก่การอันนั้น จึงแต่งคนให้
 ไปว่ากล่าวกับพระยาไทร ฯ ฝรั่งเกลียดฝรั่งไม่ยอมให้ ครั้นถึงปีมเสง
 ด้ปศศก จุติศักราช ๑๑๔๗ พ.ศ. ๒๓๒๗ ในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร

เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาดูร์ถึงหนาทแต่ก็จยกกองทัพลงไปปราบปราม
พม่าที่ภาคหัวเมืองปักข์ไค^๕ แล้วเลยไปตีได้เมืองปัตตานีด้วย ครั้น
พระยาไทรอับดุลละ โมกฤษชะ กำลังกตั้งกองทัพไทยจะยกไปตีเมือง
ไทรบุรี จึงยอมให้อังกฤษเข้าเกาะหมาก เมื่อปีมะเมียอัฐศก จุ
ศักราช ๑๑๔๘ พ.ศ. ๒๓๒๘ แต่หนังสือสัญญาที่ปรากฏ เป็นข้อความที่
เมืองไทรบุรีวางไปฝ่าย ๑ โดยประสงค์จะให้อังกฤษต้องรับผิดชอบ
ช่วยป้องกันศัตรูที่จะมาทำร้ายแก่เมืองไทรทุกทิศทุกทาง แต่ฝ่ายข้าง
อังกฤษแก้ร่างนั้นมา ยอมรับผิดชอบเพียงแต่ที่จะต่อสู้ศัตรูที่จะมาตีเกาะ
หมาก เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงเข้าใจว่า อังกฤษกับพระยาไทรหาได้
ทำสัญญากันในครั้งนั้นไม่ แต่ในเวดากำตั้งว่ากล่าวกันอยู่ด้วยเรื่อง
สัญญา อังกฤษเข้าปกครองเกาะหมาก เมื่อปีมะเมียอัฐศก จุ
ศักราช ๑๑๔๘ พ.ศ. ๒๓๒๘ นั้น ต่อมาครั้นเมื่อพระยาไทรมายอมอ่อน
น้อมต่อไทยโดยดี เหมือนกับเมืองตรังกานู ไทยยอมให้เมืองไทรเป็น
เมืองประเทศราชอย่างเดิมไม่เบียดเบียน พระยาไทรก็เกิดความเสีย
ดายเกาะหมากที่ยอมให้อังกฤษเข้าปกครอง เพียวว่ากล่าวเอาคืน
ก็ไม่สำเร็จ จึงเกิดรบกับอังกฤษเมื่อปีกุนทรศก จุศักราช ๑๑๕๓
พ.ศ. ๒๓๓๔ พวกเมืองไทรก็เอาเกาะหมากคืนมาไม่ได้ กลับต้อง

๕ เรื่องที่เมืองไทรเกิดรบกับอังกฤษ ตามที่กล่าวมานี้ ปรากฏ
ในใบบอกของครอเพ็ดทูตอังกฤษที่เข้ามาเมื่อในรัชกาลที่ ๒ หนังสือ
เรื่องนั้นหอพระสมุดวชิรญาณได้พิมพ์แล้ว บัณฑิตกัน ประจบเหตุที่
ปรากฏ ในหนังสือ พงษาวดาร เมืองสงขลา แดพระราชพงษาวดาร รัชกาล

ทำหนังสือสัญญากับอังกฤษในปีนั้น ยอมให้อังกฤษเช่าเกาะหมาก
ปีละ ๖๐๐๐ เหรียญ แด่สัญญายอมให้อังกฤษซื้อหาเสบียงอาหารที่เมือง
ไทรพามาวริโกศที่เกาะหมากได้ โดยไม่ต้องเสียภาษีอากรแก่เมืองไทร
ครันต่อมาถึงปีวอกโทศก จุติศักราช ๑๑๖๒ พ.ศ. ๒๓๔๓ เกิดเหตุเพราะ
มีแขกดีดขวางทางฝั่งข้ามไปตเกาะหมาก อังกฤษเข้าใจว่าพระยาไทร
เปนใจด้วย จึงข่มขู่ขอเช่าแผ่นดินซึ่งอยู่ที่ฝั่งตรงเกาะหมากข้าม ที่
อังกฤษเรียกว่า พรอวินซ์ เวตเตสต์ ได้จากเมืองไทร เพิ่มค่าเช่าให้
อีกปีละ ๔๐๐๐ เหรียญ รวมทั้งค่าเช่าเดิมเปนปีละ ๑๐๐๐๐ เหรียญ
ที่เหล่านั้จึงตกเปนของอังกฤษแต่นั้นมา

พระยาไทร (อับดุลละ โมกุลัมชะ) ถึงอนิจกรรมในรัชกาลที่ ๑
น้องชายชื่อตงกูอับดุลละ ได้เปนพระยาไทร เปนอยู่ไม่ช้านักถึง
อนิจกรรมอีก ความปรากฏว่า พระยาไทร (อับดุลละ โมกุลัมชะ)
มีบุตรชาย ๑๐ คน พวกบุตรเหล่านั้โดยมากต่างมารดาทั้งนี้ เกิดขึ้น
กันจะเปนเจ้าเมืองไทร เจ้าพระยานคร (พัฒน์) ซึ่งเป็นผู้กำกับ
หัวเมืองแขกฝ่ายตะวันตก เห็นว่าพวกตงกูบุตรพระยาไทร (อับดุลละ
โมกุลัมชะ) เปนผู้ใหญ่อยู่ ๒ คน คือ ตงกูปะแงวันบุตรใหญ่คน ๑
ตงกูบักศนบุตรที่สองคน ๑ จึงให้เข้ามาเฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท

ที่ ๑ ว่ามีแขกดีดมาแต่ต่างประเทศ มาคบคิดกับพวกมลายูเมืองปัตตานี
ยกกองทัพมาตีเมืองสงขลา เมื่อกองทัพไทยลงไปปราบปรามพวกแขก
ปัตตานีแตกฉานไป เห็นพระยาไทรบุรีจะเกรงความผิดในเรื่องเอา
เกาะหมากไปให้ฝรั่งเช่า จะคิดเอาเกาะหมากคืน จึงเกิดรบกัน ก็เปนได้

ณกรุงเทพฯ ฯ ทรงพระกรุณาโปรดตั้งคนอุปะแงวันคนใหญ่เป็นพระยา
รัตนสงครามรามภักดี ศรีสุตตานมพะหมัด รัตนราชบดินทร์ สุรินทร
วงษา พระยาไทรบุรี ทรงตั้งคนอุปะคัน เป็นพระยาอภัยนุราชตำแหน่ง
รายามดา คนอุปะแงวันได้เป็นพระยาไทร กัดบ้อออกไปเมื่อปลาย
รัชกาลที่ ๑

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒ เมื่อพม่ามาตีเมืองถดางในปีมะเด่งเอกศก
จุลศักราช ๑๑๗๑ พ.ศ. ๒๓๕๒ พระยาไทร (ปะแงวัน) ได้ตั้งกองทัพ
เมืองไทรมีจำนวน ๒๕๐๐ คนไปช่วยรบพม่าที่เมืองถดางคราว ๑ ต่อ
มาถึงปีวอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔ พ.ศ. ๒๓๕๕ พระยาไทรยก
กองทัพลงไปตีเมืองแปะ ได้เมืองแปะกลับมาเป็นเมืองประเทศราช
ขึ้นกรุงเทพฯ ฯ ด้วยความชอบ ๒ ครั้ง^๕ พระบาทสมเด็จพระพุทธ
เลิศหล้านภาลัย จึงทรงพระกรุณาโปรดเลื่อนยศพระยาไทร (ปะแง
วัน) ขึ้นเป็นเจ้าพระยา เมื่อก่อนเจ้าพระยาไทร (ปะแงวัน) ได้เป็น
เจ้าพระยาปี ๑ นั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เปลี่ยนผู้สำเร็จ
ราชการเมืองนครศรีธรรมราช คือ เลื่อนเจ้าพระยานคร (พัฒน์) ขึ้น
เป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี จางวาง แดทรงตั้งพระบริรักษ์ภูเบศร์
(คือ เจ้าพระยานคร ฯ น้อย) เป็นพระยานครศรีธรรมราช เจ้าพระยา
ไทร (ปะแงวัน) ได้เลื่อนยศไม่ช้า ก็เกิดแตกว้าวชนกับพระยาอภัยนุราช
(รายามดา) ได้ความตามหนังสือเก่าที่เมืองนครศรีธรรมราช ว่า

๕ ความปรากฏ ว่าเจ้าพระยานครอยากจะให้คนอุปะคันได้เป็น
พระยาไทร ทำนองคนอุปะคันจะเป็นบุตรภรรยาหลวง

เหตุเพราะพระยาอภัยนุราชจะขอเอาที่กวดตามดาเป็นบ้านด้วย เจ้า
 พระยาไทโรจะให้ที่อื่นก็ไม่ยอมรับ เหตุที่เกิดแตกวิวกันนั้นจะไม่สู้เป็น
 การเล็กน้อยนัก เพราะปรากฏว่า ถึงบอกกล่าวเข้ามายังกรุงเทพ ฯ
 แดโปรดให้พระยาพัทลุงเป็นข้าหลวงออกไปว่ากล่าวเกลี้ยไถ่ เมื่อ
 ปีระกาเบญจศก จุติศักราช ๑๑๗๕ พ.ศ. ๒๓๕๖ เจ้าพระยาไทโรกับพระยา
 อภัยนุราชก็ไม่ปรองดองกันได้ ดังที่สุดจึงโปรดให้ย้ายพระยาอภัย
 นุราชมาเป็นผู้ว่าราชการเมืองสตูลขึ้นเมืองไทรบุรี แดทรงตั้งคน
 อภิบาลเมืองที่ตามเป็นรายตามดาเมืองไทร การที่แตกวิวกันจึงสงบไป
 ตามเนื้อความที่ปรากฏดังกล่าวมาแล้ว ทำให้เห็นว่าในเวลานั้น
 พวกเมืองไทรเห็นจะแตกกันเป็น ๒ พวก คือ พวกเจ้าพระยาไทโร (ปะแง
 รัน) พวก ๑ พวกพระยาอภัยนุราชพวก ๑ พวกพระยาอภัยนุราช
 คงจะหนีบหนีปลากัดกับพระยานครศรีธรรมราช โดยเงาะเมื่อพระยา
 อภัยนุราชได้มาเป็นผู้ว่าราชการเมืองสตูล ซึ่งเขตรแดนติดต่อกับเมือง
 นครศรีธรรมราช พวกเมืองสตูลคงจะมาพึ่งบังคับบัญชาตันทัดนม
 ข้างเมืองนครศรีธรรมราชมากกว่าเมืองไทร แต่พระยาอภัยนุราชว่า
 ราชการเมืองสตูลอยู่ได้เพียง ๒ ปีถึงอนิจกรรม ผู้ใดจะได้ว่าราชการ
 เมืองสตูลต่อมาในชั้นนั้นหาพบจดหมายเหตุไม่ แต่เพราะหวั่นความตาม
 เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นภายหลัง เข้าใจว่า เชอวงษ์ของพระยาอภัยนุราช
 (ปัศนุ) คงจะได้ว่าราชการเมืองสตูล แดพึ่งบังคับบัญชาตันทัดนมกับ
 เมืองนครศรีธรรมราชอย่างครึ่งพระยาอภัยนุราช หรือยิ่งกว่านั้น

ถึงป้อมโรงโศก จุดศักราช ๑๑๘๒ ได้ข่าวว่าพม่าเตรียมกองทัพ
จะยกมาตีเมืองไทย ดังกล่าวมาแล้ว ในครั้งนั้นได้ข่าวเข้ามาถึง
กรุงเทพ ฯ ว่า พม่าคิดชักชวนเจ้าพระยาไทโร (ปะแงวัน) ให้เข้ากับ
พม่า แลจะชวนให้ญวนยกมาตีเมืองไทยด้วยอีกทาง ๑ ให้เป็นศึก
สามด้านในคราวเดียวกัน จึงโปรดให้มีทูตตราสั่งออกไปให้สืบสวน
แลให้กองทัพเมืองนคร เมืองสงขลา ไปตั้งต่อเรือที่เมืองสตูล เปน
การคุมเมืองไทโรไว้ด้วย ความปรากฏว่า เจ้าพระยาไทโรได้ขอให้
อังกฤษช่วยว่ากล่าวอีกครั้ง ๑

ครั้นเมื่อต้นปีมเสงตรีกก คนกุม่อม ในพวกน้องคน ๑ ของเจ้า
พระยาไทโร (ปะแงวัน) เข้ามาฟ้องต่อพระยานครศรีธรรมราชว่า

๒ พระธานินทรนิพัทธ (หวันอมัต) ซึ่งเป็นน้ำเจ้าพระยาไทโร (อับดุล
หะมิด) เคยเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า ผู้หลักผู้ใหญ่ในเมืองไทโรบุรีเล่าสืบ
กันต่อมาว่า แต่เดิมเมืองไทโรบุรีได้พึ่งพระบารมีกรุงเทพ ฯ เปนคู่ช
ดบายดี ตั้งแต่เจ้าพระยานคร ฯ (น้อย) ได้เป็นผู้สำเร็จราชการเมือง
นครศรีธรรมราช เมืองไทโรก็ได้ความเดือดร้อนต่าง ๆ ด้วยเจ้า
พระยานคร ฯ ประสงค์จะเอาเมืองไทโรเปนอาณาเขตของเมืองนครศรี
ธรรมราช จึงแก่งเบียดเบี่ยงแสหาความผิดต่าง ๆ ได้เมืองไทโรบุรี
นี่เป็นคำที่ชาวเมืองไทโรบุรีกล่าว แต่ถ้าจะพิจารณาดูในทางความคิด
ข้างฝ่ายเจ้าพระยานคร ฯ ก็พอจะเข้าใจได้ เจ้าพระยานคร ฯ เวदानน
เป็นผู้กำกับหัวเมืองแขกมลายูข้างน่านอก เป็นผู้รับผิดชอบในการ
รักษาพระราชอาณาจักรทางนั้น เหตุที่เมืองไทโรคบฝักดังกล่าวมา

เจ้าพระยาไทร (ปะแงวัน) เอาใจไปเผื่อแผ่เข้ากับพม่าข้าศึก^๗ อีกทาง ๑
 จันทมาเก๊า^๘ ซอติมหอย เป็นพ่อค้าตั้งภูมิดำเนาอยู่เมืองถดาง ไปค้า
 ขายที่เกาะหมาก แล่นเรือกลับมาพบเรือพม่าดำ ๑ เห็นผิดเรือตกค้า
 มีความสงสัย จึงเข้าตรวจเรือพม่านั้น ค้นได้หนังสือรับสั่งของ
 พระเจ้าอังวะมาถึงเจ้าพระยาไทร (ปะแงวัน) จันทิมหอยจึงจับพม่าที่
 มาในเรือนกับทั้งเรือแลตราสดำส่งยังพระยาถดาง ๆ บอกส่งเข้ามา
 กรุงเทพ ฯ แผลหนังสือพม่าได้ความว่า เจ้าพระยาไทรไปเป็นไมตรี
 กับพม่า แลพระเจ้าอังวะชักชวนให้เจ้าพระยาไทรยกกองทัพแขกมลายู
 ขึ้นมาตีหัวเมืองไทยทางข้างใต้ เมื่อได้ความทั้ง ๒ ทางต้องกันดังนี้ จึง
 โปรดให้มัตราลงไปให้หาตัวเจ้าพระยาไทรเข้ามาจะได้ถาม เจ้าพระยา
 ไทรได้ทราบท้องตราก็เคยตั้งแขวงเมือง ต้นไม้เงินทองก็ไม่ส่งเข้ามาทูล
 เกด้า ฯ ถวายตามกำหนด^๙ จึงโปรดให้มัตราลงไปยังเมืองนครศรี
 ธรรมราช ว่าเจ้าพระยาไทรเอาใจไปเผื่อแผ่แก่ข้าศึกเป็นแน่แล้ว จะ
 ตะไกวให้เมืองไทรเป็นได้ คักขึ้นอีกทาง ๑ ไม่ได้ ให้พระยานคร ฯ ยก
 กองทัพหัวเมืองบักษ ไต่ลงไปตีเมืองไทรเอาไว้ในอำนาจเสียให้ดีทีชขาด
 แล้ว จะทำให้เจ้าพระยานคร ฯ มีความสงสัยในความซื่อตรงของ
 พระยาไทร จึงไม่ไว้ใจกัน

๗ ข้อที่ว่าเจ้าพระยาไทร (ปะแงวัน) เอาใจไปเผื่อแผ่เข้ากับพม่า
 ถึงในหนังสือที่อังกฤษแต่ง ก็ยืนยันว่าเป็นความจริง

๘ ข้าพเจ้าได้พบท้องตราครั้งรัชกาลที่ ๒ ตั้งเจ้าพระยานคร ฯ
 ให้คิดอ่านให้เจ้าพระยาไทรเข้ามากรุงเทพ ฯ แต่ก่อนเกิดเหตุทุกถ้าวุ่น

พระยานคร ฯ ได้ต่อเรือรบเตรียมไว้ที่เมืองศรีนคร แต่เมืองสตูล ครั้น
 เตรียมศึกพม่าแล้ว เมื่อได้รับทูลตราสั่งให้ไปตีเมืองไทร จึงให้
 รวบรวมคนเข้าเป็นกองทัพมีจำนวน ๗๐๐๐ คน ทำพิธีศัพทให้ปรากฏว่า
 จะยกไปตีเอาเมืองมฤตแต่เมืองคณาครีคินมาจากพม่า แลตั้งลงไปให้
 เจ้าพระยาไทรเป็นกองดำเลี้ยงส่งเสบียงอาหาร ครั้นเตรียมกองทัพพร้อม
 แล้ว จึงให้เร่งเรียกเสบียงที่เมืองไทร เจ้าพระยาไทรก็คิดพลัดเดี่ยอก
 พระยานคร ฯ จึงยกกองทัพบกทัพเรือพร้อมด้วยกองทัพเมืองพัทลุงเมือง
 สงขลา ยกทางบกกลงไปตีเมืองไทรพร้อมกัน ได้สู้รบกันเล็กน้อย กอง
 ทัพพระยานคร ฯ ตีได้เมืองไทร เมื่อณเดือน ๓ แรม ๘ ค่ำ ปีมะเส็งตรีศก
 จุลศักราช ๑๑๘๓ พ.ศ. ๒๓๖๔ เจ้าพระยาไทร (ปะแวงวัน) หนีไปอาศัย
 อังกฤษอยู่ที่เกาะหมาก พระยานคร ฯ ให้กองทัพเรือไปตีเกาะดังกล่าว
 ซึ่งเป็นเกาะใหญ่ในแขวงเมืองไทรได้ด้วยอีกแห่ง ๑ แล้วให้กวาดครอบ
 คริวแขกเมืองไทรบุรีตั้งเข้ามากรุงเทพ ฯ บ้าง เอามาไว้เมืองนครบ้าง
 ดดก้างเมืองไทรบุรีให้น้อยลงแล้ว จึงให้พระภักดีบริรักษ์ (แสง)
 บุตรพระยานคร ฯ เป็นผู้รักษาเมืองไทรบุรี แลให้นายชุมหมหาดเล็ก
 หาดยอนับ เข้าใจว่าเจ้าพระยาไทรเห็นจะเกิดแตกร้างกับเจ้าพระยา
 นคร ฯ แดคิดเอาใจออกหากมาแต่ก่อนปี่มโรงโทศกแล้ว
 ๕ วันตีเมืองไทรได้ทีว่าเดือน ๓ แรม ๘ ค่ำตามฉบับเจ้าพระยา
 ทิพากรวงษ์ น่ากลัวจะผิด ด้วยในจดหมายเหตุของครอบครัวตออังกฤษ
 มาถึงเกาะหมากเดือน ๑ แรมค่ำ ๑ ว่าเวลานั้นพระยานคร ฯ ตีได้
 เมืองไทรบุรีแล้ว

บุตรอีกคน ๑ เปนปลัดอยู่รักษาราชการที่เมืองไทรบุรี^{๑๐} ต่อมาทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งพระภักดีบริรักษ์เปนพระยาอภัยธิเบศร์ มหา
ประเทศราชธิบดีมนตรี อินทรไธสวรยศ วัฒนเสมา มาตยานุชิต
สิทธิสงคราม รามภักดี พริยพาหะ^{๑๑} พระยาไทรบุรี แด่ตั้งนายขุน
มหาดเล็ก เปนพระเสนานุชิต ตำแหน่งปลัด เมืองไทรบุรีจึงอยู่ใน
อำนาจเมืองนครศรีธรรมราชดีทิตาตแต่่นั้นมา

เรื่องอังกฤษขอเปนไมตรี

ในเดือน ๔ ปีมะเส็งตรีศกนั้น มาร์ควิส เฮลลิงด์ ผู้สำเร็จราช
การหัวเมืองอินเดียของอังกฤษ^{๑๒} ให้เรดิเคนต์อังกฤษที่เมืองสิงคโปร์
มีหนังสือเข้ามาถึงเสนาบดีว่า จะแต่งให้นายครอเฟ็ด^{๑๓} เปนทูตเข้ามา
เจริญทางพระราชไมตรี ในเวदानั้นตำแหน่งที่เจ้าพระยาพระคลังว่าง
อยู่ จึงทรงพระกรุณาโปรดให้พระยาสุริยวงษ์มนตรี (ดิศ) จางวาง

๑๐ เจ้าพระยานคร ๑ (น้อย) เมื่อได้เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองนคร
ศรีธรรมราช ในปีมะตรีศก จุดศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔ เปน
แต่พระยานคร ๑ จะได้เดือนขึ้นเปนเจ้าพระยาเมื่อไร ยังไม่ทราบ ได้
พบจดหมายรับสั่งกรมหมื่นศักดิพลเดชพดงวันพุธเดือน ๗ ขึ้น ๒ ค่ำ ปี
มะเมียจัตวาศก จุดศักราช ๑๑๘๔ ยังเรียกว่าพระยานคร ๑ เห็นจะได้
เดือนเปนเจ้าพระยาในปลายรัชกาลที่เดียว หรือจะได้เดือนต่อเมื่อต้น
รัชกาลที่ ๓ ก็เปนได้

มหาดเล็ก เดือนขึ้นว่าการในตำแหน่งจตุสดมภ์ที่พระคลัง ให้ขึ้น
ในการที่จะจัดรับรองแถมพดจากกับทูตอังกฤษที่จะเข้ามา
๕๑๔

เหตุที่อังกฤษแต่งทูตเข้ามาคราวนั้น ตามที่ปรากฏในหนังสือ
คำสั่งของ มาร์ควิสต์ เฮลคิงส์ ที่ทำให้แก่ครอบครัว ได้ความว่าเกิดแต่
ด้วยเรื่องผลประโยชน์ที่ได้ ในการค้าขายของ บริษัทอินเดีย ตกด่าง
ทั้งในยุโรปและประเทศทางตะวันออกนี้ เนื่องแต่เหตุที่ฝรั่งต่างชาติเกิดรบ
พุ่งกัน ไม่เป็นอันที่จะได้ทำมาค้าขายอยู่กว่า ๒๐ ปี ครั้นเมื่อเด็ก
การสงครามกันแล้ว จึงตั้งต้นที่จะคิดบำรุงการค้าขายให้บริษัท
อินเดียอังกฤษได้ผลประโยชน์มากดังแต่ก่อน ความปรากฏแก่อังกฤษ
ว่า แต่ก่อนมาเมืองไทยแต่เมืองญวนเป็นแหล่งที่พ่อค้าฝรั่งต่างประเทศ
ไปมาค้าขายหากำไรได้มากทั้ง ๒ แห่ง จึงคิดจะกลับให้มีการค้าขาย

๑๑ ขึ้นปรากฏในหนังสือพงษาวดารเมืองสงขลา ที่พระยาวิชเยน
ศิริ (ชม) แต่ง แต่ยังไม่พบในที่อื่น

๑๒ ในเวลานั้น การปกครอง หัวเมือง อินเดีย ที่ขึ้น อังกฤษ ยังอยู่ใน
บริษัทอินเดียอังกฤษ แต่รัฐบาลเป็นผู้ตั้งผู้สำเร็จราชการเรียกว่า
เคาเวอเนอเยนเรด แต่ในจดหมายเหตุไทยเราเรียกว่า เจ้าเมือง
บังคับตามอย่างแขก ด้วยเหตุที่ว่าการทำงานของผู้สำเร็จราชการตั้งอยู่
ที่มณฑลบังกลา หรือที่อังกฤษเรียกว่า เบงกอล

๑๓ ในหนังสือจดหมายเหตุของไทยแต่ก่อน เรียกว่า การระมัด
นาย ยอน ครอบครัว คนนี้แต่เดิมเป็นหมอยา ออกมารับราชการอังกฤษ
เคยอยู่ที่เกาะหมาก ๓ ปี แล้วเคยไปเป็นเรดเดนต้อยในเมืองชวา

ไปมากับ ๒ ประเทศนั้นอีก เมื่อปีมโรงโทศก ในรัชกาลที่ ๒ นั้น
 ผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษ ได้แต่งพ่อค้าให้เข้ามาค้าบการงาน
 ถึงกรุงเทพ ฯ ได้ความออกไปว่า เมื่อใน ๒-๓ ปีมา มีเรือฝรั่งชาติ
 อเมริกันบ้าง ไปตุเกศบ้าง อังกฤษบ้าง เข้ามาค้าขายถึงกรุงเทพ ฯ
 ไทยก็ยอมให้ค้าขายไม่รังเกียจ ด้วยไทยกำลังต้องการเครื่องศาสตรา
 วุธที่จะทำศึกกับพม่า อยากให้มีพ่อค้าบรรทุกปืนเข้ามาขาย เห็น
 เปนช่องที่จะมาทำไมตรีให้มีการค้าขายเจริญขึ้นอีกได้ แต่อังกฤษมี
 ความรังเกียจอยู่ด้วยเรื่องวิชาภาษาอากร ทั้งวิชาของไทยและของญวน
 ส่วนวิชาไทยนั้น ยกความชอบรังเกียจที่มีเจ้าพนักงานลงไปตรวจเดือก
 ขอลงของที่ต้องพระราชประสงค์ หรือต้องการใช้ในราชการ ไม่
 ยอมให้ขายแก่ผู้อื่นขอ ๑ แดรงเกียจที่มีวิธีการค้าขายสินค้าบาง
 อย่างเปนของหลวง ห้ามมิให้ผู้อื่นขายสินค้านั้น ๆ อย่าง ๑ แด

เมื่อครั้งอังกฤษยังยึดไว้ในระหว่างสงคราม รัฐบาลอังกฤษที่อินเดีย
 เห็นว่าเป็นผู้ภาษามลายู แดชำนาญการทางหัวเมืองที่ใกล้ชิดกับ
 เมืองไทย จึงแต่งให้เป็นทูต ภายหลังได้ไปเปนทูตทำหนังสือสัญญา
 แดเปนเรดิเคนต์อยู่ที่เมืองอังวะ เมื่ออังกฤษทำสงครามชนะพม่าครั้งแรก

๑๔ พระยาศุริยวงษ์มนตรี (ดิศ) นี้ ที่ได้เปนสมเด็จเจ้าพระยา
 บรมมหาประยูรวงษ์ในรัชกาลที่ ๔ ในหนังสือที่ครอเปิดแต่งไว้ กล่าว
 ว่าเมื่อครอเปิดเข้ามา เปนแต่พระยาศุริยวงษ์มนตรีว่าที่พระคลัง ต่อมา
 ถึงเดือน ๖ ปีมเมียจตุวาศกจึงได้เดือนเปนพระยาศุริยวงษ์โกษาที่พระคลัง
 ในเวดาเมื่อครอเปิดอยู่ในกรุงเทพ ฯ ความชอบยังได้พบจดหมายรับ

ไทยก่อน ในเวลานั้นอังกฤษก็ตั้งเมืองเกาะหมากไม่ได้มั่นคงเท่าใดนัก
 จำเป็นต้องอาศัยรบเลี้ยงอาหารจากเมืองไทรบุรี ด้วยเหตุเหล่านี้จึง
 เข้าหนุนหลังพระยาไทรให้นิยมต่ออังกฤษ ครั้นเมื่อในรัชกาลที่ ๒
 เจ้าพระยาไทร (ประจักษ์) เกิดความหวาดหวั่นขึ้นด้วยเรื่องพระยาอภัย
 นุราช (ปักษ์) เข้าใจว่า พระยานคร ๑ (น้อย) จะหาเหตุเอาเมืองไทร
 เป็นหัวเมืองขึ้นของเมืองนครศรีธรรมราช จึงขอให้อังกฤษเจ้าเมือง
 เกาะหมากช่วยว่ากล่าวกับไทยถึง ๒ ครั้ง ดังกล่าวมาแล้ว เจ้าเมือง
 เกาะหมากบอกข้อความเหล่านี้ไปยังอินเดีย รัฐบาลอังกฤษที่อินเดียจึง
 ให้ครอเฟ็ดมาพูดจาเรื่องเมืองไทรบุรีกับไทย ประสงค์จะขอให้พระยา
 ไทรพ้นจากอำนาจเมืองนครศรีธรรมราช โดยถือว่าเมืองไทรบุรีเป็น
 ประเทศราชอันอยู่ใกล้ชิดติดกับเขตแดนของอังกฤษ อีกอย่าง ๑
 ครอเฟ็ดมาคราวนั้น รัฐบาลอังกฤษที่อินเดียจัดให้มีพนักงานทำแผนที่แด
 ผู้ชำนาญสภาพศาสตร์มาด้วยในกองทัพ เพื่อการตรวจแผนที่แดนตรวจ
 พรรณพฤษพรรณสัตว์ต่าง ๆ ประกอบกับข้อความที่ครอเฟ็ดจะต้อง
 ดึงดูดงานต่าง ๆ ในบ้านเมือง ไปเสนอต่อรัฐบาลอังกฤษด้วย
 ชุระของครอเฟ็ดที่เป็นทูตเข้ามา ว่าโดยย่อเป็น ๓ ประการดังกล่าวนั้น
 ตามความอันปรากฏในหนังสือคำสั่งของผู้สำเร็จราชการ อินเดีย
 อังกฤษ ซึ่งสั่งครอเฟ็ดเป็นลายลักษณ์อักษรมาในครั้งนั้น อังกฤษ
 เข้าใจอยู่แล้ว ว่าการต่าง ๆ ที่อังกฤษมาขอจะไม่สำเร็จได้ดังประสงค์
 โดยง่าย ด้วยแต่ก่อนมา ฝรั่งต่างชาติที่ออกมาค้าขายทางประเทศ
 ตวันออกนี้ คือพวกโปรตุเกสเป็นต้น ได้เคยมาคดโกงเบียดเบียนชน

ชาติที่เป็นเจ้าของเมืองอันมีกำลังน้อยกว่าได้เสียมากกว่ามาก จนความ
 รังเกียจเกลียดชังฝรั่งมีแก่บรรดาชาวประเทศทางตะวันออกกันทั่วไป ตลอดจน
 จนเมืองจีนด้วยนั้น ด้วยเหตุนี้ คำสั่งที่ครอเปิดได้รับมาให้พูดจาด้วย
 เรื่องการค้าขายครั้งนั้น รัฐบาลถึงกำชับไม่ให้มาขอที่ดิน แม้แต่
 เพียงที่ตั้งสถานการค้าขาย ก็ไม่ให้ขอ ด้วยเกรงเจ้าของเมืองจะเกิด
 ความสงสัยได้ว่า จะมาตั้งป้อมปราการอย่างฝรั่งเคยทำแต่ก่อน ส่วน
 การที่จะขอร้องให้แก้ไขลดหย่อนภาษีอากรนั้น ถ้าได้ก็เป็นการดี ถ้า
 ไม่ได้ตามประสงค์ ก็ให้ทูตมุ่งหมายเพียงแต่ทำความคุ้นเคยเป็นไมตรี
 กันไว้ ในระหว่าง ๒ รัฐบาล พอมีเหตุการณ์อย่างใดให้มันหนึ่งดีก็ไปมา
 พูดจาสงัดกันได้ แต่ให้คิดอ่านขอหนึ่งดีอนุญาตของรัฐบาลไทยแน่นอน
 ให้พวกลูกค้าอังกฤษไปมาค้าขายได้ โดยสะดวก ถ้าในขั้นต้นได้เพียง
 เท่านั้นก่อน ก็เป็นพอแก่ความประสงค์ ไว้เมื่อการค้าขายติดต่อกันเข้า
 จนเกิดผลประโยชน์แต่เห็นด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่ายแล้ว จึงไว้คิดการอย่างอื่น
 เช่นทำหนังสือสัญญาเป็นต้น ต่อไป

ส่วนเรื่องทำแผนที่นั้น รัฐบาลอังกฤษที่อินเดียก็แคลงอยู่แล้วว่า
 บางทีไทยจะรังเกียจ จึงได้มีข้อกำชับในคำสั่งว่า ให้ระวังอย่าให้
 รัฐบาลเจ้าของเมืองสงสัยว่า มาทำแผนที่เพื่อความคิดร้าย ส่วน
 เรื่องเมืองไทรบุรีนั้น ในเวลาเมื่อครอเปิดออกจากอินเดีย พระยา
 นคร ฯ ยังไม่ได้ยกธงไปตั้งเมืองไทรบุรี ความปรากฏในคำสั่งครอเปิด
 แต่ว่าขอความที่จะพูดจากับไทยเรื่องเมืองไทรบุรี จะควรพูดอย่างไร
 ให้ครอเปิด มาฟัง เรื่องราวแต่ ปกษาหารีอกับ เจ้าเมืองเกาะหมาก ดุเดือด

แต่กำชับมาให้ระวัง อย่าทำให้อังกฤษต้องเข้าไปได้รับความลำบาก
อยู่ในระหว่างไทยกับพวกลมดาญเมืองไทรบุรี ด้วยเหตุการณ์เรื่องเมือง
ไทรบุรีได้

ครอเปิดออกมาจากเมืองกาตักตา เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน
คฤศศักราช ๑๘๒๑ ตรงกับวันอังคารแรม ๑๑ ค่ำเดือน ๑๒ ปีมะเส็ง
ตรีศก จุศศักราช ๑๑๘๓ พ.ศ. ๒๓๖๔ ตัวนายที่มาด้วย คือ นายร้อย
เอก เดนเยอพิตต์ เปนอุปทูตแต่เปนพนักงานทำแผนที่ หมอพื้นเดลิน
เปนแพทย์แต่เป็นผู้ตรวจสภาพตำรา มีทหารชีปอยแถมมาด้วย ๓๐
นายร้อยโท รุเชอฟอด เปนผู้บังคับ เรือที่มานับรัฐบาลอินเดียเข้าเรือ
ชื่อ "ยอนอดัม" เปนกำปั่นดองเต้าครึ่งของพ่อค้า กับต้นมัลคองเนด
เปนนายเรือ ตั้งให้ครอเปิดมาเมืองไทยก่อน ออกจากเมืองไทยจึง
ให้ไปเมืองญวน มาร์ควิส เฮลคิงส์ มีอักษรดำสอนให้ครอเปิดเชิญ
มาถวายสมเด็จพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาฉบับ ๑ พระเจ้ากรุงเวียดนาม
ฉบับ ๑

ครอเปิดใช้ ไปมาถึงเกาะหมาก เมื่อวันที่ ๑๑ ธันวาคม ตรง
กับวันจันทร์เดือนอ้ายแรมค่ำ ๑ ภายหลังพระยานคร ฯ ได้ไปเมือง
ไทรบุรีไม่กี่วัน เวदानนเจ้าพระยาไทย (ปะแงวัน) หนีไปอาศัย
อยู่ที่เกาะหมาก พระยานคร ฯ มีหนังสือไปถึงเจ้าเมืองเกาะหมาก
ให้ส่งตัวเจ้าพระยาไทย จึงเปนเหตุให้เกิดขึ้นกันที่เกาะหมาก ว่า
กองทัพไทยจะเคยลงไปเกาะหมากด้วย ในเวลาที่กำลังตั้งกันอยู่นั้น
พอเรือครอเปิดมาถึงเกาะหมาก แต่ที่จริงพระยานคร ฯ ไม่ได้ตั้งใจ

จะคืบลงไปให้ถึงเกาะหมาก พอดีได้เมืองไทรบุรีแล้ว ก็เอาใจใส่ที่จะ
 จะเป็นมิตรกับอังกฤษ พอพระยานคร ฯ ทราบว่าครอเปิดเป็นทูต
 อังกฤษมาถึงที่เกาะหมาก ก็แต่งคนให้ถือหนังสือไปถึง บอกให้ทราบว่า
 ที่กองทัพไทยลงไปตีเมืองไทรบุรีนั้น ไม่ได้มีความประสงค์จะไปรบพุ่ง
 ถึงเกาะหมาก แม้พวกกองนำที่ดวงเดยเข้าไปในเขตแดนเมืองไทร
 ที่อังกฤษได้ปกครองอยู่ประมาณ ๓๐ คน เมื่อพระยานคร ฯ ได้
 ทราบความก็ให้ทำโทษ แลห้ามปรามมิให้ดวงเดยเขตแดนอีกต่อไป
 ครอเปิดออกเรือจากเกาะหมาก เมื่อวันที่ ๕ มกราคม ตรง
 กับวันเสาร์เดือนยชน ๑๓ ค่ำ มาถึงสิงคโปร์วันที่ ๑๙ พักอยู่ ๖ วัน
 แล้ว จึงออกเรือใช้ ไบมากรุงเทพ ฯ

ลักษณะการที่ไทยค้าขายกับต่างประเทศ

ในทศวรรษจะกล่าวถึงลักษณะที่ไทยค้าขายกับต่างประเทศ ตาม
 การที่เป็นอยู่เมื่อครั้งครอเปิดเข้ามา อันมีข้อความปรากฏอยู่ใน
 หนังสือต่าง ๆ ที่รู้ได้ในเวลานี้ การค้าขายกับต่างประเทศที่เป็นชาว
 ตัวนอกด้วยตนเอง เช่นจีนแฉกชาวอินเดีย ได้มีมาแต่ดึกดำบรรพ์
 แต่การค้าขายกับต่างประเทศมาเจริญมากขึ้น เมื่อครั้งแผ่นดินสมเด็จพระ
 พระเจ้าทรงธรรมครองกรุงศรีอยุธยา พ่อค้าฝรั่งต่างชาติก็เริ่มไปมา
 ค้าขายมากขึ้นแต่ครั้งนั้น

รัฐบาลไทยได้ผลประโยชน์จากการค้าขายกับต่างประเทศ ใน
การ ๕ อย่าง คือ:—

- ๑ ภาษาเบ็กร่อง หรือคำปากเรือ
- ๒ ภาษาถิ่นค้าขาเข้า
- ๓ ภาษาถิ่นค้าขาออก
- ๔ กำไรได้จากคั้งดินค้าของหลวง
- ๕ อำนาจเดือกซื้อของหลวงสำหรับใช้ราชการ

อย่างที ๑ ที่เรียกคำเบ็กร่องนั้น เป็นคำอนุญาตให้เรือเข้ามา
ค้าขาย เก็บภาษ่น้อยตามขนาดเรือ ตามความที่ปรากฏใน
หนังสือคำให้การชาวกรุงเก่า ว่าอัตราภาษีปากเรือครั้งกรุงเก่า เรือ
ปากกว้างแต่ ๔ วาขึ้นไป ถ้าเป็นเรือเมืองไมตรีที่ไปมาค้าขายอยู่เสมอ
เก็บคำปากเรือเพียงหนึ่งตามขนาดปากเรือกว้างวาละ ๑๒ บาท ถ้าเป็น
เรือที่นานไปนานมาไม่คุ้นเคยกันเก็บวาละ ๒๐ บาท ได้ความตามใบ
บอกของกรมศุลกากรว่าเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร์ เรือสำเภา
เก็บคำปากเรือวาละ ๘๐ บาท เรือสองเฒ่าครึ่ง วาละ ๔๐ บาท

อย่างที ๒ เก็บภาษ่นับค้าขาเข้านั้น อัตราเก็บครั้งกรุงเก่า
ปรากฏว่าเรือที่ไปมาเสมอเก็บร้อยละ ๓ เรือที่นานไปนานมาเก็บร้อยละ
๕ ครั้งรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร์เก็บร้อยละ ๘

อย่างที ๓ คือ ภาษาถิ่นค้าขาออกนั้น ครั้งกรุงเก่าจะเก็บเท่าไร
ยังค้นอัตราไม่พบ แม้ในกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อรัชกาลที่ ๒ ก็ยัง

ไม่พบอัตรา ได้ความแต่ว่าเก็บเป็นอย่าง ๆ ตามสินค้า เปนคั้นว่า
น้ำตาตทรายเก็บภาษีขาออกหาบละ ๕๐ สตางค์

อย่างที ๔ ที่เรียกว่ากำไรคั่งดินค้ำนั้น คือ คั่งคั่งดินค้ำเปนของ
หลวง แลมีหมายประกาศบังคับว่า ดินค้ำบางอย่างค้าขายได้แต่
เปนของหลวง ราษฎรผู้ได้หาได้ดินค้ำนั้น ๆ ต้องนำมาขายให้พระ
คั่งดินค้ำแห่งเดียว จะไปขายให้ผู้อื่นไม่ได้ ส่วนผู้ค้าขายไปต่าง
ประเทศ ก็ต้องมารับซื้อดินค้ำนั้น ๆ จากพระคั่งดินค้ำไปจำหน่ายต่าง
ประเทศ จึงเกิดกำไรแก่พระคั่งดินค้ำ การคั่งพระคั่งดินค้ำ ได้
ความในหนังสือเรื่องอังกฤษสมาคมกับไทย ที่หมอยอนแอนเคอดันแต่ง
ว่าแรกมีชนเมื่อแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง แต่ข้าพเจ้าได้พบ
ในหนังสือที่แอนเวอด์แต่ง ว่าด้วยไปตุเกศออกมาค้าขายทางประเทศ
ตะวันออก ว่าเป็นประเพณีที่พวกเจ้าเมืองแขกในอินเดียทำมาก่อน
ช้านาน จึงเข้าใจว่าเรื่องคั่งคั่งดินค้ำ ไทยจะได้แบบมาจาก
แขก ดินค้ำพระคั่งดินค้ำนั้น ปรากฏในหนังสือที่หมอยอนแอนเคอ
ดันแต่ง ว่าเมื่อครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ดินค้ำเหล่านี้
ที่ค้าขายได้แต่พระคั่งดินค้ำ คือ:—

- ๑ เนื้อไม้
- ๒ หมากตัง
- ๓ ดิบก
- ๔ ฝาง
- ๕ ดินประดิว

๖ ตะกั่ว

๗ ข้าง

๘ งาช้าง

สินค้าอย่างอื่นนอกจากนี้

ยอมอนุญาตให้ผู้อื่นซื้อค้าขายได้

ตามอำเภอใจ

เมื่อในรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร์

สินค้าซึ่งค้าขายได้แต่พระ

คลังสินค้า ปราบกฏในใบบอกของครอเปิด ๘ สิ่ง คือ:—

๑ รังนก

๒ ฝาง

๓ ดิบุก

๔ พริกไทย

๕ เนื้อไม้

๖ ผดเรือ

๗ ตะกั่ว

๘ งา

๙ รง

เข้าใจว่าการค้าข้างส่งไปขายต่างประเทศก็ยังเปนของหลวง อีก
 อย่าง ๑ แต่เพราะส่งไปจากเมืองตรัง บรรทุกเรือออกไปขายตาม
 เมืองในอินเดีย ไม่ได้บรรทุกเรือไปจากกรุงเทพ ฯ ครอเปิดจึงไม่ได้จด
 อย่างที่ ๕ การซื้อของหลวงนั้น คือ เมื่อรัฐบาลต้องการสิ่งของ
 ใ้ราชการ เช่นเครื่องศาสตราวุธยุทธภัณฑ์สำหรับป้องกันพระนคร

เปนต้น ก็สั่งให้พวกพ่อค้าต่างประเทศเที่ยวหาซื้อมาส่ง หรือถ้าหาก
 ว่าเรือที่มาจากเมือง ต่างประเทศ บรรทุกสินค้า ซึ่งต้องการใช้ ในราชการ
 เข้ามา รัฐบาลต้องซื้อได้ก่อน จึงเกิดเป็นธรรมเนียมในเวลาเมื่อ
 เรือเข้ามาจากเมืองต่างประเทศ เจ้าพนักงานต้องลงไปตรวจดูสินค้า
 ที่รัฐบาลต้องการก่อน เมื่อพบแล้วก็คิดไว้ ห้ามมิให้ขายแก่ผู้หนึ่ง
 ผู้ใด ต่อสินค้าที่รัฐบาลไม่ต้องการ จึงยอมให้จำหน่าย เข้าใจ
 ว่าข้อนี้เป็นมูลเหตุที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารเมือง ๆ ว่า
 เมืองนนทบุรีเข้ามาถวายเท่านั้นบอก เมืองนนทบุรีเข้ามาถวายเท่านั้น
 บอก เพราะเป็นของต้องการใช้ในราชการ แลจะยอมให้ผู้อื่น
 ไล่ล้มไม่ได้ เมื่อมีเข้ามา รัฐบาลต้องบังคับซื้อ การถูกบังคับซื้อ
 เจ้าของมักจะไ้ราคาต่ำ ถ้าเป็นของถวายเจ้าของได้รับสิ่งสินค้าตอบแทน
 แทนคุ้มราคาขึ้น แลยังจำหน่ายสินค้าอื่นได้สะดวก เพราะเหตุที่ยก
 ความชอบของเจ้าของในข้อที่ถวายขึ้นนั้นด้วย เข้าใจว่าอันนี้เป็นวิธีที่
 ไทยหาเครื่องศาสตราวุธจากต่างประเทศ มาใช้ในการป้องกันพระนคร
 ตั้งแต่ครั้งกรุงเก่าตลอดมา มีตัวอย่างปรากฏในรัชกาลที่ ๒ น เมื่อ
 ปีมะเส็งตรีศก จุลศักราช ๑๑๘๓ พ.ศ. ๒๓๖๔ มีผู้ค้าอเมริกันคนหนึ่ง
 ชื่อกัปตันแฮนเข้ามาค้าขาย มีปืนคาบศิลาเข้ามาจำหน่ายด้วย เมื่อ
 กัปตันแฮนทราบว่า ไทยกำลังต้องการปืน ได้ถวายปืนคาบศิลาถึง ๕๐๐
 บอก ในจดหมายเหตุกล่าวไว้ว่า ทรงพระราชดำริห์ว่า กัปตันแฮนได้อา
 ปืนเข้ามาขายให้เป็นกำลังแผ่นดินถึง ๒ ครั้ง มีความชอบ โปรดตั้งให้
 กัปตันแฮนเป็นหลวงภักดีราช พระราชทานถาดหมากคนโทกาใหญ่

เป็นเครื่องยศ ส่วนปันให้กับคนแอ่นถวายเป็น ๕๐๐ บอกนั้น ก็พระราชทาน
 ตั้งของตอบแทนคุ้มราคานั้น แดงเงินภาษีจึงกอบพระราชทานด้วยอีก
 ส่วน ๑ เห็นจะมีพ่อค้าต่างประเทศที่บรรทุกปืนเข้ามาอย่างกับคนแอ่น
 หาดายราย

ส่วนพวกชาวต่างประเทศที่เข้ามาค้าขายในเมืองไทยนั้น ฝรั่งกับ
 จีนแดงแขกผิวดำในข้อสำคัญมาตั้งแต่ครั้งกรุงเก่า ด้วยพวกฝรั่ง
 ต่างชาติที่ไปมาค้าขาย มักใช้อำนาจเข้มแข็งชนชาติอื่น ตลอดจน
 ฝรั่งด้วยกันเอง ในการแย่งชิงผลประโยชน์กัน บางทีถึงเกิดรบรา
 ฆ่าฟันกันก็มี แต่มักจะเอิบเอื่อมหาอำนาจเข้ามาบังคับบัญชาการบ้าน
 เมือง เช่นขอที่ทำสถานที่ไว้ตั้งค้า แล้วยึดทำสถานที่นั้นเป็นป้อมเป็นต้น
 แต่พวกจีนแดงพวกแขกที่ไปมาค้าขายนั้น ยอมอยู่ในบังคับเจ้าของเมือง
 ราบคาบ แลแสวงหาผลประโยชน์ในทางค้าขายอย่างเดียว ด้วยเหตุนี้
 ไทยจึงพอใจค้าขายกับพวกพ่อค้าจีนแดงพ่อค้าแขกยิ่งกว่าฝรั่ง ความ
 อันนี้เข้าใจว่าจะเปนมาแต่ครั้งกรุงเก่า เห็นได้ดวยมีทำเนียบตำแหน่ง
 ขุนนางจีนเป็นกรมท่าซ้าย ขุนนางแขกเป็นกรมท่าขวาเป็นพยาน เมื่อ
 มีการค้าขายกับต่างประเทศเจริญขึ้น ความปรากฏแก่ไทยขึ้น ๒ ข้อ คือ
 ข้อ ๑ ว่าในเมืองไทยมีไม้ที่สำหรับต่อเรือกำปั่น ต่อได้ย่อมเยาว์เบาราคา
 แลดีกว่าเรือที่ต่อตามประเทศเหล่านั้น ด้วยมีชาวต่างประเทศเข้ามา
 ขออนุญาตต่อเรือในกรุงเทพ ฯ ปีละหลาย ๆ ลำ อีกข้อ ๑ ได้ความ
 รู้ว่าการใช้เรือไปมาค้าขายกับต่างประเทศมีกำไรมาก จึงเกิดการ
 สร้างเรือกำปั่นหลวงสำหรับค้าขายขึ้นบ้าง เจ้านายแลขุนนางไทยที่มี

ทุนทรัพย์ ต่างก็ต่อเรือกำปั่นไปค้าขายถึงเมืองต่างประเทศ มีเรือ
ไทยไปค้าขายทางตะวันตกจนถึงอินเดีย ทางใต้ลงไปจนถึงเกาะชวา
แถมกะดั้น ทางตะวันออกไปจนถึงเมืองญวนเมืองจีนแถมเมืองยี่ปุ่น เปน
ดงหนตงแต่กรุงเก่า เมืองกรุงเดียแก่พม่าซำคัก ในเวลาเมืองไทย
กำลังยบเย็น แด่กำลังทำศึกสงครามก็ อิศรภาพ ในกรุงธนบุรี
แด่ในรัชกาลที่ ๑ ข้างฝ่ายฝรั่งก็คิดทำศึกสงคราม ครองพระเจ้านะโป
เลียนที่ ๑ จึงไม่มีพ่อค้าฝรั่งไปมาค้าขาย แต่ฝ่ายข้างไทยเมื่อตั้งเปน
อิสรภาพได้มั่นคงแล้ว แม้ในเวลาที่ยังต้องทำศึกสงครามกับพม่าอยู่บ้าง
ก็ไต่เริ่มต้นลงมือทำการค้าขายกับเมืองต่างประเทศ หาผลประโยชน์
เปนกำลังบำรุงบ้านเมือง ด้วยเหตุเหตุนั้น ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ มา
เรือที่ไปมาค้าขายกับต่างประเทศโดยมากจึงเปนเรือไทยเรือจีนแถมเรือแขก

ในเวลาเมื่อครอบเปิดเข้ามา เปนเวลากำลังฤดูดำเภาเข้า ว่า
มีเรือดำเภาจอดอยู่ในแม่น้ำประมาณ ๗๐ ลำ ขนาดตั้งแต่บรรทุก
ได้ ๑๖๐๐ หาบขึ้นไปจนถึง ๑๕๐๐๐ หาบ แด่สืบสวนได้ความว่าเป็น
เรือหลวง ๒ ลำ^{๑๕} เปนเรือของเจ้านายแถมข้าราชการไทยประมาณ ๒๐
ลำ นอกจากนั้นเปนเรือของพ่อค้า ครอบเปิดได้สืบจำนวนเรือที่ไป
ค้าขายแถมจำนวนสินค้าคงไว้ในรายงาน ดังนี้ คือ:—

๑๕ เรือหลวง ๒ ลำ^{๑๕} ครองรัชกาลที่ ๑ ซื่อเรือहु่ง เรือทรงพระราช
ดำณ สำหรับไปค้าขายเมืองจีน แต่เมื่อครอบเปิดเข้ามา ข้าพเจ้าเข้าใจ
ว่า ที่ซื่อเรือมาดาพระนครดำ ๑ เรือเหราข้ามสมุทรดำ ๑

ไปค้าขายที่เมืองกึ่งตึง ปีหนึ่ง ๘ ดำ ดิ้นค้ารวมหนักประมาณ

๘๗๐๐๐ หาบ

ไปค้าขายเมืองไหหลำ เรือขนาดย่อม ๔๐ ดำ ดิ้นค้าหนัก

ประมาณ ๑๑๒๐๐๐ หาบ

ไปค้าขายที่เมืองฮกเกี้ยน เมืองเต้เกียง เมืองกวางหนำ ๓๒ ดำ

ดิ้นค้าหนักประมาณ ๓๐๔๐๐๐ หาบ

ไปค้าขายเมืองปเตเวีย ๓ ดำ ดิ้นค้าหนักประมาณ ๒๒๕๐๐ หาบ

ไปค้าขายเมืองมตะกา แดเกาะหมาก ๕ ดำ ดิ้นค้าหนัก

ประมาณ ๒๕๐๐๐ หาบ

ไปค้าขายเมืองสิงคโปร์ เรือขนาดย่อม ๒๗ ดำ ดิ้นค้าหนัก

ประมาณ ๔๕๐๐ หาบ

เรือเมืองนครศรีธรรมราช ไปค้าขายเมืองจีน ๒ ดำ ดิ้นค้าหนัก

ประมาณ ๑๓๐๐๐ หาบ

เรือเมืองจันทบุรี ไปค้าขายเมืองจีนดำ ๑ ดิ้นค้าหนักประมาณ

๔๐๐๐ หาบ

เรือจากกรุงเทพ ฯ ไปค้าขายที่เมืองไซ่ง่อน แดเมืองญวน ๑๘ ดำ

ดิ้นค้าหนักประมาณ ๑๕๓๐๐ หาบ

ส่วนวิธีการค้าขายของหลวงหนั้น ข้าพเจ้าพบต้นทองตราที่เมือง

นครศรีธรรมราชหลายฉบับ ได้คัดสำเนามาลงไว้ต่อไปฉบับ ๑ เพื่อ

จะให้ผู้อ่านเข้าใจว่าวิธีการค้าขายทำกันอย่างไรในครั้งนั้น

ท้องตราว่าด้วยการค้าขายของหลวง

๐ ตำราตรา ท่านเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาธิบดี อภัยพิริยบรา
กรมพาหุ สัมมหาระกตาโหม ให้มาแก้หลวงพรหมเสนา ผู้ว่าที่ปลัด
แตกกรมการ ด้วยพระยานครบอกล่งทางว่ารายเงินกำปั่น ซึ่งขุน
อักษรนายกำปั่น นายศรีโหมดาต้า คุมเอา ช้าง คีบูก ออกไป
จำหน่ายณเมืองเทศ กัดบเข้ามาถึงเมืองนคร ณปีชาติสัมฤทธิศก
(จุลศักราช ๑๑๘๐ พ.ศ. ๒๓๖๑) ได้พรรณมาเข้ามาดัง ได้ให้หลวง
นำวงคุมเอาพรรณมาเข้ามาดังณกรุงเทพพระมหานคร เดือน ๑๑ ปีเถาะ
เอกศก เปนเงินทุนเดิมในกำปั่นเมื่อออกไป ช้างสิบสี่ช้าง เปนเงินทุน
๑๑๐ ชั่ง ๑๕ ตำลึง ๒ บาท คีบูกเมืองถดาง ๘๐ ภาราหาบห้าสิบชั่ง
คีบูกเมืองนคร ๒๔ ภาราต้องหาบหกสิบสี่ชั่ง เข้ากัน ๑๐๕ ภาราหาบ
สิบสี่ชั่ง เงินทุน ๑๐๕ ชั่ง ๗ ตำลึง ๘ สลึงเพอง ๒๘๔ เบย เข้ากัน
๒๑๖ ชั่ง ๓ ตำลึงสลึงเพอง ๒๘๔ เบย เดียค่าจ้างคนงานกดาดีไชจ่ายเบ็ด
เสร็จเมื่อออกไป ๒๔ ชั่ง ๘ ตำลึง ๘ สลึงเพอง ๔๘๐ เบย เข้ากันเปนเงิน
ทุน ๒๔๐ ชั่ง ๑๒ ตำลึง ๑๑ สลึง ๗๖๔ เบย แดขุนอักษรนายกำปั่น
นายศรีโหมดาต้า ออกไปจำหน่ายณเมืองเทศได้เปนเงินช้างเดิม ๑๔ ช้าง

ต้มเตี้ย ๒ ข้าง คง ๑๒ ข้าง จำหน่ายได้เป็นเงิน ๘๐ ชั่ง ๖ บาท ๓ ต่ถึง
 ๑๗๗ เปย คีบูกเคิม ๑๐๕ ภาราหาบ ๑๔ ชั่งออกเค็ษภารา ๒ หาบ
 ๑๔ ชั่ง ๘ ต่ถึง จำหน่ายได้ภาราตะชั่ง ๕ ต่ถึง ๕ ต่ถึง เงิน ๓๓๕
 ชั่ง ๑๒ ต่ถึง ๓ บาท ๑๑๘ เปย เข้ากันจำหน่ายดินค้าได้เป็นเงิน ๒๒๕
 ชั่ง ๑๔ ต่ถึง ๗ ต่ถึง ๒๘๕ เปย หักเตี้ยค่ากรรมเนียมจำหน่ายข้าง
 จำหน่ายคีบูกเป็นเงิน ๒๕ ชั่ง ๕ ต่ถึง ๘ ต่ถึง ๕๒๘ เปย เตี้ยค่าจ้าง
 กตาดักนงา ๑๕ ชั่ง ๘ ต่ถึงต่ถึง ๖๕๒ เปย เข้ากันเป็นเงิน ๔๑ ชั่ง
 ๓ ต่ถึง ๑๐ ต่ถึงเพื่อง ๓๘๐ เปย ยังกงเงินอยู่ ๑๘๔ ชั่ง ๑๐ ต่ถึง
 ๓ บาท ๗๑๕ เปยนั้น ขุนอักษร นายศรีโหมเอาจัดซื้อผ้าขาวเค็ษฐี พอ
 จวนมรดุมเค็ษฐีว่า จะทำผ้าซึ่งต้องการให้ครบจำนวนเงินนนหมื่น
 เค็ษฐีสัญญาว่า ให้กำปั่นกตบออกไปรับเอาพรรณผ้าณมรดุมปีเกาะ
 เอกศกนให้ครบ เค็ษฐีจัดได้แต่ผ้าขาวดีชนิดให้เข้ามาก่อน เป็นพรรณ
 ผ้าขาวดุกคำ ๖ กุดี ราคากุดีตะชั่ง ๕ ต่ถึง เป็นเงิน ๗ ชั่ง ๑๐ ต่ถึง
 ผ้าขาวฉนำ ๑๕ กุดี ราคากุดีตะชั่ง ๕ ต่ถึง ๓ บาทต่ถึง ๕๓๓ เปย
 เป็นเงิน ๑๘๘ ชั่ง ๗ ต่ถึง ๘ ต่ถึง ผ้าขาวโมริยชนิดหนึ่ง ๑๐ กุดี
 ราคากุดีตะชั่ง ๕ ต่ถึง เป็นเงิน ๑๗ ชั่ง ๑๐ ต่ถึง ผ้าขาวโมริยชนิด
 หนึ่ง ๘ กุดี ราคากุดีตะชั่ง ๕ ต่ถึง เป็นเงิน ๑๐ ชั่ง ผ้า ๓๘ กุดีเป็น
 เงิน ๕๔ ชั่ง ๗ ต่ถึง ๘ ต่ถึง เตี้ยค่าชักค่าบดค่าภาษีในซื้อผ้า ๕ ชั่ง
 ๑๔ ต่ถึง ๕ ต่ถึง คิดเป็นเงิน ๖๐ ชั่ง ๗ บาทต่ถึง ให้หัดวงน่าวัง
 คุมเข้าไปส่งด้วยพระยานครนนั้น ได้ให้เจ้าพนักงานรับไว้ครบตามบอก
 แล้ว แต่เงินซึ่งยังค้างอยู่แก่เค็ษฐีเจ้าทรัพย์เมืองเทศเป็นเงิน ๑๒๔ ชั่ง

๘ คำตั้ง ๓ บาทตั้ง ๗๓๕ เบย เศรษฐีได้สัญญาไว้ว่าให้กำนันยกตัว
ออกไปรับเอาพรรณผ้าณมรดุมปีเกาะเอกศกให้ครบนั้น พระยานคร
กรมการ ได้จัดแจง กำปั่น บรรทุก ช้าง บรรทุก ดิบุก กัดบออกไป จำหน่าย
ณเมืองเทศ แค้นเดือนด้ามปีชาดส้มฤทธิศกแล้ว ๆ ได้ตั้งให้รับเอา
ผ้าซึ่งค้างอยู่แก่เศรษฐีให้ครบตามสัญญา ถ้าขุนอักษร นายศรีโหมกดับ
มาถึงเมืองนครเมื่อใด ได้พรรณผ้ามากมายเท่าใด ก็ให้พระยา
นครกรมการบอกตั้งวัดรายพรรณผ้าแด่ทางว่าเข้าไปให้แจ้ง

หนังสือมาณวันอังคาร เดือน ๓ แรม ๒ ค่ำปีเกาะเอกศก ๗
ผู้อ่านจะเห็นได้ในท้องตรา นั้น ที่เรียกว่าการค้าขายของหลวง
นั้น ไม่ใช่เอาอำนาจราชการไปกะเกณฑ์เอาทรัพย์สินสมบัติของผู้หนึ่ง
ผู้ใดมา ต้องลงทุนซื้อหาแต่เสียค่าใช้จ่ายอย่างพอค่า ถ้าจะ
ผิดกับที่พอค่าเขาทำ ก็เพียงของหลวงไม่ได้ผลประโยชน์เท่าพอค่า
เพราะทำการกันหลายต่อ การวิ่งให้เต็มมาก ความจริงอันหนึ่งหนัก
ฐานประกอบ ปราบกฏอยู่ในหนังสือที่ครอเปิดแต่งเรื่องที่เข้ามาเป็นเหตุ
อยู่ในเมืองไทย ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ยังเป็น
กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ได้มีรับสั่งบอกว่า เรือหลวงออกไปค้าขาย
ที่อินเดียขาดทุนถึง ๒๕๐ ชั่ง ครอเปิดถึงความเห็นของตนเองไว้ว่า
การที่ขาดทุนนั้นไม่น่าอัศจรรย์ ด้วยไทยไม่มีเอเยนต์ที่ดี มีแต่พวก
แขกนายห้างที่หาประโยชน์ไม่สุจริต ไทยจึงถูกฉ้อฉลจนขาดทุน
การค้าขายกับต่างประเทศ เวลามีรัฐบาลอังกฤษอินเดียแต่ง
ครอเปิดเป็นเหตุเข้ามา ได้ความจากหนังสือที่ครอเปิดแต่งดังพรรณมานั้น

เรื่องครอเพ็ดทูตอังกฤษเข้ามาขอทำสัญญา

ปีมเมี้ยจัตวาศก เมื่อเดือน ๕ ขึ้น ๒ ค่ำปีมเมี้ยยังเปนตรีศก ครอ
 จด ๑๓๘๔ เพ็ดทูตอังกฤษเข้ามาถึงปากน้ำเจ้าพระยา ได้รับ
 พ.ศ. ๒๓๖๕ อนุญาตให้เรือกำปั่นขึ้นมาถึงกรุงเทพ ฯ มาจอดที่หน้า
 บ้านพระยาศรีวงษ์มนตรี้ ซึ่งอยู่ฝั่งตะวันตกใต้วัด
 ประยูรวงษ์ ฯ แดพระยาศรีวงษ์มนตรี้จัดคอกขังสัตว์
 ไว้หน้าบ้านเพ็ดไว้ดินค้า ให้เป็นที่พักของครอเพ็ด
 พวกที่มา เมื่อครอเพ็ดไปหาพระยาศรีวงษ์มนตรี้ตาม
 ธรรมเนียมแล้วได้ไปเฝ้าพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่น
 เจษฎาบดินทร์ ซึ่งทรงกำกับราชการกรมท่า ด่วน
 อักษรดำذنแคว่เรื่องราชบรรณาการ ซึ่ง มาร์ควิส
 เฮดติงส์ ให้ครอเพ็ดคุมมาถวายนั้น พระยาพิพัฒน์
 โกษาแดเจ้าพนักงานลงไปรับ อักษรดำذنแปลได้
 ความดังนี้ :—

๑ อักษรดำذنที่มาร์ควิส เฮดติงส์ มีมาถวายครั้งนั้น เขาแปล
 เปนภาษามลายูกำกับมา เราแปลจากภาษามลายู เพราะที่ในกรุงเทพ ฯ

“ มาร์ควิสต์ เหล่านี้ ๑ ๒ ๓ ผู้สำเร็จราชการอาณาจักรอังกฤษใน
อินเดีย ขอทูลมายังสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามให้ทรงทราบ

ด้วยข้าพเจ้ามีความประสงค์จะแสดงให้ปรากฏ ความเคารพนับถือ
ของชนชาติอังกฤษที่มีต่อพระองค์ จึงได้แต่งให้ทูตเข้ามาเฝ้า เพื่อจะ
บำรุงทางพระราชไมตรี แด่เอกอัครราชทูตไปมาหาสู่กัน ในระหว่างชนชาติ
อังกฤษแลชนชาติไทย ซึ่งได้ก่อกำเนิดขึ้นนอกแคว้น ให้เจริญยิ่งขึ้น

ชาวยุโรปต่างชาติได้รับฟังขบเคี้ยวกันมาหลายปี บัดนี้ก็ได้เลิก
การศึกสงครามกลับเป็นไมตรีกันแล้ว แม้ในแผ่นดินอันดุดันซึ่ง
เคยเป็นเหยื่อแก่การสงครามแต่เหตุจากต่าง ๆ ไม่เรียบร็อยมา
หลายชั่วอายุคนนั้น เคี้ยวกันมีความสงบเรียบร้อยทั่วไป (ด้วย
ความสามารถของอังกฤษ)

อังกฤษเดียนมีอำนาจ (ตลอดอาณาจักรอินเดีย) แด่เป็นทันทับถือ
แก่ประเทศอื่น ฝ่ายใดตั้งแต่ถึงพทวี่ป ตลอดขึ้นไปฝ่ายเหนือจนจด
เทือกภูเขาสหครแดนเมืองจีน ข้างตะวันออก ตั้งแต่เขตรแดนเมืองฮังวะ
ตลอดไปฝ่ายตะวันตก จนถึงแดนประเทศเปอเซีย แต่ประชาชน

เวลานี้ ยังไม่มีผู้ที่จะแปลภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทยได้ แต่ตัวอักษร
ลำดับที่เป็นภาษาอังกฤษ ครอบงำได้พิมพ์ดำเนินไว้ในหนังสือที่เขา
แต่ง สอดกับความคิดที่กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับเจ้า
พระยาทิพากรวงศ์ผู้ยังคลาศเคตือนมาก ข้าพเจ้าจึงแปลใหม่ ดังไว้
ในหนังสือเรื่องนี้

ที่อยู่ในปกครองของอังกฤษมีกว่า ๘ โกลี เพราะฉะนั้น อังกฤษจึงไม่มีความประสงค์ที่จะแสวงหาอาณาเขตรเพิ่มเติมต่อออกไปอีก

การภายในก็มีความเรียบร้อย ส่วนภายนอกนั้น อังกฤษก็เปนมิตรไมตรีกับนานาประเทศที่เขตรแดนติดต่อใกล้เคียงกัน เปนต้นว่าพระเจ้าแผ่นดินเปอเซียฝ่ายตะวันออก พระเจ้าแผ่นดินเปอเซียฝ่ายตะวันตก บรรดาเจ้านายที่ปกครองแคว้นแคว้นอาหรับ แม้สุดค่านประเทศเตอร์กัและพระเจ้ากรุงจีนก็เปนมิตรกับอังกฤษ พวกพ่อค้าอังกฤษกับชาวเมืองของพระเจ้าแผ่นดินแต่ละประเทศนั้น ๆ ได้ค้าขายถึงกันอยู่เปนอันมาก จนทั้ง ๒ ฝ่ายได้รับผลประโยชน์ เพราะเหตุที่อาจจะไปมาค้าขายถึงกันได้ โดยปราศจากความขัดข้องทั้งปวง จึงมีพวกพ่อค้าชาวต่างประเทศเหล่านั้นพากันมาค้าขาย ในแผ่นดินของอังกฤษเนื่องนี้จึงล้นพ่อค้าอังกฤษก็ไปค้าขายถึงเมืองต่างประเทศนั้น ๆ เปนอันมาก การค้าขายย่อมทำให้เจริญโภคทรัพย์แก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเปนเบื้องต้น แล้วเปนปัจจัยให้ชนต่างบ้านต่างเมืองรู้จักคุ้นเคยกันดีขึ้น ที่สุดจึงเปนเหตุให้ผู้ซึ่งเปนเจ้าเปนใหญ่ของชนต่างชาติต่างภาษา ซึ่งไปมาค้าขายถึงกันนั้น มีไมตรีเปนมิตรสนิทกันยิ่งขึ้น

พระมหากษัตริย์ผู้เปนใหญ่ในประเทศอังกฤษ เสด็จเสด็จณราชธานีอันอยู่ห่างไกลกับพระราชอาณาจักรในอินเดีย ประมาณถึงกึ่งพิภพ เพราะระยะทางห่างไกลกันนัก จะทรงปกครองราชอาณาจักรในอินเดียด้วยพระองค์เองไม่ได้สะดวก จึงพระราชทานพระราชอำนาจให้ข้าพเจ้าเป็นผู้ดำริราชการต่างพระองค์ ปกครองแผ่นดินอินเดีย

ข้าพเจ้าตั้งใจประสงค์จะให้ไพร่บ้านพลเมือง ซึ่งพระเจ้าแผ่นดิน อังกฤษมี
รับสั่งให้ข้าพเจ้าเป็นผู้ปกครองต่างประเทศ มีคุณค่าและความเจริญ
จึงทูลขอต่อพระองค์ผู้เป็นพระมหากษัตริราชอันประเสริฐ ขอให้ทรงเห็น
แก่ทางพระราชไมตรี โปรดให้ประชาชนในประเทศอินเดียได้ไปมาค้า
ขายถึงพระราชอาณาจักรของพระองค์ โดยสะดวก ข้างฝ่ายข้าพเจ้าก็
ขอเชิญให้บรรดาไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระองค์ มาค้าขายตามหัวเมือง
ท่าค้าขายในประเทศเขตแดนของอังกฤษอย่างเดียวกัน ถ้าหากว่าคน
ที่อยู่ในบังคับอังกฤษ จะเป็นชาวยุโรปก็ตาม จะเป็นชาวอินเดียก็ตาม
ไปค้าขายถึงพระราชอาณาจักรของพระองค์ ขอพระองค์จงได้ทรง
พระกรุณาคุ้มครองป้องกันให้ มีความผาสุกด้วย

ข้าพเจ้าไม่มีความประสงค์ ที่จะทูลขอที่ดิน ในพระราช อาณา
จักรของพระองค์ เพื่อทำที่จอดเรือ ที่ตั้งบ้านเรือน หรือที่บ่อมน ที่ไถ
ดิน^๒ แต่อย่างหนึ่งอย่างใด แม้กฎหมายอย่างธรรมเนียมอันใด ที่
ใช้อยู่ในพระราชอาณาจักรของพระองค์ ข้าพเจ้าก็ไม่ทูลขอให้ยกเว้น
เป็นพิเศษสำหรับพวกพ่อค้าอังกฤษ ถ้าหากว่าอย่างธรรมเนียมอันใด
ในพระราชอาณาจักรของพระองค์ อันเนื่องด้วยการค้าขาย เป็น

๒ ที่อังกฤษว่าไม่คิดจะขอที่ทำที่ไถ ดิน^๒ แต่ทำบ่อมนเป็นต้น ตรงนี้
หมายจะให้ไทยเข้าใจว่า จะไม่ทำอย่างพวก ไปตุ่เกิดแดงพวกวิถันดา
ที่เคยเบียดเบียนประเทศทางตะวันออกมาแต่ครั้งกรุงเก่า โดยวิธีไปขอ
ที่ดิน^๒ ตั้งสถานเป็นทิว ดิน^๒ ก่อน แล้วทำที่ดินนั้นให้เป็นบ่อมนปรการ
ส่งทหารไปรักษา แล้วเคยเอาเป็นกำลังแย่งหาอำนาจในเมืองนั้น ๆ

ความลำบากแก่พวกพ่อค้าอังกฤษ อันอาจจะเห็นได้ว่าเป็นเครื่องขัดขวางแก่ ความเจริญ ของการ ค้าขายกับ พระราช อาณาจักรของ พระองค์ ข้าพเจ้าก็หวังใจในพระปรีชาญาณ แต่พระราชหฤทัยอันเป็นไมตรี ที่จะทรงพระราชดำริห์แก่ ไชยภวัน (ตามซึ่งพระองค์ทรงพระราชดำริห์เห็นสมควร)

นายครอเพ็ดที่ข้าพเจ้าได้เลือกให้เป็นทูตต่างตัวข้าพเจ้าไปเฝ้าครั้งนี้ เป็นผู้เข้าใจความประสงค์ของข้าพเจ้าอยู่ทุกอย่าง ถ้าได้ไปศึกษาหาหรือ กับมุขมนตรีของพระองค์ คงจะสามารถที่จะคิดอ่านจัดการให้เป็นประโยชน์ ที่จะเกิดโภคทรัพย์แด่ความเจริญทั้งฝ่ายไทยแฉะฝ่ายอังกฤษ นายครอเพ็ดได้เคยเป็นผู้ต่างตัวข้าพเจ้าอยู่ในสำนักผู้สดตามเมืองชวาหลายปี ข้าพเจ้าได้เลือกนายครอเพ็ดให้เป็นทูตไปเฝ้าพระองค์ในคราวนี้ ก็ เพราะเห็นว่านายครอเพ็ดเป็นผู้สันตติอย่างธรรมเนียมในประเทศทางตะวันออก เพราะได้คุ้นเคยมาช้านาน นายครอเพ็ดเป็นผู้ที่ได้รับความไว้วางใจของข้าพเจ้า ถ้าหากว่านายครอเพ็ดยอมตกลงในการอย่างใดประการใดกับรัฐบาลของพระองค์ ความตกลงอันนั้นจะไดรับอนุมัติของข้าพเจ้าทุกประการ

ข้าพเจ้าได้มอบสิ่งของหลายอย่าง ให้นายครอเพ็ดคุมมาถวายแด่พระองค์ ในนามของข้าพเจ้าด้วย”

เครื่องราชบรรณาการที่มาร์ควิสต์ เฮตติงส์ ส่งมาถวายในครั้งนั้น คือปืนคาบศิลาปลายหอก ๓๐๐ บอก ปืนคาบศิลาแผดบอก ๓ ฝ้า ด้านขาว ๔ ฝั้น พรหมเทศ ๒ ฝั้น เครื่องแต่งตัวหญิงอย่างฝรั่ง ๒ ดำรับ

เครื่องโต๊ะแก้วเจียรในตำรับ ๑ ฉากอย่างดี ๕ แผ่น พรหมอย่างดี ๒ ผืน
หนังสือเรื่องราวพงษาวดารอังกฤษเดิม ๑ รถม้าเครื่องพร้อมรถ ๑
ม้าเทศสำหรับเทียมรถม้า ๑ ฉากเขียนด้วยหนัง ๔ บาน ฉากกระจก ๓
บาน รวม ๗ บาน

ณวัน ๒๒๕ ค่ำปีมะเมียจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๘๔ พ.ศ. ๒๓๖๕
เสด็จออกพระที่นั่ง บุษบกมาดา ที่ท้องพระโรง เป็นการ เติมนยศ ทรงฉลอง
พระองค์ครุย โปรดให้ยอนครอเปิดแด่พวกอังกฤษที่มาในกองทัพเข้า
เฝ้า ฯ เมื่อเฝ้าแล้วจึงตั้งต้นปรึกษาหารือราชการกับพระยาสุริยวงษ์
มนตรี ซึ่งเดือนนั้นเป็นพระยาสุริยวงษ์โกษาที่พระคลัง ต่อมาหลายครั้ง
การไม่ตกลงกันได้ถึงความประสงค์ของครอเปิด ด้วยมีเหตุขัดข้องแฉะ
เกิดเข้าใจผิดกันหลายอย่างหลายประการ^๓ ที่เป็นเบื้องต้น เพราะเหตุที่
จะกล่าวต่อไปนี่คือ:—

๑) ทั้ง ๒ ฝ่ายพูดไม่เข้าใจภาษากัน ในเวลานั้นไม่มีไทยที่พูด
ภาษาอังกฤษได้ อังกฤษก็ไม่มีที่พูดภาษาไทยได้ ทั้งหนังสือคำ
พูดต้องใช้แปลเป็นภาษาไปศุเกศบ้าง ภาษามลายูบ้าง แล้วจึงแปล
เป็นภาษาไทย แด่ภาษาอังกฤษอีกชั้น ๑

๒) ตามที่เป็นผู้แปลเป็นคนชนต่ำทั้ง ๒ ฝ่าย ฝ่ายข้างครอเปิด
ได้ถามไทยมาแต่เกาะหมาก ก็เห็นจะจำงไทยที่เป็นบ่าวไพร่ใครที่
หลบหนีไปอยู่ที่นี่ พอรู้ภาษามลายูมาเป็นตาม เป็นคนซึ่งไทยใน

๓ ในหนังสือพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์
กล่าวเรื่องครอเปิดเป็นเหตุเข้ามาคราวนั้นไว้แต่โดยย่อ เมื่อมาพิจารณา

กรุงเทพ ฯ ย่อมรังเกียจไม่ให้เข้าในที่เฝ้า หรือแม้แต่เป็นตามเมื่อ
 ทุตไปหาเสนาบดีผู้ใหญ่ ฝ่ายข้างครอเปิดก็โกรธหาว่ากีดกันห้ามปราม
 ตามซึ่งตัวไว้ใจ ฝ่ายตามของไทยเล่า ตามที่สำหรับแปลภาษาไปตฤศ
 ก็ใช้พวกกะฎัจน์ ที่แปลภาษามลายูใช้แซกคน ๑ ชื่อระกุดาอดี ได้เป็น
 ที่หลวงโกชาอัครหาอยู่เฝ้าในเวลานั้น ตามข้างฝ่ายไทย ทั้งตามฝรั่ง แด
 ตามแซก ต่างคนต่างไปนิพนธ์กันให้ครอเปิดฟัง ใช้แต่เท่านั้น ต่าง
 คนต่างชิงกันเอาหน้าในทางที่จะเรียกร่องเอาของกำนันจากครอเปิด ทำ
 ให้ครอเปิดเกิดดุหมั่นขึ้นมาถึงผู้ใหญ่ฝ่ายไทย ว่ามีแต่คนโง่

๓) ที่มาร์ควิสต์ เฮล์คิงส์ เดือกให้ครอเปิดเป็นทูตเข้ามา เพราะ
 เห็นว่าเป็นผู้ดีนัยอย่างธรรมเนียมทางประเทศเหล่านั้น ที่จริงตั้งใจดี
 ดังจะพึงได้เห็นได้ในหนังสือคำสั่งที่ให้แก่ครอเปิด แต่ความชำนาญ
 ของครอเปิดนั้น ไม่เป็นไปแต่ในทางข้างดี เพราะคุ้นเคยแต่กับพวกชาว
 มลายู อันเคยอยู่ในอำนาจฝรั่งมาแต่ก่อน ถือใจมาเดี๋ยว ว่า
 ไทยก็เป็นชาวตะวันออกเหมือนกับพวกชาวมลายู ไม่ผิดอะไรกับคนพวกนั้น
 ผิดกันแต่ที่ไม่อยู่ในอำนาจ เมื่อเห็นไทยไม่ยำเกรงครอเปิดเหมือนพวก
 ชาวมลายู ก็ยิ่งทำให้ไม่ชอบหนักขึ้น

ดูในหนังสือที่ครอเปิดแต่ง แดไบบอกที่ครอเปิดมีไปถึงรัฐบาลของเขา
 จึงได้เห็นเหตุขัดขวางแก่การที่จะตกลงพอใจกันได้

๔ คำสั่งของมาร์ควิสต์ เฮล์คิงส์ พิมพ์ไว้ข้างท้ายเล่ม ๒ ของสมุด
 ที่ครอเปิดแต่ง ข้าพเจ้าได้คัดแต่ใจความลงไว้ ในตอนว่าด้วยเหตุที่
 อังกฤษจะแต่งทูตนั้นแล้ว

๔) ข้อที่ครอเปิดไม่ชอบไทย เห็นจะเริ่มตั้งแต่มาถึงเกาะหมาก เพราะประจวบเวดากองทัพไทยลงไปตีได้เมืองไทรบุรี แดชาวเกาะหมาก กำลังคั่นกัน ว่าไทยจะตีลงไปถึงเกาะหมากด้วย ครอเปิดได้รับคำสั่งรัฐบาลอินเดียให้มาพบกับไทยเรื่องเมืองไทรบุรี ก่อนไทยตีเมืองไทรบุรี แดให้มาปรึกษาภาษาอังกฤษที่เปนเจ้าเมืองเกาะหมาก ในข้อที่จะมาพบกับไทยว่าอะไร ในเวดาครอกเปิดมาถึงเกาะหมาก ภาษาอังกฤษเมืองนั้น กำลังขัดแย้งไทย ไม่ต้องบอกก็พอจะคาดได้ไม่ผิด ว่าความต้องการของเจ้าเมืองเกาะหมากในเวลานั้น จะไม่เป็นอย่างอื่น นอกจากอยากให้ ภาษาอังกฤษ ยกกองทัพ มาจับ ได้ไทยออกไปเสียให้พ้น เมืองไทรบุรี แต่หากรัฐบาลอินเดียไม่ได้ตั้งใจที่จะทำการเป็นศัตรู เจ้าเมืองเกาะหมากจึงต้องแนะนำครอเปิดให้มาพบกับไทยแต่โดยดี ตามคำสั่งเดิมของรัฐบาลอินเดีย แต่คำแนะนำนั้นที่ปรากฏในหนังสือของครอเปิด ก็มีอย่างเดียวแต่ให้ คิดอ่านให้ ไทยออกไปเสียจากเมืองไทรบุรี แดให้คืนเมืองให้เจ้าพระยาไทร (ประเสริฐ) อย่างเดิม ซึ่งจะตกลงกันไม่ได้ อยู่เอง

๕) วิธีการค้าขายกับต่างประเทศในเวลานั้น ชาวต่างประเทศที่ไปมาค้าขายโดยมากก็จีน ซึ่งแสวงหาแต่กำไรในการค้าขายเปนใหญ่ ยอมมอบยอมอบหมอบคดาน ถวายตัวพงบุญผู้ ทมิอำนาจแดเปนใหญ่ในบ้านเมือง ยอมที่จะทำการอย่างใด ๆ ให้พอใจเจ้าของเมือง ขอแต่ให้หากำไรได้ โดยสะดวก จึงเข้ากับไทยได้ดี แต่ฝ่ายข้างฝรั่งไม่เช่นนั้น ประโยชน์ในการค้าขายก็อยากจะได้ แดยังถือยศศักดิ์วางกิริยา

อาการกระเดียดจะช้ำเจ้าของเมือง ก็เป็นอันยากที่จะทำให้เกิดความ
พอใจแก่ไทยได้อยู่โดยธรรมดา

๖) เหตุอีกอย่าง ๑ นั้น จำต้องว่าโดยที่จริง ประเพณีของไทย
เราในครั้งนั้น ซึ่งถือมาตามคติโบราณ ยังมีการหยาดอย่างซึ่งชวน
จะให้ฝรั่งดูหมิ่น ยกตัวอย่างอย่างเดียวเพียงเรื่องไม่ได้เล่า แม้
พระยาพระคลังรับแขกเมือง ก็ไม่ได้เล่า เมื่อฝรั่งได้เห็นแต่ตัวเปล่าไป
ตามกัน ตั้งแต่ผู้ใหญ่ลงมาจนผู้น้อย ก็เห็นจะตั้งตนดูหมิ่นว่าเป็น
ชาวเมืองป่า ไซ้แต่เท่านั้น การที่เจ้าพนักงานกรมท่าของเราเอง ทั้ง
กรมท่ากลาง กรมท่าขวา กรมท่าซ้าย ทำการค้าขายกับต่างประเทศ
แสดงอาการแสวงหาประโยชน์ตนเองปะปนไปกับหน้าที่ที่ทำในตำแหน่งราช
การ นี่ก็เป็นเหตุให้เกิดข้อสงสัยได้โดยดูหมิ่นอีกอย่าง ๑

แม้เหตุขัดขวางมียุติงกล่าวมา การที่ปรึกษากันในลัทธิราช
การของทูตที่มาในครั้งนั้น คบเปิดไม่มีเหตุที่จะติเตียนได้ ว่าไทย
พูดจาอย่างคนป่าเถื่อน หนังสือที่แต่งมาติเตียนไทยในอย่างอื่นโดยมาก
ยังต้องชมความเรียบร้อยในการปกครองบ้านเมืองเมื่อในเวลานั้น แต่
ชมว่าไทยฉลาดในการงาน แลรู้การต่างประเทศ คือการที่ไป
ในอินเดียเป็นต้น ดีทีเดียว

ความที่ปรึกษากันในลัทธิราช ตามที่ปรากฏในหนังสือของครอเฟิตนั้น เมื่อ
ครอเฟิตเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เห็นมีกงสุลไปตฤเทศอยู่ในกรุงเทพ ฯ แล้ว
จึงมาขยายความคิดออกไปกว่าที่ปรากฏในคำสั่ง คือ จะขอให้ไทยทำ
หนังสือสัญญายอมลดภาษีเข้าจากพ่อค้าอังกฤษประการ ๓ จะขอตั้ง

กงสุตประการ ๓ ความ ๒ ข้อ^๕ ไทยก็ไม่ได้แสดงความจริงใจ เข้าใจว่าจะยอม ถ้าอังกฤษยอมตามประสงค์ของไทยในความข้อหนึ่งเป็นข้อแรกเปดียน คือ ขอให้เรือไทยที่ไปค้าขายตามเมืองของอังกฤษซื้อหาปืนได้ตามต้องการ ด้วยในเวลานั้นไทยกำลังต้องการปืนไว้ทำศึกกับพม่า พอพระยาพระคลังพูดข้อนั้น ครอเฟ็ดก็พูดตัดเดี่ยวว่า อังกฤษจะยอมให้เรือไทยซื้อหาปืนมาได้ แต่เวลาเมื่อไทยเป็นไมตรีกับประเทศที่อยู่ติดต่อกับอังกฤษ ประเทศที่ครอเฟ็ดพูดข้อนี้ รับไว้ในหนังสือที่แต่งว่า ตั้งใจหมายว่าพม่าที่เดียว^๕ เมื่อไทยได้ยื่นคำพูดอย่างนี้ ก็ดูเหมือนว่าไม่เป็นประโยชน์อันใดที่จะทำสัญญากับอังกฤษ ด้วยอังกฤษจะเอาประโยชน์ข้างเดียว ส่วนประโยชน์ของฝ่ายไทยนั้นไม่ให้ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าข้อนี้เป็นเหตุที่ไม่ตกลงกันได้ ในคราวนั้น ครอเฟ็ดพยายามพูดจาท่อมาอีกหลายครั้ง ทางที่พูดต่อมาในตอนหลัง ครอเฟ็ดเลิกความคิดเรื่องตั้งกงสุต เป็นแต่จะขอลดภาษี ข้างไทยจะให้ครอเฟ็ดรับ

๕. สอบถามพงษาวดารพม่า ที่จริงในเวลานั้นพม่ากับอังกฤษเกิดระหองระแหงจนจะวิวาทกันอยู่แล้ว จะเป็นด้วยอังกฤษยังเห็นประโยชน์ที่จะเอาใจดีต่อพม่าอยู่^๕ รู้ว่าไทยต้องการปืนมาสำหรับทำสงครามกับพม่า กัดพม่าจะโกรธ ครอเฟ็ดจึงไม่ยอม แต่ก็เป็นการประหลาดอยู่ ด้วยความปรากฏว่า รัฐบาลอินเดียอยู่แต่เมื่อก่อนแต่งทูตเข้ามา ว่าไทยกำลังต้องการปืน เครื่องราชบรรณาการที่ตั้งมาถวาย ก็ถวายปืนกว่า ๓๐๐ บอก ทำไมจะมาขัดขวางเรื่อง^{๕ ๗} ขอบบ

ประกันว่า จะมีเรืออังกฤษเข้ามาค้าขายไม่น้อยกว่าปีละ ๕ ลำ ครอ
 เพ็ดก็ไม่รับประกัน ฝ่ายไทยว่าเมืองไทยมีเกดือทดี จะบรรทุกเกดือไทย
 ออกไปขายที่อินเดีย รัฐบาลอังกฤษจะดตภาษให้อย่างไรบ้าง ครอ
 เพ็ดก็ไม่ตกลงที่จะยอมดตภาษให้เกดือให้แก่ไทย เมื่อพูดจาเรื่องค้าขาย
 กันจนลงปลายแล้ว ครอเพ็ดจึงได้เริ่มพูดเรื่องเมืองไทรบุรี คือ ครอเพ็ด
 ถือนั่งถือเจ้าพระยาไทร (ปะแวงวัน) เปนใจความกล่าวโทษเจ้าพระยา
 นคร ฯ แดจะขอเมืองคืน เข้ามายืนต่อเด่นาบดี ครอเพ็ดจะขอให้ไทย
 ยอมตามความประสงค์ของเจ้าพระยาไทร ข้างไทยตอบว่า เจ้าพระยา
 ไทรบุรีก็เปนเจ้าเมืองประเทศราชข้าขอบขัณฑสีมา ถ้ามีทุกขร้อนอื่นใด
 ควรจะเข้ามาเฝ้ากราบทูลความทุกขร้อนนั้น นมทองตราออกไปก็ไม่
 คอบ ครั้นใดความเดือดร้อนก็ไม่เข้ามาเฝ้าขึ้นซักกับเจ้า จะให้ไทย
 คืนเมืองให้ได้อย่างไรได้ ข้างครอเพ็ดกล่าวโทษเจ้าพระยานคร ฯ แทนเจ้า
 พระยาไทร ข้างไทยก็ยืนอยู่ว่า ให้เจ้าพระยาไทรเข้ามากด้าวโทษเอง
 จะมีตราให้หาเจ้าพระยานคร ฯ เข้ามากล่าวให้เปนยุติธรรมทั้ง ๒ ฝ่าย
 ครั้นครอเพ็ดอ้างถึงประโยชน์การค้าขายของอังกฤษ ที่เกี่ยวข้องกับเมือง
 ไทร พระยาพระคลังก็สั่งไปบอกของเจ้าพระยานคร ฯ ไปให้ครอเพ็ด
 ว่าตั้งแต่ไทยเข้าไปรักษาเมืองไทรบุรี ได้เอาใจใส่ในทางไมตรีกับ

๖ วิธีค้าเกดือในอินเดีย รัฐบาลผูกขาดขายเอง ไทยรู้ความ
 ข้อน จึงเอาเรื่องสินค้าเกดือออกมาพูด ด้วยเปนการขอยกภาษีสินค้า
 ผูกขาดของรัฐบาลอย่างเดียวกับที่อังกฤษขอเข้ามา

อังกฤษที่เกาะหมากเป็นการเรียบร้อยอย่างแต่ก่อน ไม่มีขีดช่องอย่าง
หนึ่งอย่างใด ไต่กันอยู่เพียงเท่านั้น

ครอเปิดอยู่ในกรุงเทพ ฯ ถึง ๔ เดือน เห็นการไม่สำเร็จใดดัง
ประสงค์คิดจะกลับ เกิดลำบากกันขึ้นด้วยเรื่องหนังสือตอบอีกอย่าง ๓
ข้างครอเปิดจะให้มีพระราชดำذنตอบอักษรดำذن มาร์ควิส เฮตติงส์
ข้างไทยว่า มาร์ควิส เฮตติงส์ เป็นแต่ขุนนางผู้สำเร็จราชการหัวเมือง
จะมีพระราชดำذنตอบอักษรดำذنนั้นผิดอย่างธรรมเนียม^๗ จะให้มีแต่
ศุภอักษรของพระยาพระคลังตอบ ข้างครอเปิดไม่ยอม ดงปดาย
ตกตงกันว่า จะมีหนังสือของพระยาพิพัฒน์โกษาตอบไปถึงเดชานุการ
ของ มาร์ควิส เฮตติงส์ ในส่วนเรื่องการค้าขายนั้น ตามที่ปรากฏใน
หนังสือของครอเปิดว่า แต่เดิมไทยจะให้พระยาพิพัฒน์โกษาทำหนังสือ
ให้ครอเปิด เป็นหนังสืออนุญาตให้พ่อค้าอังกฤษไปมาค้าขายในพระ
ราชอาณาจักร ถ้าปีใดมีเรืออังกฤษเข้ามาค้าขายแต่ ๕ ลำขึ้นไป จะ
ลดภาษีขาเข้าจากร้อยละ ๘ ลงเป็นร้อยละ ๖ ครอเปิดได้ไปตรวจ
ร่างหนังสือฉบับที่พระยาพระคลังก็เป็นที่พอใจ แต่ยังไม่ทันที่จะได้
รับหนังสือ^๘ ก็เกิดเหตุผิดใจกันขึ้นอีกอย่าง ๑

เหตุนี้เกิดแต่เรื่องที่ รัฐบาลอังกฤษเข้าเรือพ่อค้า ให้เป็นเรือทูตเข้า
มาราชการ ด้วยประเพณีตามประเทศทางตะวันออกในครั้งนั้น ตั้ง
ของที่มาในเรือทูตไม่ต้องตรวจเก็บภาษีอากรอย่างหนึ่งอย่างใด ธรรมเนียม

๗ เมื่อครอเปิดไปเมืองญวน ก็เกิดความลำบากเรื่องหนังสือตอบ
อย่างเดียวกัน

เหมม่อนหนทราบอยู่ทวณ กับคนเรือที่ครอเปิดมา ชอกกับคน แมคคอด
 เนต เห็นประโยชน์ที่จะได้ ในการที่เข้ามากับทูต จึงดอบบรรทก
 ดินค้าต่าง ๆ มาในระวางเรือเป้นอันมาก ครอเปิดมีได้ทราบความชอบ
 ครนเมื่อเรือเข้ามาจอดอยู่ในกรุงเทพ ฯ พวกทูตชนอยู่บนบก กับคน
 แมคคอดเนต ดอบเอาสินค้าออกจำหน่าย ความทราบถึงไทย ถาม
 ครอเปิด ๆ ก็ย่นย่นว่าธรรมเนียมของอังกฤษ เรือที่มาราชการจะค้า
 ขายไม่ได้ ต่อมาครอเปิดจึงได้ทราบความจริงว่า กับคนเรือของตน
 พาของหน้ภาษีเข้ามาขาย ทำให้เสียจากที่ตนได้อ่างไว้ ครอเปิดเกิด
 วิวาทชนกับกับคนแมคคอดเนต ถึงต้องได้กับคนแมคคอดเนตชนจาก
 เรือ กับคนแมคคอดเนตเป็นผู้ ไปมาคุ่นกับไทยในเวลาเมื่อชายของ
 จะเป้นกับคนแมคคอดเนตหรือผู้ใดไม่แน่ นำความมาแจ้งแก่พระยา
 พระคลังว่า เมื่อเวลาครอเปิดอยู่ในกรุงเทพ ฯ หน ให้เทียบหยั่งน้ำ
 ทำแผนที่ แดพุดว่าเมืองเช่นกรุงเทพ ฯ หน ถ้าอังกฤษจะต้องการ ตั้ง
 เรือรบมาเพียงต้องดำด้ามดักก็จะดเอาได้ ความทั้ง ๒ ขอน เป้นเหตุ
 ให้ไทยเกิดขัดเคืองครอเปิด แต่ก็ไม่ได้ทำให้เสียอชญาไครยอย่างใด
 โปรดให้จัดเครื่องบรรณาการพระราชทานตอบ มาร์ควิสต์ เฮดติงส์ เป้น
 ดั่งของต่าง ๆ คือ งาช้าง ๓๐ กิ่งหนัก ๒ หาบ เนื้อไม้หนัก ๒ หาบ
 กายานหนัก ๒ หาบ กระจกหนักหาบ ๑ เร้วหนัก ๓ หาบ ดิบุก
 บริสุทธหนัก ๑๕ หาบ พริกไทยหนัก ๑๕๐ หาบ น้ำตาลทรายหนัก
 ๑๕๐ หาบ รงหนัก ๕ หาบ มอบให้ครอเปิดคุ่มออกไป ส่วนครอเปิด
 เองได้พระราชทานน้ำตาลทรายหนัก ๓๐ หาบ ส่วนหนึ่งดื่อบบน

เปนแต่ให้พระยาจุฬาราชมนตรีทำหนังสือให้ครอบครัวเปิดออกไป คงมี
ใจความแต่ว่า อนุญาตให้พ่อค้าอังกฤษไปมาค้าขายตามอย่างธรรมเนียมบ้านเมือง

เมื่อครอบครัวเปิดไปแล้ว มีหนังสือพระยาพระคลังไปถึง มาร์ควิส
हेตติงส์ ฉบับ ๓ กล่าวโทษครอบครัว ว่าเข้ามาพูดจาแต่ทำการเดือดเกิน
ผิดกับความในอักษรดำสนิทเจ้าเมืองบังก่ามา หนังสือฉบับนี้ส่งไป
ที่เจ้าเมืองเกาะหมาก ให้ส่งไปถึง มาร์ควิส हेตติงส์ ปราบฏใน
หนังสือราชการของอังกฤษว่า มาร์ควิส हेตติงส์ ตอบถามครอบครัว
แต่มีดำเนาหนังสือครอบครัวแก้คำถาม ว่าเรื่องทำแผนทนั้นใดทำแต่เด็ก
น้อย แต่ได้ขออนุญาตพระยาพระคลังก่อนแล้วจึงทำ ข้อที่ว่าครอบครัว
เปิดพูดหมิ่นประมาทเมืองไทยนั้น ปฏิเสธ

ยอนครอบครัวออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๒๓^๑ ๒๒๘๘ คำ ปีมเมีย
จัตวาศก ๑๑๘๔ พ.ศ. ๒๓๖๕ ไปแวะตรวจที่เกาะดีซังก่อน แล้วออก
จากเกาะดีซังไปเมืองญวน การที่ไปเมืองญวนก็ไม่สำเร็จ ด้วย
ญวนรังเกียจการเกี่ยวของค้าขายกับฝรั่งยิ่งกว่าไทยขึ้นไปอีก ครอบครัว
กลับจากเมืองญวนจึงได้เปนเรดิเคนตกรักษาการอยู่ณเมืองสิงคโปร์ ตาม
ความที่ปรากฏต่อมา ตั้งแต่ครอบครัวมาเปนเรดิเคนตอยู่ที่เมืองสิงคโปร์

๘ แต่ในดำเนาบอกขอของครอบครัวฉบับ ๓ กล่าวความตรงกับ
คำที่หาว่าครอบครัวเปิดพูด เพราะฉะนั้น ทำให้เข้าใจว่า ครอบครัวเห็นจะได้
พูดกับพวกฝรั่งที่มาด้วยกัน บางทีความนั้นจะมาถึงไทยจากกับต้น
แมคคอดเนด ในเวลาเมื่อเกิดวิวาทกับครอบครัว

กตัญญูวางอชญาไศรยเปนไมตรีกับไทย มีหนังสือไปมากับพระยาพระคลัง
แด่เอาเปนธุระส่งเคราะห์เรือไทยที่ไปค้าขายที่เมืองสิงคโปร์ กตัญญู
ตามคำสั่งเดิมของรัฐบาลอินเดีย ถึงกับเอาเปนธุระบอกเข้ามาให้ไทย
ทราบ ว่าพม่าแต่งทูตไปชวนญวนให้ช่วยกันตีเมืองไทย คงจะปรากฏ
ต่อไปข้างหน้า เห็นจะเป็นด้วยเหตุอังกฤษเกิดวิวาทกันขึ้นกับพม่า ครอ
เปิดจึงเห็นประโยชน์ในการที่จะเอาใจไทย

มีเรื่องราวเบ็ดเตล็ดอันเกี่ยวแก่พงษาวดารไทย ในเวดามือครอ
เปิดเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ ปรากฏอยู่ในหนังสือที่ครอเปิดแต่งบางเรื่อง
แต่ไม่เกี่ยวกับการทูตที่ครอเปิดมา ข้าพเจ้าได้คิดมาดงไว้ต่อไป
เพื่อให้ผู้ศึกษาโบราณคดีวินิจฉัย คือ:—

๑) เมื่อครอเปิดอยู่ในกรุงเทพ ฯ พระยาพระคลังได้ถามว่า
ครอเปิดมีประสงค์จะไปเฝ้าเจ้านายพระองค์ใดบ้าง ครอเปิดตอบ
ความอยู่ก่อนแล้ว ว่าในเวดานั้น ผู้ใหญ่ในกรุงเทพ ฯ แบ่งกันเป็น
๒ พวก คือ พวก ๑ นับถือสมเด็จพระเจ้าตากสินเจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ
แต่เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีเป็นหัวหน้าในพวกนี้ แต่อีกพวก ๑ นับ
ถือพระเจ้าตากสิน กทมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ซึ่งเป็นพวกเดียวกับ
พระยาพระคลัง ครอเปิดเห็นว่าพระของตัวอยู่ในหน้าที่ของพระยา
พระคลัง แต่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ จะไปเกี่ยวข้องกับอีกพวก ๑
จะไม่เป็นที่พอใจข้างพวกนี้ จึงตอบพระยาพระคลังว่า ที่จะให้
เฝ้าเจ้านายพระองค์หนึ่งพระองค์ใดนั้น แต่ว่าแต่พระยาพระคลังจะเห็น
สมควร แต่ของถวายเตรียมมาถวายแต่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์พระ

องค์เดียว ไม่ได้เตรียมมาสำหรับถวายเจ้านายพระองค์อื่นด้วย เพราะ
ธรรมเนียมเฝ้าในครั้งนั้นต้องมีของถวาย เมื่อครอเปิดบอกว่าไม่มีของ
ถวาย จึงไม่ได้เฝ้าเจ้านายพระองค์อื่น

๒) ในเวลาครอเปิดอยู่ที่กรุงเทพฯ ๗ นั้น เกิดอหิวาตกะโรคขึ้น
อีกครั้ง ๑ ว่าพระเจ้าอนงนางเชอตันพระชนมด้วยโรคนี้พระองค์ ๑
แต่ อหิวาตกะโรคที่เกิดคราวนี้ไม่มีเจตนาว่าคนนั้น ไม่แรงเหมือนเมื่อครั้ง
ปีมโรงโทศก แต่ได้ประกาศให้ราษฎรหยุดการงานทั้งปวง ทำบุญ
ให้ทาน แลห้ามฆ่าสัตว์ตัดชีวิต มีกำหนด ๗ วัน

๓) เมื่อวันที่ ๙ พฤษภาคม เวลาครอเปิดอยู่ในกรุงเทพฯ ๗
มีราชทูตญวนเชิญพระราชดำรัสเข้ามา พักอยู่ที่วังหน้าข้างฝั่งตะวันออก
เหนือที่พักของครอเปิด กล่าวในหนังสือครอเปิดว่าอยู่ที่พระราชวัง
ซึ่งควรเข้าใจว่าที่พุกทญวนนั้นเห็นจะอยู่ราวท่าเตียน มีกระบวนแห่พระ
ราชดำรัสทางเรือ แลทูตญวนได้เข้าเฝ้า เมื่อวันที่ ๑๒ พฤษภาคม ครั้น
ถึงวันที่ ๑๓ มิถุนายน ทูตญวนกลับไปแล้ว

๔) เมื่อครอเปิดเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ๗ ได้ไปเฝ้ากรมหมื่นเจษฎา
บดินทร์ ๔ ครั้ง ๗ แรกเฝ้าถวายของอย่างเลดี้ออกแขกเมือง อีก ๒

๕ ทูตญวนที่มาคราวนี้ ไม่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดาร
ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ในหนังสือนี้กล่าวว่า เมื่อปีมโรงโทศก
เวลาเกิดอหิวาตกะโรค ทูตญวนเข้ามา บางที่จะตั้งศักราชผิดปี
ที่จริงจะมาในปีมเมียจัตวาซึ่งปรากฏในหนังสือของครอเปิด ในเวลา
นั้นก็มื่ออหิวาตกะโรค

ครึ่งมีรับสั่งให้หาไปเฝ้าไปรเวต รับสั่งไต่ถามการงานต่าง ๆ แต่
 มิได้รับสั่งด้วยเรื่องราชการทูตทมา ครอเปิดชมว่า กรมหมื่นเจษฎา
 บดินทร์ ทรงพระปรีชาญาณ สัมกับคำคนในกรุงเทพ ฯ ที่พูดกันว่า
 เียบยแถมกว่าเจ้านายพระองค์อื่น ๆ ครึ่งที่ ๔ เมื่อวันที่ ๑๔ กรกฎาคม
 อันเป็นวันที่ครอเปิดกำหนดไว้ว่าจะออกจากกรุงเทพ ฯ กรมหมื่น
 เจษฎาบดินทร์มีรับสั่งให้หาไป รับสั่งบอกว่า มีกระแสพระราชโองการ
 ว่า แต่เดิมได้ตั้งพระราชหฤทัยจะโปรดให้ครอเปิดเข้าเฝ้าทูตดา แต่
 ประจวบเวลาไม่สบายพระราชหฤทัย เหตุด้วยพระเจ้าน้องนางเธอ
 สิ้นพระชนม์พระองค์ ๑ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีก็สิ้นพระชนม์
 แด่สมเด็จพระสังฆราช (สุก ญาณสังวร) สิ้นพระชนม์ จึงมิได้ให้
 ครอเปิดเฝ้าทูตดา กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์มีรับสั่งรับรองแก่ครอเปิดว่า
 ให้พวกพ่อค้าอังกฤษไปมาค้าขายเถิด จะทรงเป็นพระธุระทำนุบำรุงเอง
 ๕) มีข้อความกล่าวไว้ในหนังสือที่ครอเปิดแต่ง ว่าในเวลา
 อยู่ในกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๑๙ พฤษภาคม เจ้าเมืองดาวคน ๑ ไป
 หาครอเปิดถึงที่พัก จะเป็นเจ้าเมืองไหน แด่จะไปพูดกันด้วยเรื่อง
 อะไร ครอเปิดหาได้แต่ดังไว้ไม่ ข้าพเจ้าฉันนิฐานดู เวลานั้นเป็น
 ฤดูแต่ง ไม่ใช่เวลาที่เจ้านายทางมณฑลพายัพจะลงมา เจ้าดาวที่
 ไปหาครอเปิดนี้ เห็นจะเป็นเจ้าอนุเจ้านครเวียงจันทน์ เหตุที่ไปหาทูต
 อังกฤษนั้น คิดไม่เห็นว่าจะมีขอราชการอย่างใด ดีร้ายจะไปโดย
 อำเภोजาเอง เพื่อจะฟังความประสงค์ของอังกฤษ คิดดูเวลาเมื่อ
 ครอเปิดเข้ามา ก่อนเวลาเจ้าอนุเป็นขบถไม่กี่ปี แด่มีความปรากฏ

ในจดหมายเจ้าอนุทมิฬมาเมื่อก่อนจะเป็นชบถ อ้างถึงว่าฝรั่งจะเข้ามา

ย้าย คุดมเหตุคุดมผลกันอยู่

๖) เมื่อครอบครองเรือลงไปตามลำแม่น้ำ ถึงเมืองนครเขื่อน
ขันธ์ ได้แะชนคุดม ก่อวไว้ในหนังสือว่า ป็นใหญ่สำหรับคุดมได้
เอากัดคุดมมากรุงเทพ ฯ หลายปีมาแล้ว ด้วยเกรงจะเกิดชบถ
ชอนประหัดคุดม ด้วยความปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า
คุดมที่ปากคุดม กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเริ่มทรงสร้างแต่
ในรัชกาลที่ ๑ ค้างอยู่ มาในรัชกาลที่ ๒ ได้ โปรดให้กรมพระราชวัง
บวรมหาเด่นานุรักษ์เป็นแม่กอง เสด็จลงไปสร้างคุดมที่เมืองนครเขื่อน
ขันธ์ แต่ณเมื่อปัจจุณคก จุติศักราช ๑๑๗๖ พ.ศ. ๒๓๕๗ ในระหว่าง
นั้นมาจนปีมเมียจุติวาคก ไม่ปรากฏว่ามีเหตุการณ์อันใดที่จะถึงคุดม
ย้ายบ้นกัดบมาจากคุดมปากคุด แต่ครอบได้ ไปเห็นแก่ตาเองแฉฉ
ไว้ดังกถาวมา จึงคิดมาดงไว้ บางที่จะยังไม่ได้คุดบ้นกัดคุด ด้วย
ความปรากฏว่าในปีมเมียจุติวาคกตนเอง ได้ โปรดให้พระเจ้า้องยาเชอ
กรมหมื่นคักคุดคุดลงไปสร้างคุดมเมืองนครเขื่อนขันธ์ที่ยังค้างอยู่

การที่รัฐบาลอินเดียแต่งครอบเป็นทูตเข้ามาคราวนั้น แม้ไม่
ดำเร็จได้ดังประสงค์ของครอบ แต่เกิดเป็นปากคุดคุดกันดังกถาวมากคุด
แต่เป็นประโยชน์แก่อังกฤษ ดังที่รัฐบาลอินเดียต้องการ ด้วยคุดแต่
นั้นมา ก็มเรือพอคาคองกฤษไปมาค้าขายมากช้นกว่าแต่ก่อน ที่คุด
จมนคนอังกฤษชอ ฮันเตอร์^{๑๐} เข้ามาคุดห้างค้าขายอยู่ในกรุงเทพ ฯ

๑๐ ไทยเรียกกันในครั้งนั้นว่า หันเตอร์

ฝ่ายไทยก็ทำนุบำรุงให้ไปมาค้าขายได้ โดยสะดวก เปนแต่ไม่ยอมดัด
 หย่อนภาษีอากรให้อังกฤษผิดกับที่เก็บจากชาติอื่น ด้วยประเพณีการ
 ค้าขายในเวदानัน ยังถือตามแบบเดิมที่มามีมาแต่ครั้งกรุงเก่า

เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีสิ้นพระชนม์

เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีประสูติเป็นพระยอดในพระส้อมมาตั้ง
 แด่นเดือน ๓ ปีมะเส็งตรีศก ถึงวันจันทร์เดือน ๗ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมะเมีย
 จัตวาศก เวลาเช้า ๕ โมง ๔ บาทสิ้นพระชนม์ พระชันษาได้ ๕๐
 พรรษา ได้ทรงสถาปนาวัดเกาะวัด ๑ พระราชทานนามว่า วัดเกาะ
 แก้วดังการาม^{๑๑}

เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี เป็นพระโอรสสมเด็จพระศรี
 สุธรรมา แด่เป็นพระอนุชาของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี
 ตามที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดาร เป็นเจ้านายผู้ใหญ่ในราช
 การพระองค์ ๑ ในรัชกาลที่ ๒ ได้ทรงกำกับราชการมหาดไทยแลกรม
 วังด้วย ที่กล่าวกันว่าเป็นผู้ดำริราชการก็มี ด้วยเป็นที่ไว้วางพระราช
 หฤทัย ทรงปฤกษาหารือราชการทั่วไปทุกอย่าง ตามคำที่เล่าสืบกันมา
 กล่าวว่าเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีทรงชำนาญในการอื่นอีกหลายอย่าง
 เปนต้นว่า เปนจินตกวี แดชำนาญในนาฏศาสตร์^{๑๒} ตลอดจนการช่าง

๑๑ เปดียนนามเป็นวัดส้มพันธุวงษ์ในรัชกาลที่ ๔ แต่ปากตลาดยัง
 เรียกกันว่า วัดเกาะ อยู่จนทุกวันนี้

ต่าง ๆ ก็ทรงชำนาญ เปนต้นว่าเกริ่น ทักพระโกษฐ^๕ขึ้นตั้งบนรถแตร
 บนชนได้ โดยไม่ต้องเปิดองประกอบ ก็ว่าเป็นของเจ้าฟ้ากรมหลวง
 พิทักษ์มนตรีทรงประดิษฐ์^๕ โปรดให้เสด็จอยู่ที่พระราชวังเดิมจน
 ตลอดพระชนมายุ งานพระศัพเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี โปรด
 ให้ทำพระเมรุ^๕ที่ท้องสนามหลวง พระราชทานเพลิงเมื่อณเดือน ๓
 ขึ้น ๑๑ ค่ำ

เรื่องสร้างวัดสุทัศน์

ในปีมเมียจัตวาศก^๕นั้น ทรงพระราชดำริว่า พระโตซึ่งพระบาท
 สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้เชิญลงมาจากวัดพระมหา
 ราชคูเมืองสุโขทัย แดให้สร้างวัดประดิษฐานไว้กลางพระนครที่ใกล้
 เสาชิงช้า โดยทรงพระราชดำริให้สร้างวิหารใหญ่ขนาดวิหารวัดพระ
 เจ้าพนัญเชิงที่กรุงเก่า พระวิหารนั้นยังค้างอยู่^{๑๓} จึงโปรดให้สร้าง

๑๒ ตามคำที่เล่ากันมาว่า เมื่อทรงพระราชนิพนธ์บทละครในรัชกาล
 ที่ ๒ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเป็นผู้คิดทำรำให้ถูกกับบท กล่าว
 กันว่าเอาพระฉายมาตั้ง แดทรงประดิษฐ์ทำรำโดยกระบวนที่ดูเงาใน
 พระฉาย เมื่อยังมีละครข้างใน แม้ในรัชกาลที่ ๔ ที่ ๕ เวลาให้วัครู
 พวกครูดครยังให้ฉนนเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีด้วยพระองค์ ๑

๑๓ พระโตองค์นี้ คือ พระศรีด้ายมุนี ปากตลาดยังเรียกกันอยู่ว่า
 พระโตจนทุกวันนี้ เรื่องเชิญพระศรีด้ายมุนีมากรุงเทพฯ แดเห็น

พระวิหารนั้นต่อมา จนยกเครื่องบนเสร็จ ค้างอยู่แต่ยังมีได้ยกช่อฟ้า
ใบระกา หนึ่งบานประตูพระวิหารนั้น โปรดให้สลักลายชุดด้วยไม้
แผ่นเดียว กรมหมื่นจิตรภักดีเป็นนายงาน เมื่อคิดอย่างดำริแล้ว
ให้ยกเข้ามาในท้องพระโรง ทรงสลักด้วยฝีมือพระหัตถ์ก่อน แล้วจึง
ให้ช่างทำต่อไป^{๓๔}

เรื่องสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช (ต่อ)

เมื่อเดือน ๙ ปีมะเมียจัตวา ค.ศ. สมเด็จพระสังฆราช (สุก ญาณ
สังวร) ประชวร สิ้นพระชนม์เมื่อวันศุกร์ เดือน ๑๐ แรม ๔ ค่ำ
โปรดให้ทำเมรุผ้าขาวที่ท้องสนามหลวง พระราชทานเพลิงเมื่อเดือน
๑๒ ปี^{๒๕๑๕} ครั้นถึงเดือน ๔ จึงทรงตั้งสมเด็จพระวันรัตน์ (ต่อ) วัด
สระเกษ เป็นสมเด็จพระสังฆราช ให้มาสถิตยณวัดมหาธาตุ

ในคราวที่ทรงตั้งสมเด็จพระสังฆราช (ต่อ) นี้ ทรงตั้งพระ
ราชาคณะอีก ๒ รูป คือ ตั้งพระมหาเจี๊ยกเปรียญเอกวัดราชบูรณะ เป็น
พระอมรโมลี พระมหาถึกเปรียญเอกวัดพระเชตุพน เป็นพระศรี
วิสุทธิวงษ์ โดยเปรียญทั้ง ๒ องค์นี้เป็นธรรมกถึกมีเกียรติคุณมาก
ตำแหน่งพระราชาคณะ ที่พระอมรโมลี พระศรีวิสุทธิวงษ์ ทรงตั้งขึ้น

ประดิษฐานที่วัดสุทัศน์เมื่อรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายไว้ในหนังสือพระราช
วิจารณ์ โดยพิศดาร ตั้งแต่หน้า ๓๘๕ ถึงหน้า ๔๐๐

ในครั้งนั้นเป็นคราวแรก เป็นพิเศษ จึงเป็นตำแหน่งพระราชาคณะพิเศษ
สำหรับ ทรงเลือก ตั้งผู้ ซึ่งทรง นิยมใน คุณ ธรรม อย่างใด อย่างหนึ่ง โดย
เฉพาะ เป็นประเพณีสืบมาจนตราบเท่าทุกวันนี้^{๕๑๖}

เรื่องสร้างเมืองสมุทรปราการ

ได้ข่าวเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ตั้งแต่ปีเถาะเอกศก จุติศักราช ๓๑๘๓ ว่า
องคักษ์เจ้าเมืองไซ่ง่อนเกณฑ์ไพร่พลรบข้าง เขมรบ้าง ผดุงดะ ๓๐,๐๐๐
คน ให้มาซุกคดองแต่ทเด่ล้าบมาออกเมืองไผทมาศ เป็นคดองกว้าง ๓๒
วา อก ๗ ศอก การที่ญวนซุกคดองนี้ เป็นเหตุให้คิดเห็นในกรุงเทพ ฯ
ว่า ถ้าคดองที่ญวนซุกดำไว้แล้ว ญวนอาจจะยกกองทัพขึ้นมาตี
หัวเมืองทางทะเลได้ง่ายกว่าแต่ก่อน ทรงพระราชดำริเห็นว่า ที่เมือง

๓๔ ดายส์ลักบานพระวิหารวัดสุทัศน์ ดัดดีไม่มีที่ไหนเหมือน
ยังเป็นของควรชมอยู่จนทุกวันนี้ มีค่าเล่ากันสืบมาว่า ช่างที่ดัดลักบาน
พระวิหารวัดสุทัศน์นั้น เมื่อทำการเสร็จแล้ว ประสงค์จะไม่ให้ใครทำ
ได้เหมือนต่อไป จึงเอาเครื่องมือทั้งห้าเสียหมด ความชอบจะจริง
เท็จอย่างไรไม่ทราบ แต่มีความจริงอย่าง ๑ ซึ่งปรากฏในรัชกาลหลัง
ต่อมา มีพระราชประสงค์จะทำบานอย่างพระวิหารวัดสุทัศน์ ไปใช้ ใน
ที่อื่น ไม่มีช่างที่จะรับทำให้เหมือนได้

๓๕ มีจดหมายเหตุในห้องอาลักษณ์ ว่าพระศุภมเด็จพระสังฆ
ราชพระองค์นี้ ได้ทรงพระโกษาสุทอง

ดมฺทปฺราการยังไม่มีทบ้องกันนั้นคง จึงโปรดให้พระเจ้าดุกยาเชอ กรม
 หมื่นเจษฎาบดินทร์ เปนแม่กอง กับพระยาสุริยวงษ์โกษาซึ่งได้เดือนเปน
 เจ้าพระยาพระคลัง ดงไปจัดการสร้างเมืองดมฺทปฺราการ ให้เปนบ้อม
 ปฺราการสำหรับบ้องกันข้าศึก ในครั้งนั้นสร้างบ้อมขึ้นทางฝั่งตะวันออก
 ๔ บ้อม คือ บ้อมประโคนไชย ๓ บ้อมนารายณ์ปราบศึก ๑ บ้อม
 ปฺราการ ๑ บ้อมกายสิทธิ์ ๑ ซักปีกกาเชื่อมถึงกัน แดสร้างตึกดินที่
 ใต้เครื่องดำตราดูแดดวางเข้าไว้ในบ้อมพร้อมสรรพ ที่เกาะกตางน้ำ
 ตรงหน้าเมืองดมฺทปฺราการ ให้สร้างบ้อมขึ้นบ้อม ๑ ฝั่ง ๒ ขึ้น ชื่อบ้อม
 ฝ่ฝ่ดมฺท^{๓๗} ข้างฟากตะวันตกสร้างบ้อมขึ้นบ้อม ๑ ชื่อบ้อมนาคราช
 หนึ่งข้างเหนือเกาะบ้อมฝ่ฝ่ดมฺทมหาดทรายเกิดชนกตางน้ำ ทรงพระ
 ราชดำริหว่าจะสร้างพระเจดีย์ ขึ้นที่หาดทรายนั้น แต่ยังหาหินได้สร้าง
 ในรัชกาลที่ ๒ ไม่ การสร้างเมืองดมฺทปฺราการได้ทำพิธีฝังหลักเมือง
 เริ่มเมื่อวันอาทิตย์เดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมเมียจัตวาศก ๑๖๖๖ ๖
 เดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำย่ำรุ่งแล้ว ๔ นาฬิกา ๖ บาท ได้ฤกษ์เอาแผ่นยันต์
 ทอง, เงิน, ทองแดง, ดีบุก, แดสีดำ, ดงดู่ภูมิบาทด้วยกเค่าหลักเมือง
 ครั้นวันเสาร์เดือน ๔ ขึ้น ๑๓ ค่ำเวด้าเข้าย่ำรุ่งแล้ว ๕ นาฬิกา ๖ บาท
 ฝังอาถรรพ์แผ่นยันต์องค์วัชระอีกครั้ง ๑

๑๖ พระอมรโมดี (จี) อยู่มาจนได้เป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์
 ในรัชกาลที่ ๔ ถึงมรณะภาพในรัชกาลที่ ๕ พระศรีวิสุทธิวงษ์ (ถึก)
 นั้น ภายหลังได้เป็นที่พระธรรมวโรดม ถึงมรณะภาพในรัชกาลที่ ๔

เรื่องชุดปากกลัด

ในคราวเมื่อสร้างบ่อมเมืองสมุทรปราการนั้น ทรงพระราชดำริห์
ว่า บ่อมที่ใดสร้างชนทเมืองนครเขื่อนขันธ์แต่ก่อน ก็ยังค้างอยู่ไม่
สำเร็จบริบูรณ์ จึงโปรดให้พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นศักดิพลเดช
เป็นแม่กองทำการสร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์ที่ยังค้างอยู่ ได้สร้างบ่อม
ชนอกบ่อม ๑ ชื่อบ่อมเพชรหึง แด่ให้ชุดคดองติดหัดเมืองนครเขื่อน
ขันธ์คดอง ๑ มาทูลออกคดองตาฉาว คดองติดที่ชุดใหม่นั้น เมื่อชุด
กว้าง ๖ วา ฤก ๕ ศอก ยาว ๕๐ เส้น กรมหมื่นศักดิพลเดชทรง
สร้างวัดขึ้นในคดองติดที่ชุดใหม่วัด ๑ พระราชทานนามว่าวัดไพชยนต์
พลเดช พระยาเพชรพิไชย (เกษ) ซึ่งเป็นนายงานสร้างเมืองนครเขื่อน
ขันธ์ สร้างวัดขึ้นวัด ๑ ใกล้กันกับวัดไพชยนต์ ชื่อวัดโปรดเกษเชษฐา
ราม ยังเป็นพระอารามหลวงอยู่จนทุกวันนี้ทั้ง ๒ วัด

๑๗ ในครั้งเมื่อสร้างบ่อมผืนเลื้อสมุทรนั้น ยังแต่เห็นทเดได้จากบ่อม
นั้น ส้มเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบารามปรับักษ์ ได้มีรับสั่งเต้าให้ข้าพเจ้าฟัง
ว่า เมื่อท่านยังทรงพระเยาว์ ได้เคยตามเสด็จลงไปตองบ้นทบ่อมผืนเลื้อ
สมุทร ได้บรรจุกะสุนปืนใหญ่ยิงออกไปทางปากอ่าวจากบ่อมผืนเลื้อสมุทร

เรื่องพม่าชวนญวนตีเมืองไทย

ปีมะแมเบญจศก

จุล ๑๑๘๕

พ.ศ. ๒๓๖๖

เมื่อณเดือน ๕ ปีมะแมเบญจศก จุลศักราช ๑๑๘๕
 พ.ศ. ๒๓๖๖ เรือกำปั่นหวดงชื่อเหราข้ามสมุทร ไปค้า
 ขายที่เมืองสิงคโปร์กลับมา ครอเปิดอังกฤษรักษา
 เมืองสิงคโปร์ ผู้ซึ่งเคยเปนทูตเข้ามาเมื่อปีมะเมีย
 จัตวาศก บอกเข้ามายังเสนาบดีที่กรุงเทพ ฯ ว่า
 พระเจ้าอังวะจักกายแมง แต่งทูตพม่าให้ไปทำไมตรี
 กับญวน ชวนพระเจ้าเวียดนามมินมางให้ยกกองทัพ
 มาตีกรุงศรีอยุธยาพร้อมกับกองทัพพม่า เรือกูตพม่า
 ถูกไฟไหม้ที่เกาะหมาก อังกฤษได้สำเนาราชสาส์น
 ของพระเจ้าอังวะถึงพระเจ้ากรุงเวียดนามไว้ ผู้
 ดำเริญราชการอินเดีย ให้ส่งสำเนาราชสาส์นนั้นเข้า
 มาให้ไทยทราบความ แต่ครอเปิดทราบว่าในกรุง
 เทพ ฯ ไม่มีตามที่จะแปลภาษาอังกฤษเปนภาษาไทย
 มีแต่บาทหลวงฝรั่งเศส จึงให้แปลราชสาส์นพม่าเปน
 ภาษาฝรั่งเศสส่งเข้ามากับเรือเหราข้ามสมุทร แดบอก

มาให้ทราบว่า ญวนเป็นมิตรชอตรงกับไทย ไม่ยอมเข้ากับพม่า
 ราชดำเนินพม่าที่ได้ดำเนินมาครั้งนั้น ให้บาดหลวงฝรั่งเค็ดแปลออก
 เป็นภาษาไทย ได้ความดังนี้

ราชดำเนินมาแต่เมืองใหญ่ถือดำเนินาพระเทียงแท้ เป็นเจ้าที่ดั่ง
 เป็นผู้ทำนุบำรุงเมือง มีเมืองขึ้นถึงร้อยเมือง มีช้างเผือกชอเค็ดหะดิน
 เจนแมน แดช้างเผือกอื่น ๆ ที่มีอยู่ที่เมือง มีอยู่ที่ป่า เป็นเจ้าชุมทอง
 ชุมเงินแดงของประเสริฐอื่น ๆ เป็นเจ้าแผ่นดินแดงเป็นเจ้าทะเล เป็นผู้
 ทำนุบำรุงดำเนินา เป็นจักรพรรดิทรงธรรมแลมีฤทธิ์ทุกประการ ครอบ
 ครองบ้านเมืองทั่วทั้งปวงด้วยพระบาทอันศักดิ์สิทธิ์ ทำราชดำเนิน
 พร้อมด้วยเสนาบดีแม่ทัพแดงใหญ่ทั้งปวง มาถึงมหาจักรพรรดิเมือง
 ญวน เมื่อแรกตั้งแผ่นดินพระอาทิตย์พระจันทร์ ราชบุตรทั้งปวงชุมนุม
 กันเลือกขุนนาง เลือกเอาคนตรงแน่นอนถือศีล ๑๐ เป็นลูกพระ
 อาทิตย์แลลูกเทวดา ชื่อว่ามุกาซามากา แปลว่าเป็นขุนหลวงที่สูง

๑ ดำเนาราชดำเนินพม่าที่วาน เมื่ออังกฤษเจ้าเมืองเกาะหมาก
 ได้ค้นฉบับ หรือดำเนาของเดิมซึ่งเป็นภาษาพม่า คงให้แปลเป็น
 ภาษาอังกฤษ ดั่งคำแปลนั้นไปให้ผู้ดำเร้ราชการอินเดียอังกฤษ ๆ
 ดั่งดำเนาภาษาอังกฤษนั้นมาให้ครอเปิดแจ้งแก่ไทย ถ้าให้ฉบับภาษา
 พม่ามา เราคงจะแปลได้ความดีกว่า นี่แปลถึงด้ามค่อ ความจึง
 เกิดอนคดาศมาก แต่ก็พอเข้าใจเค้าความได้ ข้าพเจ้าดวงใจเต็มตามที่
 ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์
 ไม่ได้แก้ไข

เปนจักรพรรดิคือ ๆ กันมาจนถึงองค์นี้ บังคับบัญชาแผ่นดินทุกวันนี้
 ด้วยบุญของมุกาชาமாகา จักรพรรดิองค์นี้เมื่อได้ครอบครองอาณา
 ประชาราษฎร์ เหมือนหนึ่งบิดารักษาบุตร แด่ดด้วยดำอากร ไพร่บ้าน
 พดเมืองก็มีความยินดี เมื่อขึ้นด้วยราชสมบัตินั้น ถ่วงตุ้ได้เหมือน
 พระจันทร์ทรงกอด แด่ให้มีธรรมเทศนาสั่งสอน ไพร่บ้านพดเมือง
 ให้พรวา อยู่เย็นเปนสุขได้ครอบครองบ้านเมืองให้ยืดยาวไป แด่
 ก็ได้เมืองขึ้นอีก ชื่อเมืองปรินตา ๑ เมืองชำปูเตปา ๑ เมืองตุรกกา ๑
 เมืองยะมินฮา ๑ เมืองศิรยิกินเดรามา ๑ เมืองรายยาวุตตา ๑ เมือง
 กำปูรา ๑ เมืองโยคี ๑ เมืองนระการา ๑ เมืองเกมายาธา ๑ เมือง
 มหานักกรา ๑ เมืองศรีวิเจียร ๑ เมืองวลาอิปูรา ๑ เมืองงาเซงาตา ๑
 เมืองดาราयाทา ๑ เมืองทาอุโมอุชาฮา ๑ แด่เมืองอื่นที่สั่งด้วย ชื่อ
 มหาวิหิกายะกะปูราที่พระมหามุนีออก มีเมืองขึ้นชื่อเคนหาวรรดิ ๑
 เมืองกูราวดิ ๑ เมืองมิกาวดิ ๑ เมืองรามาวดิ ๑ แด่เมืองขึ้นทงนัง
 ด้วยหญิงสาวที่ยังไม่มีผัว แด่สั่งด้วยเครื่องดำตราอาวูช้างม้าแสดของ
 ทงปวงตามระยะเมืองไทดแด่เมืองไทดทุกปี แด่เมื่อครั้งขุนหลวงชื่อ
 เจกาวะดิดิเหาะได้ ขึ้นครองราชสมบัตินั้น ยกย่องพระดำดนาแด่ท่าน
 บำรุงพระสงฆ์วัดวาอาราม แด่ทำบุญให้ท่านจำศีลภาวนาจนเต็มตัว
 ทรงธรรมเมตตาแก่อาณาประชาราษฎร์ไพร่บ้านพดเมือง ถ้าราษฎร
 ผู้ใดกระทำความผิดกับตัวเขาก็หาเอาโทษไม่ แด่เจ้าอังวะได้ครองราช
 สมบัติครั้งนั้น ถ้อยอย่างเหมือนเมื่อครั้งขุนหลวงเจกาวดิ ครองมหา

ดมณโคตม ว่าแผ่นดินจะสว่างทั้ง ๔ ทิศ แต่ครั้งตา^๒ เจ้าอังวะองค์
 ๕ ๕
 ๕ ๕
 นเมือครองราชสมบัติ แต่งทูตไปเมืองญวน ไปทางบกทางเรือก็
 ๕ ๕
 ๕ ๕
 หตายครึ่งแล้วหาถึงไม่ ครั้นเจ้าอังวะตายแล้ว เจ้าอังวะผู้หลานได้
 ๕ ๕
 ๕ ๕
 ครองราชสมบัติ จึงคิดพันทางไมตรีกับเมืองญวน พอลงโดยหัด, อง
 ๕ ๕
 ๕ ๕
 ทูหับตริง, มาถึงเกาะหมาก แจ้งความแก่จันด้วยวังนกแขวงพม่า จัน
 ๕ ๕
 ๕ ๕
 ด้วยวังนกรู้ความแล้วจึงนำองโดยหัด, องทูหับตริง, ขึ้นที่เมืองทวายไป
 ๕ ๕
 ๕ ๕
 หาเมืองมาหัย เสนาบดีที่เปนแม่ทัพเมืองมัตมะ ชุนนางผู้ใหญ่ ๒ คน
 ๕ ๕
 ๕ ๕
 จึงเอาญวนลงเรือให้ไปถึงเมืองจากอิน แลหัวเมืองดังต่อไปนี้จนถึง
 ๕ ๕
 ๕ ๕
 เมืองหลวง ปดุกเรือนให้อยู่ใหญ่โตงามดีให้เลี้ยงดู แต่ตั้งได้ยอยู่ว่า
 ๕ ๕
 ๕ ๕
 มิใช่ทูตจริง จึงไม่สนับถือ ครั้นได้ถามไต่เลี้ยงดูเปนทูตมาเมืองอมร
 ๕ ๕
 ๕ ๕
 บุระค่างดมดำเถา จึงนับถือทูตญวนมากขึ้น องโดยหัด, องทูหับตริง,
 ๕ ๕
 ๕ ๕
 ก็ได้เฝ้าพระเจ้าอังวะแล้ว ได้ไต่ถามทูตญวนหลายข้อ ทูตญวนทูล
 ๕ ๕
 ๕ ๕
 ว่ามหาจักรพรรดิยาตองคิดนานแล้ว จะให้ทูตมา พยายามตายลง
 ๕ ๕
 ๕ ๕
 แดมินมาขึ้นด้วยราชย์ได้ ๒ ปีจึงให้มาเฝ้า องโดยหัดทูลต่อไปว่า
 ๕ ๕
 ๕ ๕
 ญวนกับไทยมีสาเหตุกันน้อยหนึ่ง ด้วยเมืองเขมร ถ้าญวนกับพม่า
 ๕ ๕
 ๕ ๕
 ตีเมืองไทยก็จะได้ โดยง่าย^๓

๒ ที่แปลว่าตาน ที่จริงคือพระเจ้าอังวะประดิษฐาน มีใช้ตา
 ๕ ๕
 ๕ ๕
 มีข้อสำคัญเห็นความตรงนี้ได้อย่าง ๑ ว่าพม่าพยายามชวนญวนให้
 ๕ ๕
 ๕ ๕
 เข้ากันมาตีเมืองไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ มา เปนพยายามให้แต่เห็นว่า
 ๕ ๕
 ๕ ๕
 พระราชดำริห์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ที่เอาใจ
 ๕ ๕
 ๕ ๕
 แดอุดหนุนองเชียงสือนั้นไม่ผิดเลย

แต่ครั้งพระเจ้าอองวะเสด็จราชสมบัติ เมื่อศักราชพม่าได้ ๕๐๐
 ปี^๔ กรุงไทยเปนเมืองขึ้นอองวะอยู่นั้น เจ้ากรุงไทยไปอาไศรยอยู่ที่
 เมืองขึ้นกับเมืองอองวะได้นับถือทำตักให้อยู่ คิดมาจนทุกวันนี้ได้ ๒๐๐ ปี
 ได้ยกที่แผ่นดินกรุงไทยแก่บุตรเจ้ากรุงไทยให้เสียด้วยปีหนึ่ง ช้าง ๓๐ ช้าง
 เงินด้ามหมื่นบาทแล้วก็หาเสียดให้ไม่ บิดาของเราให้กองทัพมาตี
 เมืองไทย (ได้) คั้น (ต่อมา) เมืองไทยต่อสู้ตอบดักทำเหมือนอย่าง
 ผู้ร้าย^๕ เราก็ก็นมาจนทุกวันนี้ องโดยหดำ องทุหับตรึง ทูตว่าเมื่อจะ
 กลับไปจะทำเหมือนเรือถูกคำ^๖ เจ้าอองวะเห็นว่าทูตญวนจะไปแต่ดำพัง
 เห็นไม่ควร จึงจัดให้ เนมโยนรทา ๑ เนมโยล่าวะนี ๑ เนมโยกัง
 นรวัต ๑ เนมโยเส่นรวัต ๑ เส่สะตินนรทา ๑ เนมโยเส่ริกอย่า ๑ เส่ริจุน
 ดานรทา ๑ รวม ๗ นาย ให้ดวงตราทองสำหรับเมืองหลวงไปดวง ๓^๗
 แหวนทับทิม ๒๐ วง แหวนไข่มุก ๒๐ วง แหวนนิล ๒๐ วง พดอย
 ทับทิมยังมีไต่เจียรไน ๓ กระสอบ ผ้าห่มนอนทอเมืองพม่าผืน ๑ แพร

๓ ความตรงน^๘ หมายถึง ถ้าพม่าเข้ากับญวน คงจะตีเมืองไทยได้
 โดยง่าย

๔ ตอนน^๙ พม่ากล่าวความย้อนขึ้นไปถึงครั้งแผ่นดินสมเด็จพระมหา
 จักรพรรดิ เห็นจะค้นจดหมายเหตุนาเปิดเมื่อแต่งราชดำเนิน^{๑๐}

๕ ที่กล่าวว่าไทยตอบดักต่อสู้อย่างผู้ร้ายตรงน^{๑๑} พม่าประสงค์จะ
 แกล้งหาเรื่องทพระเจ้าปะดุงเข้ามาแตกทัพไทยไปยับเยิน เมื่อในรัชกาลที่ ๑
 แดแพ^{๑๒} ไทยหลายคราว กิตติศัพท์คงจะเลื่องลือมาก จึงจำต้องหา
 อะไรมากกล่าวแกล้งหาในราชดำเนิน^{๑๓}

๔ ไม้ ถูกประจำคิลาเหตอง ๑ เขียว ๑ สองด้าย ตะบะด้าย ๔ ใบ
 หีบมีเท้าใบ ๑ โคมมีเท้าใบ ๑ โต๊ะไม้ทาแดงใบ ๑ ถ้วยชาฝาใบ ๑
 น้ำมันดิน ๓๐ หม้อ มีความไวใจจึงให้ขุนนางออกมาแจ้งความคิดทำ
 ด้ายเมืองไทยซึ่งเปนศัตรูทั้ง ๒ เมือง ได้มอบอาญาดีทักษิให้ขุนนางทั้ง ๗
 นาย^๕ ซึ่งจะว่ากล่าวคิดอ่านทำแก่เมืองไทย เสร็จอยู่กับขุนนาง ๗
 นาย^๕ แล้วให้จักรพรรดิเมืองญวนมีพระราชดำذنตอบด้วยความ
 เรือง ให้ขุนนางทั้ง ๗ นายถือไปโดยเร็ว แล้วให้แต่งขุนนางญวนที่ไวใจ
 กำกับไปด้วย ดั้นความราชดำذنแต่เท่านั้น

เหตุที่อังกฤษส่งดำเนาราชดำذنพม่ามาให้ไทยในครั้งนั้น ด้วย
 อังกฤษกำลังเกิดอริจนจะรบกับพม่า ประสงค์จะทำไมตรีเอาใจไทย
 ไว้ ไม่ให้วุ่นวายทางเกาะหมาก ในเวลาเมื่ออังกฤษเกิดรบพุ่งติด
 พันกับพม่า เรื่องทูตพม่าไปเมืองญวนคราวนั้น ครอบเผ็ดรู้ความ
 เดือด ด้วยเมื่อทูตพม่ากลับจากเมืองญวนมาถึงเมืองสิงคโปร์ ทาง

๖ ขุนนางญวนที่ไปเมืองพม่า ๒ คน^๕ ที่จริงมิใช่ราชทูตที่ไปจาก
 พระเจ้าเวียดนาม ดังจะปรากฏต่อไปข้างหน้า แต่ไปอดอ้างเคยไป
 จนพม่าเชื่อว่าเปนราชทูต จึงคิดจะหลบหนักรให้พ้นความรับผิดชอบ
 แต่ฝ่ายข้างพม่ากำลังต้องการที่จะหาประเทศอื่นช่วยคเมืองไทย ด้วย
 รืออยู่จะตีโดยดำพังพม่าไม่ไหว จึงเคยเหมาเอาญวน ๒ คน^๕ ให้เปน
 ราชทูต ทั้งไม่มีอะไรเปนสลักสำคัญ

๗ ที่ว่าดวงตราทองสำหรับเมืองหลวงตรงนี้ เข้าใจว่าดวงตราทอง
 อันเปนเครื่องหมายพิธีกรรมของพม่า

มาถวายพระเจ้ากรุงเวียดนามมินมาง ^๑ ทูตที่มานั้นเป็นพม่า ๒ คน
 เป็นเชื้ออังกฤษชื่อคิบตันคน ๑ ^๒ มาด้วยเรือของพม่า ^๓ ครั้นเมื่อมา
 ทอดอยู่เกาะหมาก ^๔ เรือพ่อค้าไทยดำ ๑ ^๕ เกิดไฟไหม้ขาดลอยไปพะเรือ
 ทูตพม่าไหม้ด้วย ^๖ เก็บได้แต่ราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการบ้าง
 ทูตพม่าจึงโดยฉานเรือพ่อค้าไปยังเมืองไซ่ง่อน ^๗ เข้าหาองค์ากุน ๆ รับ
 ร้องเตยงดูทูตพม่า ^๘ แล้วมีใบบอกขึ้นไปยังเมืองเว้ ^๙ ว่าพม่าแต่งทูต
 ให้เชิญพระราชสาส์น แด่เครื่องราชบรรณาการมาเจริญทางพระราชไมตรี
 ขอชวนให้เข้ากันทำศึกกับเมืองไทย ^{๑๐} พระเจ้ากรุงเวียดนามมินมาง
 ให้ทูตพม่ารออยู่ที่เมืองไซ่ง่อน ^{๑๑} ให้หาองค์ากุนขึ้นไปยังเมืองเว้ ^{๑๒} ประชุม
 ข้าราชการผู้ใหญ่ปรึกษาจนถึงเรื่องที่พม่าจะขอเป็นไมตรีชวนตีเมืองไทย
 ข้างองค์ากุนเห็นควรจะรับเป็นไมตรีกับพม่า ^{๑๓} ด้วยประสงค์จะตีเอาเมือง
 พัดบองไปเป็นของญวน ^{๑๔} แต่ฝ่ายองเดโบซึ่งเป็นเด่นาบตีว่าการต่าง
 ประเทศไม่เห็นชอบด้วย ^{๑๕} เห็นควรจะเป็นไมตรีอยู่กับไทยอย่างเดิม
 ไม่ควรจะคบพม่า ^{๑๖} พระเจ้าเวียดนามมินมางเห็นชอบด้วยกับองเดโบ
 จึงไม่ยอมรับทูตพม่า ^{๑๗} เป็นแต่มีราชสาส์นแด่เครื่องราชบรรณาการ
 คอบแทน ^{๑๘} ให้ทูตพม่าซึ่งคอยอยู่เมืองไซ่ง่อนถอยกลับไป ^{๑๙} มีเนื้อความ
 คามที่กล่าวไว้ในหนังสือของครอเฟ็ดดังนี้

แดการที่พม่าแต่งทูตไปเมืองญวนครั้งนั้น ^{๒๐} พระเจ้ากรุงเวียดนาม
 มินมางให้องเดโบเด่นาบตีญวนมีศุภอักษรบอกเข้ามายังกรุงเทพ ฯ ^{๒๑} เมื่อ
 ๒ เดือน ๖ ปีวอกฉศก จุติศักราช ๓๓๘๖ ^{๒๒} แปลได้ใจความว่า ^{๒๓} เมื่อ
 ๒ ปีเมเบญจศก ^{๒๔} มีพม่าถอรราชสาส์นแด่คุณเครื่องราชบรรณาการ

มาถึงเมืองไซ่ง่อน นายไพร่ ๔๗ นาย แจ้งว่าเรือที่มาแต่เมืองพม่า
ไฟไหม้เสียที่เมืองเกาะหมาก ต้องจ้างกำปั่นอังกฤษมาส่ง ในพระ
ราชดำณพม่าว่าหายบคายเปนอันมาก ตัดเอาแต่ใจความบอกกราบ
ทูตเจ้าเวียดนาม ว่าแต่ครั้งพระเจ้ากรุงเวียดนามขาดอง ได้จัดให้
ราชทูตมาหาดายครั้งแล้วหาถึงไม่ ครั้นได้ยินว่าพระเจ้ากรุงเวียดนาม
ขึ้นครองราชสมบัติใหม่ เมืองพม่ายินดีหาที่สุดมิได้ จึงจัดขุนนาง
ผู้ใหญ่ให้เชิญราชดำณมา ขอให้กรุงเวียดนามตัดทางไมตรีกับกรุง
เทพ ๆ เสีย พม่าจะได้ทำศึกกับกรุงพระมหานครศรีอยุธยา แล้ว
มีรับสั่งพระเจ้าเวียดนามว่า จะคบค้าด้วยพม่าก็จะเสียทางพระราช
ไมตรีกับกรุงเทพ ๆ ไป จึงมิให้ทูตขึ้นไปเฝ้า (ที่เมืองเว้) ให้กลับไป
เสีย แล้วทูตพม่าอ่อนวอนให้รับเครื่องบรรณาการไว้ ขุนนางฉวน
พร้อมกันรับแหวนทับทิมไว้วง ๑ แดของทั้งปวงนั้นคืนให้ทูตไปสิ้น
ณเดือน ๓ ปีมแมเบญจศก พระเจ้ากรุงเวียดนามจึงมีรับสั่งให้เจ้า
เมืองไซ่ง่อนจัดเรือส่งทูตพม่ากลับไป แดจัดอปะแด่บียงอาหารพร้อม
จ่ายให้ทูต ๆ กลับไปเมืองพม่าแล้ว พระเจ้ากรุงเวียดนามเห็นแก่ทาง
พระราชไมตรี จึงให้บอกข้อความเข้ามาให้กรุงเทพมหานครทราบ
การที่ฉวนไม่ยอมเข้ากับพม่าในครั้งนั้น อาจจะเป็นได้ด้วยเหตุ
หลายอย่าง มีคำที่ฉวนอ้างภายหลังต่อมาว่า เมื่อพระเจ้าเวียดนาม
ขาดองจะสิ้นพระชนม์ ได้มีรับสั่งว่าอย่าให้ลูกหลานคิดร้ายต่อกองศรี
อยุธยา ด้วยมีพระเดชพระคุณแก่พระเจ้าขาดองในเวลาดกทุกชั่วยาก
ได้อุปการะอุดหนุนจนกลับเปนใหญ่ได้ ความที่กล่าวดังนี้ อาจจะ

มีมุตความจริงบ้าง มีพยานเมื่อครั้งพวกแขกเมืองตานีไปชวนพระเจ้า
 ยาดองให้เป็นขบถ เมื่อในรัชกาลที่ ๑ พระเจ้ายาดองก็ได้บอกเข้า
 มากราบทุกครั้งที่ ๑ มาครั้งนั้นพม่าไปชวนให้ญวนเป็นศัตรูต่อไทย ที่
 จริงก็ไม่มีความจำเป็นอันใด ที่พระเจ้ามินมางจะต้องบอกเข้ามาให้
 ไทยทราบ หรือไม่ยอมให้ทูตพม่าเข้าเฝ้า ที่ทำอาจจะเป็นด้วยรักษา
 ทางพระราชไมตรีตามรับสั่งของพระเจ้ายาดองได้ แต่เมื่อพิเคราะห์ดู
 ตามเรื่องที่เข้ามาในพระราชพงษาวดาร การที่ญวนรักษาทางพระราชไมตรี
 ต่อไทย ดูเหมือนจะขัดคนเพียงไม่คิดร้ายรุกรานเข้ามาในหัวเมืองไทย
 แต่ส่วนเมืองที่เป็นประเทศราชชนไทยในครั้งนั้น เช่นเมืองเขมรก็คิด
 ดาวกิด ซึ่งญวนถือว่าเป็นเมืองชน ๒ ฝ่ายมาแต่โบราณ ตั้งแต่ครั้ง
 รัชกาลที่ ๑ แล้ว ญวนไม่ได้ยอมเสียเปรียบไทย คิดขยายอำนาจ
 ญวนออกมาเสมอ จึงเป็นเหตุจนถึงต้องรบกัน เมื่อในรัชกาลที่ ๓

เรื่องอังกฤษรบกับพม่าครั้งที่ ๑

เมื่อเดือน ๔ ปีมะแมเบญจศก จุติศักราช ๑๑๘๕ พ.ศ. ๒๓๖๖ นั้น
 อังกฤษกับพม่าเกิดรบกับกัน ด้วยมีสาเหตุกันมาช้านาน มุตเหตุแห่ง
 การสงครามนั้น เป็นด้วยเรื่องแย่งอำนาจกันในประเทศน้อย ๆ ที่ตั้งอยู่
 ระหว่างเมืองพม่ากับเมืองอินเดียของอังกฤษ ประเทศน้อย ๆ เหล่านั้น
 ที่เขตรแดนต่อกับพม่า แต่ได้ขึ้นไปเหนือ คือ เมืองยะไข่ ๑ เมือง
 จิตตกอง ๑ เมืองมณีนุระ ๑ ก่อนนั้นออกไป ยังมีเมืองอัตตะมี้ แด

เมืองกระแซอีก ๒ เมือง รวมเป็น ๕ เมือง ในเวดาเมื่ออังกฤษแรก
 ออกมาตั้งในอินเดีย ยังไม่ทันที่จะมีอำนาจ แดช่างฝ่ายเมืองพม่าก็
 ยังแยกตอนใต้เป็นเมืองรามัญ ตอนเหนือเป็นเมืองพม่าเป็นอิสระแก่กัน
 อยู่^๕ เมืองทั้ง ๕ ทิศ^๕ ทิศ^๕ ทิศ^๕ ทิศ^๕ ทิศ^๕ ต่างก็อยู่เป็นอิสระ เว้นแต่เวดาไคพม่า
 เอาเมืองมอญไว้ได้^๕ ในอำนาจ เช่น^๕ ครองพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองเป็น
 ต้น เมืองเล็ก ๆ เมืองใดที่อยู่ติดต่อกับแดนพม่า เกรงพม่าจะยก
 ไปรบ ก็ยอมเป็นประเทศราชขึ้นต่อเมืองพม่า เวดาไคพม่าอ่อน
 อำนาจลง เมืองเหล่านั้นก็กลับตั้งตัวเป็นอิสระอีก เป็นดังนี้มาจนถึง
 ราชวงศ์พระเจ้าอดองพญาได้ครองเมืองพม่า ปราบปรามหัวเมืองมอญ
 ฝ่ายใต้ไว้ได้^๕ ในอำนาจดีธิชาต ถึงแผ่นดินพระเจ้าปะดุง พม่าได้เมือง
 ยะไข่ เมืองจิตตกอง เมืองมณีปุระ แดจะขยายราชอาณาจักรออกไป
 ไปถึงเมืองกระแซ, เมืองอัสสัม จึงเริ่มเกิดเหตุเป็นอริกับอังกฤษแต่^๕
 มา แต่เป็นเวดาที่อังกฤษยังมีกำลังไม่มากนัก ซ้ำประจวบ
 เวดาที่กำลังทำศึกกับฝรั่งเศสด้วยกันเอง อังกฤษจึงต้องเอาใจดีต่อพม่า
 จนกองทัพพม่าล่วงเลยเข้าไปในเขตแดนอังกฤษ แดว่ากล่าวชมชู้
 ต่าง ๆ อังกฤษก็ผ่อนผันพูดจาแต่โดยดี ครั้นต่อมาถึงแผ่นดินพระเจ้า
 จักรายเมง พม่ามีความประมาทหมายว่าจะทำได้^๕ อย่าง^๕ ครองพระเจ้า
 ปะดุงผู้เป็นไอยกา จึงตั้งเมืองน้อยที่ต่อเขตแดนออกไปทางข้างอินเดีย
 ของอังกฤษ จนเมืองกระแซแต่เมืองอัสสัม เวดานั้นอังกฤษได้
 การสงครามแล้ว แดเชื่อว่ากำลังพอที่จะรบพม่าได้ จึงประกาศ
 ทำสงครามกับพม่า ชน^๕ แรกอังกฤษส่งทหารมาทางบก รบกองทัพ

พม่าที่ออกไปตั้งอยู่ณเมืองจิตตกอง เมืองยะไข่ แต่ครั้งพม่าถอยกลับ
เข้ามาในเขตพม่า อังกฤษจะยกติดตามเข้ามาทางบก เห็นทางที่
จะข้ามเขาบันทักกันดารนัก จึงเปลี่ยนเป็นยกกองทัพเรือเข้ามาตีทาง
ปากน้ำ ตีได้เมืองร่างกุ้งแล้ว พอเข้าฤดูฝน จะยกกองทัพต่อขึ้นไปอีก
ขัดสนด้วยกำลังพาหนะเสบียงอาหารแลไฟรพดก็เกิดไข้เจ็บ อังกฤษ
จึงต้องทำศึกกับพม่าอยู่คราวนั้นหลายปี

เมื่อก่อนอังกฤษจะรบพม่านั้น เรือเหราข้ามสมุทรบรรทุกสินค้า
ไปขายที่เมืองสิงคโปร์ เมื่อปลายปีมแมเบญจศก ครอบิ์ผู้รักษา
เมืองสิงคโปร์บอกขุนสุรภาษานายเรือให้เข้ามาเรียนต่อเสนาบดีไทย ว่า
อังกฤษเห็นจะเกิดรบกับพม่าเป็นแน่แล้ว เพราะพม่าดูหมิ่นอังกฤษมา
ช้านาน จนอังกฤษทนไม่ได้ จึงต้องรบ ครอบิ์คิดหนังสือจดหมาย
เหตุ ซึ่งเดชะนุการของผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษ ได้เรียบ
เรียงแจ้งเหตุการณ์ที่ได้มีมาในระหว่างอังกฤษกับพม่า จนถึงเกิด
เหตุที่จะต้องรบกัน มอบให้ขุนสุรภาษานายเรือเข้ามาให้เสนาบดีไทยด้วย
ฉบับ ๑ ด้วยในเวदानั้นอังกฤษก็เข้าใจอยู่ว่า ไทยเป็นศัตรูกับพม่า
มาแต่เดิม คงจะไม่ช่วยพม่ารบ แต่ก็ไม่ได้ใจไทยทีเดียว ด้วยฝ่าย
ไทยลงไปตีได้เมืองไทรบุรี ตั้งปกครองอยู่ใกล้ซิดคิดแดนทางเกาะ
หมาก เกรงจะเอาเปรียบในเวดาอังกฤษติดการสงครามประการ ๑ อีก
ประการ ๑ อังกฤษรู้อยู่ว่ามอญเข้าข้างไทย แด่มมอญที่อพยพหลบหนี
พม่าเข้ามาอยู่เมืองไทยมาก อังกฤษในเมืองพม่าจำต้องคิดขึ้นไปทางข้าง
ฝ่ายใต้ ซึ่งเป็นเมืองมอญอยู่ก่อน อังกฤษอยากจะได้กำลังมอญ

ทั้งที่อยู่ในเมืองไทยแต่ที่อยู่ในเมืองมอญด้วยอังกฤษรบ
พม่าด้วย จึงได้คิดอ่านผูกพันบาทบาทไว้ โดยทาง
ไมตรี^{๑๐}

ปีวอกกณคค์ก

เมื่อเดือน ๕ ปีวอกกณคค์ก

กองอาทมาตออก

จุล ๑๑๘๖

พ.ศ. ๒๓๖๗

ไปสืบราชการทางแดนพม่า ได้ความมาว่าอังกฤษ
กับพม่าเกิดรบกันขึ้นแล้ว ทรงพระราชดำริห์ว่า การ
ศึกที่เกิดขึ้นใกล้ชิดติดต่อกับพระราชอาณาเขตร ไม่
ควรจะได้ใจแก่เหตุการณ์ จึงมีท้องตราตั้งหัวเมือง
ชายแดนให้จัดการรักษาผ่านทาง แลสืบสวนเหตุการณ์
ให้ถวณถชน แลทรงพระราชดำริห์ให้เตรียมกองทัพบ
ที่จะยกออกไปตั้งฟังเหตุการณ์ที่ปลายแดน แต่ยังไม่
ได้ยกไม่

๑๐ ความที่กล่าวมานี้ จะปรากฏต่อไปในพระราชพงษาวดาร
รัชกาลที่ ๓ อนึ่งบันทึกจดหมายเหตุซึ่งครอบคลุมคดีดำเนินมานั้น
ได้แปลออกเป็นภาษาไทย แดงไว้ในหนังสือพระราชพงษาวดาร
ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เดิมดำเนินา เป็นหนังสือเก่าเล่มสมุดไทย ๑
ข้าพเจ้าได้อ่านตรวจแลสอบดูกับหนังสือพงษาวดารพม่า ซึ่งเชออาเทอ
แพร่อังกฤษเป็นผู้แต่ง ตัวเรื่องพงษาวดารที่กล่าวถึง ๒ ฝ่าย ไม่ตรง
กันทีเดียว เพราะหนังสือบันทึกจดหมายเหตุแต่งขึ้นสำหรับแต่จะกล่าว
โทษพม่า ประสงค์จะให้ผู้อ่านเห็นว่าเป็นการสมควรที่อังกฤษจะรบ

งานพระเมรุเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพวดี

เมื่อเดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ ปีมะแมเบญจศก จุติศักราช ๓๑๘๕ พ.ศ. ๒๓๖๖
 สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพวดี ซึ่งเป็นสมเด็จพระ
 พระเจ้าน้อง นางเธอ ร่วม พระชนนี เหลือ อยู่แต่ พระองค์เดียว ขึ้นพระชนม์
 โปรดให้สร้างพระเมรุที่ท้องสนามหลวง แลชักพระศพออกสู่พระเมรุ
 เมื่อเดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีวอกฉศก พระราชทานเพลิงเมื่อวันที่ ๑๓ ค่ำ

ในงานพระเมรุคราวนี้ เกิดเหตุอันน่าเกลียดขึ้นเรื่อง ๑ คือ
 เมื่องานพระเมรุนี้ เจ้าพระยามหาเสนา (บุญตั้ง) กับเจ้าพระยาอภัย
 ภูธร เกิดวิวาทกันขึ้น ด้วยเจ้าพระยามหาเสนาพาภรรยาน้อยไปดูงาน
 ที่วัดบพิตรพิมุข ครั้นเวลาค่ำเด็กดอกล้มได้ตั้งกลับเข้าพระราชวังแล้ว
 เจ้านายและขุนนางก็พากันกลับ เจ้าพระยามหาเสนาพาภรรยาน้อย
 ตามหลังคร่อมมา แล้วจึงถึงทนายถือเครื่องยศตามหลังหม่อม ๆ มา

ไม่เป็นประโยชน์ในทางพงษาวดาร ข้าพเจ้าจึงตัดออกเสีย ไม่เอา
 มาลงไว้ในพระราชพงษาวดารฉบับนี้

๓๓ ความที่กล่าวต่อไปในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าคงเต็มตามที่ถูกกล่าวไว้
 ในหนังสือพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ไม่ได้แก้ไข

ถึงมุมวงกรมหมื่นเทพพิทักษ์^{๓๒} จะเข้าประตูวิเศษไชยศรี มาออกประตู
 รัตนพิศาล มาลงเรือที่ท่าขุนนาง ที่ประตูวิเศษไชยศรีนั้นคงกันอยู่
 แคร่เจ้าพระยามหาเสนาจะเข้าไปยังไม่ได้ พอแคร่เจ้าพระยาอภัยภูธร
 ถ่มหนายกตามมาข้างหลังก็บุกรุกเข้าไป พวกทนายห้ามก็ไม่ฟัง เกิด
 ตักกันชน พวกทนายเจ้าพระยามหาเสนาแย่งเอากระบี่เครื่องยศผูกทอง
 ของเจ้าพระยาอภัยภูธรไว้ได้ แต่พวกภรรยาน้อยเจ้าพระยามหา
 เเสนานนยบเย็นเต็มที ครั้นรวบรวมกันเข้าได้แล้วก็พากันไปลงเรือ
 ฝ้ายบุตรหลานเจ้าพระยาอภัยภูธร เปนเจ้ากรมปลัดกรมพระตำรวจ
 อยู่หลายนาย ครั้นถึงได้เจ้ชนพระมหามณเฑียรแล้วก็พากันกลับออก
 มา พบเจ้าพระยาอภัยภูธรที่ทางจะเดียวไปนำคำสาธุกชุน เจ้าพระยา
 อภัยภูธรก็เล่าความซึ่งวิวาทนั้นให้ฟัง พวกบุตรหลานญาติพี่น้องเจ้า
 พระยาอภัยภูธรแจ้งดังนั้น ก็พากันวิ่งตามเจ้าพระยามหาเสนาลงมา
 หนาทท่าเรือ แย่งชิงเอากระบี่คืนไปได้ เวदानนเกิดวิวาทกันอีกครั้ง ๑
 เจ้าพระยามหาเสนาก็ลงเรือข้ามไปบ้าน เจ้าพระยาอภัยภูธรบุตรหลาน
 ก็พากันข้ามไปบ้าน ครั้นงานพระศพแล้ว เจ้าพระยามหาเสนาก็กราบ
 บังคมทูลกล่าวโทษเจ้าพระยาอภัยภูธร จึงโปรดให้พระเจ้าตากยาเธอ
 กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิพลเดช
 เปนตราการชำระ การทชำระกันนั้นก็เป็นแต่ดื้อเจ้าพระยามหาเสนา
 เด่น ด้วยท่านทำผิดกรรมเนียมลงไปด้วยมาตุคาม ความยังไม่ทัน

๓๒ คือที่ภายหลังเป็นวังเดิมเจ้าฟ้ากรมพระยาบารามประจักษ์ แด
 กรมหมื่นปราบปรบักษ์ได้ตั้งอยู่ต่อมา

แล้ว ก็พอข้างเผือกต้มแฉ่นแผ่นดิน ต้องด้วยคำโบราณ ว่าท่าน
เสนาบดีผู้ใหญ่วิวาทกันเป็นอุบาทว์ มักเกิดเหตุใหญ่ต่าง ๆ^{๓๓}

เรื่องพระยาช้างเผือกต้ม

ถึงเดือน ๗ ปีวอกจศก เมื่อขึ้น ๗ ค่ำ พระยาเสวตรไอยราต้ม
ช้าง ๑ ครนถึงแรม ๘ ค่ำในเดือนเดียวกันนั้น พระยาเสวตรคชดักษณ
ต้มอีกช้าง ๑ เหตุที่พระยาช้างเผือกอันเป็นศรีพระนคร นับว่าเป็น
คู่พระบารมีในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๒ ต้มไปในคราวเดียว
กันถึง ๒ ช้างเช่นนั้น เป็นเหตุให้เกิดรู้ตักกันทั่วไปว่าเป็นอุบาทว์เหตุ
อันดำคัมภีร์ขึ้น จนถึงไม่สบายพระไทยในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฏ ฯ

ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

ครนถึงเดือน ๘ ปีวอกจศก มีพระราชดำริว่า สมเด็จพระเจ้า
ลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฏ ฯ พระชนมายุครบอุปสมบท แต่เป็นเวลาดา
พระเคราะห์ร้าย เลยช้างดำคัมภีร์บ้านศรีเมือง ให้จัดการทรงผนวช

๓๓ ข้างเจ้าดวงเรืองนโเวเตมดำเนา เพื่อจะให้เห็นว่าท่านแต่ก่อน
ท่านถกกันอย่างไร

แต่โดยควร อย่าให้เสียปีเสียเดือน ไม่ต้องแห่แห่นเป็นการใหญ่
เหมือนอย่างประเพณีทรงผนวชสมเด็จพระเจ้าตากยาเธอ ซึ่งได้เคยทำ
มาแต่ก่อน ครั้นถึงวันอังคาร เดือน ๘ ขึ้น ๑๓ ค่ำ จึงโปรดให้
ม้านวเียนเทียบสมเด็จพระเจ้าตากยาเธอ ๗ ที่พระที่นั่งจักรพรรดิ
พิมาน^{๑๔} รุ่งขึ้นวันพุธ เดือน ๘ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ทรงพระเสด็จ มี
กระบวนแห่พอสมควร คือกระบวนช้างม้า แดกระบวนพยุหยาตรา เครื่อง
สูง กดองชนะ แห่ออกประตูวิเศษไชยศรีไปเข้าประตูวัดวัดโสมนัส มา
ประทับเกยพลับพลาเปิดเครื่องหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรง
ไปรยทานแล้ว เปิดเครื่องเข้าสู่วังแล้ว ทรงพระภูษาจับเขียนทอง
ทรงฉลองพระองค์ครุย เสด็จเข้าสู่วัง^{๑๕} ทรงผนวชในที่
ชุมนุมสงฆ์ สมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระราชา
คณะองค์ใดจะเป็นกรรมวาจาจารย์ แดอนุสาวนาจารย์ หาปรากฏไม่

๑๔ คือพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยทุกวันนี้

๑๕ การให้ทรงผนวชที่กล่าวมานี้ ข้าพเจ้ากล่าวตามที่จดไว้ใน
หนังสือพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ แต่มีความ
สงสัยอยู่ ตามที่ข้าพเจ้าได้ยืมคำบอกเล่าต่อมา ว่าไม่ได้ให้ทีเดียว
เหมือนจะ ทรงพระ เสด็จไปเข้า ทาง ประตูด้าน ตะวันตก วัดพระ ศรีรัตน
ศาสดาราม อย่างทรงผนวชเจ้านายในชั้นหลังมา แต่ข้าพเจ้าไม่มี
หลักฐานแน่นอนที่จะคิดคำนวณ เห็นได้แต่ว่าตามที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์
ท่านจดไว้ ต้องนับว่าเป็นกระบวนแห่อย่างน้อย

ทรงผนวชแล้ว ประทับอยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามคืน ๓
 ด้วยในบ่ายวันทรงผนวชนั้นมีการสวดมนต์ในตอน รุ่งขึ้นแต่ยังพระแก้ว
 จึงเสด็จไปประทับอยู่ในวัดมหาธาตุ

เหตุการณ์เบ็ดเตล็ดในรัชกาลที่ ๒

ในหนังสือพระราชพงษาวดาร ฉบับเจ้าพระยาทิพากร
วงศ์ ยังมีจดหมายเหตุเบ็ดเตล็ดลงไว้ตามระยะปีอีกหลายเรื่อง
ข้าพเจ้าเห็นว่าเปนแต่เรื่องตะเด็กตะน้อย จึงไม่ได้แต่งลงใน
เนื้อเรื่อง แต่ไม่ควรจะยกเสีย จึงรวมมาลงไว้เปนหมวด ๑
ต่อไปนี้ คือ:—

ปีมะเมียโทศก จุติศักราช ๑๑๗๒ พ.ศ. ๒๓๕๓

- ๑) เดือน ๓ น้ำในแม่น้ำเค็มขึ้นไปถึงบางพุด เห็นปากเกร็ด
- ๒) เจ้าฟ้าพิภุตทอง กรมขุนศรีสุนทร ขึ้นพระชนม์ เจ้าฟ้ากรมขุน
ศรีสุนทร เป็นพระธิดากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท
เจ้าศิริจจาน้องพระเจ้าเชียงใหม่ (กาวิละ) เปนเจ้าจอมมารดา
จึงโปรดให้เป็นเจ้าฟ้า แต่ได้เปนกรมมาแต่ในรัชกาลที่ ๑

ปีมะแมตรีศก จุติศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔

- ๑) วันพุธ เดือน ๑๑ แรมค่ำ ๑ เห็นดาวหางทางทิศพายัพ เห็น
อยู่จนเดือน ๒ แรม ๗ ค่ำ จึงหายไป ดาวหางที่เห็นคราว
นั้น ผู้ที่จำได้ว่าใหญ่ผิดกว่าดาวหางซึ่งเห็นมาแต่ก่อน ดังเกิด
เหตุการณ์ว่ามีแต่โคกระบือเกิดเป็นไข้ระบาด

- ๒) เมื่อณเดือน ๑๑ นั้น มีการแห่พระกฐินเป็นการใหญ่ โปรดให้จัดเรือกระบวนแห่ ผ้าไตรที่จะ พระราชทาน พระกฐิน แด่ใคร่บิรอบพระนคร ให้แต่งเรือเป็นกระบวนพยุหยาตราอย่างใหญ่ เรือเอกไชยเรือกึ่งพระที่นั่งเรือประกอบ ทรงใคร่พระกฐินบ้าง ใคร่บ้าง เรือกราบแด่เรือต่าง ๆ ผู้พายล้วนแต่งหมวกแดงกางเกงสีต่าง ๆ ทุกคำ เกณฑ์ข้าราชการให้ทำเรือให้ก็คิดประดิษฐ์ทำต่าง ๆ กัน เป็นเรือจรเข้ เรือปลา เหา เรือมังกรรูปสัตว์น้ำต่าง ๆ มีเครื่องเล่นไปในลำเรือประกวดประชันกัน คนขี่จรเข้ คนขี่ปลา คนเกิดในหอย เป็นการเอิกเกริกเหมือนอย่าง เมื่อครั้งแผ่นดิน พระบาท สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระราชทานเงินหลวงแจกคนละสตึง สิ้นเงิน ๓๐ ชั่งเศษ

ปีวอกจัตวาศก จุติศักราช ๑๑๗๔ พ.ศ. ๒๓๕๕

- ๑) วันพฤหัสบดี เดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ ช้างพ่ายกระชังเจ้านครเวียงจันทน์ (อนุ) ถวายมาถึงกรุงเทพ ฯ โปรดให้ ชนระวางเป็นพระบรมนาเคนทร์
- ๒) กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ สิ้นพระชนม์ กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ พระนามเดิมเรียกว่าหม่อมมุก เป็นบุตรเจ้าพระยามหาสมบัติ ครองกรุงเก่า ทรงสถาปนาพระเกียรติยศขึ้นเป็นเจ้า แด่รับพระสุพรรณบัตรเป็นกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์แต่ในรัชกาลที่ ๑ เพราะเป็นพระภักดาพระองค์เจ้ากุ ซึ่งทรงสถาปนาพระนามเป็นกรม

หัตถวงนรินทร์เทวี เมื่อในรัชกาลที่ ๔ เป็นพระเจ้าน้องนางเธอ
ในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๑

- ๓) เดือน ๔ เกิดความเรื่องพระอินทรอภัยเป็นชู้กับเจ้าจอมในวัง
ให้ประหารชีวิต พระอินทรอภัยนี้ เป็นลูกเธอเจ้ากรุงธนบุรี
ร่วมมารดากับพระพงษ์นรินทร์ มารดาเป็นธิดาเจ้านครศรี
ธรรมราช เรียนวิชาเป็นแพทย์ทั้ง ๒ คน โปรดให้มีเกียรติยศ
เป็นพระพงษ์นรินทร์คน ๑ พระอินทรอภัยคน ๑ ทำนองเป็น
ตำแหน่งราชินิกุล ได้พระราชทานพานทองมีบันดาศักดิ์รอง
เสนาบดี แต่จะได้เป็นในรัชกาลที่ ๑ หรือที่ ๒ ไม่ทราบแน่

มีในจดหมายเหตุทรงจำ ฯ เรื่องพระราชวิจารณ์ หน้า ๒๔
ว่าพระพงษ์นรินทร์บวชในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีฉลูเบญจศก จุ
ศักราช ๑๑๕๕ ให้ผนวชพร้อมกับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
เจ้าฟ้ากรมขุนเต้านุรักษ์ นักพระองค์เอง แด่พระพงษ์นรินทร์
อยู่ท้าย ได้ได้ชญาเบียง กรรเจียกทัต แดเห็นได้ว่าทรงยก
ย่องเป็นอย่างเจ้า แต่เวลานั้นจะมียศเป็นพระพงษ์นรินทร์แล้ว
หรือยัง คงได้ยอยู่ ด้วยหนังสือความทรงจำแต่งเมื่อในรัชกาล
ที่ ๓ พระพงษ์นรินทร์ได้เป็นหมอหัตถวงตั้งพระโอดธถวาย
มาจนตลอดรัชกาลที่ ๒ ที่พระอินทรอภัยเป็นชู้กับเจ้าจอม
ก็ด้วยเรื่องเป็นหมอเข้าไปรักษาข้าราชการฝ่ายใน ครั้นยัง
ละหัดวม

๔) วันอาทิตย์เดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ ช้างพลายกระรูปงาม พระยา
เชียงใหม่ถวาย ดงมาถึงกรุงเทพ ฯ โปรดให้ขึ้นระวางเป็น
พระบรมหัตถ์คันทน์ วรินทร์ราชพาหนะ พันทาอกระดมพงษ์
ตำรวจประเสริฐศักดิ์ เณรมลัดกษณเดิศจ้า

๕) ได้พบในบานแพนทหนังสือจดพนคำหาดวง ฉบับหาดวง มีความ
ว่า “อนึ่งมีในพระราชพงษาวดาร ในเรื่องพระเจ้าประทุม
สุวรรณสมุท ๓๔ ว่าณปีชวดจัตวาศก จุติศักราช ๘๔๔ สมเด็จพระ
บรมไตรโลกนาถ ให้ประชุมพระสงฆ์สดับสังวาศ แด
นักปราชญ์ราชบัณฑิตยทั้งปวง ผู้กพระมหาชาติคำหาดวงเป็น
พิศดารจบทั้ง ๓๓ กัณฑ์ ครั้นกรุง ฯ เดียแก่พม่าข้าศึก หนังสือ
ก็สูญหายอันตราชน ของบูรณคงอยู่

ทศพร

จนปเวศน

ชชก

มหาพน ๗ กัณฑ์

กุมาร

มหाराช

นครกัณฑ์

สัญญาชาติเดี่ย

หิมพานต์

ทานกัณฑ์

จุดพน

มัทรี

ดักกรบรรพ

๖ กัณฑ์

นกระษัตริ

ครุณณปีจอณคก จุดศักราช ๑๑๗๖ ดมเด็จพระบรมบพิตร
 พระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จออกณพระที่นั่งพระมหาจักรพรรดิ
 ทรงประสูติพระสงฆ์ ครุณณฤกดาภิตยแล้ว มีพระราช
 โองการมานพระบิณฑุรให้อ่านพระมหาชาติคำหลวงให้
 พระสงฆราชาคณะฟัง แล้วมีพระราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ
 ตั้งว่า พระมหาชาติที่ขาดหายไปนั้น ให้พระราชาคณะ
 นักปราชญ์ราชบัณฑิตยคิตตกแต่งขึ้นให้บริบูรณ์ทั้ง ๑๓ กัณฑ์
 ไว้สำหรับจะได้สดุดรรเสริญบูชาพระพุทธคุณ ตามชนบ
 บุราณราชประเพณีมาแต่ก่อน” ดังนี้ หนังสือมหาชาติคำหลวง
 ๑๓ กัณฑ์จึงมีขึ้นบริบูรณ์เมื่อในรัชกาลที่ ๒ แต่ได้พิมพ์ไว้
 ในหนังสือวิริยญาณแล้วทั้ง ๑๓ กัณฑ์

ปีชวดอัฐศก จุดศักราช ๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๕๘

- ๓) วันอาทิตย์ เดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ ข้างปลายเนียม เจ้านคร
 เวียงจันทน์ (อนุ) ถวายมาถึงกรุงเทพ ฯ โปรดให้ขึ้นระวาง
 เปนพระบรมนาเคนทร์ คเชนทรธรรหาร กำแหงหาญห้าวเหี่ยม
 ดกษณเนียมประทุมทนต์ เณรนิมขวิญพระนคร เกียรติจรจบ
 ลกต มิ่งมงคลเลิศฟ้า

ปีฉลูนพศก จุติศักราช ๑๑๗๙ พ.ศ. ๒๓๖๐

๑) นายนกเฒ่าตัวตายที่วัดอรุณ เป็นการเอาชีวิตบูชาพระรัตนไตรย การที่คนมีความเดื่อมได้ในด่าสนาแก่กล้า จนถึงดัดชีวิตตน ด้วยเข้าใจว่าจะแตกเอาจรรคมตในทางด่าสนานั้น มีทุกถักติ ด่าสนา ในลัคนคตพระพุทธรด่าสนา แม้มีลัคนาบทห้ามในพระ วินัย ก็ยังมีหนังสืออื่นที่โบราณจารย์แต่งยกย่องการดัด ชีวิตให้เป็นทาน เพื่อแตกเอาจรรคมตพระโพธิญาณ จึง ทำให้คนแต่ก่อนโดยมากมีความนิยมนว การดัดชีวิตเช่นนั้น เป็นความประพฤตชอบ ในกรุงรัตนโกสินทรนี้ เมื่อในรัชกาล ที่ ๑ มีนายเรืองคน ๑ ได้เฒ่าตัวเองเช่นนายนก ได้ทำรูปไว้ที่ วัดอรุณทั้งนายเรืองแต่นายนก แต่มิได้ลาจาก ไว่ดังนี้

จากที่รูปนายเรือง

“รูปนี้นายเรืองผู้เฒ่าตัว ณวันศุกรเดือน ๓ ขึ้น ๘ ค่ำ เพลาทุ่ม เคษ จุติศักราช ๑๑๕๒ ปีจอโทศก เมื่อแต่ก่อนเฒ่าตัวประมาณ ๘ วัน ๑๐ วันนั้น มีความว่านายเรืองกับสหาย ๒ คน คือขุนศรีรัตนสุตว์ กรมม้า แตนายทองรัก พากันไปในพระอุโบสถวัดครุฑ ต่างปราศนา พุทธภูมิ เฝียงคอกบัวอ่อนคนละดอก ว่าถ้าใครจะสำเร็จแก่พระ โพธิญาณแล้วขอคอกบัวผู้นั้นจงบาน ครั้นรุ่งขึ้นก็บานแต่คอกบัวของ นายเรือง ตงแต่นั้นนายเรืองก็มาอยู่ที่การบุญเรื่อยเก่าวัดอรุณราชอาราม

๑ มาทานอุโบสถศีล ๔ ฟังเทศนาเอาหนามนชุบดำดีเป็นเชือกพาดแขนทั้ง ๒
 จุดไฟบูชาต่างประทายทุกวัน จนถึงวันเผาศพ นายเรืองฟังเทศนาจบแล้ว
 ก็นุ่งห่มผ้าชุบน้ำมันเดินออกมาหน้าการบุญเรียน นุ่งพับเพียบพนมมือรักษา
 อารมณ์ดังคิดแล้วจุดไฟเผาศพเข้า เมื่อเปิดไฟวูบขึ้นท่วมตัวนั้น
 นายเรืองร้องว่าดำเสร็จปราศแล้ว ขณะนั้นคนซึ่งอยู่ประมาณ ๕๐๐
 ๖๐๐ เศษ บ้างก็ร้องสาธุการเปิดองผ้าห่มโยนบูชาเข้าไปในกองไฟ
 ชนแต่แขกภายนอกพระตำหนัก ก็ถอดหมวกเอาคำนับโยนเข้าไปใน
 กองไฟด้วย ครั้นไฟไหม้แล้ว คนที่มีศรัทธาช่วยกันยกศพได้โดย
 ง่ายในการบุญเรียน ถวดพระอิทธิกรรม ๓ คืบแล้ว พาศพไปเผาที่ทุ่งนา
 วัดหงษ์ เมื่อเผาศพไฟไหม้ขึ้นปลดในท้องนา ๑๑ ปลด ๑๒ ปลดได้เข้า
 มาเข้าในกองไฟตายด้วย ครั้นไฟดับแล้วเห็นอัฐินายเรืองดีเยี่ยม ชาว
 เหลือง ชาว ดูปาด ก็ชวนกันเก็บอัฐิได้โกษสุตม์บูชไว้ในการบุญเรียน
 เก่าวัดอรุณราชอาราม^๕

จากที่รูปนายนก

“รูป^๕รูปนายนกผู้เผาศพ เมื่อวันพุธเดือน ๖ แรม ๗ ค่ำ
 จตุศักราช ๑๓๗๘ ปีฉลูนพศก ที่วัดอรุณราชอาราม วันนั้นฝนตก
 ตงแต่เพลาพลบ จน ๑๓ ทุ่มจึงขาดเมฆมืดแดง ครั้นเพลาเช้าชนคน
 จึงมาเห็นนายนกหนึ่งดำริเผาศพตายอยู่ภายใต้ต้นพระมหาโพธิ์ หน้าพระ
 วิหารเก่า แต่ไฟนั้นดับแล้ว อนึ่งเมื่อก่อนประมาณเดือนเศษ นายนก

ได้บอกญาติมิตรแถวบ้านที่ชบใจกันว่า เราประพาศิสุจริตรรม
ทำบุญรักษาคัดตั้งจิตรปราณาพระนิพานธรรม แต่นั้นมานายนกก็
ปรนบัติมักน้อยละบ้านเรือนญาติมิตรเสีย ออกไปค้นหาทางคดีเจริญ
ภาวนารักษาศีลอยู่ในการบวชเรียนเก่า ณ วัดอรุณราชอาราม จะได้
เป็นกัณฑ์ด้วยการซึ่งจะบำรุงกายแต่กิจที่จะบริโภคนั้นหาไม่ได้ เมื่อใคร
มีศรัทธาให้อาหารก็ได้บริโภค บางทอดอาหารมือหนึ่งบ้าง วันหนึ่ง
บ้าง ธรรมดาจนมาจนวันเผาศพตาย แต่เมื่อนายนกเผาศพวันนั้น จะ
ได้บอกกล่าวแก่ญาติมิตรผู้ใดผู้หนึ่งให้รู้หาไม่ได้ คนทั้งปวงเมื่อเห็นศพ
นายนกเผาศพตาย ก็มีศรัทธาพากันมาทำบุญบังสุกุลศรศพนายนก
เป็นอันมาก”

ปีชวดสัมฤทธิ์ศก จุติศักราช ๑๓๘๐ พ.ศ. ๒๓๖๓

- ๑) วันเสาร์เดือน ๖ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เวลาค่ำ เกิดพายุใหญ่ที่กรุง
เก่า พายุพัดพัดพระเจดีย์วัดกุฎีเขาทอง วัดเจ้าขรัว แดพระ
ปรางค์วัดกระษัตราโยธหัก พระเจดีย์วัดกุฎีเขาทองแฉกวัดเจ้า
ขรัวใครจะปฏิสังขรณ์หาปรากฏไม่ได้ ความแต่ว่าวัดกระษัตรา
นั้น เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราธิราชทรงปฏิสังขรณ์ทั้งพระอาราม
๒) วันอาทิตย์เดือน ๑ ขึ้น ๕ ค่ำ พายุพัดพัดเข้า

ปีเถาะเอกศก จุติศักราช ๑๓๘๑ พ.ศ. ๒๓๖๔

- ๑) ในครั้งเมื่อทำสวนขวานนั้น เรือสำหรับช่างในพายในสระสวน
ขวา แต่แรกใช้เรือลำนั้นไม่ชำนาญมาแต่เมืองจันทบุรี พระยา
สุริยวงษ์มนตรี (ดิศ) เห็นว่ารูปเรือลำนั้นจันทบุรีเรื่อรำนก จึงคิด

คือเป็นเรือดำปืนแปดง แกละรูปให้เพรียวกว่าเรือจีน ถวาย
 สำหรับข้างในพายในสระสวนขวา ก่อนที่พระยาสุริยวงษ์มนตรี
 จึ่งคิดอ่านเป็นเรือดำปืนยาว ๗ วา ๘ วา ครั้นข้างเรือชำนาญ
 แล้ว จึ่งให้ทำเป็นเรือดำปืนขนาดใหญ่มีเก๋งสลักดวดลาย
 เรียกว่าเรือเก๋งพัง ยาวถึง ๑๔-๑๕ วา ใช้เป็นเรือพระที่นั่ง
 แด่เรือที่นั่งเจ้านายเรือข้าราชการผู้ใหญ่^๑ ส่วนเรือญวน ซึ่ง
 เป็นเรือต่อขนาดใหญ่ใช้แจวมีเก๋งสำหรับไปทางไทดั้น เจ้าฟ้า
 กรมขุนอิศราณุกาภราชวรวิธาชนก^๒ ก่อน แด่จึ่งเป็นตัวอย่างทำ
 ใช้กันต่อไป มีทั้งของหลวง ของเจ้านาย แด่ข้าราชการ
 ผู้ใหญ่^๓

- ๒) วันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ ขึ้น ๓๐ ค่ำ เกิดน้ำใหญ่ท่วมเข้าไป
 ในกำแพงพระนคร น้ำท่วมคราวนี้ ไม่ใช่คราวท่วมใหญ่ ที่

๑ เรือเก๋งพังใช้กันมาจนในรัชกาลที่ ๕ ฟังเด็กสัญญาหมดเมื่อมา
 เปดียนไขเรือกดไฟขนาดย่อม

๒ เรือญวนที่กล่าวนามตง ๒๐ แจว ข้างท้ายเรือบักธงอาวุดแดหาง
 นกยูง ยังมีใช้จนรัชกาลที่ ๕ เหมือนกัน แต่หมดไปก่อนเรือดำปืนเก๋ง
 ที่เรียกว่าเรือญวนนั้น เรือชนิดเดิมญวนใช้ แต่ตั้งเก๋งค่อนมาข้าง
 ท้ายมาก เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณุกาภราชเห็นจะไปทอดพระเนตรเห็น เมื่อ
 คราวเป็นแม่ทัพลงไปเมืองปัตตบอง ไปทรงจำอย่าง แกละตั้งเก๋งให้ค่อน
 ไปข้างกลางดำ จึ่งเรียกชื่อว่าเรือญวน เหมือนกับที่เรียกเรือดำปืน
 ตามศัพท์จีนนั้น

เรียกกันว่าปีเถาะน้ำมาก คราวนั้นในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีเถาะ
ตรีศก จุติศักราช ๑๑๘๓ พ.ศ. ๒๓๗๔

๓) วันศุกร์ เดือน ๓ ขึ้น ๓ ค่ำ ดาวพระอังคารเข้าในวงพระจันทร์
ปีมโรงโทศก จุติศักราช ๑๑๘๒ พ.ศ. ๒๓๖๓

๑) วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ แรม ๔ ค่ำ เวลาบ่าย ๓ โมง ฝนตก
ฟ้าผ่าถุกยอดพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

๒) ณ เดือน ๔ มีการพระราชพิธีโสกันต์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช
เจ้าฟ้าพระองค์น้อย (คือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว)
ทำเขาไกรลาสด้วยการแห่อย่างโสกันต์เจ้าฟ้า แรมค่ำหนึ่ง ๒
ค่ำ ๓ ค่ำ เจริญพระพุทธมนต์โสกันต์ แรม ๔ ค่ำโสกันต์
แล้วสมโภชอีก ๓ เวลา

ปีมเสงตรีศก จุติศักราช ๑๑๘๓ พ.ศ. ๒๓๖๔

๑) เดือน ๘ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เข้าแพงถึงเกวียนนดะซัง ๑

ปีวอกนคก จุติศักราช ๑๑๘๖ พ.ศ. ๒๓๖๗

๑) วันจันทร์ เดือน ๖ ขึ้น ๖ ค่ำ เห็นดาวพฤหัสบดีเข้าในวง
พระจันทร์

ของซึ่งเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๒ มีอีกอย่าง ๑ คือ เครื่อง
ถ้วยชามเบญจรงค์ แลลายน้ำทอง เครื่องเบญจรงค์ครึ่ง
กรงเก่าที่ไทยให้อย่างด้ายให้ทำ มีแต่ลายเทพนมมรดึงห์
พื้นนอกสีดำ ข้างในสีเขียว ครั้นรัชกาลที่ ๑ ได้เริ่มให้
ไปทำด้ายแดงดีแปลกออกไปบ้าง แต่ของที่ดีเช่นถ้วยชามด้าย

น้ำหนัก ปลูกทดแทนเป็นดอกกุหลาบแดงดอกไม้อื่น ๆ แดโกชาม
เบญจรงค์เปลี่ยนเป็นสีต่าง ๆ เป็นรูปต่าง ๆ คือ ราชสีห์แดง
เป็นต้น มามชนในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งนับว่าเป็นของอย่างเอกที่พบอยู่ใน
เวลานี้ แต่จะเริ่มทำเมื่อปีใดไม่พบจดหมายเหตุ จึงไม่ได้ตั้งไว้ตาม
ศักราช เครื่องลายน้ำหนักแดงเบญจรงค์ที่ทำต่อมา ดวดลายแต่ฝีมือทำ
คู่รัชกาลที่ ๒ ไม่ได้

ผลประโยชน์แผ่นดิน

ภาษีอากรที่เก็บในรัชกาลที่ ๒ คือ ค่าอย่าง ๑ อากรสวน
อย่าง ๑ อากรบ่อนเบี้ยอย่าง ๑ ภาษีด่านขนอนอย่าง ๑ อากร
ตลาดอย่าง ๑ ภาษีสินค้าเข้าออกอย่าง ๑ ค่าราชการอย่าง ๑
จำนวนเงินภาษีอากรทั้งปวงนี้ ที่ได้ปี ๑ ไม่ใคร่พอจ่ายใช้สอย
ในราชการ ต้องแต่งดำเินไปค้าขายหากำไรเพิ่มเติม ครองนมเรือ
กำปั่นหลวง ๒ ลำ ชื่อเรือมาดาพระนครดำ ๑ เรือเหราข้ามสมุทร
ดำ ๑ แต่งไปค้าขายถึงอินเดียบ้าง ไปเพียงเกาะหมากบ้าง เมือง
สิงคโปร์บ้าง เมืองหมาเกาบ้าง เจ้านายแลข้าราชการที่มีทุนทรัพย์
ต่างก็ต่อกำปั่นไปเที่ยวค้าขาย เงินหลวงที่ได้ในปี ๑ ๆ บางปีก็พอ
เบียดหวัด บางปีก็ไม่ได้พอ ต้องลดอัตราเบียดหวัดลง บางปีดำนสวน
ลดสวนหนึ่งบ้าง บางปีต้องลดถึงครึ่งหนึ่งบ้าง บางปีก็พระราชทาน
ผ้าลายแจกเพิ่มเติมในเบียดหวัดบ้าง^๓

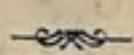
ความปรากฏในใบบอกขอครอเพ็ด ว่าได้สืบสวนเรื่องผล
ประโยชน์แผ่นดิน ได้ความว่าปีหนึ่งจำนวนผลประโยชน์แผ่นดินที่
ได้^๕
ดังนี้:—

ค่านา	๒๕๘,๐๐๐ บาท
อากรสุรา	๒๖๔,๐๐๐ บาท
อากรบ่อนเบี้ย ^๕	๒๖๐,๐๐๐ บาท
อากรตลาด	๑๖๕,๐๐๐ บาท
ค่าน้ำ	๖๔,๐๐๐ บาท
ผูกบั้ง ^๕ (บางที่จะรวมทั้งค่าราชการ)	๒๐๐,๐๐๐ บาท
กำไรอากรรังนก	๑๐๐,๐๐๐ บาท
กำไรขายฝาง (หาบละบาท ๕๐ ลังตังก์)	๒๒๕,๐๐๐ บาท
กำไรขายดีบุก (หาบละ ๑๕ บาท)	๖๐,๐๐๐ บาท
กำไรอากรพริกไทย	๓๒๐,๐๐๐ บาท
กำไรขายของอย่างอื่นในพระคลังสินค้า	๑๓๐,๐๐๐ บาท
ภาษีขาเข้าแลกำไรในการค้าขายนอกจากพระ คลังสินค้าขาย	๒๐๐,๐๐๐ บาท
รวมผลประโยชน์แผ่นดินที่ได้ปีหนึ่ง	๒,๒๒๖,๐๐๐ บาท

๓ ความที่กล่าวมานี้^๕ ว่าตามที่จดไว้ในพระราชพงษาวดาร ฉบับ
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์

ครอเปิดว่าส้มกับทเจ้าพระยาทิพากรวงศ์กล่าวข้อ ๑ ว่าสืบได้
 ความว่าเพราะการใช้จ่ายมาก เงินที่เหลือคงพระคลังมีน้อย มี
 เงินคงพระคลังในคราว ๑ ไม่ใคร่เกินกว่า ๑๖๐,๐๐๐ บาท^๔

พระราชานุกิจ

ประเพณีในราชสำนักครั้งในรัชกาลที่ ๒ ทรงประพาศิพระราชา
 นุกิจก็คล้ายกันกับเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ ผิดกันไม่มากนัก คือเวตา
 เข้าเสด็จออกท้องพระโรง เสด็จพระแล้วเสด็จออกขุนนาง ว่าราชการ
 แผ่นดินในตอนเช้าเวตา ๑ เวตาในระหว่างนั้น เมื่อเสด็จขึ้นแล้ว
 (เข้าใจว่าทรงการช่างต่าง ๆ ส้มเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๒ มี

๔ การที่ครอเปิดสืบนั้น คงสืบจากพวกพ่อค้า บานิชที่ได้อะ
 เอาเป็นแน่หรือโกธที่เดียว ยังเชื่อเป็นแน่ไม่ได้ แต่ที่ว่าผลประโยชน์
 แผ่นดินได้น้อยนั้น เป็นความจริง แต่ไม่ใช่เพราะผลประโยชน์แผ่นดิน
 มีน้อยอย่างเดียว ที่จริงเป็นเพราะผลประโยชน์แผ่นดินตกเรียเดียวหายเสีย
 มากด้วย ด้วยในครั้งนั้นเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ ต่างมีสมบัติบ่าวไพร่
 คนละมาก ๆ ต่างป้องกันประโยชน์ผู้คนของตน แผ่นดินจึงเสียเปรียบ
 ๕ เรื่องแจกเบี้ยหวัดนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายว่า ไม่ใช่ผลประโยชน์ที่ได้ตาม
 ตำแหน่งหน้าที่ในราชการอย่างได้พระราชทานเงินเดือนกันทุกวันนี้ เพราะ
 ในครั้งนั้นบรรดาผู้ทมิยศแต่ตำแหน่งมีทางได้ผลประโยชน์ประจำตำแหน่ง

มีพระหัตถ์ในการช่าง ยังมีสิ่งของที่ได้อรงทำเองอยู่หลายอย่าง)
 เวลาบ่าย ๕ โมงเสด็จออกทรงฟังรายงานการก่อสร้างและการอื่น ๆ บ้าง
 ทรงพระราชนิพนธ์บทกถอนบ้าง พอลำทรงสดับพระธรรมเทศนาในท้อง
 พระโรงกันท์ ๑ แล้ว เสด็จออกที่พระที่นั่งสนามจันทร์บ้าง ในท้อง
 พระโรงบ้าง เปิกเจ้านายและข้าราชการเข้าเฝ้า ทรงประภาษราชการ
 อีกครั้ง ๑ จนเวลายามเศษจึงเสด็จขึ้น โปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอ
 กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เปนแม่กองพิจารณาความฎีกาของราษฎร
 แลทรงบัญชาการกรมพระตำรวจด้วย ด้วยกรมพระตำรวจมีหน้าที่รับ
 แลพิจารณาฎีกา กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงบัญชาการเรื่องความ
 ฎีกาดีทริชาด คอยทรงส่งต่างมีให้คงค้าง

สวรรคต

เมื่อวันพุธ เดือน ๘ แรม ๔ ค่ำ ปีวอกฉศก จุติศักราช ๑๓๘๖
 พ.ศ. ๒๓๖๗ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร มีพระ
 อาการให้ มั่นแต่เมื่อยพระองค์ จึงเรียกพระโอรสข้างที่ซอจรในเพ็ชร
 ซึ่งเคยเสวยมาแต่ก่อนนั้นมาเสวย ครั้นเสวยแล้วเกิดพระอาการให้ร้อน
 เช่นได้คำธรรมเนียม แลได้จากการที่มีลมพัดบ่าวไพร่เปนผลประ โยชน
 ที่ได้ ในทางราชการประจำตำแหน่ง ส่วนเบี้ยหวัดนั้น เปนเงินพระ
 ราชทานเปนบำเหน็จ ส่วนที่มาปฏิบัติราชการสนองพระเดชพระคุณ
 เณาะพระองค์ ข้าพเจ้าเคยได้สดับมาดังนี้

เปนกำลัง จึงรับสั่งเรียกพระโอดธชื่อว่าทิพโอดธมาด้วยอีกขนาน ๑
 พระอาการก็ไม่คลาย กذبเชื่อมซึมไป มิได้ตรัสสิ่งใด แพทย์หัดวง
 ประกอบพระโอดธถวาย ก็ด้วยไม่ได้ต่อมา ประชวรอยู่ ๘ วัน
 ครั้นถึงณวันพุธ เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ เวลาย่ำค่ำแฉ่ว ๕ บาท ก็เสด็จ
 สู่สวรรคต สิริพระชนมายุได้ ๕๘ พรรษา เสด็จดำรงราชสมบัติ
 อยู่ ๑๖ พรรษา

เรื่องสืบสันตติวงศ์

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๒ ทรงพระประชวร
 โดยรวดเร็ว แต่มีพระอาการตรัสไม่ได้มาแต่แรก จึงไม่ได้ทรงมอบราช
 สมบัติแก่พระราชวงศ์พระองค์ใด ครั้นเสด็จสวรรคตแล้ว พระราชวงษา
 นุวงศ์ แด่ข้าราชการจึงปรึกษากัน ถวายราชสมบัติแก่ พระเจ้าดุก ยาเชอ
 กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ซึ่งเป็นพระเจ้าดุกยาเชอพระองค์ใหญ่ เจริญ
 พระชนมายุกว่าพระองค์อื่น แต่ได้ทรงรับราชการต่างพระเนตรพระ
 กรรณในราชกิจทั้งปวงมา ให้ผ่านพิภพสืบสันตติวงศ์สมเด็จพระ
 เจ้าอยู่หัวซึ่งเสด็จสวรรคตนั้น

พระราชโอรสพระราชธิดา
ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เรียงตามลำดับพระชันษา

พระเจ้าลูกเธอประสูติแต่เมื่อเสด็จดำรงพระยศ
เป็นเจ้าฟากกรมหลวงอิศรสุนทร ๔๗ พระองค์

- ๑ พระองค์เจ้าหญิงจักรจัน ประสูติเมื่อเสด็จประทับที่ จุฬาลงกรณ์ราช
๑๑๔๗ พ.ศ. ๒๓๒๘
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาดี ซึ่งคนทั้งหลายเรียกกันโดยมาก
ว่า เจ้าคุณพิ
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑
- ๒ พระองค์เจ้าชาย ประสูติเมื่อเสด็จประทับที่ จุฬาลงกรณ์ราช ๑๑๔๘
พ.ศ. ๒๓๓๐
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาต่วน
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑
- ๓ พระองค์เจ้าชายทับ (คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่
หัว) ประสูติในวันจันทร์ เดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ เมื่อเสด็จประทับ
จุฬาลงกรณ์ราช ๑๑๔๘ พ.ศ. ๒๓๓๐

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาเยี่ยม (สมเด็จพระศรีสุทิดาไชย) ใน
รัชกาลที่ ๒ รับพระสุพรรณบัตรเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์
เมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๑๐ แรม ๓ ค่ำ ปีระกาเบญจศก จุฬ
ศักราช ๑๑๗๕ พ.ศ. ๒๓๕๖

ได้ทรงกำกับราชการกรมท่า กรมพระคลังมหาสมบัติ กรม
พระตำรวจ ว่าความฎีกา แด่รับราชการต่าง ๆ งามพระ
เนตรพระกรรณ

เสด็จผ่านพิภพ เมื่อวันพุธ เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ปีวอก
ศก จุฬศักราช ๑๑๘๖ พ.ศ. ๒๓๖๗

สวรรคต วันพุธ เดือน ๕ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีกุญ จุฬศักราชยัง
เป็น ๑๒๑๒ พ.ศ. ๒๓๘๓ พระชันษา ๖๔ พรรษา

พระราชประวัติปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารรัชกาล
ที่ ๒ แลที่ ๓ โดยพิศดาร

๔ พระองค์เจ้าหญิงตำภู ประสูติวันพุธ เดือน ๔ ปีระเอก
ศก จุฬศักราช ๑๑๕๑ พ.ศ. ๒๓๓๒

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาสวน

ในรัชกาลที่ ๓ รับพระสุพรรณบัตรเป็นกรมขุนกัถยานทร
เมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีมโรงจัตวาศก จุฬ
ศักราช ๑๑๘๔ พ.ศ. ๒๓๗๕ ได้ว่าราชการฝ่ายในหลายาง
แต่ได้รักษาบุญแก่พระราชวังชั้นใน

ต้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อวัน ๙ ค่ำ ปีมเมีย จุ

ศักราช ๑๒๐๘ พ.ศ. ๒๓๘๙

พระชันษา ๕๘ ปี

พระองค์เจ้าหญิงบ่อม ประสูติวันพฤหัสบดี เดือน ๕

ขึ้น ๓ ค่ำ ปีมจยังเปนเอกศก จุศักราช ๑๑๕๑ พ.ศ. ๒๓๓๒

ที่ ๒ ในสมเด็จพระศรีสุริยาโดย

ต้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีฉลูเบญจศก จุศักราช ๑๑๕๕

พ.ศ. ๒๓๓๖

พระชันษา ๕ ปี

พระองค์เจ้าหญิงทิพทิม ประสูติวันพฤหัสบดี เดือนอ้าย

ขึ้น ๓ ค่ำ ปีมจ จุศักราช ๑๑๕๒ พ.ศ. ๒๓๓๓

ในเจ้าจอมมารดาแจ่มใหญ่

ต้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

พระองค์เจ้าหญิงยี่ดู่ ประสูติวันจันทร์ เดือน ๓ ขึ้น ๗ ค่ำ

ปีจอ จุศักราช ๑๑๕๒ พ.ศ. ๒๓๓๓

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาเหมใหญ่

ได้ว่าพนักงานพระภษา เห็นจะในรัชกาลที่ ๓

ต้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีมเสงเอกศก จุศักราช

๑๒๓๑ พ.ศ. ๒๔๑๒

พระชันษา ๘๐ ปี

- ๘ พระองค์เจ้าชายกด้วยไม้ ประสูตวันเสาร์ เดือน ๖ แรม
 ๑๑ ค่ำ ปีกุญ จุฬศักราช ๑๑๕๓ พ.ศ. ๒๓๓๔
 ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาถ้วน
 ในรัชกาลที่ ๒ ได้รับพระอภัยมณีเป็นกรมหมื่นสุนทรวิชัย
 ในรัชกาลที่ ๓ เสด็จใหม่วัง สิ้นพระชนม์ในเพลิง เมื่อ
 วัน ๕ ๕ ค่ำ ปีกะศักราช ๑๑๕๓ พ.ศ. ๒๓๓๔
 พระชันษา ๔๐ ปี
 เปนต้นสกุลด้วยไม้ ณกรุงเทพ
- ๙ พระองค์เจ้าหญิงบุบผา ประสูตวันจันทร์ เดือน ๗ ปีกุญ
 จุฬศักราช ๑๑๕๓ พ.ศ. ๒๓๓๔
 ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาดี (เจ้าคุณพิ)
 สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒
- ๑๐ พระองค์เจ้าหญิงวงษ์ ประสูตวันอังคาร เดือน ๘ ปีกุญ
 จุฬศักราช ๑๑๕๓ พ.ศ. ๒๓๓๔
 ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาดีดา
 ในรัชกาลที่ ๓ ได้ว่าพนักงานพระอภัยมณี
 สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓
- ๑๑ พระองค์เจ้าหญิงปุก ประสูตวันพุธ เดือน ๑๒ แรม ๒ ค่ำ
 ปีมะแม จุฬศักราช ๑๑๕๔ พ.ศ. ๒๓๓๕
 ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาดี

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีระกา จุติศักราช ๑๒๓๕

พ.ศ. ๒๔๑๔

พระชันษา ๘๑ ปี

๑๒ พระองค์เจ้าชายดำ ประสูติร เดือน ๔ ปีชวด จุติศักราช ๑๑๕๔

พ.ศ. ๒๓๓๕

ที่ ๓ ในกรมสมเด็จพระศรีสุตาโดย

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีฉลูเบญจศก จุติศักราช ๑๑๕๕

พ.ศ. ๒๓๓๖

พระชันษา ๑ ปี

๑๓ พระองค์เจ้าชายกุสุมา ประสูติรวันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๔ ค่ำ
ปีฉลูยังเปนจัตวาศก จุติศักราช ๑๑๕๔ พ.ศ. ๒๓๓๕

ในเจ้าจอมมารดากรุด

ในรัชกาลที่ ๓ ได้รับพระกรุณาบัตร เปนกรมหมื่นเสด็จนทร

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๔ พระองค์เจ้าหญิง

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดานิม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

๑๕ พระองค์เจ้าชายมั่ง ประสูติรวันเสาร์ เดือน ๗ ขึ้น ๒ ค่ำ

ปีฉลู จุติศักราช ๑๑๕๕ พ.ศ. ๒๓๓๖

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดานิม

ในรัชกาลที่ ๒ ได้รับพระอภัยพรหมบัตร เปนกรมหมื่นเดชอดิศร
 ในรัชกาลที่ ๓ เดือนกรกฎาคม เปนกรมขุนเดชอดิศร เมื่อ
 เดือน ๖ แรม ๑๐ ค่ำ ปีมะโรง จุฬศักราช ๑๑๙๔ พ.ศ. ๒๓๗๕
 ในรัชกาลที่ ๔ เดือนกรกฎาคม เปนกรมดมเด็จพระเดชอดิศร เทพย
 นิกธิปไตยนุรักษ์ บวรศักดิ์พิเศษ บรมเชษฐวราธิวงษ์ พงษา
 นุพงษ์ปดิษฐา สุนทรปรีชาญาณ คุฎกาพยปฏิภาณ สุต
 ไพศาลอรรถธรรมศาสตร์ ธรรมิกนารถบพิตร เจ้ากรมเปน
 พระยา เมื่อวันจันทร์ เดือน ๘ แรม ๑๓ ค่ำ ปีกุญ จุ
 ลศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๙๔

ได้กำกับกรมพระอาลักษณ์ ตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๒ จนตลอด
 พระชนมายุ

ได้กำกับกรมนาในรัชกาลที่ ๔

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อวันจันทร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๘ ค่ำ
 ปีมะแม จุฬศักราช ๑๒๒๓ พ.ศ. ๒๔๐๒
 พระชันษา ๖๗ ปี

เปนต้นสกุลเดชาดิวงษ์ ณกรุงเทพฯ

๑๖ พระองค์เจ้าหญิงดมจัน ประสูติวันศุกร์ เดือน ๘ อุตรา
 ๕ ค่ำ ปีมะแม จุฬศักราช ๑๑๕๕ พ.ศ. ๒๓๓๖

ในเจ้าจอมมารดาเกิด

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๑๗ พระองค์เจ้าชายพนมวัน ประสูติรัตนวันพุม เดือน ๑๑

ขึ้น ๔ ค่ำ ปีมะเส็ง จุติศักราช ๑๑๕๖ พ.ศ. ๒๓๓๗

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาสดา

ในรัชกาลที่ ๒ ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เปนกรมหมื่นพิพิ

ธูเบนทร์

ในรัชกาลที่ ๓ เดือนกรกฎาคม เปนกรมขุนพิพิธธูเบนทร์ เมื่อ

เดือน ๖ แรม ๑๑ ค่ำ ปีมะโรง จุติศักราช ๑๑๙๔ พ.ศ. ๒๓๗๕

ในรัชกาลที่ ๔ เดือนกรกฎาคม เปนกรมพระพิพิธโภคธูเบนทร์

นเรนทรสุริยวงษ์ อิศวรพงษ์พรพิพัฒน์ ศักดิ์วิรัตนธำรง

คุณาถกกฏเกียรติวิบุลย์ อุดมเดชบพิตร เจ้ากรมเปน

พระยา^๑ เมื่อปีกุน จุติศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๙๔

ได้ทรงกำกับกรมพระนครบาลมาแต่ในรัชกาลที่ ๒

ในรัชกาลที่ ๓ ได้ว่ากรมพระนครบาล

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อวันจันทร์ เดือน ๕

แรม ๘ ค่ำ ปีมะโรง จุติศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๙๙

พระชันษา ๖๒ ปี

เปนต้นสกุลพนมวัน ณกรุงเทพฯ

๑๘ พระองค์เจ้าหญิงหรรษา ประสูติรัตนวันอังคาร เดือน ๘ ปีเถาะ

จุติศักราช ๑๑๕๗ พ.ศ. ๒๓๓๘

๑ ที่ว่าเจ้ากรมเปนพระยา ตามจดหมายในห้องอาตักษณ แต่
กรมพระดมมตอมรพันธุ์ ทรงตั้งได้ยว่า อาตักษณอาจจะจดผิดได้

ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาฉนวน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๙ พระองค์เจ้าหญิงไย ประสูติรัตนวันอาทิตย์ เดือน ๙ ขึ้น ๑๐ ค่ำ

ปีเถาะ จุติศักราช ๑๑๕๗ พ.ศ. ๒๓๓๘

ในเจ้าจอมมารดาอิน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีกุนจ จุติศักราช ๑๒๒๕

พ.ศ. ๒๔๐๖

พระชันษา ๖๘ ปี

๒๐ พระองค์เจ้าชาย ประสูติ เดือนอ้าย ปีเถาะ จุติศักราช ๑๑๕๗

พ.ศ. ๒๓๓๘

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาเหมเด็ก

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๒๑ พระองค์เจ้าหญิงพดด้วง ประสูติรัตนวันอาทิตย์ เดือน ๕

ปีมะเส็ง จุติศักราช ๑๑๕๘ พ.ศ. ๒๓๔๐

ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารดาฉนวน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๒ พระองค์เจ้าชายกุญชร ประสูติรัตนวันพุธ เดือน ๖ ขึ้น ๔ ค่ำ

ปีมะเมีย จุติศักราช ๑๑๖๐ พ.ศ. ๒๓๔๑

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาคีดา

ในรัชกาลที่ ๓ ได้รับพระกรุณาบัตร เปนกรมหมื่นพิทักษ์

เทเวศร์

ถึงรัชกาลที่ ๔ เดือนกรกฎาคม เปนกรมพระพิทักษ์เทเวศร์
 นเรศวรราชวิวงษ์ อิศวรพงษ์พัฒน์ศักดิ์ อุดมอรรควรยศ
 วงษ์ประนตนาถนเรนทร์ พาหเนนทรบพิตร เมื่อปีกุน

จุลศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๙๔

ในรัชกาลที่ ๓ ได้ว่ากรมม้า

ถึงรัชกาลที่ ๔ ได้ว่ากรมพระคชบาลด้วยอีกกรม ๑

ขึ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๕

แรม ๑๓ ค่ำ ปีกุน จุลศักราช ๑๒๒๕ พ.ศ. ๒๔๐๖

พระชันษา ๖๕ ปี

เปนต้นสกุลกุนชร ณกรุงเทพ

๒๓ พระองค์เจ้าหญิงดังวาด ประสูติ เดือน ๘ ปีมะเมีย

จุลศักราช ๑๓๖๐ พ.ศ. ๒๓๔๓

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาทรัพย์

ขึ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๔ พระองค์เจ้าชายเนตร ประสูติ เดือน ๘ ปีมะเมีย

จุลศักราช ๑๓๖๐ พ.ศ. ๒๓๔๓

ในเจ้าจอมมารดาปราง (ท้าววรจันทร์)

ขึ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๕ พระองค์เจ้าชายโคมเพชร ประสูติ เดือน ๖ ปีแม่ออกศก

จุลศักราช ๑๓๖๑ พ.ศ. ๒๓๔๔

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาเหมเด็ก

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

๒๖ พระองค์เจ้าชายเรณู ประสูติ เดือน ๘ ปีมะแม

จุลศักราช ๑๓๖๑ พ.ศ. ๒๓๔๒

ในเจ้าจอมมารดาบุษราค

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๗ พระองค์เจ้าชายอำไพ ประสูติ เดือน ๘ ปีมะแม

จุลศักราช ๑๓๖๑ พ.ศ. ๒๓๔๒

ในเจ้าจอมมารดาทองอยู่

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๘ พระองค์เจ้าชายอัมพร ประสูติ เดือน ๘ ปีมะแม จุลศักร

ราช ๑๓๖๑ พ.ศ. ๒๓๔๒

ในเจ้าจอมมารดาม่วงชอ

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๒๙ พระองค์เจ้าหญิงดุกุม ประสูติวันศุกร์ เดือน ๑๐ แรม

๑๓ ค่ำ ปีมะแม จุลศักราช ๑๓๖๑ พ.ศ. ๒๓๔๒

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาต้น

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๓๐ พระองค์เจ้าชายเนียม ประสูติวันเสาร์ เดือน ๕ แรม ๓ ค่ำ

ปีวอกยังเปนเอกศก จุลศักราช ๑๓๖๑ พ.ศ. ๒๓๔๒

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาเหมใหญ่

ชั้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๓๑ พระองค์เจ้าชาย ประสูติ เดือน ๖ ปีวอก จุฬศักราช ๑๑๖๒

พ. ศ. ๒๓๔๓

ในเจ้าจอมมารดาอัน

ชั้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

๓๒ พระองค์เจ้าหญิงน้อย ประสูติ เดือน ๑๒ ปีวอก จุฬศั

กราช ๑๑๖๒ พ. ศ. ๒๓๔๓

ที่ ๖ ในเจ้าจอมมารดาฉนวน

ชั้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๓๓ พระองค์เจ้าหญิงประภา ประสูติ เดือน ๖ ปีวอก จุ

ฬศักราช ๑๑๖๒ พ. ศ. ๒๓๔๓

ในเจ้าจอมมารดาบุญมา (ซึ่งต่อมาเป็นท้าวทรงกันดาล)

ชั้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๓๔ พระองค์เจ้าชายชติยวงษ์ ประสูติ ปีวอก จุฬศักราช ๑๑๖๒

พ. ศ. ๒๓๔๓

ในเจ้าจอมมารดาน้อย

ชั้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๓๕ พระองค์เจ้าชายทินกร ประสูติ รัตนวาทิตย์ เดือน ๗ ขึ้น

๑๒ ค่ำ ปีรกา จุฬศักราช ๑๑๖๓ พ. ศ. ๒๓๔๔

ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาคีตา

ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระกรุณาบัตร เป็นกรมหลวงภูวเนตร
นรินทรฤทธิ

ได้ว่ากรมพระนครบาลอยู่น้อยหนึ่ง

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อเดือนอ้ายขึ้นค่ำ ๑ ปีมะเส็ง จุติ

ศักราช ๑๒๑๘ พ. ศ. ๒๔๐๐

พระชันษา ๕๖ ปี

เป็นต้นสกุลทินกร ณกรุงเทพ

๓๖ พระองค์เจ้าหญิงวรศนธิ์ ประสูติวันอาทิตย์ เดือนอ้าย

ปีระกา จุติศักราช ๑๑๖๓ พ. ศ. ๒๓๔๔

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาทรัพย์

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๓๗ เจ้าฟ้าชาย (ราชกุมาร) ประสูติวันอาทิตย์ เดือนยี่ปีระกา

จุติศักราช ๑๑๖๓ พ. ศ. ๒๓๔๔

เป็นเจ้าฟ้าที่ ๑ ในสมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี

สิ้นพระชนม์ในวันประสูติ ในรัชกาลที่ ๑

๓๘ พระองค์เจ้าชายไพฑูริย์ ประสูติ ปีจอ จุติศักราช ๑๑๖๔

พ. ศ. ๒๓๔๕

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาทิม

ในรัชกาลที่ ๓ ได้รับพระกรุณาบัตร เป็นกรมหมื่นดัดทิพเรนทร

เมื่อวันศุกร์ เดือน ๘ แรม ๑๐ ค่ำ ปีวอก จุติศักราช ๑๑๘๘

๑ อีกบาญชี ว่าประสูติเดือน ๓ ค่ำ ๓๗

พ. ศ. ๒๓๗๘

ต้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๓๘ พระองค์เจ้าชาย ประสูติ ปีจอ จุฬศักราช ๑๑๖๔ พ.ศ. ๒๓๔๕
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาเหมเด็ก

ต้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีกุน จุฬศักราช ๑๑๖๕

พ. ศ. ๒๓๔๖

๔๐ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ ปีจอ จุฬศักราช ๑๑๖๔

พ. ศ. ๒๓๔๕

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาน้อยระนาด

ต้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

๔๑ พระองค์เจ้าชายโต ประสูติวันอังคาร เดือน ๑๑ ขึ้น

๑๑ ค่ำ ปีกุน จุฬศักราช ๑๑๖๕ พ. ศ. ๒๓๔๖

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาเตียง

ในรัชกาลที่ ๓ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นอินท
อมเรศ

ในรัชกาลที่ ๔ ได้เลื่อนกรม เปนกรมหลวงมหิศวรินทรากรมเรศ

เมื่อปีกุน จุฬศักราช ๑๒๑๓ พ. ศ. ๒๓๙๔

ได้ว่ากรมแต่งขึ้นต้นมาแต่ในรัชกาลที่ ๓

ต้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เดือน ๙ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีรกา

จุฬศักราช ๑๒๒๓ พ. ศ. ๒๔๐๔

พระชันษา ๕๘ ปี

- ๔๒ พระองค์เจ้าหญิงอินทนิล ประสูติวันพุธ เดือน ๑๑ ขึ้น
๒ ค่ำ ปีชวด จุติศักราช ๑๑๖๖ พ. ศ. ๒๓๔๗
ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารดาศิลา
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีวอกจัตวาศก จุติ
ศักราช ๑๒๓๔ พ. ศ. ๒๔๓๕

พระชันษา ๖๘ ปี

- ๔๓ เจ้าฟ้าชายมงกุฎ ดมฺมุตติเทววงษ์ พงษาอัครกระษัตริ
ษัตยราชกุมาร (คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)
ประสูติวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีชวด จุติ
ศักราช ๑๑๖๖ พ. ศ. ๒๓๔๗
ที่ ๒ ในสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี
ในรัชกาลที่ ๒ เปนอริยศักดิ์กรมมหาดเล็ก ทรงผนวชอยู่ ๒๗
พรรษา เปนเจ้านายพระองค์แรก ที่ปรากฏในพงษาวดาร
ว่าได้เป้นเปรียญ ในรัชกาลที่ ๓ เปนพระราชาคณะดมฺมณศักดิ์
เท่าเจ้าคณะรอง แดเป้นใหญ่ในการไต่หนังสือ
เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป้นรัชกาลที่ ๔ เมื่อวันพุธ
เดือน ๕ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีกุญ ยังเป้นโศก จุติศักราช ๑๒๑๒
พ. ศ. ๒๓๘๓

พระราชประวัติแจ้งอยู่ในหนังสือพระราชพงษาวดาร ดักร

คตเมื่อนวันพฤหคับดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมโรง

ฉัณษศก จุศศักราช ๑๒๓๐ พ. ศ. ๒๔๑๓

พระชันษา ๖๕ ปี

๔๔ พระองค์เจ้าชายกลาง ประสูตวันเสาร์ เดือน ๓ แรม

๑๒ ค่ำ ปีมด จุศศักราช ๑๑๖๗ พ. ศ. ๒๓๔๙

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาน้อยระนาด

ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหลวงเทเวศร์

วชิรินทร เมื่อปีกุน จุศศักราช ๑๒๑๓ พ. ศ. ๒๓๙๔

ในรัชกาลที่ ๕ เดือนกรม เปนกรมพระเทเวศร์วชิรินทร

ดรุณดิษฐเทวราชวิดาศธารง บรมวงษ์สรรพเชษฐวิเศษศักดิ์

อเนกธัญญลักษณบุญวรฤทธิ มหิศวรพงษ์พิพัฒน์ สุพรรณ

รัตนจิตราดังการโกศด สุวิมลปรีชาคณาตงกรณ วรเกียรติ

คุณวิบุลยศักดิ์ดา อุดยเดชานุภาพพิตร

ได้กำกับกรมช่างทองมาแต่ในรัชกาลที่ ๓

ในรัชกาลที่ ๔ ได้ว่าความคำตราขดกุดตอดมาจนขึ้น

พระชนม์

ขึ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีมดุนพศก จุศศักราช ๑๒๓๙

พ. ศ. ๒๔๒๐

พระชันษา ๗๓ ปี

เปนต้นสกุลวชิรวงศ์ ณกรุงเทพ

๔๕ พระองค์เจ้าชายชุมแสง ประสูติณวันเสาร์ เดือน ๕ ขึ้น
๓ ค่ำ ปีมะเส็ง ยังเป็นดัดดัดก จุติศักราช ๑๑๖๗ พ. ศ. ๒๓๔๘
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาทิม

ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมขุนดรรพศิลา
ปรีชา เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมะเส็ง จุติ
ศักราช ๑๒๑๓ พ. ศ. ๒๓๘๔

แล้วเลื่อนเปนกรมหลวงดรรพศิลาปรีชาในปีนั้น

ได้กำกับกรมหมอนวด

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อวันจันทร์เดือน ๘ ขึ้น ๑๐ ค่ำ
ปีระกา จุติศักราช ๑๒๒๓ พ. ศ. ๒๔๐๔

พระชันษา ๖๕ ปี

เปนต้นสกุลชุมแสง ณกรุงเทพ

๔๖ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ ปีมะเส็ง จุติศักราช ๑๑๖๘
พ. ศ. ๒๓๔๙

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาปรายใหญ่

ประสูติได้ ๓ วัน สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

๔๗ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ ปีมะเส็ง จุติศักราช ๑๑๖๘
พ. ศ. ๒๓๔๙

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาพะวา

สิ้นพระชนม์ในวันประสูติ

แต่^๕นี้ประสูติเมื่อเสด็จดำรงพระยศเป็นกรมพระราชวังบวร ฯ

๔๘ พระองค์เจ้าหญิงสายสมร ประสูติณวันเสาร์ เดือน ๘

แรม ๒ ค่ำ ปีมะโรง จุฬศักราช ๓๓๗๐ พ. ศ. ๒๓๕๓

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดา^๕เดีย

สินพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีมะแมตรีศก จุฬศักราช ๓๒๓๓

พ. ศ. ๒๔๑๔

พระชันษา ๖๔ ปี

๔๙ พระองค์เจ้าชายนวม ประสูติณวันเสาร์ เดือน ๘ แรม ๒ ค่ำ

ปีมะโรง จุฬศักราช ๓๓๗๐ พ. ศ. ๒๓๕๓

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาปรางใหญ่

ในรัชกาลที่ ๓ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นวงษานันท

เมื่อปีชวด จุฬศักราช ๓๒๐๔ พ. ศ. ๒๓๔๕

ในรัชกาลที่ ๔ เดือนกรกฎาคม เปนกรมหลวงวงษาธิราชสนิท

เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีกุญ จุ

ฬศักราช ๓๒๓๓ พ. ศ. ๒๓๙๔

ในรัชกาลที่ ๓ ได้กำกับกรมหมอ

ในรัชกาลที่ ๔ ได้กำกับราชการมหาดไทย ว่าพระคลังสินค้า

แต่เป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน

ตั้งพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีมแมตรีศก จุติศักราช ๑๒๓๓

พ. ศ. ๒๔๓๔

พระชันษา ๖๔ ปี

เป็นต้นสกุลตันทวงศ์ ณกรุงเทพฯ

๕๐ เจ้าฟ้าชายจุฑามณี (คือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้า
อยู่หัว) ประสูติในวันอาทิตย์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปี
มโรง จุติศักราช ๑๓๗๐ พ. ศ. ๒๓๕๓

ที่ ๓ ในสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี

ในรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงรับพระสุพรรณบัตร เป็นกรมขุนอิศเรศ
รังสรรค์ เมื่อวันเดือน ๖ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีมโรง จุติ

ศักราช ๑๓๘๔ พ. ศ. ๒๓๗๕

ในรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงรับพระบรมราชาภิเษก เป็นสมเด็จพระ

พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว รับพระบรมราชโองการ

ในรัชกาลที่ ๓ ได้ว่ากรมทหารปืนใหญ่

พระราชประวัติปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดาร

สวรรคตในรัชกาลที่ ๔ ณวันอาทิตย์ เดือนยี่แรม ๖ ค่ำ ปีฉลู

จุติศักราช ๑๒๒๗ พ. ศ. ๒๔๐๘

พระชันษา ๕๘ ปี

๕๑ พระองค์เจ้าชายมรกต ประสูติในวันพุธ เดือนยี่ ปีมโรง

จุติศักราช ๑๓๗๐ พ. ศ. ๒๓๕๓

ในเจ้าจอมมารดาทองคำ

ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมขุนศักดิยศ
 ดาพร เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีกุญ

จุลศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๙๔

ในรัชกาลที่ ๔ ได้ว่ากรมทหารฉนวน

ขึ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

แต่เนิประสูตรเมื่อบรมราชาภิเศกแล้ว

๕๒ พระองค์เจ้าชายชติยา ประสูตวันเสาร์ เดือน ๑๐ แรม

๑๔ ค่ำ ปีมะเส็งเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ พ.ศ. ๒๓๕๒

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาพระว

ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นถาวร

วรยศ เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีกุญ

ตรศก จุลศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๙๔

ในรัชกาลที่ ๔ ได้ว่ากรมฝัฟายข้างราง

ขึ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีรกาเบญจศก จุ

ศักราช ๑๒๓๕ พ.ศ. ๒๔๑๖

พระชันษา ๖๕ ปี

๕๓ พระองค์เจ้าหญิงดวงจันทร์ ประสูต ปีมะเส็งเอกศก

จุลศักราช ๑๑๗๑ พ.ศ. ๒๓๕๒

ในเจ้าจอมมารดาแก้ว

ขึ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๕๔ พระองค์เจ้าหญิงนิมิตต์ ประสูติ บีมแมตริศก

จุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาตักขิณ

ขึ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๕๕ พระองค์เจ้าหญิงแผด ประสูติ บีมแมตริศก จุลศักราช ๑๑๗๓

พ.ศ. ๒๓๕๔

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาหนูจัน

ประสูติได้ ๖ วัน ขึ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๕๖ พระองค์เจ้าหญิงแผด ประสูติ บีมแมตริศก

จุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาหนูจัน

ประสูติได้ ๗ วัน ขึ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๕๗ พระองค์เจ้าชายนิมิตรน ประสูติวันจันทร์ เดือน ๘

แรม ๘ ค่ำ บีมแมตริศก จุลศักราช ๑๑๗๓ พ.ศ. ๒๓๕๔

ในเจ้าจอมมารดาพิม

ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นอดงกฎ

กิจปรีชา เมื่อวันพุธ เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ ปีกุญตรีศก

จุลศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๙๔

ในรัชกาลที่ ๔ ได้ว่ากรมแต่งปั้นแต่งหอกดาบ แด่ได้กำกับ
ช่างเงินโรงกระด่าปนทำเงินเหรียญ

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีเถาะนพศก จุติศักราช ๑๒๒๙

พ.ศ. ๒๔๓๐

พระชันษา ๕๗ ปี

เป็นต้นสกุลนิรัตน ณกรุงเทพ

๕๘ พระองค์เจ้าชายอรุณวงษ์ ประสูติรัตนวันอาทิตย์ เดือน ๙
แรม ๖ ค่ำ ปีวอกจัตวาศก จุติศักราช ๑๓๗๔ พ.ศ. ๒๓๕๕

ในเจ้าจอมมารดาเอน

ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นวรศักรา
พิศาล เมื่อวันพุธ เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ ปีกุกฤตศักราช

จุติศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๘๔

ในรัชกาลที่ ๕ เดือนกรกฎาคม เปนกรมหลวงวรศักราชพิศาล
สุภาธิการรังษติ เมื่อปีจอศก พ.ศ. ๒๔๓๗

ในรัชกาลที่ ๔ ได้ว่ากรมกองแก้วจินดา แด่กรมช่างหล่อ
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อวันศุกร์ เดือน ๘ แรม ๔ ค่ำ
ปีชวดสัมฤทธิศก จุติศักราช ๑๒๕๐ พ.ศ. ๒๔๓๓

พระชันษา ๗๖ ปี

เป็นต้นสกุลอรุณวงษ์ ณกรุงเทพ

๕๘ พระองค์เจ้าชายกบิตตา ประสูติรัตนวันอังคาร เดือน ๕
แรมค่ำ ๑ ปีจอยังเปนเบญจศก จุติศักราช ๑๑๗๕

พ.ศ. ๒๓๕๖

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาอัมพา

ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระกรุณาบัตร เปนกรมหมื่นภูบาล
บริรักษ์ เมื่อวันพุธ เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ ปีกุญตรีศก

จุติศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๘๔

ในรัชกาลที่ ๔ ได้ว่ากรมพระอดิศัก

ดินพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อวันจันทร์ เดือนอ้าย แรม ๘

ค่ำ ปีวอกจัตวาศก จุติศักราช ๑๒๓๔ พ.ศ. ๒๔๑๕

พระชันษา ๖๐ ปี

เปนต้นสกุลกบิตตา ณกรุงเทพ

๖๐ เจ้าฟ้าชายอาภรณ์ ประสูติรัตนวันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ

ปีชวดอัฐศก จุติศักราช ๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๕๘

ที่ ๑ ในเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี

ในรัชกาลที่ ๓ ได้ช่วยกำกับกรมพระคชบาล

ดินพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีวอกสัมฤทธิ์ศก จุติ

ศักราช ๑๒๓๐ พ.ศ. ๒๓๘๑

พระชันษา ๓๓ ปี

เปนต้นสกุลอาภรณ์กุล ณกรุงเทพ

๖๑ พระองค์เจ้าชายปราโมช ประสูติรัตนวันอังคาร เดือน ๔
 แรม ๕ ค่ำ ปีมะเส็งชวดอัฐศก จุติศักราช ๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๕๙
 ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาอัมพา

ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นวรจักร
 ธารนุภาพ เมื่อวันพุธ เดือน ๑๒ แรม ๕ ค่ำ ปีกุญตรีศก
 จุติศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๙๔

ได้เลื่อนกรม เปนกรมขุน เมื่อวันจันทร์ เดือน ๑๐

แรม ๑๐ ค่ำ ปีมะเส็งชวดอัฐศก จุติศักราช ๑๒๒๙ พ.ศ. ๒๔๑๐

ในรัชกาลที่ ๕ ได้กำกับกรมพระนครบาล แลได้ว่ากรมหมอ
 กรมช่างเค็ดือบ ช่างหูกกระเจก กับญวนหก ได้ชำระความ
 รับสั่ง ได้ว่ากรมท่า

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อวันพุธ เดือน ๙ ขึ้น ๑๐ ค่ำ
 ปีวอกจัตวาศก จุติศักราช ๑๒๓๔ พ.ศ. ๒๔๑๕

พระชันษา ๕๗ ปี

เปนต้นสกุลปราโมช ณกรุงเทพ

๖๒ พระองค์เจ้าหญิงกรรแดง ประสูติรัตนวันพฤหัสบดี เดือน ๑๐

ปีฉลูนพศก จุติศักราช ๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๖๐

ในเจ้าจอมมารดานวด

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๖๓ พระองค์เจ้าชายเนา ประสูติ เดือน ๑๒ ปีฉลูนพศก

จุติศักราช ๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๖๐

ในเจ้าจอมมารดาพุ่ม

ขึ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

- ๖๔ พระองค์เจ้าชายเกษร ประสูติรัตนวันอังคาร เดือน ๘
แรม ๔ ค่ำ ปีมะเส็งชวดศก จุฬศักราช ๑๓๘๐ พ.ศ. ๒๓๖๓
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาอัมพา

ขึ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

- ๖๕ เจ้าฟ้าชายกตาง ประสูติรัตนวันเสาร์ เดือน ๖ ขึ้นค่ำ ๑
ปีเถาะเอกศก จุฬศักราช ๑๓๘๑ พ.ศ. ๒๓๖๒
ที่ ๒ ในเจ้าฟ้ากุนทลทิพยวดี

ในรัชกาลที่ ๔ ได้พระราชทานพระนามตามจารึกในพระ

สุพรรณบัฏว่า เจ้าฟ้ามหามาดา เจ้ากรมเปนมื่นปราบ

ปรบักษ์ เมื่อปีกุนทรศก จุฬศักราช ๑๓๙๓ พ.ศ. ๒๓๘๔

เดือนกรกฎาคม เปนกรมขุนบาราบปรบักษ์ เมื่อวันศุกร์

เดือน ๘ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีเถาะนพศก จุฬศักราช ๑๓๙๕

พ.ศ. ๒๔๓๐

ในรัชกาลที่ ๕ เดือนกรกฎาคม เปนกรมพระบาราบปรบักษ์

มหิศวรศักดิ์สุนทรวิจิตร บรมพงษ์บริพัตร วิวัฒนยไธยม

ธรรมพิศิตปาคมอุดมกิจ พิศเนศวรประสิทธิ์ชกกรรมดাত্র

โหรกตานุวาทกาพยปฏิภาณ ศฤษติธรรมพศุภการดกดรัชฎา

ชกิจปรีชาวตโยพาร ยุติธรรมมาทวาทยาไศรย ไตรศรีวิรัตน

ชาคร มหันทเดชานุภาพพิตร เมื่อวันจันทร์ เดือน ๖

ชั้น ๕ คำ บั๊จจคัก จุตคักกราช ๑๒๓๖ พ.ศ. ๒๔๑๗

เดื่อนกรม เปนลัมเต็จกรมพระยาบารามปรบักษ มหิศวร
 คักคิถุนทรวิวงษ์ บรมพงษ์บริพัตร วิวัฒน์ยโศดม
 ลรรพคิถปาคมอุคตมกิจ พินเนศวรประสิทธิ์คชกรรมลาค
 โหรงคานุกาพทกพปฏิกาน ลฤษคิถุการลคดรัชฎาธิกกกิจ
 ปรืชาวคโยพาร ลัมบุรณคณลารลจุจริตจริยาภิรมย์ ราช
 พงษานุกรมมุขปติษฐา ลคดณราภิมานิต นริศราชปตินทร
 ปรมินทรมหาราชวโรประการ ปรืชาญาณยคิธรรมาชาชยา
 ไศรย ศริรัตนไศรยลรัตนคณารักษ บรมอรรคมหาบุรุษย
 รัตน ลุชมาดกระษัตริย์วิสุทธชาติ ธรรมิกนารถบพิตร
 เมื่อนวันเลาร์ เดื่อนอาย ชั้น ๖ คำ บั๊รกาดีปคคัก

จุตคักกราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘

ในรัชกาลที่ ๓ รัชการในกรมวัง

ถึงรัชกาลที่ ๔ ได้ว่ากรมวัง กรมพระคชบาด แดกรมสังฆ
 การิธรรมการ

ในรัชกาลที่ ๕ ที่ประชุมพระราชวงษานุวงษ์ แดข้าราชการ
 พร้อมกันลัมมคให้เปนผู้ดำเรัจราชการในพระราชสำนัก แด
 ว่าพระคดังทงปวง ค่อมาได้ว่ากระทรวงมหาดไทยอีก
 กระทรวงหนึ่ง

ชั้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อนวันพุม เดือน ๓๐ ชั้น ๔ คำ
 บั๊จจอฐคัก จุตคักกราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙

พระชันษา ๖๗ ปี

เปนต้นต๋กุด มาตากุด ณกรุงเทพ

๖๖ พระองค์เจ้าหญิงไศกา ประสูติรัตนวันอังคาร เดือน ๘

ปีมโรงโทศก จุติศักราช ๑๑๘๒ พ.ศ. ๒๓๖๓

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาตักจันทร์

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๖๗ เจ้าฟ้าหญิง ประสูติรัตนวันพุธ เดือน ๔ แรม ๓ ค่ำ ปีมโรง

โทศก จุติศักราช ๑๑๘๒ พ.ศ. ๒๓๖๓

ที่ ๓ ในเจ้าฟ้าคุณทนต์พิยวดี

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๖๘ พระองค์เจ้าหญิงกนิษฐา ประสูติรัตนวันอาทิตย์ เดือน ๖

ขึ้น ๔ ค่ำ ปีมเสงตรีศก จุติศักราช ๑๑๘๓ พ.ศ. ๒๓๖๔

ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาอัมพา

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๖๙ พระองค์เจ้าหญิงมารยาทร ประสูติรัตนวันอาทิตย์ เดือน ๓

ปีมเมียจัตวาศก จุติศักราช ๑๑๘๔ พ.ศ. ๒๓๖๕

ในเจ้าจอมมารดาแย้ม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๗๐ เจ้าฟ้าชายปิ๋ว ประสูติรัตนวันศุกร์ เดือน ๖ ขึ้น ๖ ค่ำ

ปีมเมียจัตวาศก จุติศักราช ๑๑๘๔ พ.ศ. ๒๓๖๕

ที่ ๔ ในเจ้าฟ้าคุณทศทิพยวดี

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

- ๗๑ พระองค์เจ้าหญิงกตยาณี ประสูติวันเสาร์ เดือน ๔
ขึ้น ๖ ค่ำ ปีมะเมียจัตวาศก จุติศักราช ๑๑๘๔ พ.ศ. ๒๓๖๕

ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารดาอัมพา

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

- ๗๒ พระองค์เจ้าหญิงแม่นเขียน ประสูติวันจันทร์ เดือนอ้าย
ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีมแมเบญจศก จุติศักราช ๑๑๘๕ พ.ศ. ๒๓๖๖

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาตักจันทร์

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อณวันที่ ๒๘ กันยายน (ตรงกับวันอาทิตย์ เดือน ๑๐ แรม ๑๔ ค่ำปีฉลูเบญจศก

จุติศักราช ๑๒๗๕) พ.ศ. ๒๔๕๖

พระชันษา ๙๐ ปี

- ๗๓ พระองค์เจ้าหญิงชนิษฐน้อยนารี ประสูติวันเสาร์ เดือน ๓
ขึ้น ๔ ค่ำ ปีวอกฉศก จุติศักราช ๑๑๘๖ พ.ศ. ๒๓๖๗

ที่ ๖ ในเจ้าจอมมารดาอัมพา

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

พระนามพระองค์เจ้าลูกเธอ
ในกรมพระราชวังบวรมหาด้านนุรักษ์

เรียงตามลำดับพระชันษา

๑ พระองค์เจ้าชาย ประสูติปีกุญตรีศก จุติศักราช ๑๑๕๓

พ.ศ. ๒๓๓๔

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาดี ๆ เปนธิดาพระเจ้ากรุงธนบุรี
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑

๒ พระองค์เจ้าชายประยงค์ ประสูติปีกุญตรีศก จุติ

ศักราช ๑๑๕๓ พ.ศ. ๒๓๓๔

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาน่วม

ในรัชกาลที่ ๒ ได้รับพระกรุณาบัตร เปนกรมหมื่นชิเบศร์บวร

ในรัชกาลที่ ๔ เดือนกรกฎาคม เปนกรมขุนชิเบศร์บวร

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๓ พระองค์เจ้าหญิงประทุมวงษ์ ประสูติปีชวดศก จุติ

ศักราช ๑๑๕๖ พ.ศ. ๒๓๓๗

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาดี

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

- ๔ พระองค์เจ้าชายปาน ประสูติที่บาดฉก จุฑคักราช ๑๑๕๖
 พ.ศ. ๒๓๓๗
 ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารตาน่วม
 ในรัชกาลที่ ๓ ได้รับพระสุพรรณบัตร เปนกรมหมื่นอมรมนตรี
 ดันพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔
- ๕ พระองค์เจ้าหญิงนิตดา ประสูติที่มโงอสูรคก จุฑ
 คักราช ๑๑๕๘ พ.ศ. ๒๓๓๙
 ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาดี
 ดันพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓
- ๖ พระองค์เจ้าหญิงนิษฐา ประสูติที่เมียดัมฤทธิคก จุฑ
 คักราช ๑๑๖๐ พ.ศ. ๒๓๔๑
 ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารตาน่วม
 ดันพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๒ แรม ๕
 ค่ำ ปีชวดอสูรคก จุฑคักราช ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๑๙
 พระชันษา ๗๙ ปี
- ๗ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติที่มเอกคก จุฑคักราช ๑๑๖๑
 พ.ศ. ๒๓๔๒
 ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารตาน่วม
 ดันพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒
- ๘ พระองค์เจ้าชายพงษ์อัศเรศ ประสูติที่วอกโทคก จุฑ
 คักราช ๑๑๖๒ พ.ศ. ๒๓๔๓

ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาดี

ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระอภัยมณีเป็นกรมหมื่นกระษัตริย์
ศรีศกดิ์เดช เมื่อวันจันทร์ เดือน ๖ แรม ๓๓ ค่ำ ปีจอ

จัตวาศก จุติศักราช ๑๒๒๔ พ.ศ. ๒๔๐๕

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

เป็นต้นสกุลอิศรเสนา ณกรุงเทพ

๙ พระองค์เจ้าหญิงสุวรรณ ประสูติรพีภักตร์ศก จุติ
ศักราช ๑๓๖๓ พ.ศ. ๒๓๔๓

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาอ่อนทอง

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๐ พระองค์เจ้าชายไม้เทศ ประสูติรพีภักตร์จัตวาศก จุติ
ศักราช ๑๓๖๔ พ.ศ. ๒๓๔๕

ในเจ้าจอมมารดาเหมใหญ่

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๑๑ พระองค์เจ้าชายภูมริน ประสูติรพีภักตร์จัตวาศก จุติ
ศักราช ๑๓๖๔ พ.ศ. ๒๓๔๕

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาทรัพย์

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๒ พระองค์เจ้าหญิงพัน ประสูติรพีภักตร์เบญจศก จุติ
ศักราช ๑๓๖๕ พ.ศ. ๒๓๔๖

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาปิ่น

ตั้งพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อวันพุธ เดือน ๓ แรม ๑๒
 ค่ำ ปีมะเส็งตรีศก จุฬศักราช ๑๒๔๓ พ.ศ. ๒๔๒๔
 พระชันษา ๗๘ ปี

๓๓ พระองค์เจ้าภุมเรศ ประสูติปีกุญเบญจศก จุฬศักราช ๑๓๖๕
 พ.ศ. ๒๓๔๖

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาทรัพย์

ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระกรุณาบัตร เปนกรมหมื่น
 อมเรศวรคีรี

ตั้งพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๓๔ พระองค์เจ้าหญิงนฤมิต ประสูติปีชวดฉศก จุฬศักราช ๑๓๖๖
 พ.ศ. ๒๓๔๗

ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารดาดี

ตั้งพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๓๕ พระองค์เจ้าหญิงงาม ประสูติปีชวดอัฐศก จุฬศักราช ๑๓๖๘
 พ.ศ. ๒๓๔๘

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาทอง

ตั้งพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๓๖ พระองค์เจ้าชายเดื่อ ประสูติปีชวดอัฐศก จุฬศักราช ๑๓๖๘
 พ.ศ. ๒๓๔๘

ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารดาน่วม

ชั้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

เป็นต้นสกุลพยุหะเสนา ณกรุงเทพ

๑๗ พระองค์เจ้าชายโย ประสูติที่เกาะนพคก จุฬศักราช ๑๑๖๘
พ.ศ. ๒๓๕๐

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาศิลา

ชั้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๑๘ พระองค์เจ้าชายกระต่าย ประสูติที่เกาะนพคก จุฬ
ศักราช ๑๑๖๘ พ.ศ. ๒๓๕๐

ที่ ๖ ในเจ้าจอมมารดาน่วม

ชั้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๑๙ พระองค์เจ้าชายทบทิมน ประสูติที่มโงงธมฤทธศก จุฬ
ศักราช ๑๑๗๐ พ.ศ. ๒๓๕๑

ในเจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่

ชั้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๐ พระองค์เจ้าหญิงมณฑา ประสูติที่มเ่งเอกศก จุฬ
ศักราช ๑๑๗๑ พ.ศ. ๒๓๕๒

ที่ ๗ ในเจ้าจอมมารดาน่วม

ชั้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๒๑ พระองค์เจ้าชายฤกษ์ ประสูติที่มวันพฤษศบดี เดือน ๑๐
ชน ๖ ค่ำ ปีมเ่งเอกศก จุฬศักราช ๑๑๗๑ พ.ศ. ๒๓๕๒
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาน้อยเล็ก

บรรพชิต สรรพธรรมิกกิจโกศลวิมลปริชา ปัญญาอรรค
 มหาสมณคุณ บรมพงษาธิบดี จักรกรัชมหารถ มหา
 เสดนาหุรัรักษ่อนุราชวรารุงกู ประมินทรบดินทรสุริยหิโต
 ปัชยาจารย์ มโหฬารเมตยาภิธยาไศรย ไตรปิฎกโหรกตา
 โกศล เบญจปดตเสวตรฉัตร ศิริรัตโนปลักษณมหาสมณคุณ
 มาภิเศกามิสิต ปรมุกฤษฐสมณศักดิ์ธารง มหาสังฆ
 ปรีณายก พุทธศาสนดิลกโลกุตมมหาบัณฑิตย์ สุนทรวิจิตร
 ปฏิภาณ ไวยัติญาณมหากระวี พุทธาทิศรรัตนไตรยคุณา
 วัณษ์ เอกอรรคมหาอนาคาริยรัตน สยามาธิโลกยปฏิพัทธ
 พุทธบริดิษยเนตร สมณคณินทรราชเบศร์สดกพุทธจักโร
 ปการกิจ ดุสิตศุภการ มหาปาโมกษประธานวโรดม
 บรมนารถบพิตร เสด็จสถิตยณวัดบวรนิเวศราชวรวิหาร
 พระอารามหลวง นครกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร
 มหานครราชูปถัมภ์ มหาตติยภพ นพรัตนราชธานีบรมมัย
 อุดมราชนิเวศน์มหาสถาน ดำรงพระเกียรติยศ เปนสมเด็จพระ
 พระมหาสังฆปรีณายกทั่วทั้งพระราชอาณาเขต เมื่อวันที่
 วันที่ ๒๗ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๓๐ (ตรงกับปีเถาะตรีศก จุ
 ศักราช ๑๒๕๓ พ.ศ. ๒๔๓๔)
 ขึ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวันที่ ๒๘ กันยายน (ตรงกับ
 ณวันที่ ๔๗๑๑ ค่ำปีมโรงจัตวาศก จุศักราช ๑๒๕๔) พ.ศ. ๒๔๓๕
 พระชันษา ๘๓ ปี

๒๒ พระองค์เจ้าชายแฝด ประสูติที่บึงเมี่ยงโทศก จุฬ

ศักราช ๑๑๗๒ พ. ศ. ๒๓๕๓

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาทรัพย์

สิ้นพระชนม์ในวันประสูติ

๒๓ พระองค์เจ้าหญิงแฝด ประสูติที่บึงเมี่ยงโทศก จุฬ

ศักราช ๑๑๗๒ พ. ศ. ๒๓๕๓

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาทรัพย์

สิ้นพระชนม์ในวันประสูติ

๒๔ พระองค์เจ้าชาย ประสูติที่บึงเมี่ยงโทศก จุฬศักราช ๑๑๗๒

พ. ศ. ๒๓๕๓

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาศิดา

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๒๕ พระองค์เจ้าหญิงปทุมเมศ ประสูติที่บึงเมี่ยงโทศก จุฬ

ศักราช ๑๑๗๒ พ. ศ. ๒๓๕๓

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาเอี่ยม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๒๖ พระองค์เจ้าหญิงเกสร ประสูติที่บึงเมี่ยงโทศก จุฬ

ศักราช ๑๑๗๒ พ. ศ. ๒๓๕๓

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาปิ่น

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๒๗ พระองค์เจ้าชายชุมแสง ประสูติที่มณฑลพิษณุโลก จ.พิษณุโลก

ศักราช ๑๑๗๒ พ.ศ. ๒๓๕๓

ในเจ้าจอมมารดาเล็ก

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

เป็นต้นสกุลสุทนต์หาญ ณ กรุงเทพฯ

๒๘ พระองค์เจ้าชายสาทิพักร ประสูติที่มณฑลพิษณุโลก จ.พิษณุโลก

ศักราช ๑๑๗๒ พ.ศ. ๒๓๕๓

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาน้อยเล็ก

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒๙ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติที่มณฑลพิษณุโลก จ.พิษณุโลก ศักราช ๑๑๗๓

พ.ศ. ๒๓๕๔

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาม่วง

๓๐ พระองค์เจ้าหญิงนุ่ม ประสูติที่มณฑลพิษณุโลก จ.พิษณุโลก ศักราช ๑๑๗๓

พ.ศ. ๒๓๕๔

ในเจ้าจอมมารดานิม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๓๑ พระองค์เจ้าชาย ประสูติที่มณฑลพิษณุโลก จ.พิษณุโลก ศักราช ๑๑๗๔

พ.ศ. ๒๓๕๕

ในเจ้าจอมมารดานก (ซึ่งภายหลังเป็นท้าวสมศักดิ์)

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๒

๓๒ พระองค์เจ้าชายยุกันธร ประสูติที่วัดจตุรพักก จุฑ

ศักราช ๑๑๗๔ พ.ศ. ๒๓๕๕

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาน้อยเด็ก

ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระกรุณาบัตร เปนกรมหมื่นอนันต

การฤทธิ เมื่อวันจันทร์ เดือนอ้ายขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีเถาะนพศก

จุฑศักราช ๑๒๒๙ พ.ศ. ๒๔๑๐

ได้ว่ากรมช่างทหารในญวน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

เปนต้นสกุลยุกันธร ณกรุงเทพ

๓๓ พระองค์เจ้าชายดีดงษ์ ประสูติที่วัดกาเบญจศก จุฑ

ศักราช ๑๑๗๕ พ.ศ. ๒๓๕๖

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาเอี่ยม

เปนต้นสกุลดีดงษ์ ณกรุงเทพ

๓๔ พระองค์เจ้าหญิงดวงจันทร์ ประสูติที่วัดกาเบญจศก จุฑ

ศักราช ๑๑๗๕ พ.ศ. ๒๓๕๖

ในเจ้าจอมมารดาศรี ธิดาเจ้าเวียงจันทร์

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

๓๕ พระองค์เจ้าชายวิชกร ประสูติที่วัดจตุรศก จุฑศักราช ๑๑๗๖

พ.ศ. ๒๓๕๗

ในเจ้าจอมมารดาพดด้ (จินตหรา)

ชั้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔

เป็นต้นสกุลวิชกร ผนวชนิก ผนวชนิก

๓๖ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติที่จวนศก จุฬาลงกรณ์ราช ๑๑๗๖

พ.ศ. ๒๓๕๗

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาแก้ว

ชั้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๓๗ พระองค์เจ้าชายท้าวทรง ประสูติที่จวนศก จุฬาลงกรณ์ราช

๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๕๘

ในเจ้าจอมมารดาแก้ว

๓๘ พระองค์เจ้าชายรองทรง ประสูติที่จวนศก จุฬาลงกรณ์ราช

๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๕๘

ในเจ้าจอมมารดาแก้ว (อิเหนา)

ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เป็นกรมหมื่นดิถี

จุฬาลงกรณ์ราช เมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๖ แรม ๘ ค่ำ ปีเถาะ

นพศก จุฬาลงกรณ์ราช ๑๒๒๘ พ.ศ. ๒๔๓๐

ได้ทรงบังคับการโรงทอง

ชั้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๖

ชน ๑๒ ค่ำ ปีชวดอัฐศก จุฬาลงกรณ์ราช ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๓๘

พระชันษา ๖๑ ปี

เป็นต้นสกุลรองทรง ผนวชนิก

๓๙ พระองค์เจ้าชายสุดวอน ประสูติครบปีฉดุนพศก จุติ

ศักราช ๑๓๗๙ พ.ศ. ๒๓๖๐

ในเจ้าจอมมารดามี่ (บุษบา)

ชั้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๔๐ พระองค์เจ้าหญิงสุดคำดา ประสูติครบปีฉดุนพศก จุติ

ศักราช ๑๓๗๙ พ.ศ. ๒๓๖๐

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาม่วง

ชั้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

ประสูติเมื่อเดิศจักรังพระยศเป็นกรมขุนเด็หานุรักษ์ ๑๔ พระองค์

ประสูติเมื่อเดิศจักรังพระยศเป็นพระบดินทรน้อย ๗ พระองค์

ประสูติเมื่อเดิศจักรังพระยศเป็นกรมพระราชวัง

บวรสถานมงคล

๑๙ พระองค์

บาญชีพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๒ ทั้งวังหลวงวังหน้า ฉบับที่
พบผิดกันอยู่บ้าง เมื่อพิมพ์หนังสือนี้ เวลาดำเนินการน้อย สอดไม่ได้
ถวญญ์ แด่บางที่จะยังคาดคะเนได้น้อยบ้าง

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๕ นครราชสีมา

